પ્રથમ આવૃત્તિ
વીર સં. ૨૪૮૦ * પ્રત ૨૦૦૦ * વિ સં. ૨૦૧૦

બીજી આવૃત્તિ
વીર સં. ૨૪૮૭ * પ્રત ૧૦૦૦ * વિ. સં. ૨૦૧૭

*

કિંમત
૨=૦૦

*

: મુદ્રક
રમણભાઈ ભાઈલાલભાઈ પટેલ,
ગંગા મુદ્રણાલય, વલ્લભવિદ્યાનગર (ગુજરાત)

નિવેદન

શ્રીમાન્ પંડિત પ્રવર શ્રી ટોડરમલ્લજીએ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ગ્રંથની રચના કરી છે. તેનો સાતમો અધિકાર અત્યંત ઉપયોગી છે; કેમ કે વસ્તુસ્વરૂપ તે જૈનધર્મ છે છતાં તેના અનુયાયીઓ તેને કુળધર્મ માની બેસે છે અને પોતે વસ્તુસ્વરૂપ રૂપ ધર્મના અનુયાયી છે એમ માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન, પુણ્ય, નવતત્ત્વ, અનુપ્રેક્ષા, નિશ્ચય અને વ્યવહારાદિમા કેવી ગંભીર ભૂલો કરે છે તેનું ઘણુ જ સુંદર નિરૂપણ આ અધિકારમાં કરવામા આવ્યુ છે. આ અધિકાર ઉપર પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ તેમની અત્યંત રોચક શૈલીથી વિશદ રીતે વીર સંવત્ ૨૪૭૯મા વ્યાખ્યાનો આપેલા અને તે ક્રમે ક્રમે સોનગઢથી પ્રસિદ્ધ થતા 'શ્રી સદ્ગુરુ-પ્રવચન-પ્રસાદ' નામના હસ્તલિખિત દૈનિકમા છપાઈ ગયા છે તેને સક્ષેપીને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામા આવ્યુ છે.

શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના પહેલા ૭ અધિકાર ઉપરના પ્રવચનોનો ટૂંક સાર 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના કિરણો' ભાગ પહેલા તરીકે શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મદિર ટ્રસ્ટ તરફથી વીર સં ૨૪૭૯મા પ્રસિદ્ધ થયેલ; ત્યાર પછી સાતમા અધિકાર ઉપરના પ્રવચનોનો ટૂંક સાર વીર સ ૨૪૮૦મા બીજા ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો. આજે એ બીજા ભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. પૂ સદ્ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખે પ્રગટેલા આ કિરણો વડે મોક્ષનો માર્ગ સદા પ્રકાશિત રહો !

ભાદરવા વદ ૧ — રામજી માણેકચંદ દોશી

વીર સં. ૨૪૮૭ — પ્રમુખ,

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાય મદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ

વિષય	પૃષ્ઠ

श्री सिद्धेभ्य: नमः

श्री मोक्षमार्गप्रकाशकेभ्यः नमः

જૈનમતાનુયાયી મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ

વીર સં. ૨૪૭૯ માહ સુદ ૧૦ શનિ, ૨૪-૧-૫૩

દિગંબર સંપ્રદાયમાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતા હોવા છતાં જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ કેવી રીતે છે? તેની વાત કરે છે. વેદાંત, બૌદ્ધ, શ્વેતામ્બર, સ્થાનકવાસી વગેરે જૈનમતને અનુસરનારા નથી. તેમની વાત તો આ શાસ્ત્રના પાંચમા અધિકારમાં કહી છે. અહીં તો વીતરાગની પ્રતિમાને પૂજે, નગ્ન મુનિને માને, એમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોને માને એવા જૈનમત-અનુયાયી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ કેવી રીતે છે તે કહે છે.

સત્તાસ્વરૂપમા શ્રી ભાગચંદજી છાજડે કહ્યું છે કે દિગંબર જૈન કહે છે કે-અમે તો સાચા દેવાદિને માનીએ છીએ માટે અમને ગૃહીત મિથ્યાત્વ તો છૂટયુ છે. તો કહે છે કે-ના, તમને ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટયુ નથી. કેમ કે તમને ગૃહીત મિથ્યાત્વની ખબર જ નથી. અન્ય દેવાદિને માનવા એટલું જ ગૃહીત મિથ્યાત્વનુ સ્વરૂપ નથી. સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રને બહારમાં પણ યથાર્થ વ્યવહાર જાણીને શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ, સાચા વ્યવહારને જાણ્યા વિના દેવાદિની શ્રદ્ધા કરે તો તે પણ ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો અગૃહીત મિથ્યાત્વની વાત કરે છે

આ ભવતરુનું મૂળ એક, જાણો મિથ્યાભાવ,
તેહને કરી નિર્મૂળ હવે, કરીએ મોક્ષ ઉપાય.

આ સંસારરૂપી ઝાડનું મૂળ એક મિથ્યાત્વભાવ જ છે, તે મિથ્યાત્વભાવને મૂળમાથી નાશ કરે તો મોક્ષનો ઉપાય થાય છે.

સાચા દેવાદિને જે માને તે સિવાયના બીજા જીવો જૈની પણ કહેવાતા નથી, અને જે જીવો જૈની છે, તથા જિનઆજ્ઞાને માને છે તેમને પણ મિથ્યાત્વ રહે છે તેનું અહી વર્ણન કરીએ છીએ. દિગંબર સનાતન જૈનના કુળમાં જેઓ જન્મેલા હોય છે તે જિનઆજ્ઞાને માને, પણ દેવાદિનુ યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું હોય એની તેમને ખબર નથી તેથી તેમને પણ મિથ્યાત્વ હોય છે. અઢાર દોષરહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગને દેવ માને, નગ્ન દિગંબર અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના ધારક જે મુનિ એને ગુરુ માને અને એમના કહેલા શાસ્ત્રોને માને છે તેને પણ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન નથી તેથી મિથ્યાત્વ હોય છે. જેને સાચા દેવાદિની ખબર નથી એની તો અહીં વાત નથી. જેને આત્માનુ યથાર્થ ભાન થયુ હોય છે તેને તો સાચા દેવાદિની સાચી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ આદિ આવ્યા વિના રહે નહિ. ભલે નામ

ન લે પણ અંતરમાં તો એને ભક્તિભાવ હોય છે. અહીં તો જેને દિગંબર સંપ્રદાયમાં જન્મીને સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધા હોય છે પણ યથાર્થ આત્માનું ભાન નથી તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિની વાત કરે છે.

અમે તો સનાતન જૈનધર્મી છીએ અને વીતરાગની આજ્ઞા માનીએ છીએ એમ માનનાર જૈની પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. તે મિથ્યાત્વનો અંશ પણ બૂરો છે તેથી એ સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે.

હવે કહે છે કે જિનાગમમા નિશ્ચય–વ્યવહારરૂપ વર્ણન છે, તેમા યથાર્થનું નામ નિશ્ચય તથા ઉપચારનુ નામ વ્યવહાર છે. ષટ્ખંડાગમ અને સમયસારાદિને આગમ કહેવાય છે. એમાં જેવુ નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ કહેલ છે તેવું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જે જાણતા નથી અને વિપરીત રીતે માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એની વાત અહી કરે છે

કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી જૈનાભાસોનું વર્ણન

એકલા નિશ્ચયને માને છે પણ વ્યવહારને માનતા નથી એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનુ સ્વરૂપ કહે છે. કોઇ જીવ નિશ્ચયને નહિ જાણતા માત્ર નિશ્ચયાભાસના શ્રદ્ધાની બની પોતાને મોક્ષમાર્ગી માને છે તે નિશ્ચયના સ્વરૂપને જાણતા નથી. તેઓ મોક્ષમાર્ગ અમને પ્રગટ્યો છે એમ માને છે તથા પોતાના આત્માને સિદ્ધસમાન અનુભવે છે, પણ પોતે પ્રત્યક્ષ સંસારી હોવા છતાં ભ્રમથી પોતાને વર્તમાન પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન માની રહ્યા છે તે જ મિથ્યાદૃષ્ટિ–નિશ્ચયાભાસી છે. જૈનમા જન્મીને સમયસારાદિ શાસ્ત્રો વાચીને પણ પોતાની મતિકલ્પનાથી પર્યાયમા થતા વિકારને જે માનતા નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સંસાર પર્યાયમાં મોક્ષ પર્યાયની માન્યતા તે ભ્રમ છે

આત્માના પર્યાયમાં રાગાદિ છે તે સંસાર છે, તે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં સંસારપર્યાયને મોક્ષપર્યાય માનવો તે ભ્રમ છે. એક સમયમાં બે પર્યાય ન હોય—સંસાર વખતે સિદ્ધપર્યાય ન હોય અને સિદ્ધપર્યાય વખતે સંસાર પર્યાય ન હોય. આત્મામાં રાગ અથવા વિકારી પર્યાય પોતાના કારણે પોતાના અપરાધથી થાય છે, તેને કર્મના કારણે માને અથવા તેને પોતાના પરિણામ ન માને, પણ જડના પરિણામ માને તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. " सिद्धसमान सदा पद मेरो " શાસ્ત્રમાં આત્માને સિદ્ધસમાન કહ્યો છે તે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી કહ્યો છે. આત્મામા સિદ્ધ થવાની તાકાત ત્રણે કાળે છે એ અપેક્ષાએ કહેલ છે પણ પર્યાય અપેક્ષાએ સિદ્ધસમાન કહેલ નથી. સ્વભાવની દૃષ્ટિએ વિકાર છૂટી જાય છે, એ અપેક્ષાએ વિકારને અભૂતાર્થ—વ્યવહાર કહેલ છે.

અંતર છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની મુનિદશા હોય છે ત્યારે યથાર્થ નગ્નપણું હોય છે. એને યથાર્થ જાણવું જોઈએ; માત્ર નગ્ન થઈ જાય એ મુનિપણું નથી. ત્રણ કષાયનો નાશ થતા નગ્નદશા તો સહજ થાય છે, પણ નગ્નદશા ન હોય અને મુનિપણું માને તો તે પણ બરાબર નથી.

પર્યાય અપેક્ષાએ સંસારી અને સિદ્ધ સરખા નથી. જેમ રાજા અને રંક મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ સરખા છે, તેમ સિદ્ધ અને સંસારી જીવપણાની અપેક્ષાએ સરખા છે. ચાર જ્ઞાન પણ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપ દશાની અપેક્ષાએ અનંતમા ભાગે છે. તો પછી મિથ્યાત્વની પર્યાય જે સંસારભાવ છે તેને અને સિદ્ધ પર્યાયને સરખી માનવી તે ભ્રમણા છે. પર્યાયમાં અનાદિથી

શુદ્ધ દશા હોય તો સંસાર કોનો? ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પણ ઔદયિકભાવ—અસિદ્ધત્વ છે. માટે પર્યાયમાં સિદ્ધ છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જીવના બે ભેદ છે—સિદ્ધ અને સંસારી. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી સંસારી કહેવાય છે. પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવવા દ્રવ્યદૃષ્ટિની વાત શાસ્ત્રમાં કરી હોય ત્યાં નિશ્ચયાભાસી જીવ પર્યાયને માનતો નથી. આમ તે દ્રવ્યની ભૂલ કરે છે. એ વાત કરી, હવે કેવળજ્ઞાનપર્યાયમા કેમ ભૂલ કરે છે તેની વાત કરે છે.

વળી કોઈ પોતાને કેવળજ્ઞાનાદિનો સદ્ભાવ માને છે, અનંતઆનંદ—વીર્ય આદિ વર્તમાનમાં પ્રગટ છે એમ માને છે, પણ વર્તમાન પર્યાયમાં તો પોતાને ક્ષાયોપશમિકભાવરૂપ મતિ—શ્રુતાદિ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે, અને ક્ષાયિકભાવ તો કર્મનો ક્ષય થતાં જ થાય છે, છતા ભ્રમથી કર્મનો ક્ષય થયા વિના પણ પોતાને ક્ષાયિકભાવ માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આ પર્યાયના સ્વરૂપને જાણતા નથી એવા જૈનમતમા હોવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એની વાત કરી છે.

વીર સં. ૨૪૭૯ માહ સુદ ૧૧ રવિવાર, ૨૫—૧—૫૩

શાસ્ત્રમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ આદિ સ્વભાવ શક્તિ અપેક્ષાએ કહ્યા છે; કારણ કે સર્વ જીવોમાં તે-રૂપ થવાની શક્તિ છે.

ત્રણ પ્રકારની ઊંધી માન્યતા

૧. આત્માનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાનશક્તિરૂપે છે તેને વ્યક્ત પર્યાયમા છે એમ માને તો તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

૨. આત્મામાં કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે છે એટલે કે પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ છે પણ કર્મના કારણે તે રોકાયેલું છે, એમ માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, કેમ કે જડકર્મના કારણે પર્યાય રોકાણી એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

૩. આત્મા શક્તિએ કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ જે માને છે પણ નિમિત્ત કે શુભભાવ હોય તો એ પ્રગટે એમ જે માને તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેમ કે જે શક્તિરૂપે ધ્રુવ છે તેમા એકાગ્ર થાઉં તો પ્રગટ થાય એમ તે માનતો નથી. તેથી તે દિગંબર જૈન સંપ્રદાયમા હોવા છતા વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આમ ત્રણ પ્રકારે ઊંધી માન્યતા જેની છે તેને મિથ્યાત્વ ટળ્યુ નથી, તેથી તેને સમ્યક્ત્વ નથી.

શ્વેતાંબર માને છે કે કેવળજ્ઞાન સત્તારૂપે છે, કર્મના આવરણથી તે પ્રગટ નથી. તે ભ્રમ છે અને તેથી તે વ્યવહારાભાસી છે. દિગંબરમતવાળા એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે પણ વ્યવહારરત્નત્રય હોય તો નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટે. પંચમહાવ્રતાદિ શુભરાગ હોય તો શુદ્ધભાવ થાય એમ માને તો તે રાગને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનુ સાધન માને છે. શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાન છે તેના અંતર્ અવલંબને તે પ્રગટ થાય છે એમ માનતા નથી માટે તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શક્તિમાંથી વ્યક્તિ

લીંડીપીપરમાં ચોસઠ પહોરી તીખાશ શક્તિરૂપે છે, પણ પ્રગટરૂપ નથી. તેને વર્તમાન પ્રગટરૂપે માને તો તે મૂર્ખ છે. વળી કોઈ ચોસઠ પહોરી માને અને ઉપર ડાબલી કે કોઇ બીજી ચીજનું આવરણ છે એમ માને તો તે પણ મૂર્ખ છે. અને જે, શક્તિરૂપે છે તે પથ્થરના કારણે કે નિમિત્તના કારણે પ્રગટ થાય છે એમ માને તો તે પણ મૂર્ખ છે. ચોસઠ પહોરી તીખાશ તો શક્તિરૂપે છે એમાથી પ્રગટરૂપે થાય છે—એમ માનવું તે ડહાપણ ભરેલું છે. તેવી રીતે આત્મામા પણ કેવળજ્ઞાનાદિ શક્તિરૂપે છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ જવી જોઈએ. દીવાસળીમા અગ્નિ પ્રગટરૂપ નથી પણ શક્તિરૂપે છે, તેમાથી તે પ્રગટ થાય છે, બહારમાંથી તે અગ્નિ આવતો નથી. તેમ શક્તિમા કેવળજ્ઞાન છે એનો જેને વિશ્વાસ નથી તે જૈન દિગંબર સાધુ કે શ્રાવક નામ ધરાવે તો પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

"એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમારથનો પંથ." આંબાના ઝાડ ઉપર કેરી જ પાકે એવો એક જ પ્રકાર હોય છે. તેમ આત્માનો યથાર્થ ધર્મ તો એ જ પ્રકારે થાય છે. શુભથી કે નિમિત્તથી ધર્મ થાય એમ માનનાર, ખરેખર શક્તિ પડી છે તેમાથી વ્યક્તરૂપે થાય છે. તેમ માનતો નથી. માટે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દ્રવ્યમાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ ત્રિકાળ પડેલ છે તેનો ભરોસો આવે અને નિમિત્ત-વ્યવહારની દૃષ્ટિ છૂટે તો સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રગટે છે. જે આત્માના પુરુષાર્થ વડે શક્તિમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે એમ માનતો નથી તેને તો સમ્યક્ત્વનો પણ પુરુષાર્થ થતો નથી. કેવળજ્ઞાન ત્રણકાળ–ત્રણલોકને એક સમયમા જાણે; તે કર્મના આવરણના કારણે

અટકે એમ બને નહિ, પણ પોતાની પર્યાયમા એટલી કમજોરી છે માટે વ્યક્ત નથી; તેમાં કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે. કોઇ કહે કે કર્મ છે જ નહિ તો એમ પણ નથી. આત્મા પોતે પોતાના સ્વભાવનું લક્ષ કરતો નથી ત્યારે પર ઉપર એનું લક્ષ જાય છે, તેમાં કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે; પણ કર્મના કારણે આત્માની પર્યાય રાગરૂપે છે કે અધૂરી દશારૂપે છે એમ નથી. વર્તમાન પર્યાયમાં પોતાના કારણે કેવળજ્ઞાનાદિ નથી, તેમાં વર્તમાન કર્મનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઇએ. આ સિવાય આડું-અવળું માને તો તે વસ્તુના સ્વભાવને માનતો નથી નિમિત્ત નિમિત્તમા છે અને આત્મામા નૈમિત્તિક ભાવ પોતાના કારણે છે; તેનું જેમ છે તેમ જ્ઞાન કરવું જોઇએ.

આત્માનો પારિણામિકભાવ

આત્મામા પરમ પારિણામિકભાવ ત્રિકાળ છે. કેવળજ્ઞાન ત્રિકાળ શક્તિરૂપે છે. કેવળજ્ઞાનની પર્યાય ત્રિકાળ હોતી નથી, પણ તે નવી થાય છે. શક્તિરૂપે છે તે વ્યકતરૂપે થાય છે. અને પ્રગટ થાય છે ત્યારે કર્મનો અભાવ હોય છે. પૂર્ણ પર્યાયને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. તે પારિણામિકભાવ નથી. ક્ષાયોપશમિકભાવ તે અપૂર્ણ દશા છે, તેનો અભાવ થઇને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ થાય છે, તે પારિણામિકભાવ નથી. સર્વ ભેદ જેમાં ગર્ભિત છે એવો ચૈતન્યભાવ તે જ પારિણામિકભાવ છે.

આત્માનો ચૈતન્યસ્વભાવ ત્રિકાળ છે; નિગોદમા પણ ચૈતન્યભાવ છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાદિ જે પ્રગટરૂપે છે તે પારિણામિકભાવ નથી. ચૈતન્યભાવ અનાદિ અનંત છે સમ્યક્‌મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યયજ્ઞાન આદિ અને અંતવાળો ભાવ છે -અને કેવળજ્ઞાનની આદિ છે પણ અંત નથી. સમયસારની ગાથા

છઠ્ઠીમાં કહેલ છે કે આત્મા જ્ઞાયક છે તે પ્રમત્ત નથી અને અપ્રમત્ત પણ નથી; જ્ઞાયક તો એક જ્ઞાયક જ છે. જ્ઞાયકભાવ કહો કે પરમપારિણામિકભાવ કહો તે એક જ છે. [illegible] શક્તિરૂપે છે તેની વાત છે. નિયમસારમાં તેને કારણ પરમાત્મા કહેલ છે. તેના અવલંબને કેવળજ્ઞાન નવું પ્રગટે છે, પણ કેવળજ્ઞાનાદિનો સદ્ભાવ સર્વદા માનવો યોગ્ય નથી.

— —

વીર સં. ૨૪૭૮ [illegible]

સ્વભાવમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે

કર્મ કે શરીરમાંથી કેવળજ્ઞાન આવતું નથી. આત્મા કર્મ ને શરીરથી ભિન્ન છે; [illegible] છે. જેને રાગદ્વેષ ને અલ્પજ્ઞતા ટાળવાં હોય તેણે નક્કી કરવું જોઈએ કે મારો સ્વભાવ જ્ઞાન ને આનંદથી પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. એવી માન્યતાથી વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. દેહની ક્રિયાથી કે વિકારની ક્રિયાથી શાંતિ આવતી નથી. વિકાર [illegible] છે. અશાંતિમાંથી શાંતિ આવતી નથી. [illegible] શક્તિ-સ્વભાવમાં ભરેલા છે, તેમાં [illegible] શાંતિ પ્રગટે છે.

એક સમયમાં ત્રણ કાળ-ત્રણ [illegible] કેવી રીતે થયા? અંદર સ્વભાવમાં [illegible] છે. તેમ પોતા[illegible]માનાં શ્રદ્ધા-[illegible] કરી શકે [illegible] ું જો[illegible]

સૂર્ય અને મેઘપટલનું દૃષ્ટાંત

શાસ્ત્રમાં સૂર્યનુ દૃષ્ટાત આપેલ છે. તેનો એટલો પરમાર્થ સમજવો કે જેમ મેઘપટલ દૂર થતા સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે તેમ કર્મોદય દૂર થતા કેવળજ્ઞાન થાય છે. કર્મ તો જડ છે આત્મા પોતામા એકાગ્ર થાય ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તો કર્મ કર્મના કારણે દૂર થાય છે. દૃષ્ટાંતમાં સૂર્ય જાજ્વલ્યમાન છે ને વાદળાં આડા છે, તેમ આત્મામા કેવળજ્ઞાન પ્રગટરૂપ જાજ્વલ્યમાન અથવા પ્રકાશરૂપ છે ને ઉપર કર્મના વાદળા આડાં આવી ગયાં છે એમ નથી. વર્તમાન પર્યાયમા તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન છે. જીવને કર્મ તરફનુ વલણ છે; તે પોતાના તરફ વલણ કરતો નથી ત્યા સુધી પર્યાયમા કેવળજ્ઞાન પ્રગટરૂપ નથી, ત્યારે કર્મ નિમિત્તરૂપે હોય છે.

આત્મામાં કેવળજ્ઞાનની શકિત છે

જેમ અગ્નિનો ભડકો હોય ને ઉપર કોઇએ વાસણ ઢાકી દીધું હોય તેમ આત્માની અંદર કેવળજ્ઞાનનો ભડકો પ્રગટ છે ને ઉપર કર્મના આવરણે તેને ઢાંકી દીધેલ છે એમ સમજવુ નહિ. પણ જેમ દીવાસળીના ટોપકામા ભડકો થવાની શકિત છે તેમ આત્મામા કેવળજ્ઞાનની શકિત છે. પોતામા એકાગ્ર થાય તો કેવળજ્ઞાનરૂપી ભડકો પ્રગટ થાય ને કર્મરૂપી વાદળા દૂર થાય.

તેવી રીતે બધા ગુણોમા સમજવુ. શરીરની ક્રિયાથી કે પાચ મહાવ્રતથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. વસ્તુમાં ચારિત્રશક્તિ ભરેલી પડી છે તેમાં એકાગ્ર થવાથી ચારિત્રદશા પ્રગટે છે. પ્રથમ ચારિત્રશકિતની પ્રતીત થવી જોઇએ ને પછી એકાગ્રતા કરવી જોઇએ. કોઈ કહે કે વસ્ત્ર—પાત્ર હોય ને મુનિપણું પ્રગટે

તો તે વાત ખોટી છે. વળી કોઈ મુનિ નિર્દોષ આહાર લે, પોતા માટે બનાવેલ આહાર ન લે. છતાં તે વૃત્તિ ધર્મ નથી, તેનાથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. અંદર એકાગ્ર થતાં ચારિત્ર ને શાંતિ પ્રગટે છે ને આવી અંતરદશા પ્રગટે ત્યારે બાહ્ય નગ્નદશા ન હોય એમ બને નહિ; અને બાહ્ય નગ્નદશા ને પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ થયા માટે ચારિત્ર પ્રગટે છે એમ પણ નથી.

પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ તે રાગ છે

અહીં કહે છે કે પાચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ રાગ છે. તેમાં આનંદ નથી. આનંદ અંતરમા ભર્યો પડ્યો છે. માટે વિકાર ને પર પદાર્થની રુચિ છોડી પોતાના સ્વભાવની રુચિ કરવી જોઈએ, ને પછી સ્થિરતા કરવાથી આનંદ પ્રગટે છે. આત્મામા દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ત્રિકાળ પડ્યાં છે, તેમાંથી તેની દશા પ્રગટ થાય છે. દયા–દાનાદિથી કે પરમાંથી દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર દશા આવતી નથી. માટે નિમિત્તની, વિકારની અને અલ્પજ્ઞ પર્યાયની રુચિ છોડી સ્વભાવની રુચિ કરવી જોઈએ. સ્વભાવની રુચિ કરી માટે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થઈ ગયું એમ નથી પણ ક્રમશઃ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

લીંડીપીપર ને પથ્થર બે જુદી ચીજ છે. દરેક ચીજ પોતપોતામા વર્તે છે, એકબીજાને સ્પર્શતી નથી. આ બે આંગળી છે. દરેક આંગળીનુ વર્તવું પોતપોતામાં છે. પોતાની પર્યાયમાં તે વર્તન કરે છે. વર્તના=વર્તમાન પર્યાય. એકનો બીજામાં અભાવ છે છતાં એક ચીજ બીજાને અડે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનું કથન છે.

પ્રથમ શું નક્કી કરવું જોઈએ

આત્મા શું છે, તેની શક્તિઓ શું છે, ને વર્તમાનમાં શું છે, તે જાણીને સ્વભાવ તરફ વળવાથી સુખ પ્રગટે છે. અજ્ઞાની ઉઠાવગીર થઇ પરમાં સુખ માને છે, પણ પરમા આત્માનું સુખ નથી પોતામાં સુખ–આનંદ ત્રિકાળ છે, તે પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ હીરો વજન કરવામા જરા ફેર પડે તો ઘણી નુકસાની જાય માટે હીરાનો કાટો બારીક હોય છે; તેમ અહીં મુનિપણાને તથા ધર્મને તોલવાનો કાટો ઘણો સૂક્ષ્મ છે. આત્મા શું છે, ગુણ શું છે, પર્યાય શું છે વગેરેનું જેને જ્ઞાન નથી તેને ધર્મ થતો નથી.

કર્મ-ઉદયનો અર્થ

જેમ મેઘપટલ થતા સૂર્યપ્રકાશ પ્રગટ થતો નથી તેમ કર્મઉદય થતાં કેવળજ્ઞાન થતું નથી. કર્મઉદયનો અર્થ શો? પોતે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી છે એવી પ્રતીતિ ને એકાગ્રતા ન કરે તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ નિમિત્ત છે, ને સર્વથા એકાગ્રતા કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ છૂટી જાય છે. જેમકે સાચી શ્રદ્ધા કરતા દર્શનમોહનીય કર્મ ટળી જાય છે ને વીતરાગતા કરતાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ ટળી જાય છે.

પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન–નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ–થાય છે પણ પ્રતીતિ થઇ એટલે ચારિત્ર થઇ ગયું–એમ નથી; પરંતુ આત્મામાં વિશેષ એકાગ્ર થવાથી ચારિત્રદશા પ્રગટે છે ને તે વખતે મુનિને વિકલ્પદશામા ૨૮ મૂળગુણના પાલનનો વિકલ્પ આવે છે.સંતોએ માર્ગ સહેલો કર્યો છે, કાંઇ બાકી રાખ્યું નથી. પરમા કે રાગમાં આત્માની શક્તિ નથી, પર્યાયમાં આત્માની આખીશક્તિ નથી, આખીશક્તિ શુદ્ધ દ્રવ્યમા ભરી છે. આવી પ્રતીતિ વિના સમ્ય-

દર્શન થાય નહિ ને સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર થાય નહિ. વર્તમાન પર્યાયમાં ચારિત્ર નહિ હોવા છતાં ચારિત્ર માની લે તો તે મૂઢ છે. વર્તમાન પર્યાયમાં જેટલી પ્રગટતા છે તેટલી માનવી એમ કહે છે.

આ લાકડીની લાલ અવસ્થા છે, વર્તમાનમાં લીલી અવસ્થા પ્રગટ નથી. પુદ્ગલમાં રંગ ગુણ ત્રિકાળ છે. તેની લીલી, લાલ વગેરે અવસ્થા વખતે બીજી અવસ્થાનો અભાવ છે. લાલ વખતે લીલીનો અભાવ છે. લીલી થવાની શક્તિ છે; પણ લાલ વખતે લીલી પ્રગટ માને તો ભૂલ છે. તેમ આત્મામાં જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે, તેમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અવસ્થા વખતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ માને તો ભૂલ છે. કેવળજ્ઞાન શક્તિરૂપે છે પણ પ્રગટ માને તો ભૂલ છે. આત્મા અને જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે; તેની પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન વખતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હોય તેમ બને નહિ, ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ વખતે મતિજ્ઞાન રહે તેમ બને નહિ.

અલ્પ પર્યાય હોવા છતા પૂર્ણ પર્યાય માનવી તે અસત્ય છે. અસત્ય એટલે અધર્મ છે. આત્મામા જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે, તેના આશ્રયે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટે છે. અધૂરી પર્યાયમાં પૂર્ણ પર્યાય ન માનવી તે સત્ય છે, ધર્મ છે ને તે અહિંસા છે. અને નિમિત્ત, શરીર કે રાગમાથી ધર્મ થશે એમ માનવું તે અધર્મ છે ને હિંસા છે. સંસાર ને મોક્ષ બન્ને વિપક્ષ છે. જે પંથે સંસાર છે તે પંથે મોક્ષ નથી, ને જે પંથે મોક્ષ છે તે પંથે સંસાર નથી.

પ્રશ્ન:—આવરણ નામ તો વસ્તુને આચ્છાદવાનુ છે. હવે જો કેવળજ્ઞાન પર્યાયમા પ્રગટ નથી તો કેવળજ્ઞાનાવરણીય કેમ કહો છો? વર્તમાનમાં અલ્પજ્ઞ પર્યાય છે ને સર્વજ્ઞદશા પ્રગટ નથી તો પછી કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કેમ કહો છો?

વળી કોઈ જીવ અભવ્યને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ હોય એમ માનતો નથી. તેને મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય ને કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ ન હોય એમ તે માને છે. તેની દલીલમા કહે છે કે અભવ્યને મનઃપર્યયજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન પ્રગટવાનાં નથી માટે આ બે આવરણ ન હોય એમ તે દલીલ કરે છે પણ તે વાત ખોટી છે.

અભવ્ય હોય કે અનાદિનો મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય-બન્નેને પાંચે જ્ઞાનાવરણીય કર્મપ્રકૃતિ નિમિત્તરૂપે હોય છે.

વીર સં ૨૪૭૯ માઘ સુદ ૧૩ મંગળવાર, ૨૭-૧-૫૩

શક્તિમા તો આવરણ હોય નહિ. પર્યાયમા આવરણ હોય, માટે કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ માનીએ તો શું વાધો છે ?

ઉત્તરઃ—શક્તિને વ્યક્ત ન થવા દે તે અપેક્ષાએ આવરણ કહ્યુ છે. શાસ્ત્રમા નિમિત્તકર્તાની વાત છે. નિમિત્તકર્તા કહો કે વ્યવહારથી કર્તા કહો તે એક જ છે. એટલે કે નિશ્ચયથી નિમિત્ત કર્તા નથી એમ તેનો અર્થ સમજવો. નિમિત્તની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનાવરણીય છે, તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ ન થવામાં કારણ છે—એમ અહીં ઉપચારથી કહેવામા આવે છે. નિમિત્તકર્તા, કરણ, અધિકરણ આદિ કહેવાય છે ત્યા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવા કહેલ છે. પરંતુ પહેલા નિરપેક્ષ પોતે પોતાથી કર્તા—કરણાદિ છે એમ નક્કી કર્યા પછી ઉપચારથી નિમિત્તમા સાપેક્ષતાથી કર્તા, કરણાદિ કહેવામા આવે છે. છએ કારક નિમિત્તમા લાગુ પડે છે. નિશ્ચય-વ્યવહારને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ. જે સમયે ઉપાદાનમાં છ કારક

લાગુ પડે છે તેજ સમયે નિમિત્તમાં ઉપચારથી છ કારક લાગુ પડે છે. નિમિત્ત છે માટે ઉપાદાનમાં કર્તા–કરણાદિ છે એમ નથી. પણ નિમિત્તની ઉપસ્થિતિ છે એમ જણાવે છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન

અહીં આત્મામાં જે શક્તિ છે તેને વ્યક્ત ન થવા દે એમા નિમિત્તરૂપે કર્મ કારણ છે એમ કહેવાય છે. આત્મા પોતે શક્તિમાં કેવળજ્ઞાન છે તેને વ્યક્ત કરતો નથી ત્યારે કેવળ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વ્યક્ત ન થવા દે એમ નિમિત્તથી કહેલ છે. આત્મા પોતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે કર્મને અભાવરૂપ નિમિત્તકર્તા કહેવાય છે. એવી રીતે કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અધિકરણ–એ છએ કારક લાગુ પડે છે. સાધન બે પ્રકારે છે. નિશ્ચય સાધન કર્યું ત્યારે વ્યવહાર સાધન થયું કહેવાય છે. નિમિત્ત ઉપાદાનનું કામ કરે તો બે સાધન રહેતા નથી.

નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક

આત્મા સ્વભાવનું અવલંબન લઈને શુદ્ધતા પ્રગટ કરે તો પંચમહાવ્રતાદિને વ્યવહાર સાધક કહેવાય. ખરેખર તો શુભ-ભાવ બાધક છે. છતા આત્મા પોતાનુ સાધન કરીને શુદ્ધભાવ પ્રગટ કરે તો શુભભાવને નિમિત્તથી સાધક કહેવાય. નિમિત્તે થવા ન દીધુ એમ કહ્યું હોય એનો અર્થ એમ છે કે નૈમિત્તિક પોતાની અવસ્થા પ્રગટ ન થઈ તો નિમિત્તે પ્રગટ થવા ન દીધી એમ કહેવાય. ખરેખર તો નિમિત્ત એમ પ્રસિદ્ધ કરે છે કે નૈમિત્તક સ્વતંત્ર પોતાના કારણથી પરિણમન કરી રહેલ છે, તો ઉપસ્થિત બીજી અનુકૂળ વસ્તુને નિમિત્ત કહેવાય છે. નૈમિત્તિક પર્યાય થાય ત્યારે નિમિત્તમા નિમિત્ત-

કર્તાનો આરોપ આવે છે. તે અપેક્ષાએ કર્મે આવરણ કર્યું એમ કહેલ છે.

હવે દૃષ્ટાંત આપે છે. આત્મામા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી દેશચારિત્ર એટલે પાચમું ગુણસ્થાન પ્રગટ ન થવા દેવાની અપેક્ષાએ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય કહેલ છે. થોડું પણ પ્રત્યાખ્યાન ન થવા દે એટલે કે અંશે પણ સ્થિરતા ન થવા દે તેમાં નિમિત્ત અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય છે. પ્રગટ દશા છે ને કર્મે આવરણ કર્યું છે એમ નથી પણ આત્મા પોતે સ્વભાવની લીનતા કરીને અંશે ચારિત્રની દશા પ્રગટ કરતો નથી એટલે નિમિત્તથી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કર્મે ચારિત્ર પ્રગટ થવા ન દીધુ એમ કહેવાય છે.

પ્રશ્નકારે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે અમે કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ માનીએ છીએ અને કર્મે એને રોકયુ છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ નામ છે; તો તેને કહે છે કે ભાઇ ! જેમ ચોથે ગુણસ્થાને દેશ-ચારિત્રની દશા નથી ત્યા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કર્મ દેશચારિ-ત્રની પર્યાયને પ્રગટ થવા દેતુ નથી એમ કહેવાય છે; પણ ત્યાં દેશચારિત્ર પ્રગટ રૂપે છે અને તેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કર્મે રોકયું છે એમ નથી. આત્મામા યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય એવો સ્વભાવ તો શક્તિરૂપે ત્રિકાળ છે. તેને પ્રગટ થવા દેતું નથી એમાં નિમિત્તરૂપે કર્મ છે એમ કહેલ છે, નૈમિત્તિક-ભાવ પોતે પ્રગટ કરતો નથી તો કર્મ ઉપર આરોપ આવે છે. અહીં તો કર્મ નિમિત્ત છે તેનુ જ્ઞાન કરાવે છે, પણ તે નિમિત્તના કારણે આત્માનુ દેશચારિત્ર રોકાણું છે એમ નથી.

આત્મામા મુનિપણાની દશા પ્રગટ થાય છે તે વખતે નિમિત્તરૂપે પંચમહાવ્રત, અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણનો વિકલ્પ હોય છે. તેથી તેને નિમિત્તકર્તા પણ કહેવાય છે. શરીરમાં નગ્ન-

દશા થયા વિના આત્મામાં મુનિપણું હોય એમ નિમિત્તકર્તા તરીકે યથાર્થ છે; પણ એનો અર્થ એવો છે કે આત્મામાં નૈમિત્તિક પર્યાય મુનિપણાની પ્રગટ કરે તો નગ્નતાને નિમિત્તકર્તાપણાનો આરોપ લાગુ પડે છે. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૩૧૫માં કહ્યુ છે કે—મુનિલિંગ ધાર્યા- વિના મોક્ષ ત્રણ-કાળમા ન થાય. આત્મા કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કરે અને નગ્નદશા ન હોય એમ બને નહિ. માટે મુનિલિંગ વિના મોક્ષ નહિ એમ કહેલ છે; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે નગ્નદશાના કારણે મોક્ષ થાય છે

આત્મામાં ચારિત્રદશા થયા વિના મોક્ષ ન થાય. તે ચારિત્ર તો આત્માના આશ્રયે પ્રગટ થાય છે. આત્માના સ્વભાવને યથાર્થ જાણી એમા લીન થતા યથાર્થ ચારિત્ર જીવ પોતે પ્રગટ કરે છે ત્યારે નિમિત્તરૂપે નગ્નદશા હોય છે. એવો નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે. પરંતુ આત્માના ભાન વિના ખાલી નગ્નદશા ધારણ કરે તેથી કાંઈ મુનિપણુ નથી. માટે નિશ્ચય–વ્યવહારનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

સર્વજ્ઞ પરમાત્મા દેવાધિદેવે જે માર્ગ કહ્યો છે એનાથી વિરુદ્ધ જેની પ્રરૂપણા છે એને પર પરામાર્ગ કહેવાય નહિ. એને વ્યવહારમાર્ગની પણ યથાર્થ ખબર નથી. તે મુનિનામ ધરાવી ખાલી નગ્નદશા ધારણ કરે તો તને મુનિ માનવા તે ભ્રમણા છે. તેનો વિનયસત્કારાદિ કરવાથી ગૃહીતમિથ્યાત્વનુ પોષણ થાય છે.

સાગારધર્મામૃતમા ૮૧મા પૃષ્ઠના પદટિપ્પણમા ઉદ્ધૃત શ્લોકમા સોમદેવ આચાર્યે કહેલ છે કે જેવી રીતે જિનબિંબ પૂજનીક છે તેવી રીતે પૂર્વ મુનિઓની સ્થાપના કરી આધુનિક મુનિ પણ પૂજ્ય છે. એટલે મુનિનૂ દ્રવ્યલિંગ તો બહારમા બરાબર હોવું જોઇએ. એને વ્યવહારથી પૂજનીક

કહેલ છે, પણ આત્મજ્ઞાન હોય નહીં અને વ્યવહારનાં પણ ઠેકાણા ન હોય અને મુનિ માને તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિશ્ચય મુનિપણું પ્રગટ થયુ ન હોય પણ વ્યવહાર તો બરાબર હોવો જોઇએ. તો જ એનો વ્યવહારથી સત્કાર કરવો જોઇએ જો વ્યવહાર પણ બરાબર ન હોય તો તેને દ્રવ્યલિંગી પણ માનવા ન જોઇએ. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૧૯૪મા કહ્યુ છે કે પદ્મપુરાણમાં એક કથા છે કે—કોઇ શ્રેષ્ઠી ધર્માત્માએ ચારણ મુનિઓને ભ્રમથી ભ્રષ્ટ જાણીને આહાર ન આપ્યો, તો જ્યા પ્રત્યક્ષ ભ્રષ્ટ હોય તેને ભક્તિથી આહારાદિ આપવા તે કેમ સભવે? એટલે ભ્રષ્ટ હોય તેને પૂજનીક ગણીને અથવા તો મુનિ છે એમ માનીને દાનાદિ આપે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. માટે પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઇએ. ભૂલ કરે અને ભૂલ માને નહિ તો ભૂલ ટળે નહિ. પ્રથમ ભૂલને ભૂલપણે જાણવી જોઇએ; તો જ ભૂલ છૂટે.

અહીં કહે છે કે આત્મામા દેશચારિત્ર પ્રગટ ન થવામા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય નિમિત્ત છે વસ્તુમા પરનિમિત્તથી જે ભાવ થાય તેનું નામ ઔપાધિકભાવ છે. તથા પરનિમિત્ત વિના જે ભાવ થાય તેનું નામ સ્વભાવભાવ છે. આત્મામાં શક્તિરૂપે જે સ્વભાવ છે એના અવલબને જે ભાવ થાય તે સ્વભાવ છે; પણ પોતાનો આશ્રય ન કરતા પરલક્ષે જે ભાવ થાય તે ઔપાધિકભાવ છે. એમા નિમિત્તની અપેક્ષા છે. માટે જ્યાં જેમ છે તેમ સમજવું

જેમ જળને અગ્નિ નિમિત્ત થતા ઉષ્ણપણુ થયુ; એટલે કે પાણી ઉષ્ણરૂપ થયુ છે તેમા અગ્નિ નિમિત્ત છે પાણીની ઉષ્ણદશા વખતે શીતળપણાની અવસ્થા નથી, પણ અગ્નિનુ નિમિત્ત

મટતા પાણીની અવસ્થા ઠંડી થઈ જાય છે; માટે પાણીનો સ્વભાવ શીતળ છે–એમ સિદ્ધ થાય છે. વર્તમાન ઉષ્ણ હોવા છતાં સ્વભાવ તો શીતળ જ છે, પણ ઉષ્ણ પર્યાય વખતે શીતળતા પ્રગટ નથી. પરંતુ શક્તિરૂપે તો ત્રિકાળ છે. તે શક્તિ જ્યારે વ્યક્તરૂપે થાય છે ત્યારે સ્વભાવ વ્યક્ત થયો કહેવામાં આવે છે.

* * *

(વીર સં. ૨૪૭૯ માહ સુદ ૧૪ બુધવાર, તા. ૨૮–૧–૫૩)

આત્મા સ્વભાવે જેમ શુદ્ધ છે તેમ પર્યાયે પણ વર્તમાન દશામાં શુદ્ધ છે એમ કોઈ માને તો તે ભ્રાંતિ છે. પર્યાયમાં જો પ્રગટ શુદ્ધ દશા હોય તો કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી.

અહીં પાણીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે પાણીનો સ્વભાવ તો શીતળ છે, પણ વર્તમાન અગ્નિના નિમિત્તે ઉષ્ણ દશા છે તે પાણીનો સ્વભાવ નથી. તેમ આત્મામાં કર્મના નિમિત્તે વર્તમાન પર્યાયમાં વિકાર છે ત્યાં તો કેવળજ્ઞાનનો અભાવ જ છે, પણ જ્યારે કર્મના નિમિત્ત તરફનો ભાવ રહેતો નથી ને વીતરાગતા પ્રગટે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. અહીં કર્મનું નિમિત્ત મટતા કેવળજ્ઞાન થાય એમ કહેલ છે; એનો અર્થ એવો છે કે આત્મા કેવળજ્ઞાનનો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે અને તે વખતે કર્મનું નિમિત્ત રહેતું નથી. માટે નિમિત્તનો અભાવ થતાં સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે એમ કહેલ છે.

આત્મા કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે માટે આત્માનો સદાકાળ કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આવી શક્તિ તો આત્મામાં સર્વદા હોય છે, પણ તે પ્રગટ થાય ત્યારે પ્રગટ થયું કહેવાય છે. હવે જેમ પાણી વર્તમાનમાં ગરમ હોય

તેને વર્તમાનમાં ઠંડું માનીને કોઈ પીએ તો દાઝે, તેમ કેવળજ્ઞાન વડે અશુદ્ધ આત્માને પણ કેવળજ્ઞાની માની અનુભવવામા આવે તો તેથી દુઃખી જ થાય. એ પ્રમાણે જે આત્માને કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ અનુભવે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી કોઇ પોતાને રાગાદિભાવ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ ભ્રમથી પોતાને રાગાદિ રહિત માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વર્તમાન પર્યાયમા રાગાદિ નથી એમ જે માને છે તે, અને જૈનમાં પણ કોઇ રાગાદિ પરિણામ કર્મના કારણે થાય છે એમ માને તો, તે બન્ને એકસરખા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વ્યવહારનયના કથનનો આશય

આત્મામા શુભાશુભ ભાવો વર્તમાન થાય છે, છતાં જે આત્માને રાગાદિ રહિત માને છે તેને અમે પૂછીએ છીએ કે આ રાગાદિ થતા જોવામાં આવે છે તે કોનામાં થાય છે? જો તે શરીરમાં કે કર્મમા થતા હોય તો તે ભાવો અચેતન અને મૂર્તિક હોય, પણ તે રાગાદિભાવો તો પ્રત્યક્ષ અમૂર્તિક જણાય છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે એ આત્માના જ ભાવો છે. એક ભાઇ એમ કહેતા હતા કે આ ક્રોધ થયો છે તે કર્મના ઉદયને કારણે થયો છે, કેમ કે ગોમ્મટસારમા લખેલુ છે કે કર્મનો પ્રબળ ઉદય આવે છે માટે ક્રોધાદિ થાય છે. તે ગોમ્મટસારના લખાણને સમજતો જ નથી, કેમ કે ક્રોધાદિ થાય છે તે તો આત્મામા થાય છે. તે આત્માની વિકારી પર્યાય છે, કર્મમા તે થતા નથી, કેમ કે કર્મ તો અચેતન અને મૂર્ત છે અને વિકાર તો ચેતનભૂમિમા થાય છે. માટે વિકાર તો ચેતન અને અમૂર્તિક છે; છતા કર્મના કારણે તે થાય છે એમ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વસ્તુના સ્વભાવને તે સમજતો નથી.

શાસ્ત્રમાં વિકારને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે તેનો આશય

ક્રોધાદિભાવો જે થાય છે તે ઔપાધિક ભાવો છે. તે આત્માની ભૂમિકામાં થાય છે, કેમ કે તે ચેતનનો આભાસ છે, અચેતન મૂર્તિક જડના તે નથી. ચારિત્રમોહનીયકર્મના કારણે તે વિકારી ભાવો નથી. સંજવલનના તીવ્ર ઉદયથી છઠ્ઠું ગુણસ્થાન હોય છે અને મંદ ઉદયથી સાતમુ ગુણસ્થાન હોય છે-એમ નથી. કર્મના કારણે આત્માની શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા નથી. આત્માની પર્યાય જડના કારણે ત્રણ કાળમા હોય નહિ. શાસ્ત્રમાં વિકારને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે એ તો વિકાર આત્માનો સ્વભાવ નથી એમ બતાવવા તથા વિકાર નીકળી જાય છે એમ બતાવવા માટે તેને પુદ્‌ગલજન્ય કહેલ છે, પણ પ્રથમ આત્મામાં પોતાના કારણે વિકાર થાય છે એમ માને, પછી આત્માનો તે સ્વભાવ નથી એવી સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવા માટે અને વિકાર કાઢી નાખવા માટે તે પુદ્‌ગલનો વિકાર છે એમ કહેલ છે. શ્રી સમયસારના કળશમા પણ કહેલ છે કે —

> कार्यत्वादकृतं न कर्म न च तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयो-
> रज्ञायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगात्कृतिः
> नैकस्याः प्रकृतेरचित्त्वलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो
> जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता न यत्पुद्गलः। २०३।

એ રાગાદિરૂપ ભાવકર્મ કોઈએ નથી કર્યાં એમ નથી; કેમ કે એ કાર્યભૂત છે. રાગાદિ આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી પણ પર્યાયમા નવા નવા ભાવો જીવ પોતે કરે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમા ઔદયિકભાવને જીવનુ સ્વતત્ત્વ કહેલ છે. એટલે કે આત્માનુ તે કાર્ય છે તેનો કર્તા આત્મા છે, માટે રાગાદિ ભાવો કાર્ય નથી-એમ નથી અને એને કોઈએ કર્યા નથી એમ પણ નથી.

વળી તે, જીવ અને કર્મપ્રકૃતિ એ બન્નેનું પણ કર્તવ્ય નથી

જીવ અને જડ બન્ને ભેગાં થઈને રાગાદિ ભાવો કરે છે એમ પણ નથી. આત્મા પોતે પોતાના અપરાધથી ક્રોધાદિ વિકારી ભાવો કરે છે એમાં કર્મ નિમિત્ત છે; પણ ખરેખર બન્ને ભેગાં થઈને રાગાદિભાવો કરતા નથી. બન્ને ભેગાં થઈને જો રાગાદિ કરે તો તે ભાવકર્મનુ ફળ જે સુખદુઃખાદિ છે તે કર્મને પણ ભોગવવું પડે પણ એમ બનતું નથી. હળદર અને ફટકડી બે ભેગા થાય છે ત્યારે લાલ રંગ થાય છે, તેમ કર્મ અને જીવ ભેગા થઈને રાગાદિ કરે છે એમ કોઈ માને તો તે વાત ખોટી છે હળદર અને ફટકડીમા પણ બન્નેના રજકણો પોતપોતાની લાયકાતથી લાલરૂપે પરિણમે છે. તેમ પર્યાયમા આત્મા પોતે વિકાર કરે છે, વિકાર કર્મે કરાવ્યો નથી. અન્યમતી માને છે કે ઈશ્વર કર્તા છે અને કોઈ જૈની એમ માને કે કર્મના કારણે વિકાર થાય છે, તો બન્નેની એક જાતની માન્યતા થઈ, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અન્યમતી તો પોતાના દોષમાં કોઈ ઈશ્વરને કર્તા તરીકે માને છે અને આ જૈની તો અચેતન જડને પોતાના ભાવનો કર્તા માને છે માટે તે તો અન્યમતીની માન્યતા કરતા પણ ઘણી વિપરીત માન્યતાવાળો થયો. તેને જૈન વીતરાગી માર્ગની ખબર નથી.

વળી રાગાદિ એકલી કર્મપ્રકૃતિનું પણ કાર્ય નથી

કારણ કે કર્મ તો અચેતન જડ છે અને વિકારી ભાવો ચેતન છે; માટે તે ભાવોનો કર્તા જીવ પોતે જ છે, અને એ રાગાદિક જીવનું જ કર્મ છે; કારણ કે ભાવકર્મ તો ચેતનના અનુસારી છે, ચેતના વિના હોય નહિ; તથા પુદ્ગલ જ્ઞાતા

નથી. એ પ્રમાણે રાગાદિભાવો જીવમાં થાય છે. કોઇ એમ કહે કે રામચંદ્રજી છ માસ સુધી વાસુદેવનુ મૃતક કલેવર લઇને ફર્યા છે તે બધું ચારિત્રમોહકર્મના કારણે હતું; પણ તે વાત તદ્દન ખોટી છે. આત્માની રાગાદિ પર્યાય અને કર્મ અચેતન પર્યાય વચ્ચે અત્યંત-અભાવ છે. અત્યંત-અભાવરૂપી વજ્રનો મોટો કિલ્લો વચ્ચે પડ્યો છે, માટે કર્મની પર્યાયના કારણે આત્માના વિકારી ભાવો થતા નથી એમ સમજવું જોઈએ. આત્મા પોતે પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને રાગાદિ પરિણામ કરે છે, પણ જો સ્વભાવનું ભાન કરીને સ્વરૂપમાં લીન થાય તો રાગાદિ ભાવો થતા નથી એમ જાણવું.

જે રાગાદિમા કર્મનુ કારણ માને છે તેણે વ્યવહારરત્નત્રય જે રાગ છે તેને કર્મના કારણે માન્યુ. હવે વ્યવહારના કારણે નિશ્ચય પ્રગટે એમ જેણે માન્યું તેણે નિશ્ચય કર્મથી પ્રગટે —એમ જ સ્વીકાર્યું

પ્રથમ તો વિકાર આત્મા સ્વતંત્રપણે પોતે કરે છે એમ માનવું. કોઈ કહે કે બે હાથથી તાળી પાડીને અવાજ થાય છે, તો તે વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે એક હાથ બીજા હાથને અડતો નથી, અને જે અવાજ થાય છે તે હાથના કારણે થતો નથી પણ તે જગ્યાએ શબ્દવર્ગણાના રજકણો છે તેની અવસ્થા તેના કારણે તે વખતે થાય છે. વિકાર તો ચેતન એવા આત્માને અનુસરીને થાય છે, એટલે કે આત્મા પોતે અનુસરે—કરે તો થાય છે. કર્મ રાગાદિમા અનુસરતા નથી; કર્મની ભૂમિકામાં તે થતા નથી. હવે આનો સાર એ છે કે રાગાદિભાવો તું સ્વતંત્ર કરે એવા થાય છે પણ કર્મના કારણે થતા નથી; જો વિકારને સ્વતંત્ર માને તો તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય પોતે સ્વતંત્ર કરી શકે છે એમ નક્કી થાય.

રાગાદિભાવો આત્મામાં જ થાય છે

સંસાર, પુણ્ય–પાપ આત્મા વિના થતાં નથી, જડ કર્મ કે શરીરમાં એ ભાવો નથી, માટે આત્મામાં એ ભાવો થાય છે એમ માનવું; પણ જે રાગાદિ ભાવોનું નિમિત્ત કર્મોને જ માની પોતાને રાગાદિનો અકર્તા માને છે, તે પોતે કર્તા હોવા છતાં પોતાને અકર્તા માની, નિરુદ્યમી બની, પ્રમાદી રહેવું છે તેથી જ કર્મોનો દોષ ઠરાવે છે, પણ એ તેનો દુઃખદાયક ભ્રમ છે

આત્મા પોતે વિકાર અને દોષ કરે અને નાખે કર્મ ઉપર તે પ્રમાદી થઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે બનારસીદાસજીએ કહ્યુ છે કે–બે દ્રવ્ય ભેગાં થઈને એક પરિણામ કરે નહિ અને બે પરિણામ એક દ્રવ્યથી થાય નહિ. માટે કર્મના કારણે દોષ થાય છે એમ માનવુ નહિ

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ મહા વદ ૧ શુક્રવાર, તા. ૩૦–૧–૫૩)

કર્મ રાગ કરાવતું નથી

જે એમ માને છે કે કર્મના નિમિત્તના કારણે વિકાર થાય છે તે, નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેનો આભાસી છે. કર્મ પ્રેરક થઈને રાગ કરાવતું નથી, છતાં અજ્ઞાની મૂઢ એમ માને છે કે કર્મ પ્રેરક થઈને જબરજસ્તીથી રાગ કરાવે છે; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

શ્રી સમયસારના કળશ ૨૨૧માં પણ કહ્યુ છે કે.–

"रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कलयंति ये तु ते
उत्तरन्ति नहि मोहवाहिनी शुद्धबोधविधुरान्धबुद्धयः।"

અર્થ—જે જીવ રાગાદિની ઉત્પત્તિમાં પરદ્રવ્યનું જ નિમિત્તપણું માને છે તે જીવ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનથી રહિત છે અંધબુદ્ધિ જેની, એવો બની મોહ નદીની પાર ઉતરતો નથી. સમયસારમા એમ પણ આવે છે કે વિકારને અને કર્મને વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ છે, પણ એ તો વિકારને આત્મામાંથી કાઢી નાખવા માટે ત્રિકાળ સ્વભાવદૃષ્ટિ કરાવવા કહેલ છે. ખરેખર વિકાર કાંઈ કર્મમા વ્યાપતો નથી. હું જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ ચૈતન્ય છું એના ભાન વિના ઉપવાસાદિ કરે તોપણ, તે જીવ વિકાર પોતાના કારણે પોતાની પર્યાયમા થાય છે એમ માનતો નથી, તેથી તે આધળો છે. તેનો મોહ નાશ થતો નથી.

કોઈ એમ કહે છે કે—જેટલો કર્મનો ઉદય હોય તેટલો રાગ થાય છે, જેમકે જેટલો તાવ હોય એટલો ડીગ્રીના માપમા આવે છે. ચાર ડીગ્રી તાવ હોય તો માપમાં ચાર ડીગ્રી આવે છે, પણ તે ભ્રમણા છે. વળી તે દૃષ્ટાત આપે છે કે—સ્ફટિકમા જેવો રંગ આવે એવી ઝાય દેખાય છે, એમ જે પ્રકારના કર્મનો ઉદય આવે એના પ્રમાણે વિકાર થાય છે. એમ તે માને છે પણ તે મોટી ભૂલ છે. સમયસારનાં કળશમાં કહ્યું છે કે આવું જે માને તે આંધળો છે એને શ્રુતજ્ઞાન નથી. એનો મિથ્યાત્વભાવ કદી નાશ થતો નથી.

એક સમય પણ કર્મના પ્રભાવના કારણે વિકાર કરવો પડે છે એમ માને તો તેને કોઇ સમય પણ આત્મામા પુરુષાર્થ કરીને સંસાર નાશ થવાનો અવસર રહેતો નથી. માટે કર્મના કારણે આત્મામા વિકાર થતો નથી એમ માનવું.

દોષ થયો કે રાગાદિકને પોતાના અપરાધથી થયા ન જાણ્યા, અને પોતાને તેનો અકર્તા માન્યો, એટલે રાગાદિક થવાનો ભય રહ્યો નહિ. અથવા રાગાદિ ટાળવાનો ઉપાય પણ એને કરવાનો રહ્યો નહિ. તેથી તે સ્વચ્છંદી બની માઠાં કર્મો બાંધી અનંત સંસારમા રખડે છે.

દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા આત્મા કરે છે એમ માને અને વળી પાછો કહે કે રાગાદિ કર્મના કારણે થાય છે, તો ત્યા કાંઈ મેળ રહેતો નથી; કેમકે દેવાદિની શ્રદ્ધા પણ રાગ છે; તે શ્રદ્ધા પણ કર્મના કારણે માની; તો તે શુભ-ભાવ પણ આત્મા કરી શકે નહિ એમ તેણે માન્યું. એટલે રાગ કર્મના કારણે માને તો રાગ ટાળીને સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવાનો અવસર રહેતો નથી અને સ્વચ્છંદી થાય છે.

સમયસારાદિ ગ્રંથો વાચે એટલે કર્મ આત્માને રાગ કરાવે છે એમ તો કહી શકે નહિ, પણ કર્મના નિમિત્ત વિના કોઈને કાંઈ રાગ થતો નથી, માટે કર્મની અસર પડે છે, નિમિત્તનો પ્રભાવ પડે છે. એમ તો હોવું જોઈએ—એમ કેટ-લાક માને છે. પરંતુ જીવને એક સમય પણ પરનો પ્રભાવ જો માનવામાં આવ્યો તો તેને સદાય માટે—કોઈ વખત કર્મના ઉદય વિના રહેતો નથી માટે ત્રિકાળ કર્મનો પ્રભાવ થયો; એટલે કે એને કદી પણ પુરુષાર્થ કરવાનો વખત રહેતો નથી. તેથી તે સ્વચ્છંદી બની ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં રખડે છે.

સમયસાર નાટકના બંધ અધિકારમાં તથા ઈષ્ટ–ઉપ-દેશમાં આવે છે કે કર્મનું બળવાનપણું છે. કોઈ વખત આત્માનું બળવાનપણું છે અને કોઈ વખત કર્મનું બળવાન-પણું છે; પણ એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે સ્વભાવને

ચૂકીને રાગાદિભાવ કરે છે ત્યારે કર્મનું બળવાનપણું કહેવાય છે. કર્મ બળવાનપણે રાગાદિ કરાવતું નથી.

પ્રશ્ન :–સમયસારમાં જ એમ કહ્યુ છે કે : वर्णाद्या वा रागमोहादयो वा, भिन्ना भावा सर्व्वं एवास्य पुंसः ।

અર્થ:–વર્ણાદિ અથવા રાગાદિભાવ છે તે બધાય આ આત્માથી ભિન્ન છે વળી ત્યા જ રાગાદિને પણ પુદ્ગલમય કહ્યા છે.

જુઓ, અહીં ગ્રંથકાર પ્રશ્નકાર તરફથી પ્રશ્ન કરે છે કે–રાગાદિ અને શરીર વગેરે, દયા–દાનનો ભાવ, વ્યવહારરત્નત્રયનો ભાવ આત્માથી ભિન્ન છે અને પુદ્ગલમય છે એમ કહેલ છે રાગથી આત્મા અને આત્માથી રાગ પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ બીજાં શાસ્ત્રોમા પણ આવે છે તો તે કેવી રીતે છે?

રાગાદિભાવ ઔપાધિકભાવ છે

ઉત્તર:–પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી એ રાગાદિભાવ ઔપાધિકભાવ છે. આત્મામા જેટલો ઉપાધિભાવ થાય છે તે બધો પરદ્રવ્યના લક્ષે થાય છે. કર્મના નિમિત્ત વખતે આત્મા પોતે નૈમિત્તિકભાવ રાગાદિ કરે છે, તેથી તે ઉપાધિભાવ છે. હવે આ જીવ તેને સ્વભાવ જાણે તો તેને બૂરો કેમ માને? અથવા નાશનો ઉપાય પણ કેવી રીતે કરે? એટલે કે જો જીવ રાગાદિ ઉપાધિભાવને પોતાનો સ્વભાવ જાણે તો તેને નાશ કરવાનો ઉપાય તે કરતો નથી. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના વિકલ્પ આવે છે, તે ઉપાધિભાવ છે, વિકારભાવ છે, અધર્મભાવ છે સમ્યગ્દષ્ટિને વ્યવહારરત્નત્રય ઉપચારથી ધર્મ કહેવાય છે, પણ ખરેખર તો વ્યવહારરત્ન-

ત્રયભાવ છે તે પણ અધર્મભાવ છે. તે રાગને જીવ પોતાનો સ્વભાવ માને તો તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય કેવી રીતે કરે? તેથી નિમિત્તની મુખ્યતાએ પુદ્ગલનો છે એમ કહેલ છે.

નિમિત્તની મુખ્યતાથી રાગાદિકભાવ પુદ્ગલમય છે

દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, આગમજ્ઞાન અને કષાયની મંદતા તે વ્યવહાર છે, ઉપાધિ છે. મલિન છે. તેને અજ્ઞાની ભલો માને છે, માટે તે તેના નાશનો પુરુષાર્થ કરતો નથી. જેનાથી લાભ માને તેને કેવી રીતે નાશ કરે? સ્વભાવની રુચિ કરું તો મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે અને સ્વભાવમાં સ્થિર થાઉં તો અસ્થિરતારૂપ રાગનો નાશ થાય છે. તેથી તે ઉપાધિભાવને છોડાવવા માટે, તે બધા આત્માથી ભિન્ન છે અને નિમિત્તની મુખ્યતાથી પુદ્ગલમય છે—એમ કહેલ છે; વિકાર રાખવા માટે ભિન્ન કહેલ નથી.

ગોમ્મટસારમાં આવે છે કે–દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ થાય છે. ત્યાં આત્મા પોતે મિથ્યાત્વભાવ કરે છે એમાં દર્શનમોહ નિમિત્ત છે એમ કહેવું છે; પણ અહીં તો કહે છે કે આત્માથી રાગાદિને ભિન્ન અને પુદ્ગલમય કેમ કહેલ છે? કે રાગાદિને છોડાવવા માટે તે રાગાદિને નિમિત્તની મુખ્યતાથી—એટલે વિકારમાં નિમિત્ત કર્મ છે એની મુખ્યતાથી કથન કરીને–રાગાદિ ઉપાધિભાવને આત્માથી ભિન્ન અને પુદ્ગલમય કહેલ છે

હવે કહે છે કે–જેમ વૈદ્યનો હેતુ રોગ મટાડવાનો છે, તે જો શીતની અધિકતા દેખે તો રોગીને ઉષ્ણ ઔષધિ બતાવે તથા ઉષ્ણતાની અધિકતા દેખે તો તેને શીત ઔષધિ બતાવે, તેમ શ્રીગુરુ વિકાર છોડાવવા માગે છે. હવે જે રાગાદિને

પરના માની સ્વચ્છંદી બની નિરુદ્યમી થાય તેને તો ઉપાદાન-કારણની મુખ્યતાથી 'રાગાદિક આત્માના છે' એવું શ્રદ્ધાન કરાવ્યું, તથા જે રાગાદિને પોતાનો સ્વભાવ માની તેના નાશનો ઉદ્યમ કરતો નથી તેને નિમિત્તકારણની મુખ્યતાથી 'રાગાદિ પરભાવ છે' એવું શ્રદ્ધાન કરાવ્યુ છે.

વિભાવભાવના નાશનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે

અહી અજ્ઞાની ગોટો વાળે છે કે—રાગાદિ આત્માના છે અને પુદ્દગલના પણ છે. તો તે વાત બરાબર નથી. ખરેખર તો રાગાદિ ઉપાધિભાવ તો આત્માના જ છે, પણ છોડાવવા અર્થે પુદ્દગલના કહેલ છે—એમ સમજવું જોઇએ હવે, રાગાદિ આત્માના પણ છે અને પુદ્દગલના પણ છે; એ બન્ને વિપરીત શ્રદ્ધાન છે. એનાથી રહિત જે થાય છે તે આત્મા એમ માને કે—આ રાગાદિભાવ આત્માનો સ્વભાવ તો નથી પણ કર્મના નિમિત્ત વખતે આત્મામાં પોતે પોતાના અપરાધથી રાગાદિ કરે છે ત્યારે વિભાવપર્યાય થાય છે તે આત્મા પોતે નૈમિત્તિક વિકાર ન કરે તો તે સમયે કર્મ નિમિત્ત કહેવાતું નથી. માટે અહી કહેલ છે કે તે નિમિત્ત મટતા—તેનો નાશ થતા—સ્વભાવ રહી જાય છે. અહી વિભાવભાવ છે ત્યારે ત્યા સાસુ કર્મનુ નિમિત્ત છે, અને અહીં વિભાવ હોતો નથી ત્યારે તે નિમિત્ત પણ નથી. માટે વિભાવભાવના નાશનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે.

(માહ વદ ૨ શનિવાર, તા ૩૧-૧-૫૩)

નિશ્ચયાભાસીની ભૂલના ચાર પ્રકાર

જુઓ, અહીં ચાર પ્રકારથી નિશ્ચયાભાસી ભૂલ કરે છે તે વાત કહી છે. એમા પહેલા તો એ વાત કરી હતી કે તે આત્માની સંસાર પર્યાયમાં વર્તમાન સિદ્ધપર્યાય નથી છતાં સિદ્ધદશા માને છે. અને બીજી વાત એ કહી કે તે વર્તમાન અલ્પજ્ઞદશામા કેવળજ્ઞાન માને છે. ત્રીજી વાત—રાગાદિ વર્તમાન પર્યાયમા થતા નથી એમ કોઇ માને છે. અને ચોથી વાત એ કહી કે વિકાર નિમિત્તના કારણે થાય છે એમ કોઈ માને છે. એ ચારે અભિપ્રાયવાળા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પહેલા બોલમા દ્રવ્યપર્યાય એટલે સિદ્ધપર્યાય વર્તમાન નહિ હોવા છતાં તેને વર્તમાન માને છે. બીજામાં, જ્ઞાનગુણની પર્યાય પૂર્ણ શુદ્ધ નહિ હોવા છતા પૂર્ણ શુદ્ધ માને છે. ત્રીજી વાતમા, વર્તમાન રાગાદિ વિકારી પર્યાય થતી જ નથી–એમ માને છે. અને ચોથી વાતમા. કર્મના નિમિત્તના કારણે રાગ થાય છે એમ માને છે. તે બધા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

હવે પ્રશ્ન કરે છે કે–જો કર્મના નિમિત્તથી રાગાદિ થાય છે તો જ્યા સુધી કર્મનો ઉદય રહે. ત્યા સુધી વિભાવ કેવી રીતે દૂર થાય? માટે તેનો ઉદ્યમ કરવો તો નિરર્થક છે? જુઓ. અહીં રાગદ્વેષ આત્માના કારણે જે માનતા નથી અને નિમિત્તના કારણે થાય છે—એમ માનનારની ભૂલ કેવી થાય છે? એ વાતને પ્રશ્ન ઉઠાવીને નિર્ણય કરાવે છે. તે એમ માને છે કે–કર્મનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી રાગના નાશનો ઉદ્યમ થતો નથી, તો ઉદ્યમ કેવી રીતે કરવો?

ઉત્તર :–એક કાર્ય થવામા અનેક કારણોની આવશ્યકતા છે. તેમા જે કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનાં હોય તેને તો પોતે ઉદ્યમ કરી મેળવે તથા અબુદ્ધિપૂર્વકનાં કારણ સ્વયં મળે ત્યારે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

બુદ્ધિપૂર્વક અને અબુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ

અહીં એ વાત કરી છે કે–બુદ્ધિપૂર્વકના કારણને પોતે ઉદ્યમ કરીને મેળવે અને અબુદ્ધિપૂર્વકના કારણ તો એની મેળે સ્વયં મળી જાય છે. જેમ કે.— પુત્ર થવાનું કારણ બુદ્ધિપૂર્વક તો વિવાહાદિ કરવો એ છે. તથા અબુદ્ધિપૂર્વક કારણ ભવિતવ્ય છે. હવે ત્યા પુત્રનો અર્થી વિવાહાદિકનો તો ઉદ્યમ કરે અને ભવિતવ્ય સ્વયં થાય ત્યારે પુત્ર થાય. તેમ વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વાદિ દૂર કરવાનુ કારણ બુદ્ધિપૂર્વક તત્ત્વની રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા છે. મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાયાદિને દૂર કરવાનુ કારણ તો તત્વની રુચિ, વિચાર અને લીનતા છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક તો કરવી. તત્ત્વનો વિચાર તે સમ્યગ્દર્શનનુ કારણ છે. તત્ત્વવિચાર અને તત્ત્વની રમણતા પોતે પુરુષાર્થ કરે તો થાય છે અને એવો પુરુષાર્થ કરે ત્યારે મોહકર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય સ્વયં થઇ જાય છે. મોહકર્મના ઉપશમાદિ અબુદ્ધિપૂર્વક થાય છે અબુદ્ધિપૂર્વકનો અર્થ એવો છે કે–આત્માનો પુરુષાર્થ જડકર્મના ઉપશમાદિ કરતો નથી, કેમ કે મોહકર્મના ઉપશમાદિ સ્વયં (જડકર્મના પોતાના કારણે) થાય છે, એમ અહીં કહે છે

હવે, જેને આત્માની રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા કરવી હોય તે તત્ત્વાદિના વિચારાદિનો ઉદ્યમ કરે તથા મોહકર્મના ઉપશમાદિ સ્વયં થાય છે અને રાગાદિ પણ દૂર થાય; એટલે કે

તત્ત્વાદિનો વિચાર કરે છે ત્યારે મોહકર્મના ઉપશમ આદિ અવશ્ય થાય છે, પણ આત્માના પુરુષાર્થના કારણે મોહકર્મના ઉપશમાદિ થતા નથી. માટે અબુદ્ધિપૂર્વક સ્વયં તેના ઉપશમાદિ થાય છે એમ કહેલ છે; અને તે વખતે રાગાદિ પણ હોતા નથી. નિમિત્ત મટતાં રાગાદિ થતા નથી, એમાં પણ એ જ વાત છે કે બુદ્ધિપૂર્વક રાગાદિનો નાશ થાય છે ત્યારે કર્મનું નિમિત્ત સ્વયં એના કારણે ઉપશમાદિ થઇ જાય છે. આનો સાર એ છે કે આત્મા તત્ત્વાદિના વિચારપૂર્વક સમ્યગ્દર્શના-દિનો પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કર્મના ઉપશમાદિ આત્માના પુરુ-ષાર્થ વિના એના કારણે સ્વયં થાય છે એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે. વળી, નિમિત્ત મટતા રાગાદિનો નાશ થાય છે અને તત્ત્વાદિનો વિચાર થતાં મોહકર્મના ઉપશમાદિ થાય છે; એનો અર્થ એકબીજાના કારણે થાય છે એમ નથી.

ઘણા એમ માને છે કે આત્મા તો બુદ્ધિપૂર્વક પુરુષાર્થ કરે પણ કર્મ નાશ થાય કે ન પણ થાય; પરંતુ એમ નથી. આત્મા પુરુષાર્થ કરે અને કર્મનો નાશ ન થાય એમ બને જ નહિ, અને આત્માએ પુરુષાર્થ કર્યો છે માટે પુરુષાર્થથી કર્મનો નાશ થયો છે—એમ પણ નથી. આત્માનો સમ્યગ્દર્શનનો કાળ છે તે વખતે દર્શનમોહના નાશ વગેરેનો કાળ છે. અહીં જ્ઞાનના ઉઘાડનો કાળ છે તે વખતે જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમનો કાળ છે, અને આત્મામાં રાગાદિના અભાવનો કાળ છે તે વખતે ચારિત્રમોહના નાશનો કાળ છે, પણ કર્મના કારણે તે નથી અને આત્માના પુરુષાર્થના કારણે કર્મનો નાશ નથી—એમ સમજવું.

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ

હવે **પ્રશ્ન** કરે છે કે વિવાહાદિ પણ ભવિતવ્ય-આધીન છે

તેમ તત્ત્વવિચારાદિ પણ કર્મના ક્ષયોપશમાદિકને આધીન છે માટે ઉદ્યમ કરવો નકામો છે?

ઉત્તરઃ—તત્ત્વવિચારાદિ કરવા યોગ્ય જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તો તને થયો છે, તેથી જ ઉપયોગને ત્યા લગાવવાનો ઉદ્યમ કરાવીએ છીએ. અસંજ્ઞી જીવોનો ક્ષયોપશમ એવો નથી તેથી તેને શા માટે ઉપદેશ આપીએ ? એટલે એને ઉપદેશ આપતા નથી. આત્માનો ઉપયોગ અજ્ઞાનથી પરમાં લાગુ પડી ગયો છે તેની અમો દિશા બદલાવવા માગીએ છીએ. તત્ત્વાદિના વિચારનો અને શ્રદ્ધાનો પુરુષાર્થ કરી શકે એટલો તને વર્તમાન ઉઘાડ છે, માટે અમે તને ઉપદેશ આપીએ છીએ. અસંજ્ઞી જીવોની વર્તમાન એના કારણે યોગ્યતા નથી તેથી એને ઉપદેશ આપતા નથી; ત્યા કર્મનુ જોર છે એમ નથી, પણ એ જીવોની લાયકાત જ એવી છે.

પ્રશ્નઃ—હોનહાર હોય તો આત્મામાં ઉપયોગ લાગે પણ હોનહાર સિવાય કેવી રીતે લાગે ? ભલુ થવાનું હોય તો જ અમારો પુરુષાર્થ કામ કરે નહિતર ન કરે ?

ઉત્તરઃ—જો એવુ શ્રદ્ધાન છે તો સર્વકાળ કોઈપણ કાર્યનો ઉદ્યમ તું ન કર. તું ખાનપાન, વ્યાપારાદિનો તો ઉદ્યમ કરે છે અને અહીં હોનહાર બતાવે છે, તેથી અમે જાણીએ છીએ કે તારો અનુરાગ જ અહી નથી, માત્ર માનાદિ માટે એવી વાતો કરે છે. જે થવાનુ હશે તે થશે એમ તું માને છે તો બધી વખતે એમ માન, પણ ઘરના કામમાં, વ્યાપારનાં કામમાં તો પુરુષાર્થ માને છે અને ધર્મની વાત આવે ત્યારે થવાનો હશે તો થશે એવી વાતો કરે છે. તેથી નક્કી થાય છે કે તારો પ્રેમ જ ધર્મ ઉપર નથી. જ્યા પ્રેમ

હોય ત્યાં પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહિ. જો બધું થવાનું હશે એમ થશે એમ માને તો જ્ઞાતા થઈ જવાય છે, પણ તને ધર્મની રુચિ નથી, માત્ર માનાદિથી જ આવી જૂઠી વાતો કરે છે.

કર્મ–નોકર્મનું નિમિત્તપણે પ્રત્યક્ષ બંધન

વળી તે, કર્મ-નોકર્મનો પર્યાયમાં સબંધ નિમિત્તરૂપે હોવા છતાં પણ આત્માને નિર્બંધ માને છે. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કર્મની સાથે હોય છે. દ્રવ્યદષ્ટિએ તો આત્મા નિર્બંધ છે, પણ અહીં તો પર્યાયમાં સંસારની અંદરમાં પર્યાયદષ્ટિએ કર્મ-નોકર્મ સાથે સંબંધ છે, છતાં બિલકુલ સબંધ નથી એમ માને તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે; કેમકે કર્મ–નોકર્મનું નિમિત્તપણે બંધન તો પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

આત્મા અને શરીર બન્નેની અવસ્થા સ્વતંત્ર

જ્ઞાનાવરણાદિથી જ્ઞાનાદિકનો ઘાત જોઈએ છીએ એટલે કે તેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસબધ અહીં બતાવે છે કે આત્મામાં જ્ઞાનની પૂર્ણ દશા નથી ત્યારે નિમિત્તરૂપે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે. વળી આત્માને અને શરીરને પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, કેમ કે શરીર વડે તેના અનુસાર થતી અવસ્થા જોઈએ છીએ. શરીરના ચાલવાને અનુસાર આત્માના પ્રદેશની અવસ્થા થતી દેખાય છે. આત્માની અવસ્થામાં શરીરનું નિમિત્ત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. શરીરના કારણે આત્માની અવસ્થા થાય છે એમ નથી, પણ બન્નેની અવસ્થા સ્વતંત્ર પોતપોતાની યોગ્યતાથી થાય છે, એમાં નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે.

શરીરની અવસ્થા-અનુસાર આત્માની અવસ્થા થાય છે-એમ અહીં કહેલ છે. હાથ ઊંચો થાય છે તો આત્માના પ્રદેશો તે જ પ્રમાણે ઊંચા થાય છે. ત્યા આત્માની અવસ્થા તો પોતાના કારણે થાય છે, પણ સંસાર દશામાં શરીરનો સંબંધ છે; તેથી ત્યાં સુધી નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે એમ બરાબર માનવું જોઈએ જો બિલકુલ સંબંધ જ ન હોય તો આવી અવસ્થા દેખાય છે તે ન હોય. સંબંધ હોવા છતાં સંબંધ-રહિત માને તો જ્ઞાન ખોટું થાય છે, અને નિમિત્તનૈમિત્તિક-સંબંધને કર્તાકર્મસંબંધ માને તોપણ ખોટું થાય છે. માટે જેમ છે તેમ માનવું જોઈએ.

દ્રવ્યદૃષ્ટિએ રાગાદિ અને કર્મ—નોકર્મનો સંબંધ અભૂતાર્થ છે

જ્ઞાન તો સ્વ-પરપ્રકાશક છે. એનો વિવેક એવો હોય છે કે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મામા નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે જ નહિ, પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ બિલકુલ કર્મ-નોકર્મની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે જ નહિ એમ નથી. હા, સામાન્ય સ્વભાવ-દૃષ્ટિમા સિદ્ધદશા, રાગાદિ અને કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ બધું અભૂતાર્થ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ એ બધુ નથી, પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ એ બધુ છે એમ ન જાણે તો એકાંત થાય છે. માટે જેમ છે એમ જાણવું જોઈએ તો જ્ઞાન સમ્યક્ થાય છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ ન માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જો બિલકુલ સંબંધ ન હોય તો વર્તમાન સિદ્ધદશા હોવી જોઈએ, પણ વર્તમાન સિદ્ધદશા નથી, એટલે વર્તમાન શરીરના નિમિત્તે આત્મામાં અવસ્થા થાય છે, એમ કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ છે; અને પર્યાયદૃષ્ટિએ વર્તમાન બંધ છે એમ જાણવું જોઈએ.

હવે જો વર્તમાન પર્યાયમાં સર્વથા બંધ જ ન હોય તો મોક્ષમાર્ગી તેના નાશનો ઉદ્યમ શા માટે કરે છે? વર્તમાન પર્યાયમાં વિકાર જ ન હોય અને એનું નિમિત્ત એવું મોહ-કર્મ જો ન હોય તો પુરુષાર્થ કરીને એનો નાશ કરવાનું રહેતું નથી. અને સ્વભાવસન્મુખ થવું—એવું પણ રહેતું નથી. જ્ઞાની તો સ્વભાવસન્મુખ થઈને રાગાદિનો નાશ કરે છે. માટે આત્માને બંધન છે એમ માનવું.

* * *

(માહ વદ ૨ રવિવાર, તા. ૧-૨-૫૩)

આત્મામાં વર્તમાન વિભાવભાવ થાય છે અને તેમાં કર્મ-નોકર્મનો સંબંધ છે એને માનતો નથી અને કહે છે કે શાસ્ત્રમાં તો આત્માને કર્મ નોકર્મથી ભિન્ન અબદ્ધસ્પૃષ્ટ કહ્યો છે તે કેવી રીતે છે? તેનો જવાબ આપે છે.

આત્માને કર્મ અને નોકર્મ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી; પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે

સંબંધ અનેક પ્રકારના છે. ત્યાં તાદાત્મ્યસંબંધ અપેક્ષાએ આત્માને કર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન કહ્યો છે; માટે આત્મા કર્મમાં અને શરીરમાં એકમેક થઈ જાય એમ બનતું નથી, તોપણ આત્માને અને શરીરને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ નથી એમ નથી. વળી, દ્રવ્ય પલટી જઈ, એકબીજાથી મળી જઈ એક થઈ જતું નથી. માટે તે અપેક્ષાએ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ કહેલ છે. આત્મા પરની સાથે એકમેક થતો નથી માટે અબદ્ધ-

સ્પૃષ્ટ કહ્યો છે પર્યાયમાં વિકાર સ્વતંત્રપણે કરે છે ત્યારે કર્મ નિમિત્ત છે, અને આત્માનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે એમાં શરીરનું નિમિત્ત છે; માટે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ અપેક્ષાએ આત્માને બંધન છે અને કર્મ-નોકર્મના નિમિત્તે આત્મા અનેક અવસ્થાને ધારણ કરે છે. માટે જે, આત્માને સર્વથા નિર્બંધ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ સર્વથા છૂટી જાય તો તો સિદ્ધદશા હોવી જોઈએ. કેળવીને પણ કર્મ-નોકર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. અહીં કર્મ અને શરીરના નિમિત્તથી આત્મા વિકાર અને ક્ષેત્રાંતરની ક્રિયા ધારણ કરે છે એમ કહેલ છે; એમાં આત્માની યોગ્યતા વખતે આવું નિમિત્ત હોય છે એવું જ્ઞાન કરાવે છે. નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ કે જે નિમિત્તને માનતો જ નથી, તેને અપેક્ષાથી કહેલ છે; પણ તેથી નિમિત્તના કારણે આત્માની અવસ્થા થાય છે, એમ નથી. માટે આત્માને સર્વથા નિર્બંધ માનવો તે ભ્રમણા છે એમ કહેલ છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન કરે છે કે—અમારે તો બંધ-મોક્ષનો વિકલ્પ કરવો નથી, કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'जो बंधउ मुक्कउ मुणइ, सो बंधइ णभंति। અર્થ—જે જીવ બંધાયો તથા મુક્ત થયો માને છે તે નિઃસંદેહ બંધાય છે.'

एक देखिये जानिये, रमि रहिये इक ठौर।
समल विमल न विचारिये, यहै सिद्धि नहि और॥

—એમ કહેલ છે, માટે અમારે બંધ-મોક્ષનો વિચાર જ કરવો નથી?

ઉત્તરઃ—જે જીવ કેવળ પર્યાયદૃષ્ટિ થઈ બંધ-મુક્ત અવસ્થાને જ માને છે, એકલી પર્યાયને માને છે અને દ્રવ્યસ્વભાવને ગ્રહણ કરતો નથી, એને માટે કહેલ છે; અને એને ઉપદેશ

આવ્યો છે કે, દ્રવ્યસ્વભાવને નહિ જાણતો એવો જીવ બંધાયો-મુક્ત થયો માને છે તે જ બંધ છે. જો સર્વથા બંધ જ ન હોય તો આ જીવ બંધાયો છે એમ શા માટે કહેવાય છે? સામાન્ય જીવસ્વભાવને માનતો નથી તે એકલો પર્યાયદૃષ્ટિ છે: તેને બંધ થયા વિના રહેતો નથી: કેમ કે બંધના નાશનું કારણ તો ત્રિકાળ જ્ઞાયક એકરૂપ સ્વભાવ છે. તે ત્રિકાળી સ્વભાવમાં બંધ-મોક્ષ એવા બે પ્રકાર છે જ નહિ. પણ એથી કરીને પર્યાયમાં અનેકતા નથી જ—એમ નથી. એકાંત દ્રવ્યસ્વભાવને માને અને પર્યાયને માને જ નહિ તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જો વર્તમાન પર્યાયમાં સર્વથા બંધ મોક્ષ ન જ હોય એટલે બંધ છે એનો અભાવ કરીને મોક્ષ થાય છે એમ ન માનીએ તો એ જીવ 'બંધ છે' એમ શા માટે કહે છે? અને બંધના નાશનો તથા મુક્ત થવાનો ઉદ્યમ પણ શા માટે કરવામાં આવે છે? માટે પર્યાયમાં વિકાર અને બંધ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્રિકાળી સ્વભાવને મુખ્ય કરી બતાવતા, પર્યાયને ગૌણ કરી, વ્યવહાર કહીને અભાવ છે—એમ કહેલ છે. જો પર્યાયમાં બંધ ન હોય તો બંધનો નાશ અને મોક્ષનો ઉત્પાદ કરવાનો ઉપાય શા માટે કરવો જોઈએ? અને આત્માનો અનુભવ પણ શા માટે કરવામાં આવે છે? માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિ વડે તો એક દશા છે અને પર્યાયદૃષ્ટિ વડે અનેક અવસ્થા થાય છે—એમ માનવું યોગ્ય છે.

સામાન્યને સ્વીકારે અને વિશેષને ન સ્વીકારે તે નિશ્ચયાભાસી છે; અને વિશેષને સ્વીકારે પણ સામાન્યને ન સ્વીકારે તો તે વ્યવહારાભાસી છે; તે બન્ને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. માટે સામાન્ય–વિશેષ બન્નેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

આ નિશ્ચય-વ્યવહારનુ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું તે પ્રયોજનભૂત

છે. 'મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક' પૃ. ૨૬૪માં કહેલ છે કે—જીવાદિ દ્રવ્યો અથવા તત્ત્વોને પીછાણવા, અને જે ત્યાગવાયોગ્ય મિથ્યાત્વાદિ છે તે જાણવા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિને પણ બરાબર જાણવાં. વળી નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધને પણ બરાબર જાણવો જોઈએ, કેમ કે એને જાણવાથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નય-પ્રમાણ-યુક્તિ વડે વસ્તુને જાણવી. માટે એકલા નિશ્ચયને નહિ માનતા બન્ને નયોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જે એકલા નિશ્ચયનો સ્વીકાર કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

એ જ પ્રમાણે તે અનેક પ્રકારથી કેવળ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ શ્રદ્ધાનાદિક કરે છે. જિનવાણીમા તો નાના નય અપેક્ષાએ કોઈ ઠેકાણે કેવું તથા કોઈ ઠેકાણે કેવું નિરૂપણ કર્યું છે એને બરાબર ન સમજતાં આ અજ્ઞાની પોતાના અભિપ્રાયથી નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી જ્યાં કથન કર્યું હોય તેને જ ગ્રહણ કરી મિથ્યાદષ્ટિપણાને ધારણ કરે છે; એટલે કે એકાંત એક જ પક્ષને તે ગ્રહણ કરે છે. આત્માની પર્યાયમા વિકાર છે અને નિમિત્ત કર્મ છે એમ જાણવું તે વ્યવહાર છે; પણ તેને આદરણીય માનવો તે વ્યવહારનયનું સાચું જ્ઞાન નથી નિશ્ચયનયનો વિષય ત્રિકાળ જ્ઞાતાસ્વભાવ છે. એનો આશ્રય કરીને રાગ–વિકારનો નાશ થાય છે, એમ જાણવું તેને નિશ્ચયનયનુ યથાર્થ જ્ઞાન કર્યું કહેવાય છે. નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને વ્યવહારનય જાણવા યોગ્ય છે એમ સમજવું તે બન્ને નયનુ સાચું જ્ઞાન છે આમ બ નેનું જ્ઞાન કરવુ તે પ્રમાણ છે. કોઈ એમ કહે કે બ ને નય સમકક્ષી છે માટે નિશ્ચયનયની જેમ વ્યવહારનય પણ આદરણીય છે, તો તે વાત પણ બરાબર નથી.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ તો એમ કહે છે કે સ્વભાવનો આશ્રય લઈને વ્યવહારને છોડો, ત્યારે અજ્ઞાની કહે છે કે વ્યવહારને આદરો; માટે અજ્ઞાનીની વાત બરાબર નથી.

વળી, જિનવાણીમાં તો સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતાને મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. હવે સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાનમાં તો સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન થવુ જોઈએ, પણ તેનો તો આને કાંઈ વિચાર નથી; તથા સમ્યક્ચારિત્રમાં રાગાદિ દૂર કરવા જોઈએ, તેનો પણ આને ઉદ્યમ નથી. સમ્યગ્દર્શનમા તો સાત તત્ત્વો બરાબર જાણવાં જોઈએ પણ નિશ્ચયાભાસી તેને જાણતો નથી. જીવ–અજીવ તત્ત્વ છે, પર્યાયમાં આસ્રવાદિ છે, તેનો તે સ્વીકાર કરતો નથી, અને એકલા આત્માની વાત કરે છે; વળી, આત્માના આશ્રયે રાગનો નાશ થવો જોઈએ તેનો તો તે પુરુષાર્થ કરતો નથી. ચારિત્રનો અર્થ તો એવો છે કે વિકારને ટાળવો, પણ તેના નાશનો ઉદ્યમ તે કરતો નથી, અને માત્ર એક પોતાના આત્માને શુદ્ધ અનુભવવો તેને જ મોક્ષમાર્ગ માની સંતુષ્ટ થયો છે; તથા સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે એને તે માનતો નથી. રાગ છે તો તેનો અભાવ કરીને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય છે, પણ રાગને જ માને નહિ તો શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો એ પણ રહેતું નથી. માટે સાત તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. જેમ છે તેમ જાણે નહિ તો સમ્યગ્જ્ઞાન થાય નહિ.

શુદ્ધ–અશુદ્ધ પર્યાયનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે

વળી, તે આત્માનું ચિંતવન કેવી રીતે કરે છે તે કહે છે. આત્માનો અનુભવ કરવા માટે તે ચિંતવન કરે છે કે 'હું

સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું.' તે પણ એની ભૂલ છે એમ કહેશે; કેમ કે તે પર્યાયને માનતો નથી 'ત્રિકાળ શુદ્ધ છું' એ વાત પણ એની સાચી નથી. તે કહે છે કે (૧) હું સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું, (૨) કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત છું, (૩) દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મથી રહિત છું, (૪) પરમાનંદમય છું, (૫) જન્મ-મરણાદિ દુ:ખ મને નથી, એમ અનેક પ્રકારથી ચિંતવન કરે છે, પણ તે તેનો ભ્રમ છે, કેમ કે જો એ ચિંતવન દ્રવ્યદૃષ્ટિથી કરે છે, તો દ્રવ્ય તો શુદ્ધ અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોનો પિંડ છે. તેને તો તે જાણતો નથી. અશુદ્ધ સંસાર પર્યાય વીતી ગઇ છે એને પણ અહીં દ્રવ્યમાં નાખી છે. કેમ કે પર્યાયને તે બિલકુલ માનતો નથી. માટે તેને સમજાવવા–પર્યાયની કબૂલાત કરાવવા આ રીતે વાત કરી છે. તેને કહે છે કે તારી દ્રવ્યદૃષ્ટિ પણ સાચી નથી. દ્રવ્યમા એકરૂપતા હોવા છતાં પણ જેને શુદ્ધ-અશુદ્ધ બંને પર્યાય આત્માની છે, એવી ખબર નથી અને એનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેને કહે છે કે દ્રવ્ય તો શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોનો પિંડ છે. માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી તું ચિંતવન કરે છે કે આત્મા સિદ્ધસમાન છે, તારી એ વાત બરાબર નથી; કેમ કે શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયો સહિત દ્રવ્ય છે એમ માનવું જોઈએ ગયા કાળની અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઈ છે તે કયાં ગઇ ? તેનો સર્વથા તુચ્છ-અભાવ નથી. તે કથંચિત્ દ્રવ્યમાં છે એમ ન માને તો તેણે દ્રવ્યને પણ બરાબર માન્યું નથી. જેને આત્મદ્રવ્યના સામાન્ય સ્વભાવની યથાર્થ દૃષ્ટિ થઇ છે એ તો પર્યાયને બરાબર જાણે છે.

જો અશુદ્ધ પર્યાયને માનવામા ન આવે તો અત્યારસુધી જે અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઇ તે કયાં રહી? તેનો કાઇ તુચ્છ-અભાવ નથી. અનાદિ અનંત સર્વ પર્યાયોનો પિંડ તે દ્રવ્ય છે. જે પર્યાયો વીતી ગઇ છે એ વર્તમાન નથી અને

દ્રવ્યમાં પણ તે પર્યાયો નથી એમ જો માનશો તો દ્રવ્ય પણ સિદ્ધ થશે નહિ. વીતી ગયેલી પર્યાયોનો સર્વથા તુચ્છ અભાવ નથી. માટે અહીં કહેલ છે કે જો દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી હોય તો પૂર્વપર્યાય જેટલી થઈ ગઈ છે તે દ્રવ્યની છે એમ માનો તો દ્રવ્યદૃષ્ટિ યથાર્થ કહેવાય છે. અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ.

* * *

(મહા વદ ૩ સોમવાર, તા. ૨-૨-૫૩)

આ દ્રવ્ય પ્રમાણનો વિષય નથી. પ્રમાણનો વિષય તો વર્તમાન વિશેષ અને વર્તમાન સામાન્ય તે બંને છે. તેમાં દ્રવ્યાર્થિક નયનો સામાન્ય એટલે કે સર્વપર્યાયોનો સમુદાય વિષય છે. અને બીજો પર્યાયાર્થિકનય છે. તે વિશેષ એટલે વર્તમાન પર્યાયનો વિષય કરે છે. માટે અહીં પ્રમાણની વાત નથી.

આત્મા વર્તમાન દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે, એ બંને પ્રમાણનો વિષય છે. હવે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જો વિચાર કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય તો શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વપર્યાયોનો સમુદાય છે. તે વર્તમાન સમુદાય દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે; અને વર્તમાન અશુદ્ધ પર્યાય એક સમયની છે તે પર્યાયદૃષ્ટિનો વિષય છે. એ બંને થઈને પ્રમાણનો વિષય થાય છે; પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય જે શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વપર્યાયોનો પિંડ કહેલ છે તે પ્રમાણનો વિષય નથી.

અહીં તો કહે છે કે-નિશ્ચયાભાસી, આત્મા શુદ્ધ છે એમ ચિંતવન કરે છે તે ભ્રમરૂપ છે, કેમ કે તમે જો દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ચિંતવન કરો છો તો દ્રવ્ય તો એકલું શુદ્ધ નથી પણ શુદ્ધ-અશુદ્ધ બંનેરૂપ છે; અને પર્યાયદૃષ્ટિથી ચિંતવન કરો છો

તો વર્તમાન પર્યાય તો તારે અશુદ્ધ છે. માટે બંને, રીતે શુદ્ધનુ ચિંતવન કરવું તે ભ્રમણા છે, કેમ કે વર્તમાન પર્યાય તો નીચલી દશામાં અશુદ્ધ છે અને દ્રવ્ય તો શુદ્ધ–અશુદ્ધ બંનેરૂપ છે; માટે શુદ્ધ ચિંતવન કોઈ રીતે તારે બનતું નથી. પર્યાયમાં શુદ્ધ છે એમ પણ માનવું ન જોઈએ. વર્તમાન અશુદ્ધ પર્યાય છે છતા તેને શુદ્ધ કેમ માનો છો? વળી જો તમે શકિત અપેક્ષાએ શુદ્ધ માનો છો તો 'હુ આવો હોવા-યોગ્ય છુ' એમ માનો, 'હુ સિદ્ધ થવાને લાયક છુ,' એમ માનો, પણ 'હુ આવો છુ' એમ માનવું તે ભ્રમ છે.

વળી વર્તમાન આત્માની પોતાની વિકારી પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે એમા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એમ માનવું જોઈએ. કર્મ એક ચીજ છે પણ એનો પ્રભાવ આત્મા ઉપર કાંઇ પડે છે એમ નથી અગિયારમા ગુણસ્થાનથી કર્મના કારણે પડે છે એમ અજ્ઞાની માને છે તે પણ ભ્રમણા છે. પોતાની પર્યાયની યોગ્યતાના કારણે પડે છે, એને બદલે કર્મ ઉપર નાખે છે તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે અહીં તો કહે છે કે પર્યાયમાં અધૂરી દશા છે, પૂર્ણ દશા નથી. અને જો વિકાર અને અલ્પ-જ્ઞતા છે તો એના નિમિત્તરૂપે દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ છે. જો નિમિત્તરૂપે શરીરાદિ ન હોય તો સિદ્ધદશા, અશરીરદશા વર્તમાન હોવી જોઇએ, પણ તે સિદ્ધદશા વર્તમાન નથી; માટે કર્મ–નોકર્મનો સંબંધ પણ છે એમ માનવું જોઈએ. જો કે આત્માની વિકારી પર્યાય કે અધૂરી પર્યાયના કારણે દ્રવ્યકર્મ–નોકર્મ નથી; પણ અધૂરી દશા વખતે કર્મ આદિ એના કારણે હોય છે એમ જાણવું જોઇએ. અને આત્માની પૂર્ણદશા થાય છે ત્યારે નિમિત્તરૂપે કર્માદિ હતાં તે એના

કારણે છૂટી જાય છે, તે વખતે નિમિત્તરૂપે કર્માદિ હોતા નથી એમ સમજવું જોઇએ.

વળી જો કર્મ નોકર્મ નિમિત્તરૂપે ન હોય તો જ્ઞાનાદિની વ્યક્તતા કેમ નથી? જ્ઞાનાદિની વ્યક્તતા નથી માટે કર્મ–નોકર્મ નિમિત્તપણે છે. આત્મદ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે જ્ઞાનાદિ ગુણો છે એમાંથી વ્યક્તરૂપ પર્યાય થાય છે. તે પર્યાય વર્તમાનમાં નથી માટે એમાં નિમિત્તરૂપે કર્મને માનવું જોઇએ જુઓ, અહીં સમ્યગ્જ્ઞાન કોને કહેવાય છે એ વાત ચાલે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોતુ નથી. નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ શું છે? નિશ્ચય-વ્યવહાર શું છે? એને પણ જાણે નહિ અને ત્યાગી થઈ જાય તો તેથી કરીને કાઇ સાચુ ચારિત્ર હોતું નથી. હજુ તો જેને વ્યવહારના ઠેકાણાં નથી એને તો દ્રવ્યચારિત્ર પણ હોતું નથી. વળી દ્રવ્યચારિત્ર વિના પણ ભાવચારિત્ર હોતુ નથી. માટે પ્રથમ ચારિત્રનુ સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઇએ.

સ્વ-પરપ્રકાશકશક્તિ આત્માની છે

સ્વ-પરપ્રકાશકજ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે, માટે જ્ઞાન પરથી થતુ નથી; પ્રતિમાથી જ્ઞાન થતું નથી સ્વજ્ઞેય-પરજ્ઞેય બંનેને જાણવાની શક્તિ આત્માની છે. પરજ્ઞેયથી સ્વજ્ઞેયને જાણવાની શકિત થતી નથી. આત્મામા સ્વ અને પરને જાણવાની શકિત છે એવી જેને ખબર નથી અને પરના કારણે આત્મામા જ્ઞાનાદિ થઈ જાય એમ માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી આત્માના ભાન વિના દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરે, નગ્ન થાય, પણ અધ:કર્મી તથા ઉદ્દેશિક આહાર લે તો તે દ્રવ્યલિંગી પણ નથી; અને યથાર્થ દ્રવ્યલિંગ વિના ભાવલિંગીપણુ પણ હોતુ નથી. વસ્ત્ર–પાત્ર રાખે અને મુનિ કહેવડાવે છે તે તો સ્થૂલ ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે, અહીં નિશ્ચયાભાસી માને છે કે હું વર્તમાનમાં પરમાનંદમય છું. તો જો તે પરમાનંદમય હોય તો તેને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. માટે ખરેખર વર્તમાન પરમાનંદમય નથી. વર્તમાન અવસ્થામાં તો આનંદ પ્રગટ નથી છતાં આનંદમય માનવું તે ભ્રમ છે. વળી તે માને છે કે જન્મ-મરણાદિ દુઃખ જ આત્માને નથી. તો તે વાત પણ ખોટી છે, કેમ કે વર્તમાન દુઃખી થતા તો દેખાઓ છો; એટલે દુઃખી હોવા છતા દુઃખ નથી એમ માનવું તે ભ્રમ છે. માટે એ પ્રમાણે બીજી અવસ્થામા બીજી અવસ્થા માનવી તે ભ્રમ છે.

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અને પોતાના ભાવોથી અભિન્ન તે દ્રવ્યની શુદ્ધતા છે

પ્રશ્ન—તો શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો છે? શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસારમા શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનુ કહેલ છે, આસ્રવ–શુભાશુભભાવનુ ચિંતવન છોડવાનુ કહેલ છે, અને તમે તો અહીં બ ને પ્રકારથી શુદ્ધ ચિંતવન કરવાની ના કહો છો. તો ભગવાને જે શુદ્ધ ચિંતવન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે નિરર્થક ઠરે છે. માટે એમા યથાર્થ શું છે?

ઉત્તરઃ—શુદ્ધપણુ કેવી રીતે છે તે કહીએ છીએ. એક દ્રવ્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધપણું છે તથા એક પર્યાય અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ છે. ત્યા દ્રવ્યઅપેક્ષાએ તો પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણુ તથા પોતાના ભાવોથી અભિન્નપણુ તેનુ નામ શુદ્ધપણુ છે. આ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ પહેલા સામાન્ય દ્રવ્ય કહેલ તે જ છે. હવે અહી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ શુદ્ધ–અશુદ્ધ સર્વ-પર્યાયોના સમુદાયને દ્રવ્ય કહેલ છે. તે દ્રવ્ય પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે અને પરદ્રવ્યભાવોથી ભિન્ન છે. એવું દ્રવ્યનુ શુદ્ધ-

પણ છે. માટે અપેક્ષાએ બરાબર સમજવું જોઈએ. જે દ્રવ્યનું શુદ્ધપણું ઉપર કહ્યું હતુ તે પ્રમાણે અહીં સામાન્ય દ્રવ્યનુ શુદ્ધપણું કહીને પરદ્રવ્યથી ભિન્નરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ છે એને શુદ્ધપણું કહ્યુ છે. એ અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ માનવું તે યથાર્થ છે.

* * *

(વીર સ ૨૪૭૯ માહ વદ ૪ મંગળવાર, તા ૩-૨-૫૩)

સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવું ચિંતવન કરે છે કે હું પરદ્રવ્યથી ત્રિકાળ ભિન્ન છું. શરીર, કર્મ જડ છે—અજીવ છે. તેના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી હુ ભિન્ન છું; એટલે શરીર, કર્મ, ભાષા આદિની પર્યાય મારાથી થતી નથી. મારી પ્રેરણાથી શરીર ચાલતું નથી; કેમ કે તે પદાર્થો મારાથી ભિન્ન છે અને હુ તેનાથી ત્રણે કાળે ભિન્ન છુ માટે આત્મા બોલવાની, ચાલવાની ક્રિયાનો કર્તા નથી. વર્તમાનમા લોકોને એટલી બધી ભ્રમણા-ગડબડ થઈ ગઈ છે કે—શરીરની ક્રિયા આત્માથી થાય છે—એમ માને છે; પણ અહી તો સમ્યગ્દષ્ટિ જાણે છે કે મારો આત્મા દ્રવ્ય-સામાન્યઅપેક્ષાએ પરથી ભિન્ન અને મારી ત્રિકાળવર્તી જેટલી શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાયો તે સર્વ પર્યાયોથી અભિન્ન છે. હું મારા ભાવોથી એકમેક છું. મારી બધી પર્યાયોથી હું અભિન્ન છુ—એવી દૃષ્ટિ કરવી તે દ્રવ્યસામાન્યદૃષ્ટિ છે. લોકોને ધર્મની ખબર નથી. એક સેકંડમાત્ર ધર્મ કર્યો હોય તો તેની મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ એવું ધર્મનું સ્વરૂપ છે. અનંત કાળમા અનત વખત નવમી ગ્રૈવેયકે દ્રવ્યલિંગી મુનિપણુ પાળીને ગયો પણ એક સેકંડમાત્ર તેને ધર્મ થયો નહિ. ધર્મનુ સ્વરૂપ લોકોએ સાભળ્યું નથી.

આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે અને પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે એને અહી દ્રવ્યનુ શુદ્ધપણું કહ્યું છે. તે આ અપે-

ક્ષાએ સમજવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં અશુદ્ધપર્યાય થઈ ગઈ, તે મારી લાયકાત હતી; વિકાર વખતે પણ 'મારો સ્વભાવ તો શુદ્ધપર્યાય થાય એવી શક્તિવાળો છે'—એવી દૃષ્ટિ કરે તો 'હુ છું તે છુ' એ સાચુ નક્કી કર્યું કહેવાય. પરદ્રવ્યથી ભિન્ન હું છુ એમ નક્કી કર્યું એટલે પરદ્રવ્ય ને નિમિત્તનો ભાવ મારામા નથી એમ નિર્ણય થતાં નિમિત્ત અને પર ઉપરની દૃષ્ટિ છૂટી ગઈ. હવે પોતાના ભાવોથી અભિન્ન છે, એમા ભૂત-ભવિષ્યનું જેમ છે એમ જ્ઞાન કરાવ્યું છે. આત્મા ભૂત-ભવિષ્યમા આવી લાયકાત વાળો હતો અને થશે એવા વિકલ્પો પણ દૃષ્ટિમા હોતા નથી; પણ જે જીવ પર્યાયને માનતો જ નથી તેને સમજાવવા માટે પ્રથમ જેમ છે તેમ ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવે છે. એને એટલે કે શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોના સમુદાયને પરદ્રવ્યભાવોથી ભિન્ન કહીને શુદ્ધદ્રવ્ય કહેલ છે. એવા દ્રવ્યને જાણીને દૃષ્ટિ ત્રિકાળ પરથી ભિન્ન શુદ્ધ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે કે મારી શક્તિ તો સિદ્ધ જ થવાની છે

મારો સ્વભાવ તો સદા સિદ્ધસમાન છે, એટલે ખરેખર મારી શક્તિ તો સિદ્ધ જ થવાની છે એમાં સંસાર પર્યાયનો આદર નથી; કેમ કે સંસાર પર્યાય સિદ્ધ પર્યાયથી અનંતમે ભાગે અલ્પ છે. મારો સ્વભાવ શુદ્ધ પર્યાય જ પ્રગટ કરવાનો છે—એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે શુદ્ધ થવાની લાયકાત નિમિત્ત-માથી કે રાગમાથી આવતી નથી એમ તે જાણે છે. ભૂતકાળમાં અશુદ્ધ પર્યાય વીતી ગઇ છે પણ તે દ્રવ્યમા અંતર્લીન છે, માટે પરથી ભિન્ન અને સ્વના ભાવોથી અભિન્ન દ્રવ્યને શુદ્ધ

કહેલ છે. જીવ વેપારધંધાના કામમાં મોટો વિચાર કરે, પરના કામમા વિચાર કરે, પણ અહીં તો વિચાર કરતો નથી, તો આત્માનુ સાચું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ પરથી ભિન્ન ને પોતાના ભાવોથી અભિન્નને શુદ્ધપણુ કહેલ છે. અને પર્યાય અપેક્ષાએ તો વર્તમાન પર્યાયમા ઉપાધિ-ભાવનો અભાવ થવો તે શુદ્ધપણુ છે.

પર્યાય-અપેક્ષાએ તો કેવળજ્ઞાન થાય તે શુદ્ધપણું છે. સાધકદશામાં ઉપાધિભાવ હોય છે, કેમ કે સર્વથા ઉપાધિભાવ રહિત થયો નથી. નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિ-અપેક્ષાએ પારિણામિકભાવ સિવાય ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક —એ ચારે ભાવોને વિભાવિકભાવ કહેલ છે, તે અપેક્ષા બીજી છે. અહીં તો ક્ષાયિકભાવ સિવાય ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ —એ ત્રણેને ઉપાધિભાવ કહેલ છે. વર્તમાન પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ તો થયુ નથી, માટે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ છે એમ માનવું તે ભ્રમ છે.

હવે શુદ્ધ ચિંતવનમા તો દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ શુદ્ધપણુ ગ્રહણ કર્યું છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરીર—કર્મથી ભિન્ન અને પોતાના શુદ્ધ-અશુદ્ધ સર્વ પર્યાયોથી અભિન્નપણાને મુખ્ય કરીને અહીં શુદ્ધ દ્રવ્ય કહેલ છે. એ વાત બરાબર સમજવી જોઈએ. આ રીતે જ્ઞાની ત્રિકાળી સ્વભાવનું ચિંતવન કરે છે. શ્રી સમયસાર ગાથા ૬ની ટીકામા શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે 'प्रमत्तोऽप्रमत्तश्च न भवत्येष एवाशेषद्रव्यांतरभावेभ्यो भिन्नत्वेनोपास्यमान शुद्ध इत्यभिलप्यते' અર્થ—આત્મા પ્રમત્ત—અપ્રમત્ત નથી એ જ સર્વ પરદ્રવ્યોના ભાવોથી ભિન્નપણા વડે સેવતા 'શુદ્ધ' એવો

કહીએ છીએ. સમયસારના પ્રણેતા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ ભાવલિંગી મુનિ હતા ને છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા, તેથી હુ અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત નથી-એમ કહેલ છે. વ્રત-અવ્રત અને સયોગ-અયોગથી રહિત છું એમ કહેલ નથી. વર્તમાન પર્યાય વર્તે છે તેનો નિષેધ કરે છે, પોતાની વર્તમાન જે દશા છે તેનો નિષેધ કરે છે; દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવી છે

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન માન્યા વિના પોતાની વર્તમાન વિકારી પર્યાયથી પોતે ભિન્ન છે એમ માની શકે નહિ. માટે ત્યાં પણ પરદ્રવ્યથી ભિન્નપણાને શુદ્ધ જ કહેલ છે. પરદ્રવ્યથી ભિન્ન થયો એટલી તો પર્યાય શુદ્ધ થઇ છે; પણ મુનિદશામા વિશેષ શુદ્ધતા હોય છે. ધર્મ તો અભ્યંતરની ચીજ છે, બહારની ચીજ નથી, માટે જ્ઞાનને સૂક્ષ્મ કરવુ જોઈએ અને અંતરમાં જોવું જોઈએ; તો આ વાત સમજાય એમ છે. દ્રવ્ય શું? પર્યાય શું? પર શું? વગેરે બધું બરાબર જાણવુ જોઇએ અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. અનાદિ કાળથી યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી, બાકી બીજુ બધું કર્યુ છે; પણ ધર્મ થયો નથી. માટે યથાર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(વીર સ. ૨૪૭૯ માહ વદ ૫ બુધવાર, તા. ૪-૨-૫૩)

આત્માની નિર્મળ અનુભૂતિ થઇને અકષાય-ભાવ થવો તે પર્યાયની શુદ્ધતા છે

અહીં સુધી તો દ્રવ્યની વાત કરી. હવે પર્યાયની શુદ્ધતાની વાત કરે છે એમા સમયસાર ગાથા ૭૩ની શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકાનો આધાર આપ્યો છે કે—सकलकारकचक्रप्रक्रियो-

त्तीर्णं निर्मलानुभूतिमात्रत्वाच्छुद्धः। અર્થ:- સમસ્ત કર્તા-કર્મ આદિ કારકોના સમૂહની પ્રક્રિયાથી પારંગત એવી જે નિર્મળ અનુભૂતિ-અભેદજ્ઞાન તન્માત્ર છે તેથી શુદ્ધ છે. એટલે કે- રાગાદિનો હું કર્તા છું. રાગ મારુ કાર્ય છે, રાગનો આધાર હુ છું,-એવી છ કારકોની બુદ્ધિ જેને છૂટી ગઇ છે. તેને પર્યાયની શુદ્ધતા કહે છે. જે જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ છે તેને અહીં શુદ્ધતા કહી નથી; કેમ કે નિત્યનિગોદના જીવને પણ જ્ઞાનનો ઉઘાડ હોય છે. જો એટલો ક્ષયોપશમ ન હોય તો જડ થઇ જાય. માટે એ વાત અહીં નથી. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના પૃષ્ઠ ૯૧માં ક્ષયોપશમને કેવળજ્ઞાનનો અંશ કહેલ છે એનો અર્થ તો એ છે કે ત્યાં જ્ઞાનનો સ્વભાવભાવ બતાવવો છે, પણ એ વાત અહીં નથી. અહીં તો, પરદ્રવ્યોનો કર્તા આદિ તો હું નથી પણ રાગ-વિકલ્પ-પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી છૂટીને-પાર થઈને, આત્માની નિર્મળ અનુભૂતિ થઇ અકષાયભાવ થયો, તેને પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધતા કહી છે.

છ કારકોની અશુદ્ધતાના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) આત્મા કર્તા અને શરીર, કર્મ આદિ મારુ કાર્ય છે; એ છ સંયોગી કારકોની તો અહીં વાત જ નથી. આત્મા આધાર છે તો શરીરનુ કામ થાય છે—એમ નથી; પણ અહીં તો કહે છે કે (૨) રાગાદિ મારી પર્યાય છે એનો આત્મા કર્તા અને તે આત્માનુ કર્મ ઇત્યાદિ પણ નથી. (૩) એ સિવાય આત્માના આશ્રયે શુદ્ધ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે તેનો હું કર્તા આદિ છું એવો વિકલ્પ પણ અહીં નથી અભેદ અખંડ ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે નિર્વિકલ્પદશા પ્રગટ થઇ છે તે પર્યાય-અપેક્ષાએ શુદ્ધતા છે —એમ સમજવુ જોઇએ. હુ મારી વીતરાગ પર્યાયનો કર્તા છું એવો ભેદ જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી પર્યાયની શુદ્ધતા થઇ નથી.

અજ્ઞાની દ્રવ્યની શુદ્ધતાને સમજતો નથી અને પર્યાયની શુદ્ધતાને પણ સમજતો નથી. છ કારકોમા ત્રણ પ્રકારથી અશુદ્ધતા આવે છે. એક તો પરદ્રવ્યનો કર્તા આદિ માનવો; બીજુ રાગાદિ વિકારી પર્યાયનો કર્તા આદિ માનવો અને ત્રીજું પોતાની શુદ્ધ નિર્મળ પર્યાયનો હુ કર્તા આદિ છું એવો ભેદ પડવો—એ ત્રણે અશુદ્ધતા છે, એનાથી રહિત અભેદ જ્ઞાનાનંદ ચૈતન્યસ્વભાવી મારું સ્વરૂપ એકરૂપ છે, એની દૃષ્ટિ જેને થઇ છે તેને પર્યાયમાં જે શુદ્ધ અનુભવ—આનંદદશા પ્રગટ થાય છે તે પર્યાયની શુદ્ધતા છે.

શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિના શુભભાવને મોક્ષનું વ્યવહાર-સાધન કહેલ છે, પણ એનો અર્થ બરાબર સમજવો જોઇએ. પરની તો વાત નથી પણ શુભભાવનો હું કર્તા, અને શુભભાવ મારું કર્મ ઇત્યાદિ, એ પણ સાધન નથી; અને પોતાની વીતરાગી નિર્મળ દશાઓનો હુ કર્તા છુ એવો ભેદ તે પણ સાધન નથી અભેદ સ્વભાવના આશ્રયે પર્યાયની શુદ્ધતા પ્રગટે છે, એ વાત સમજયા વિના શુભભાવને વ્યવહારસાધન પણ કહેવાતો નથી. માટે બરાબર સમજવું જોઈએ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ ધ્યેય કેવું હોય છે? એનું અહી વર્ણન ચાલે છે. એમા જ્ઞાની પર્યાયની શુદ્ધતા કોને માને છે કે—છ કારકોની પ્રક્રિયાથી પાર ગત એવી જે નિર્મળ અનુભૂતિ અભેદ-જ્ઞાનમાત્ર દશા થાય છે તેને પર્યાયની શુદ્ધતા કહેવાય છે. પહેલા દ્રવ્યની શુદ્ધતા બતાવતા જીવને અજીવથી જુદો બતાવ્યો હતો; અને અહીં પર્યાયમા શુદ્ધતા બતાવતા કર્તા-કર્મ આદિ છ કારકોના ભેદના અભાવથી પ્રગટતી નિર્મળ અનુભૂતિ બતાવી.

આ રીતે બે પ્રકારે શુદ્ધતા જાણવી. પરથી ભિન્ન સામાન્ય-સ્વભાવ તે દ્રવ્યની શુદ્ધતા અને પર્યાયમાં અભેદ નિર્મળદશા પ્રગટ થવી તેને પર્યાયની શુદ્ધતા માનવી.

હવે, કેવળનો અર્થ કરે છે. કેવળ શબ્દનો અર્થ પણ આ જ પ્રમાણે જાણવો કે 'પરભાવથી ભિન્ન નિઃકેવળ પોતે જ;' તેનું નામ કેવળ છે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ અર્થ અવધારવા. જ્યાં જ્યાં જે પ્રમાણે અર્થ થાય ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે જાણવું. સામાન્ય એકરૂપ જ્ઞાન, જેમા ઉપાધિ નથી એને કેવળજ્ઞાન માનવું જોઈએ. એકલો જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા છે એવો કેવળનો અર્થ માનવો જોઈએ, પણ કેવળ શબ્દનો અર્થ પર્યાય અપેક્ષાએ કેવળી થયો માનવો તે વિપરીતતા છે. પર્યાયમાં અભેદજ્ઞાન તન્માત્ર થયા વિના કેવળજ્ઞાન માને તો તે ભ્રમણા છે. માટે પોતાને દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અવલોકવો. દ્રવ્યથી તો સામાન્યસ્વરૂપ અવલોકવું તથા પર્યાયથી અવસ્થાવિશેષ અવધારવી. એ જ પ્રમાણે ચિંતવન કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે, કારણ કે સત્ય જાણ્યા વિના સમ્યગ્દષ્ટિ નામ કેવી રીતે પામે? પર્યાયમા તો, જેવી જેવી પર્યાય હોય એવી જ માનવી જોઇએ. એ રીતે દ્રવ્ય-પર્યાયનું સાચું ચિંતવન કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. અવસ્થાને અવસ્થા જેવી છે તેવી જાણે, અને દ્રવ્યને દ્રવ્યસામાન્ય જાણે. જેમ છે એમ જાણે તો તેનું જ્ઞાન સાચું કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાનઅપેક્ષાએ કથન છે, માટે એને સમ્યગ્દષ્ટિ કહેલ છે.

જ્ઞાનીને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે શુભ વિકલ્પો હોય છે

વળી મોક્ષમાર્ગમાં તો રાગાદિ મટાડવાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ કરવાનું હોય છે, તેનો તો નિશ્ચયાભાસીને વિચાર જ

નથી. માત્ર પોતાને શુદ્ધ અનુભવવાથી જ પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને છે અને અન્ય સર્વ સાધનોનો નિષેધ કરે છે. પોતાને શુદ્ધતા પ્રગટ થઈ હોય અને શુદ્ધ માને તો તો વાંધો નથી, પણ શુદ્ધતા તો તેને થઈ નથી, અને 'હું પર્યાયમા પણ શુદ્ધ થઈ ગયો છું', મને તો વિકલ્પ ઊઠતો જ નથી.'—એમ શુભભાવનો તે નિષેધ કરે છે, તથા તે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો નિરર્થક બતાવે છે, એટલે કે તે શાસ્ત્રાભ્યાસને ઉપાધિ માને છે; પણ પૂર્ણદશા થઈ ન હોય ત્યાસુધી જ્ઞાનીને શાસ્ત્રાભ્યાસનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ. તે માને છે કે—અમારે એવો વિકલ્પ કરવો નથી; પરંતુ શુદ્ધ દશા સંપૂર્ણ પ્રગટ થઈ નથી અને શુભ વિકલ્પમા ન રહે તો અશુભ વિકલ્પ થયા વિના રહે નહિ. એ વાતને અજ્ઞાની સમજતો નથી ભાવલિંગી મુનિઓને પણ છટ્ઠે ગુણસ્થાને શુભ વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ધર્મની પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટી નથી તેને વિકલ્પ ન આવે—એમ બને નહિ.

વળી તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના, ગુણસ્થાન—માર્ગણાસ્થાનના અને ત્રિલોકાદિના વિચારોને વિકલ્પ ઠરાવે છે. અહીં માર્ગણા કહી છે તે ભાવમાર્ગણા છે, કેમ કે જીવના સ્વરૂપની એ વાત છે. એને તે સમજતો નથી. અહી તો કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન-ચારિત્રનો લાભ તો આત્માથી થાય છે; જડથી થતો નથી ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન આવતું નથી પણ પૂર્ણ જ્ઞાન થયુ નથી તેને શાસ્ત્રાભ્યાસનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી. શાસ્ત્રમા આવે છે કે —દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયના ભેદનો વિચાર કરવો તે કર્તવ્ય નથી, ત્યાં તો ભેદ પાડીને વિચાર કરતા રાગી જીવને વિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી એનો નિષેધ કર્યો છે; પણ એનો અર્થ

એવો નથી કે સાધકદશામાં એવો વિકલ્પ આવતો જ નથી. સાધકદશામાં એવો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ.

ગુણસ્થાન-માર્ગણાસ્થાન વગેરેનો વિકલ્પ અમારે કરવો નથી. એમ તે માને છે. પણ સાધકદશામાં તે આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેને તે સમજતો નથી. નિશ્ચયાભાસી તપશ્ચરણ કરવાને વૃથા ક્લેશ કરવો માને છે. ધર્માત્માને સ્વભાવના લક્ષે જેટલે અંશે અકષાય-વીતરાગી દશા પ્રગટી છે તેટલે અંશે આહાર આદિનો વિકલ્પ છૂટી જાય છે, એને તે સમજતો નથી. એ રીતે તપશ્ચરણના સ્વરૂપને સમજતો નથીઃ તેથી તે તેને ક્લેશ કહે છે, વળી તે વ્રતાદિ કરવા તેને બંધનમાં પડવું ઠરાવે છે, તે ખોટું છે; કેમ કે ભગવાનની પૂજા વગેરે છાંડવા યોગ્ય છે-એમ જાણીને શુભમાં વર્તતો નથી અને અશુભમાં વર્તે છે. શુદ્ધતામાં આવતો હોય તો તે શુભભાવનો નિષેધ બરાબર છે, પણ આ તો સ્વરૂપની દૃષ્ટિપૂર્વક સ્થિરતા કરતો નથી અને પ્રમાદી થઈને અશુભમાં વર્તે છે. તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે, તે વાતનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે કે-શાસ્ત્રાભ્યાસ તો મુનિને પણ હોય છે. છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન એક દિવસમાં અનેક વાર આવે છે; એવી દશાને મુનિપણું કહેવાય છે. ઘડીમાં સાતમું ગુણસ્થાન આવી જાય છે, અને ઘડીમાં વિકલ્પ આવે ત્યારે છઠ્ઠું. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે કરે છે એવો માર્ગ છે; એને તો અજ્ઞાની નિશ્ચયાભાસી સમજતો નથી. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અમુક અંતર્મુહૂર્તની ભગવાને જોઈ છે. ભગવાને જોઇ છે એટલી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની પૂરી સ્થિતિ કોઇ મુનિ ભોગવે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઇ જાય છે. મુનિદશા વખતે

અમુક વખત છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા હોય છે, અને પાછા સાતમા ગુણસ્થાનમા આવે છે. એવા મુનિને વિકલ્પ વખતે શાસ્ત્રના અભ્યાસનો વિકલ્પ હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ભાવલિંગી મુનિઓ બિરાજે છે તે આવા મુનિઓ હોય. ગણધર જ્યારે નમસ્કારમંત્ર ભણે ત્યારે તેના નમસ્કાર આવા ભાવમુનિને પહોંચે છે. ગણધર વ્યવહારમાં તે મુનિને સીધો નમસ્કાર ન કરે, પણ નમસ્કારમંત્રમાં આવા મુનિઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

નિશ્ચયાભાસી ઘણા એવા હોય છે કે તેઓ પ્રમાદી થઇ ચોવીસ ચોવીસ કલાક પડ્યા રહે ને એમ માને કે અમારી દશા ઘણી ઊંચી થઈ ગઇ છે. તે નિશ્ચયના સ્વરૂપને સમજ્યા નથી અને એકલા અશુભભાવમા રહે છે. અહીં તો કહે છે કે મુનિ પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે શાસ્ત્રોમા તો કહ્યું છે કે મુનિ જો ધ્યાનમા રહે તો સારુ છે; જો ધ્યાનમા ન રહી શકે તો શાસ્ત્રાભ્યાસમા રોકાવું તે કર્તવ્ય છે, પણ બીજા ઠેકાણે ઉપયોગ લગાવવો યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રાભ્યાસ વડે તો તત્ત્વોના વિશેષો જાણવાથી સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે.

* * *

(વીર સ. ૨૪૭૯ માહ વદ ૬ ગુરુવાર, તા ૫-૨-૫૩)

શાસ્ત્રાભ્યાસનું પ્રયોજન

વળી નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતુ નથી તો પછી શાસ્ત્ર ભણવા તે નિરર્થક છે. તેને કહે છે કે—શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતુ નથી એ વાત તો બરાબર છે પણ સવિકલ્પદશાવાળાને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહે નહિ. શાસ્ત્ર વડે તો તત્ત્વોના વિશેષો જાણવાથી સમ્યગ્દર્શન

–જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. જુઓ, શાસ્ત્રાભ્યાસથી સમ્યગ્દર્શન નિર્મળ થાય છે એમ કહેલ છે. પણ ખરેખર તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી નિર્મળ થાય નહિ. પણ નિશ્ચયાભાસી પર્યાયને માનતો જ નથી, તેને કહે છે કે–આત્માનુ અવલંબન લઈને જે જીવ સમ્યગ્દર્શન નિર્મળ કરે છે તેને શાસ્ત્ર નિમિત્તરૂપે થાય છે. માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતાં નિર્મળ થાય છે એમ કહેલ છે.

વળી જ્યાંસુધી તેમાં ઉપયોગ રહે ત્યાસુધી કષાય પણ મંદ રહે છે અને ભાવી વીતરાગભાવોની વૃદ્ધિ થાય છે; તેથી એવા કાર્યોને નિરર્થક કહી શકાય નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાનીને વીતરાગભાવની વૃદ્ધિ થાય છે એનો અર્થ એવો છે કે–ચિદાનંદ સ્વભાવની પ્રતીતિ તેને વર્તે છે તથા કષાયની મંદતા હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસથી અશુભ રાગ ટળતો હોવાથી તેને વીતરાગભાવ થાય છે–એમ નિમિત્તથી કહેલ છે. ત્રિકાળી અકષાયસ્વભાવની પ્રતીતિવાળાને કષાયની મંદતા થાય છે, એને શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ કરતી વખતે અશુભ ભાવ થતો નથી; એની કષાયમંદતાને વીતરાગતાનું કારણ ઉપચારથી કહેલ છે. ખરેખર કષાયની મંદતાથી શુદ્ધતા ત્રણ કાળમા થાય નહિ.

જ્યાસુધી શાસ્ત્રમા ઉપયોગ રહે છે ત્યાંસુધી કષાયની મંદતા વીતરાગતાની વૃદ્ધિમા નિમિત્તકારણ છે. ખરેખર તો, ભગવાન આત્મા અકષાય ચૈતન્યસ્વરૂપી છે, તેના અવલબને અકષાય પરિણતિ થાય છે કષાયના અવલંબને શુદ્ધતા થાય નહિ, પણ અહીં જે એકાત નિશ્ચયને જ માને છે ને શાસ્ત્રાભ્યાસના શુભભાવનો નિષેધ કરે છે તેને કહે છે કે તે શુદ્ધતાનુ નિમિત્ત છે; તેથી તેને નિરર્થક કેમ કહેવાય ? અશુભના અભાવમા શુભભાવ આવ્યા વિના રહે નહિ, અને તે શુભભાવ

વીતરાગભાવમા નિમિત્ત છે; માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ નિરર્થક નથી —એમ અહીં કહેલ છે

હવે પ્રશ્ન કરે છે કે–જૈનશાસ્ત્રોમા અધ્યાત્મ-ઉપદેશ છે તેનો અભ્યાસ કરવો, પણ અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કાંઇ સિદ્ધિ નથી ?

ઉત્તરઃ—જો તારી દૃષ્ટિ સાચી થઈ છે એટલે કે તને યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે તો પછી બધાય જૈનશાસ્ત્રો તારા માટે કાર્યકારી છે. કોઈ પણ જૈનશાસ્ત્ર ભણે તેનો નિષેધ કરવા જેવું નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા તો આત્મસ્વરૂપનું કથન મુખ્ય છે. હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થતા આત્મસ્વરૂપનો તો નિર્ણય થઇ ચૂકયો છે પછી જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા માટે વા ઉપયોગને મંદકષાયરૂપ રાખવા અર્થે અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ મુખ્ય જરૂરનો છે.

હવે જે, એકલા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનો જ અભ્યાસ કરવો, બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ન કરવો એમ એકાત કરે છે, તેને કહે છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા તો સમ્યગ્દર્શનનુ જે કારણ એવા આત્મસ્વરૂપનુ કથન કર્યું છે જેને સમ્યગ્દર્શન થયું છે તેને જ્ઞાનની નિર્મળતા માટે અને કષાયની મંદતા માટે પણ અન્ય શાસ્ત્રો વાચવા કાર્યકારી છે.

સમ્યગ્દર્શન જેને થયું છે એને તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજા શાસ્ત્રોના અભ્યાસને પણ અહીં મુખ્ય જરૂરનો કહેલ છે; કેમ કે થયેલા નિર્ણયને સ્પષ્ટ રાખવા માટે પણ બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરનો છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન તો કેવળી કે શ્રુતકેવળીની સમીપે થાય છે. ત્યા કાંઇ કેવળીના કારણે થાય છે–એમ નથી, પણ આત્મા પોતે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આત્માની સમીપ થઇને કરે છે ત્યારે

નિમિત્તરૂપે કોણ હોય છે? એ બતાવવા માટે વ્યવહારથી કેવળી કે શ્રુતકેવળીની સમીપે થાય છે એમ કહેલ છે. પોતાને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થવાનો કાળ જ એ છે અને તે વખતે તે જીવ ભગવાન અને શ્રુતકેવળી સમીપ જ હોય છે. એ રીતે શાસ્ત્રો જ્ઞાનની નિર્મળતા થવામાં નિમિત્તરૂપે છે; માટે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રો સિવાય બીજાં શાસ્ત્રોની રુચિ કરવી જોઈએ નહિ.

નિમિત્તરૂપે બીજાં શાસ્ત્રો હોય છે એને જે માનતો નથી અને બીજાં શાસ્ત્રો વાંચવાનો વિકલ્પ જ જ્ઞાનીને હોતો નથી, એમ જે માને છે તેને કહે છે કે—જ્ઞાનીને અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ જરૂરી છે; અને એમ જે માનતો નથી તેને ખરેખર અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની પણ રુચિ નથી. જેમ કે—જેનામા વિષયાસક્તપણું હોય તે વિષયાસક્ત પુરુષોની કથા પણ રુચિથી સાંભળે, વિષયના વિશેષોને પણ જાણે, વિષયાચરણમા જે સાધનો હોય તેને પણ હિતરૂપ જાણે, તથા વિષયના સ્વરૂપને પણ ઓળખે, તેમ જેને આત્માની રુચિ થઈ છે, તથા આત્માનુ જેને ભાન થયુ હોય છે તે (૧) આદિ-પુરાણ આદિ કે જેમાં આત્મરુચિના ધારક તીર્થંકર ભગવાન વગેરેની કથા હોય છે તેને પણ જાણે. જ્ઞાનીને એનો વિકલ્પ આવે છે પણ વિકલ્પના કારણે નિર્મળતા થાય છે—એમ નથી. (૨) આત્માના વિશેષો જાણવા માટે માર્ગણાસ્થાન, ગુણ-સ્થાનાદિકને પણ જાણે. સમયસારમા ગુણસ્થાનાદિના વિકલ્પ કરવા તેને બંધન કહેલ છે, પણ અહીં તો દૃષ્ટિપૂર્વક કરણાનુ-યોગનાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસનો વિકલ્પ આવે છે તે કહે છે. ચારે અનુયોગનો વિકલ્પ જ્ઞાનીને આવે છે. નિશ્ચયાભાસી એકલા દ્રવ્યાનુયોગનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ એકાંત ખેંચે

છે. તેને કહે છે કે–ગુણસ્થાનાદિનુ વર્ણન જેમાં હોય તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી નિર્મળતા થાય છે તે વ્યવહારથી કથન છે. નિશ્ચયથી તો ગુણસ્થાનાદિના વિકલ્પો પણ કાર્યકારી નથી એમ કહેલ છે. (૩) આત્મઆચરણમાં સાધનરૂપ જે વ્રતાદિક છે તેને પણ હિતરૂપ માને એમ કહેલ છે; કેમ કે સાધકદશામા એવો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી. વ્રતાદિના પરિણામ જે શુભ છે–વિકાર છે એને પણ અશુભભાવ ટાળવા અહીં ઉપચારથી હિતરૂપ કહેલ છે. સમ્યગ્દષ્ટિને વ્રતાદિના શુભવિકલ્પ આવે છે, માટે અહી વ્યવહારથી હિતરૂપ કહેલ છે; ખરેખર તો તે હિતરૂપ નથી વ્રત–તપાદિનો વિકલ્પ તો મુનિને પણ આવે છે. મુનિ થયા પહેલાં ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દર્શન તો થયુ છે; વ્રતાદિને તે હિતરૂપ માનતો નથી, પણ હજુ પૂર્ણ દશા થઈ નથી તેથી વચ્ચે વ્રતાદિના વિકલ્પો સહજ આવે છે. માટે ઉપચારથી તેને હિતરૂપ કહેલ છે. અજ્ઞાનીની જેમ હઠથી વ્રતાદિ લઈલે તે ભગવાનનો માર્ગ નથી

દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ સોળકારણભાવનાની વાત આવે છે તે બરાબર છે શ્વેતામ્બરમા વીસ કારણથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે એમ કહેલ છે અને તેમાં પહેલો બોલ અરહંતભક્તિ છે, તે બરાબર નથી. દિગંબરમા સોળકારણભાવનામા પ્રથમ દર્શનવિશુદ્ધિ આવે છે તે યથાર્થ છે. સોળકારણભાવના તો આસ્રવ છે; પણ જ્ઞાનીને સોળકારણભાવના વ્યવહારે સંવરનુ કારણ કહેલ છે. (૪) વળી જ્ઞાની આત્મસ્વરૂપને પણ વિશેષ ઓળખે. એ પ્રમાણે ચારે અનુયોગ કાર્યકારી છે.

પ્રશ્ન:–પદ્મનંદિપંચવિંશતિમા એમ કહ્યુ છે કે–જે બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાંથી નીકળી બહાર શાસ્ત્રોમા વિચરે છે તે બુદ્ધિ વ્યભિચારિણી છે?

ઉત્તર—પદ્મનંદિ ભગવાન એમ કહે છે કે—આત્માને ચૂકીને શાસ્ત્રમાં જેની બુદ્ધિ જાય છે તે વ્યભિચારિણી છે તે તો સત્ય છે; કારણ કે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરવું તે રાગનું કારણ નથી પણ પરદ્રવ્ય વિષે પ્રેમ થયો છે એને વ્યભિચારિણી કહેલ છે. જ્ઞાનીને પણ પરમાં બુદ્ધિ જતા જેટલો રાગ થાય છે તેટલો દુઃખદાયક છે; માટે તે બુદ્ધિને વ્યભિચારિણી કહેલ છે. એ અપેક્ષાએ વાત કરી છે. ભગવાન આત્માનો જેને નિર્ણય થયો છે તે પરદ્રવ્યના જ્ઞાનનો પ્રેમ કરે તો તેને વ્યભિચાર કહેલ છે; કેમ કે તે પુણ્ય–રાગ છે. સ્ત્રી બ્રહ્મચારી રહે તો તે બરાબર છે, પણ બ્રહ્મચર્ય ન પાળી શકે તો પોતાને લાયક પુરુષ હોય તેને છોડી ચંડાળ આદિનું સેવન કરતા તો તે અત્યંત નિંદનીક થાય. સ્ત્રી શીયળ પાળે તો તે પુણ્યબંધ છે—એ તો અહીં દૃષ્ટાંત છે; તેવી રીતે બુદ્ધિ આત્મામાં રહે તો બરાબર છે, પણ આત્મામાં સ્થિર ન રહી શકે તો શાસ્ત્રાભ્યાસનો પ્રશસ્ત-રાગ છોડીને અશુભભાવ કરે તો તે મહા નિંદનીક છે. શાસ્ત્ર-અભ્યાસ છોડીને સંસારના કાર્યોમાં લાગી જાય તો તે પાપ છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાનમાં રમે તો તે સારું છે, પણ આત્મામાં રમી શકે નહિ તો શુભભાવમાં રહેવું તે સારું છે, પણ અશુભભાવ તો કરવા જેવો નથી જ. અહીં આત્મદૃષ્ટિ થઈ છે તેને, અપેક્ષાએ શુભભાવ ઠીક છે, એમ વ્યવહારથી કહેલ છે.

અશુભભાવ કરીને સંસારકાર્યમાં લાગ્યો રહે ને શાસ્ત્રના અભ્યાસને છોડી દે તો તે મહા નિંદનીક છે અહીં અશુભ ન કરવો અને શુભભાવ કરવો યોગ્ય છે એમ કહેલ છે, તે પણ વ્યવહારથી કહેલ છે. ખરેખર નિશ્ચયથી તો અશુભના કાળે અશુભ અને શુભના કાળે શુભ જ હોય છે—એમ જ્ઞાની જાણે છે; પણ સાધકદશામાં જ્ઞાનીને કેવો વિકલ્પ હોય છે એનું

અહીં જ્ઞાન કરાવેલ છે. અહી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે— જ્યારે શુભભાવ આવે છે ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં બુદ્ધિ લગાવવી યોગ્ય છે; કેમ કે મુનિઓને પણ સ્વરૂપમા ઘણો કાળ સ્થિરતા રહેતી નથી; ગણધરદેવ પણ ભગવાનના દિવ્યધ્વનિને સાભળે છે, જે ચાર જ્ઞાન—ચૌદ પૂર્વધારી છે, બાર અંગ જેણે રચ્યા છે, તેમને પણ અંતર્ સ્થિરતા ઘણો કાળ રહેતી નથી, તેથી તેમને પણ ભગવાનની વાણી સાંભળવાનો વિકલ્પ હોય છે; માટે શાસ્ત્રાભ્યાસમા બુદ્ધિને લગાવવી યોગ્ય છે.

*   *   *

(વીર સ. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૧ શુક્રવાર, તા ૬–૨–૫૩)

છદ્મસ્થને નિર્વિકલ્પદશા નિરંતર રહેતી નથી. છદ્મસ્થનો ઉપયોગ એકરૂપ રહે તો ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત રહે, એથી વિશેષ રહે નહિ એથી વિશેષ રહે તો વીતરાગ થઈ કેવળજ્ઞાન પામે. અહીં સાધક જીવને શુભરાગ આવે છે, તેનુ જ્ઞાન કરાવે છે. શુભરાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે વ્યવહાર ને નિમિત્તથી લાભ માનો, તો વ્યવહારને નિમિત્ત માન્યા કહેવાય, પણ તે બરાબર નથી. પરથી શુભભાવ થતો નથી. મંદિર નિમિત્ત હોવા છતાં કેટલાક લોકો મંદિરમાં ચોરી કરે છે. માટે જે શુભભાવ કરે છે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે; નિમિત્તથી શુભભાવ થતો નથી. વળી શુભથી ધર્મ થતો નથી; આત્માથી ધર્મ થાય છે, તેમ માનવું તે નિશ્ચય છે; ને અધૂરી દશામા શુભરાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે.

અહી નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે–'હુ આત્મસ્વરૂપનુ જ ચિંતવન અનેક પ્રકારે કર્યા કરીશ.' તો તેને કહે છે કે— સામાન્ય ચિંતવનમા અનેક પ્રકાર બનતા નથી. રાગરહિત

સ્વભાવ એક જ પ્રકારે છે; તથા વિશેષ વિચાર કરે તો આત્મા અનંત ગુણોનો પિંડ છે, વર્તમાન પર્યાય છે, માર્ગણાસ્થાન, ગુણસ્થાનઆદિ શુદ્ધ-અશુદ્ધ અવસ્થાનો વિચાર આવશે.આવો શુભરાગ આવે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે.

વળી કેવળ આત્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષમાર્ગ થાય નહિ, પણ સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થતાં, તથા રાગાદિક દૂર થતાં મોક્ષમાર્ગ થશે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા ને મોક્ષ-એ સાત તત્ત્વો પૃથક્ પૃથક્ છે એમ જાણવું જોઈએ. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું તે જીવ; શરીર, કર્મ આદિ અજીવ છે, તે મારાથી ભિન્ન છે; દયા દાનાદિ તથા હિંસા, જૂઠું વગેરે આસ્રવ છે; તેમાં અટકવું તે બંધ છે, આત્માના ભાન દ્વારા સંવર થાય છે; વિશેષ સ્થિરતા દ્વારા શુદ્ધિની વૃદ્ધિરૂપ નિર્જરા થાય છે; સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તે મોક્ષ છે જો કર્મને લઈને આસ્રવ માને તો અજીવ ને આસ્રવ એક થઈ જાય શરીરનું હાલવું ચાલવું વગેરે અજીવની પર્યાય છે, તે આત્માની પર્યાય નથી. આત્માથી શરીર ચાલે એમ માને તો આત્મા ને શરીર જુદા ન માન્યા. પુણ્ય-પાપના ભાવ આસ્રવ છે, તેમાં અટકી જવું તે બંધ છે. આત્માના અવલંબને જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે તે સંવર-નિર્જરા છે. પૂર્ણદશા પ્રગટે તે મોક્ષ છે.

કર્મથી વિકાર માને તો અજીવ ને આસ્રવ એક માન્યા. આત્માથી શરીર ચાલે એમ માને તો જીવ ને અજીવ એક માન્યા-આમ માનવાથી સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. સાત તત્ત્વ જુદા જુદા ન માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. શરીરની ક્રિયા અજીવની છે, ઈચ્છા આસ્રવ છે, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા જીવતત્ત્વ છે, -આમ સાતે તત્ત્વ જુદા જુદા છે. અજ્ઞાની કહે છે કે અમને

આત્માનું જ્ઞાન છે. તેને કહે છે કે-સાત તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન વિના એકલા આત્માનું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન નથી. જીવાદિ સાત તત્ત્વ જેમ છે તેમ માનવા જોઈએ. વળી વ્યવહાર રત્નત્રયથી નિશ્ચય રત્નત્રય માને તો આસ્રવ ને સંવર એક થઈ જાય છે, સાત રહેતા નથી સાત તત્ત્વના ઠેકાણાં નથી ને આત્મજ્ઞાન માને તો તે જૂઠો છે. વ્યવહારથી ધર્મ માને તે પણ જૂઠો છે. સાતની શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન વિના રાગાદિનો ત્યાગ થઈ ચારિત્ર થતું નથી.

અહીં નિશ્ચયાભાસીને કહે છે કે પ્રથમ સાત તત્ત્વોના સ્વતંત્ર શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થવાં જોઈએ, ત્યાર પછી સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગતા થાય છે. સાત તત્ત્વોના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન છે ને રાગાદિનું દૂર થવું તે ચારિત્રદશા છે. આ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિને ૨૮ મૂળગુણનું પાલન હોય છે તે આસ્રવતત્ત્વ છે, તે ચારિત્ર નથી. જ્ઞાયકસ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતા આસ્રવ-બંધ હીન થઈ જાય છે ને સ્થિરતા થાય છે તે ચારિત્ર છે.

હવે સાત તત્ત્વોના વિશેષો જાણવા માટે જીવના ને અજીવના વિશેષો જાણવા. પુણ્ય-પાપ પરિણામ આસ્રવ છે; જડકર્મ સ્વતંત્ર આવે છે તે દ્રવ્ય-આસ્રવ છે, જીવ વિકારી પરિણામમાં અટકે છે તે ભાવબંધ છે, ને કર્મ બંધાય છે તે દ્રવ્યબંધ છે. જ્યાં ભાવઆસ્રવ છે ત્યા દ્રવ્યઆસ્રવ થાય છે. એકબીજાને લીધે આવે છે એમ કહેવું તે નિમિત્તનું કથન છે. પરિણામનું થવું સ્વતંત્ર છે, ને કર્મનું આવવું સ્વતંત્ર છે; કોઈને લીધે કોઈ નથી. જીવની પર્યાયમાં જે પરિણામ થાય તે ભાવઆસ્રવ છે, ને તેટલા પ્રમાણમાં કર્મનું આવવું થાય છે. એટલો નિમિત્ત-

નૈમિત્તિકસંબંધ બતાવવા ભાવઆસ્રવને લીધે દ્રવ્યઆસ્રવ થાય છે એમ કહેવાય છે; પણ એકને લીધે બીજો થતો નથી. કર્મની પર્યાય નૈમિત્તિક સ્વતંત્ર થાય છે તો ભાવઆસ્રવને નિમિત્ત કહેવાય છે; તેવી રીતે જીવ પોતે વિકાર કરે તો કર્મના ઉદયને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અશુભ નિમિત્તોથી ઉપયોગ ખેસવી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિચાર કરવો; હું ત્રિકાળી દ્રવ્ય છું, ગુણો પણ ત્રિકાળી છે; વળી ગુણસ્થાનાદિનો વિચાર કરવો; તે રાગ ઘટાડવામાં નિમિત્ત છે; કારણ કે એમાં કોઇ રાગાદિકનું નિમિત્ત નથી. અહીં રાગના ક્રમને ફેરવવો નથી. જે વખતે જે રાગ આવવાનો તે આવવાનો. રાગ ઘટાડવાનો ઉપાય આત્માના અવલંબને જ છે; પણ ઉપદેશકથનમાં એમ આવે કે અશુભ ઘટાડી શુભમાં રહેવું, ગુણસ્થાનાદિનો વિચાર કરવો. માટે સમ્યગ્દષ્ટિ થયા પછી પણ ત્યાં જ ઉપયોગ લગાવવો.

પ્રશ્ન:-રાગાદિ મટાડવાનાં કારણો જે હોય તેમાં તો ઉપયોગ લગાવવો ઠીક છે; પણ ત્રિલોકવર્તી જીવોની ગતિ આદિનો વિચાર કરવો એ શું કાર્યકારી છે?

ઉત્તર:-એવા વિચારથી રાગ વધતો નથી. આત્મા જ્ઞાયક છે; લોક, કર્મ વગેરે જ્ઞાનના જ્ઞેય છે. જગતના પદાર્થો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી પણ તે જ્ઞેય છે, ને આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ છે. પદાર્થોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ત્રિલોકના વિચારમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું નથી, માટે જ્ઞેયનો વિચાર વર્તમાન રાગાદિકનું કારણ નથી; પણ લોક આદિનો અભ્યાસ ને વિચાર કરવાથી જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે, તથા તે વિચાર વર્તમાન રાગાદિ ઘટાડવાનું કારણ છે, ને આગામી રાગ ઘટાડવાનું કારણ છે.

વર્તમાન શુભરાગ ઊઠયો છે તે રાગ ઘટવાનું ખરેખર કારણ નથી. ખરેખર તો શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે જ રાગ ઘટે છે; પણ શુભરાગ આવે છે ને અશુભ ઘટે છે, માટે શુભરાગને રાગ ઘટવાનું કારણ ઉપચારથી કહ્યું છે માટે તે કાર્યકારી છે.

પ્રશ્નઃ—સ્વર્ગ-નરકાદિકને જાણવાથી તો ત્યાં રાગદ્વેષ થાય છે.

ઉત્તરઃ—જ્ઞાની સ્વર્ગને અનુકૂળ તથા નરકને પ્રતિકૂળ માનતો નથી. પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે છે ને પાપથી નરક મળે છે એમ જ્ઞાની જાણે છે. જ્ઞાની શુભાશુભને હેય માને છે તો પછી તેનું ફળ જે સ્વર્ગ—નરકાદિ તેને તે ઉપાદેય માને તેમ કદી બને નહિ. અજ્ઞાની પુણ્યને અને તેના ફળને ઉપાદેય માને છે. જ્ઞાની પુણ્યને પુણ્ય માને છે, ધર્મને ધર્મ માને છે. પુણ્યને બંધનું કારણ સમજે છે. માટે તેને સ્વર્ગ-નરકાદિકને જાણતાં રાગદ્વેષની બુદ્ધિ થાય નહિ; અજ્ઞાનીને થાય. જ્યા પાપ છોડી પુણ્યકાર્યમા લાગે ત્યાં કંઈક રાગાદિક ઘટે જ છે.

પ્રશ્નઃ—શાસ્ત્રમાં તો એવો ઉપદેશ છે કે પ્રયોજનભૂત થોડું જ જાણવું કાર્યકારી છે માટે ઘણા વિકલ્પ શા માટે કરવા?

ઉત્તરઃ—સાત તત્ત્વ અથવા નવ પદાર્થ જાણવા જરૂરના છે જે જીવ બીજું બહુ જાણે ને પ્રયોજનભૂત ન જાણે તેને કહ્યું છે કે પ્રયોજનભૂત જાણો, અથવા જેનામા બહુ જાણવાની શક્તિ નથી તેને આ ઉપદેશ આપ્યો છે. જેની બુદ્ધિ થોડી છે તેને કહ્યું કે થોડું પણ પ્રયોજનભૂત જાણો. શિવભૂતિ મુનિને વિશેષ બુદ્ધિ ન હતી, પણ તેમણે પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ જાણ્યુ હતું. વળી જેને બુદ્ધિ ઘણી છે તેને કીધું નથી કે બહુ જાણવાથી બુરુ થશે; ઊલટું બહુ જાણવાથી જ્ઞાન નિર્મળ થશે.

શાસ્ત્રમાં પણ એમ કહ્યું છે કે–सामान्यशास्त्रतो नूनं, विशेषो बलवान् भवेत् । સામાન્ય કરતાં વિશેષ બળવાન છે. અહીં સામાન્ય એટલે દ્રવ્ય ને વિશેષ એટલે પર્યાય, એવો અર્થ નથી. પર્યાયદૃષ્ટિ છોડીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી, એ વાત પણ અહીં કરવી નથી; પણ સામાન્ય એટલે સંક્ષેપથી જાણવા કરતાં વિશેષતાથી–બહોળતાથી–ઘણા પડખાંથી જાણવું તે નિર્મળતાનું કારણ છે. આત્માનું ભાન થયું છે તેવા જીવને વિશેષ જ્ઞાન નિર્મળતાનું કારણ છે. સામાન્ય એટલે દ્રવ્ય ને વિશેષ એટલે પર્યાય; માટે દ્રવ્ય કરતા પર્યાય બળવાન છે એમ કહેવું નથી. ધર્મ પ્રગટ કરવામા બળવાન તો દ્રવ્ય છે, ને દ્રવ્યસામાન્યના આશ્રયે જ નિર્મળતા થાય છે; પણ તે અહીં કહેવું નથી. અહીં વિશેષ જ્ઞાન થવું તે નિર્મળતાનુ કારણ છે એમ કહેવું છે. હુ આત્મા જ્ઞાયક છું એવી સામાન્યની દૃષ્ટિ તો કાયમ રાખવી. સામાન્ય આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી ને જ્ઞાનની વિશેષતા કરવી તે નિર્મળતાનુ કારણ છે એમ અહીં કહેવું છે. વિશેષ જાણવાથી વિકલ્પ થાય છે એમ અજ્ઞાની એકાંત ખેચે છે તેને સમજાવ્યુ છે.

* * *

વીર સ ૨૪૭૯ માહ વદ ૯ રવિવાર, તા ૮—૨—૫૩

શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમા 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।' એમ પહેલા સૂત્રમા કહેલ છે. તેમાથી અહીં સમ્યગ્દર્શનની વાત ચાલે છે. આત્મા ત્રિકાળી ધ્રુવ પદાર્થ છે, તેનો શ્રદ્ધા નામનો ગુણ પણ ત્રિકાળ ધ્રુવ એકરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધા ગુણની નિર્મળ પર્યાય છે, અને મિથ્યાદર્શન શ્રદ્ધાગુણની વિપરીત પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શન આત્માના આશ્રયે થાય છે, એમા શાસ્ત્ર પરંપરા નિમિત્ત છે; એને માને નહિ, અને એ

નિમિત્ત જ નથી એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધને જાણે નહિ અને કહે કે આત્માના વિકલ્પના કારણે પર વસ્તુ આવે છે, તો તે નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધને સમજતો નથી; તથા આત્માના વિકલ્પમા પરવસ્તુ નિમિત્ત જ નથી એમ માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જ્ઞાનીને શાસ્ત્ર ભણવાનો વિકલ્પ આવે છે પણ વિકલ્પ આવ્યો માટે શાસ્ત્ર આવે છે—એમ નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનો કર્તા નથી. કોઈ, ઇશ્વરને જગતનો કર્તા માને છે, તેમ કોઇ જૈની આત્માને શરીરાદિ પરદ્રવ્યનો કર્તા માને, તો તે 'જગતકર્તા ઈશ્વર છે' એવી માન્યતાવાળાની જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એક પદાર્થ બીજા પદાર્થનો કર્તા તો નથી પણ બીજા પદાર્થને સહાય થાય છે એમ પણ નથી,—એમ જ્ઞાની જાણે છે. સ્વ-ભાવના અવલંબને આત્મામાં નિર્મળતા થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રને નિમિત્ત કહેવાય છે. તેથી શાસ્ત્રથી નિર્મળતા થાય છે એમ પણ વ્યવહારથી કહેવાય છે.

વળી નિશ્ચયાભાસી તપશ્ચરણને વ્યર્થ ક્લેશ ઠરાવે છે;-પણ મોક્ષમાર્ગ થતા તો સંસારી જીવોથી ઊલટી પરિણતિ હોવી જોઈએ.જુઓ,અહીં અજ્ઞાની એમ કહે છે કે અમારે તપશ્ચરણની જરૂર નથી; તો તેને કહે છે કે જેને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થયો હોય તેને સંસારી જીવો કરતાં ઊલટી દશા થવી જોઇએ. સ્વભાવના અવલંબને રાગ ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરે નહિ અને માની લે કે અમે પૂર્ણ થઈ ગયા છીએ. તો તે એકાંત નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે મોક્ષમાર્ગી છે તેનો રાગ ઘટવો જોઇએ.

ઇષ્ટ—અનિષ્ટ સામગ્રી રાગદ્વેષનું કારણ નથી

અજ્ઞાની સંસારી જીવો ઇષ્ટ—અનિષ્ટ સામગ્રીથી રાગદ્વેષ

થાય છે એમ માને છે. જ્ઞાનીને અજ્ઞાન ટળી ગયું હોવાથી એવો રાગદ્વેષ હોતો નથી. સંસારીને અનુકૂળ ભોજનાદિમાં પ્રીતિ થાય છે ને પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં દ્વેષ થાય છે. સામગ્રી અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ છે જ નહિ, કેમ કે તે તો જડની પર્યાય છે, જ્ઞાની તો એને જ્ઞાનનું જ્ઞેય જાણે છે. અજ્ઞાની સામગ્રીને ઇષ્ટ–અનિષ્ટ માને છે. ક્ષુધા લાગવી તેને અનિષ્ટ માને છે. પણ તે અનિષ્ટ નથી; અને ભોજન મળવું એને અજ્ઞાની ઇષ્ટ માને છે પણ તે ઇષ્ટ નથી. માટે પર વસ્તુમાં ઇષ્ટ–અનિષ્ટપણું માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. જ્ઞાની પરદ્રવ્યને ઇષ્ટ–અનિષ્ટ માનતો નથી, તેથી તેને પરદ્રવ્યના કારણે રાગદ્વેષ થતો નથી. પોતાની નિર્બળતાથી અલ્પ રાગાદિ થાય છે, તેના નાશ માટે નિમિત્તથી ભોજન આદિ છોડવાનો ઉપદેશ આપે છે.

તત્ત્વદૃષ્ટિ કેવી છે? તે લોકોએ સાંભળી નથી. મોક્ષમાર્ગની મૂળ રકમ શું છે એની ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શન તે મૂળ રકમ છે; એની અહીં વાત કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરવસ્તુ ઇષ્ટ–અનિષ્ટ માનીને રાગ થતો નથી. પરવસ્તુના કારણે રાગ થતો નથી. પરના કારણે રાગ થાય તો કેવળીને પણ રાગ થવો જોઈએ. અહીં પંડિતજીએ યથાર્થ વાત કરેલ છે. સુકૌશલ મુનિના શરીરને વાઘણ ખાય છે. તે તેમની પૂર્વભવની માતા હતી. સુકૌશલ મુનિને એના ઉપર દ્વેષ થતો નથી. જો નિમિત્તના કારણે દ્વેષ થતો હોય તો મુનિને દ્વેષ થવો જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી. જો ઇષ્ટ–અનિષ્ટ સામગ્રી જોઈને રાગદ્વેષ થાય તો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આત્માની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે, તે ભાવબંધ છે; અને તે વખતે એકક્ષેત્રાવગાહીપણે કર્મનું બંધન થાય છે, તે

દ્રવ્યબંધ છે. દ્રવ્યબંધ થયો તે જડ છે અને ભાવબંધ આત્માની પર્યાયમાં છે. દ્રવ્યબધમાં ભાવબંધનો અભાવ છે. બે ચીજ જુદી છે. તે નજીક રહે માટે એકબીજામાં ભળી જાય-એમ નથી. કર્મ પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમા રહે છે અને આત્મા પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-ભાવમાં રહે છે; માટે આત્મામાં કર્મ નથી અને કર્મમા આત્મા નથી. બંનેને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. અજીવતત્ત્વ અને જીવતત્ત્વ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે; એમ ન માને તો સાત તત્ત્વની પણ યથાર્થ પ્રતીતિ રહેતી નથી; માટે જીવાદિ તત્ત્વની જેને ખબર નથી એને સમ્યગ્દર્શન હોય નહિ.

જો સ્વાધીનપણે એવું સાધન થાય તો પરાધીનપણે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી મળતા પણ રાગ-દ્વેષ ન થાય. ઇચ્છાના નાશનો ધર્મીને પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. જો ઇચ્છાનો નાશ થાય તો તેના નિમિત્તનો અભાવ પણ થયા વિના રહે નહિ. પરવસ્તુના કારણે રાગ થાય છે એમ જ્ઞાની માનતો નથી. સ્વભાવના પ્રયોજન વિના રાગ છૂટતો નથી પરવસ્તુ છૂટવાથી રાગ છૂટી જાય એમ નથી. જ્ઞાનના પુરુષાર્થથી રાગ સહજ છૂટી જાય છે, ત્યારે કર્મ એના કારણે છૂટી જાય છે.

જ્ઞાનીએ સ્વાધીનપણે પુરુષાર્થ કરીને રાગદ્વેષને છોડવા જોઈએ. એવા સાધનમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી ગમે તેવી મળે તોપણ જ્ઞાનીને રાગદ્વેષ થતો નથી. હવે જોઈએ તો એ પ્રમાણે, પણ એકાંત નિશ્ચયાભાસીને અનશનાદિથી દ્વેષ થયો છે તેથી તેને તે ક્લેશ ઠરાવે છે. અનશનાદિને ક્લેશનુ કારણ માન્યું તો ભોજનાદિ કરવામા ઇષ્ટપણું થયું. આ રીતે પરવસ્તુમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું થયા વિના રહ્યું નહિ; એવી દશા તો પર્યાયદૃષ્ટિ સંસારીઓને પણ હોય છે, તો તેં

મોક્ષમાર્ગી થઈ શું કર્યું? તારામાં અને મિથ્યાદષ્ટિમાં કાંઈ ફેર રહ્યો નહિ એમ કહે છે.

* * *

વીર સં. ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૦ સોમવાર, તા. ૯-૨-૫૩

મિથ્યાદષ્ટિ નિશ્ચયાભાસીને યથાર્થ રાગ ઘટાડવાની ભાવના પણ હોતી નથી, તેથી તે કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ તપશ્ચરણ કરતા નથી, માટે અમે પણ તપ કરતા નથી.

તેનો ઉત્તરઃ—તપનો અર્થ તો ઈચ્છાનો નિરોધ છે. સમ્યગ્દષ્ટિને જ યથાર્થ ઇચ્છાનો નિરોધ હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને હોતો નથી. ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યગ્દષ્ટિ સંસારમાં લાખો વર્ષ સુધી રહે છે. ત્રાસી લાખ પૂર્વ ઋષભદેવ ભગવાન સંસારમા રહ્યા હતા. સમ્યગ્દષ્ટિ હતા પણ મુનિપણું લીધું ન હતું. અંતરમાં સ્વભાવદષ્ટિ તો હતી, પણ પુરુષાર્થની નબળાઇના કારણે ચારિત્રદશા અંગીકાર કરી શકયા નહિ. સમ્યગ્દષ્ટિને તપ થઈ શકતું નથી, પણ શ્રદ્ધાનમાં તો તપ એટલે ચારિત્રને તે ભલુ જાણે છે. શ્રાવકદશામા રહ્યા છતાં પણ ધર્મીને મુનિપણાની ભાવના વર્તે છે- પોતાની પર્યાયમા કમજોરી છે, તેથી ચારિત્ર પ્રગટતું નથી, એમ જાણે છે. ચક્રવર્તીને છન્નું કરોડ ગામ હોય છે, છન્નુ હજાર સ્રી હોય છે, છન્નું કરોડ પાયદળ હોય છે, ચોસઠ હજાર પુત્ર હોય છે, બત્રીસ હજાર પુત્રી હોય છે; છતાં એમને ભાવના તો ચારિત્રદશાની હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રદ્ધાન જ એવું હોય છે કે તે તપને ક્લેશ માને છે; તેથી તેને તપ એટલે રાગાદિનો નાશ કરીને સ્વભાવમાં રમણતા કરવી, એની ભાવના પણ હોતી નથી.

ધર્મીને બહારમાં ઉપવાસાદિ ન હોય, છતાં સમ્યગ્દષ્ટિમાં બિલકુલ દોષ આવતો નથી, મિથ્યાદષ્ટિ હઠથી ચારિત્ર લે, તે

કાંઈ યથાર્થ ચારિત્ર કહેવાતું નથી, કેમ કે સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર–તપ થતું નથી. અજ્ઞાનીને ચક્રવર્તિ કે તીર્થંકર પદનો બંધ હોય નહિ. આત્મામાં નબળાઇથી રાગાદિની પર્યાય થાય છે, એને ઉપાદેય માનતા નથી, એવા કોઇ જ્ઞાનીને વિકલ્પ આવે છે, તેમાં ચક્રવર્તી કે તીર્થંકરાદિ પદનું બંધન થાય છે. જે શુભભાવને ભલો જાણે છે, તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એને ચક્રવર્તીપદ કે તીર્થંકરપદ હોય નહિ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાવના તો તપની જ હોય છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કેઃ–શાસ્ત્ર વિષે એમ કહ્યું છે કે તપાદિ ક્લેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ જ્ઞાન વિના સિદ્ધિ નથી તેનું શું કારણ?

તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી ધર્મ ન થાય

ઉત્તરઃ–જે જીવો તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્‌મુખ છે તથા તપથી જ મોક્ષ માને છે તેને એવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના કેવળ તપથી જ મોક્ષ ન થાય, તત્ત્વજ્ઞાન થતાં આત્માની દ્રષ્ટિ થઈ, આસ્રવની ભાવના છૂટી ગઇ, સંયોગમાં અનુકૂળતા–પ્રતિકૂળતા છે એવી દૃષ્ટિ છૂટી ગઇ છે, તેને આત્મામાં લીન થતા ઈચ્છાનો નિરોધ થાય છે, તે તપ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યુ છે કે—

યમ નિયમ સંજમ આપ કિયો, પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો;
વનવાસ લિયો મુખ મૌન રહ્યો, દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો. ૧
મનપૌન નિરોધ સ્વબોધ કિયો, હઠજોગ પ્રયોગ સુ તાર ભયો;
જપભેદ જપે તપ ત્યૌંહિ તપે, ઉરસે હિ ઉદાસિ લહી સબપે. ૨
સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે, મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપી કછુ હાથ હજૂ ન પર્યો. ૩
અબ ક્યોં ન બિચારતહે મનસે, કછુ ઔર રહા ઉન સાધનસે ?
બિન સદ્‌ગુરુ કોય ન ભેદ લહે, મુખ આગળ હૈં કહ બાત કહૈ? ૪

કરુના હમ પાવત હૈ તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુગમકી;
પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસે, જબ સદ્‌ગુરુચર્ન સુપ્રેમ બસે. ૫
તનસે, મનસે, ધનસે, સબસેં, ગુરુદેવ કિ આન સ્વઆત્મ બસેં,
તબ કારજ સિદ્ધ બને અપનો, રસ અમૃત પાવહી પ્રેમ ઘનો. ૬

× × ×

પંચમહાવ્રત ધારણ કર્યાં, બાર બાર મહિનાના ઉપવાસ કર્યા, જંગલમાં રહ્યો, મૌન રહ્યો, તપ કરીને સૂકાઈ ગયો, શાસ્ત્ર ભણ્યો, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન કર્યું, મતનુ મંડનખંડન કર્યું, પણ પર લક્ષ છોડીને આત્માનું લક્ષ કર્યું નહિ. બહારનાં સાધન અનંતવાર કર્યાં પણ આત્મ કલ્યાણ થયું નહિ, સદ્‌ગુરુનો સમાગમ કરીને વસ્તુનો મર્મ જાણ્યો નહિ.

અહીં એમ કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્‌મુખ છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. સાતે તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ છે એમ જેણે યથાર્થ જાણ્યું નથી તે આત્માથી પરાઙ્‌મુખ છે, એમ એમાં આવી જાય છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનથી પરાઙ્‌મુખ છે અને એકલા બાહ્ય તપથી મોક્ષ માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન કરવું જોઈએ

કોઈ-કહે કે તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તેણે શું કરવું ? તેને કહે છે કે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન કરવું. શુભાશુભ ભાવ તો ક્રમ પ્રમાણે આવે છે. શુભ–અશુભ ભાવમા દૃષ્ટિ અને રુચિ છે એને ફેરવીને હું આત્મા ચિદાનંદ છુ એની દૃષ્ટિ અને રુચિ કરવી. પર પદાર્થની પર્યાય તો આત્મા કરી શકતો નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, પૈસા. શરીર. કર્મ. આદિની પર્યાય જે કાળે થવાની તે થવાની તેને ફેરવવી નથી. વળી આત્માની પર્યાયમાં જે શુભાશુભ

પરિણામ થાય છે તેને પણ ફેરવવા નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે, એમ રુચિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શનનો યથાર્થ ઉપાય છે.

વીર સં. ૨૪૭૯ મહા વદ ૧૧ મંગળવાર, તા. ૧૦-૨-૫૩

આત્મામાં વિકાર થાય છે તે આસ્રવ છે. શુદ્ધાત્માની દૃષ્ટિએ રાગ ઘટી જાય છે તેને બાહ્યમાં ત્યાગ એ પ્રકારનો હોય છે. એનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો નથી. જો શાસ્ત્રમાં રાગનો અભાવ કરવાનો ઉપદેશ ન આપ્યો હોય તો તો ગણધરાદિ એનો ઉદ્યમ શા માટે કરે? માટે શક્તિ–અનુસાર તપ–ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. શક્તિને ઓળંગીને જ્ઞાની તપાદિ કરતા નથી. જ્ઞાનીને સહજ દશા હોય છે; તેને તપમાં કંટાળો હોતો નથી. તપમાં જો ક્લેશ થાય તો ધર્મ તો નથી પણ આર્તધ્યાન છે. જો વિશુદ્ધ (શુભ) પરીણામ હોય તો પુણ્ય થાય છે. માટે શક્તિ–અનુસાર તપ કરવો યોગ્ય છે. આ વાત તપની કહી હવે વ્રતની વાત કરે છે

વળી તું વ્રતાદિને બંધન માને છે, પણ સ્વચ્છંદવૃત્તિ તો અજ્ઞાન–અવસ્થામાં પણ હતી જ. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તો પરિણતિને તે રોકે જ છે. જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે રાગપરિણતિ રોકાય છે, તથા પરિણતિ રોકવા માટે બાહ્યથી હિંસાદિકના કારણોનો પણ ત્યાગી અવશ્ય થવો જોઈએ આ નિમિત્તથી વાત કરી છે. બાહ્ય ક્રિયાથી પરિણામ ન રોકાય, પણ એ પ્રકારનો રાગ નથી હોતો ત્યારે એવી ક્રિયાથી રહિત જ્ઞાની હોય છે, એટલે બાહ્ય પદાર્થો છૂટયા એમ કહેવાય છે.

હવે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનો પ્રશ્ન છે કે-અમારા પરિણામ શુદ્ધ છે, બાહ્ય ત્યાગ ન કર્યો તો ન કર્યો ?

પરિણામ અને બાહ્ય ક્રિયાનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ

ઉત્તર:-આ નિશ્ચયાભાસી હોવાથી તેને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કેવો છે એ સમજાવે છે કે જો એ હિંસાદિ કાર્ય તારા પરિણામના નિમિત્ત વિના સ્વયં થતા હોય તો અમે એમ જ માનીએ. હિંસાદિની પર્યાય તો જડ છે, તે તો જડના કારણે સ્વયં થાય છે પણ તેનું નિમિત્ત તું થાય છે. મારવા આદિના પરિણામ તો તું કરે છે, છતાં તારા પરિણામ શુદ્ધ છે એમ કેમ બને ? તારા પરિણામ નિમિત્ત છે માટે અમે પરિણામ વડે કાર્ય થાય છે એમ કહીએ છીએ. લીલોતરી કપાય છે તે વખતે લીલોતરી કપાવાની ક્રિયા તો જડની છે; પણ તે વખતે જીવના પરિણામ શુદ્ધ હોય એમ બને નહિ. મુનિને એવી ક્રિયા હોતી નથી, કેમ કે મુનિને એવા પરિણામ નથી.

હિંસા કરું જૂઠું બોલું વગેરે પરિણામ જીવ કરે છે અને તે વખતે બહારની ક્રિયા તો એના કારણે સ્વયં થાય છે. વિષયસેવનની ક્રિયા શરીરથી થાય અને કહે કે મારા પરિણામ એવા છે જ નહિ, તો તે પરિણામને સમજતો નથી. પ્રમાદથી ચાલવાની ક્રિયા થાય છે, તે એવા પ્રકારના પરિણામ વિના કેમ હોય ? એવા પરિણામ ન હોય તો એવી ક્રિયા ન હોય, એવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. ખાવાના પરિણામ કરે છે અને બહારમાં ખાવાની ક્રિયા થાય છે, છતાં ત્યાં પરિણામ શુદ્ધ છે એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીર આદિની ક્રિયા

તો જડની છે, પણ તે વખતે પરિણામ તો જીવના છે. લક્ષ્મીનો સંગ્રહ થાય છે તે જડની ક્રિયા છે, પણ તે વખતે પરિગ્રહ અને લોભના પરિણામ જીવના છે; તેને શુદ્ધભાવ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

લડાઈની ક્રિયા સ્વયં જડના કારણે થાય છે, પણ તે વખતે તે ક્રિયામાં જે જીવ ઊભો હોય તે એમ કહે કે, મારા પરિણામ શુદ્ધ છે તો તે વાત ખોટી છે, કેમ કે તે પરિણામને અને જડની ક્રિયાને નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે. નિમિત્તથી કાર્ય થાય એમ જે માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પણ જડમાં કાર્ય થાય છે તે વખતે પોતાના પરિણામ અશુદ્ધ છે એને ન માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મકાનાદિની ક્રિયા થાય છે તે તો જડની ક્રિયા છે, પણ તે બનતી વખતે જે રાગી જીવનું નિમિત્ત છે તે જીવ એમ કહે કે મને ત્યાં વિતરાગ ભાવ હતો, તો તે વાત ખોટી છે. આત્મા જડની ક્રિયા તો ત્રણ કાળમા કરી શકતો નથી, પણ પૈસા આદિના સંબંધમાં જે અશુભ ભાવ પોતાને થાય છે તેને શુદ્ધ પરિણામ માને તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ખાવાપીવાની તથા પૈસા લેવા આદિની ક્રિયા તો તું ઉદ્યમી થઈને કરે છે, એટલે કે એ પ્રકારનો રાગ તો તું ઉદ્યમી થઈને કરે છે; એ રાગનો આરોપ જડની ક્રિયામાં કર્યો છે. કોઈ એમ કહે કે આપણે પચીસ માણસને જમવાનું કહો અને પછી જમવા આવે ત્યારે કહેવું કે ભોજનની ક્રિયા થવાની ન હતી તેથી ન થઈ; પણ પચીસ માણસને જમવાનુ કહેવાનો રાગ તો પોતે કર્યો હતો, તો તેની વ્યવસ્થાનો રાગ પણ પોતે કરે છે; તેથી પરની ક્રિયા ઉદ્યમી થઈને પોતે કરે છે એમ કહેલ છે. એવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે, એનું

જ્ઞાન કરાવે છે. આહાર લે છે અને ઇચ્છા નથી એમ બને નહિ. કેવળીને ઇચ્છા નથી તો આહાર પણ નથી. મુનિ વસ્ત્રપાત્ર રાખે અને કહે કે અમારી ઈચ્છા નથી, અમને મૂર્છા નથી તો તે જૂઠો છે. ભાવલિંગી મુનિને એવા મૂર્છાના પરિણામ નથી તો તેમને વસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ પણ હોતો નથી, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિકસંબંધ છે.

આત્મા હિંસાદિના પરિણામ તો પુરુષાર્થપૂર્વક પોતે કરે છે. તે પરિણામ થાય છે માટે પરમા હિંસાદિની ક્રિયા થાય છે એમ પણ નથી; છતા હિંસાદિની ક્રિયા વખતે પોતાના પરિણામ અશુભ હોય છે; તેને શુદ્ધ પરિણામ માને તો તે જૂઠો છે-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આમ પરિણામ પોતે કરે અને માને કે તે પરિણામ મને થતા જ નથી તો તેને તે હિંસાદિ પરિણામનો નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ થતો નથી. પોતામાં અશુભભાવ થાય છે તે વખતે હિંસાદિની ક્રિયા બહારમાં થાય છે તેને તો તું ગણતો નથી અને પરિણામ શુદ્ધ છે એમ તું માને છે; પણ એમ માનતાં તારા પરિણામ કદી પણ સુધરશે નહિ, એટલે કે અશુદ્ધ પરિણામ જ રહેશે.

આત્મજ્ઞાની મુનિ સંત આહારની ક્રિયામાં દેખાય છે તે વખતે પણ એમને શુભભાવ હોય છે. આહારનો વિકલ્પ શુદ્ધ-ભાવ નથી. એવો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે એમ માનવુ જોઈએ

હવે એમાંથી પ્રશ્ન કરે છે કે—પરિણામને રોકવાથી બાહ્ય હિંસાદિ ઘટાડી શકાય છે—એ વાત તો બરાબર છે, પણ પ્રતિજ્ઞા કરવામા તો બંધ થાય છે. માટે પ્રતિજ્ઞારૂપ વ્રત અંગીકાર કરવાં નહિ.

સમ્યગ્દર્શન પછી જ સાચી પ્રતિજ્ઞા હોય છે

ઉત્તરઃ—જે કાર્ય કરવાની આશા રહે તેની પ્રતિજ્ઞા લેવાતી નથી, તથા એ રાગભાવથી કાર્ય કર્યા વિના પણ અવિરતિનો બંધ થયા જ કરે છે, માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. રાગનો જેટલો ભાવ છે એટલુ બંધન છે. પ્રતિજ્ઞા કરવાની વાત તો સમ્યગ્દર્શન થયા પછીની છે. સમ્યગ્દર્શન વગર યથાર્થ પ્રતિજ્ઞા હોતી નથી. પ્રતિજ્ઞા લેવાનો વિકલ્પ જ્ઞાનીને આવ્યા વિના રહેતો નથી. જ્ઞાની સમજે છે કે વિકલ્પ તે રાગ છે, છતા વ્રતાદિની પ્રતિજ્ઞાનો વિકલ્પ આવે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને પ્રતિજ્ઞામા પરિણામની દઢતા થાય છે. અહીં પરની વાત નથી, તેથી બહારમાં આવાં કાર્યો ન કરવાં એ તો નિમિત્તથી કથન છે; પણ એવા પરિણામ ન કરવા એમ જ્ઞાની સ્વભાવ દષ્ટિ-પૂર્વક પરિણામ દઢ કરે છે. વળી કાર્ય કરવાનુ બંધન થયા વિના પરિણામ કેવી રીતે રોકાશે ? પ્રયોજન પડતા તદ્રૂપ પરિણામ અવશ્ય થઈ જાય અથવા પ્રયોજન પડ્યા વિના પણ તેની આશા રહે છે; માટે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. વળી જો આત્માના ભાન વિના પ્રતિજ્ઞા લઈ લે તો તે બાળ વ્રત છે.

પ્રશ્નઃ—પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી ન જાણે કેવો ઉદય આવશે અને તેથી પાછળથી પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય તો મહાપાપ લાગે માટે પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કાર્ય બને તે બનો પણ પ્રતિજ્ઞાનો વિકલ્પ ન કરવો.

ઉત્તરઃ—પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરતા જેનો નિર્વાહ થવો ન જાણે તે પ્રતિજ્ઞા ન કરે. સાધુપણું—નગ્નપણું લઈ લીધુ હોય અને આત્મનુ ભાન તો ન હોય, પછી ઉદ્દેશિક આહાર પણ

લઈ લે તો તે દોષ છે. સમજ્યા વિના હઠથી મુનિપણુ લઇ લે ને પછી પ્રતિજ્ઞાભંગ કરે. પ્રતિજ્ઞા ન લેવી તે પાપ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઇને ભંગ કરવી તે મહા પાપ છે. પ્રતિજ્ઞા એવી ન લેવી જોઈએ કે જેનો નિર્વાહ થઇ શકે નહિ. પોતાની શક્તિ–અનુસાર પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ. પ્રતિમા–વ્રત પણ સહજ હોય છે. આહાર–પાણી બનાવે મુનિ માટે અને ગૃહસ્થ કહે કે–' આહારશુદ્ધિ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, ' તો તે અસત્ય છે; એમા ધર્મ તો નથી પણ યથાર્થ શુભભાવ પણ નથી.

વળી પ્રતિજ્ઞા વિના અવિરત સબંધી બંધ મટતો નથી માટે પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે. કોઈ કહે કે સમંતભદ્રાચાર્યે મુનિપણુ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરી હતી તો, ત્યાં સ્વચ્છંદની વાત નથી. ત્યા તો એવો રોગ થયો અને એવા રોગમા મુનિપણું ટકાવી શકે એટલો પુરુષાર્થ નહોતો; તેથી એ પ્રમાણે થયું છે. વખત આવ્યે મુનિપણું પાછું લઈ લીધુ હતું. હઠથી મુનિપણુ લીધું ન હતું. વર્તમાન નિર્વાહ થઈ શકે એવુ લાગ્યુ નહિ તેથી મુનિપણુ છોડયુ હતું; પણ પ્રથમથી જ વખત આવ્યે છોડી દઈશુ એવી ભાવના ન હતી. માટે પ્રતિજ્ઞા યથાશક્તિ લેવી યોગ્ય છે.

* * *

વીર સં ૨૪૭૯ માહ વદ ૧૨ બુધવાર, તા ૧૧–૨—૫૩

અજ્ઞાની કહે છે કે કર્મનો તીવ્ર ઉદય આવે ને પડી જઈએ તો? તો તે વાત બરાબર નથી. ઉદયનો વિચાર કરે તો કાંઈ પણ પુરુષાર્થ થઇ શકે નહિ. કર્મ કર્મના કારણે આવે છે, તેના ઉપર દષ્ટિ દેવાની જરૂર નથી. કર્મનો ઉદય આત્માને નડતો નથી. પોતે સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરે તો કર્મ

સ્વયં ટળી જાય છે. જેમ પોતાને જેટલુ ભોજન પચતું જાણે તેટલું ભોજન લે; પણ કદાચિત્ કોઈને અજીર્ણ થયુ હોય તે ભયથી ભોજન છોડી દે તો મરણ થાય. તેમ આત્માના ભાનસહિત સહનશીલતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લે, પણ કદાચિત્ કોઈને પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટપણું થયું હોય, તે ભયથી પોતે પ્રતિજ્ઞા ન લે તો અસંયમ જ થાય. માટે બને તેટલી પ્રતિજ્ઞા લેવી.

કોઈને થોડા વખતે પ્રતિજ્ઞા આવે, કોઈને ઘણા વખતે પ્રતિજ્ઞા આવે. ભરત ચક્રવર્તીને ચારિત્ર ઘણા વખત પછી આવેલ છતાં ચારિત્રની ભાવના છૂટતી નહોતી.

સંસારમાં પૈસાનું આવવું—જવું વગેરે કાર્ય તો કર્મના નિમિત્ત અનુસાર જ બને છે, છતાં પણ તું ત્યાં કમાવા આદીનો અશુભરાગ પુરુષાર્થપૂર્વક કરે છે. કર્મથી અશુભરાગ થતો નથી, પણ વિપરીત પુરુષાર્થથી અશુભરાગ થાય છે, તો સવળા પુરુષાર્થથી આત્માના ભાનદ્વારા રાગ છોડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં નિશ્ચયાભાસીને કહે છે કે જો ત્યાં (ભોજનાદીકમાં) ઉદ્યમ કરે છે તો ત્યાગ કરવાનો પણ ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય જ છે. જ્યારે તારી દશા પ્રતિમાવત્ થઈ જશે ત્યારે અમે પ્રારબ્ધ માનીશું, તારૂં કર્તવ્ય નહિ માનીએ; પણ તારી પ્રતિમાવત્ નિર્વિકલ્પદશા થઈ નથી, તો પછી સ્વચ્છંદી થવાની યુક્તિ શા માટે બનાવે છે? બને તેટલી પ્રતિજ્ઞા કરી વ્રત ધારવા યોગ્ય છે.

શુભભાવથી કર્મનાં સ્થિતિ—અનુભાગ ઘટી જાય છે.

વળી ભગવાનની પૂજા વગેરે પુણ્ય આસ્રવ છે, ધર્મ નથી;

પણ તેથી તે શુભભાવ છોડી અશુભભાવ કરવો ઠીક નથી. જાત્રા આદિમાં કષાયની મંદતાનો ભાવ તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી; તેથી તે હેય છે એમ અજ્ઞાની નિશ્ચયાભાસી માને છે. શુભભાવ ધર્મ નથી તેથી તે હેય છે તે વાત સત્ય છે; પણ તે શુભભાવને છોડીને વીતરાગ થાય તો તો ઠીક છે, પરંતુ અશુભમાં વર્તે તો તેં તારું બૂરું જ કર્યું. આત્માનુ ભાન થયા પછી પણ સ્વરૂપમાં લીન ન થઈ શકે તો શુભ ભાવ આવે છે, પણ શુભ છોડી અશુભમા પ્રવર્તવું ઠીક નથી. અજ્ઞાની સ્વભાવનો પુરુષાર્થ માનતો નથી ને રાગ ટાળવાનું માનતો નથી. તેને કહે છે કે શુભ પરિણામથી સ્વર્ગાદિ મળે, ભલી વાસના અને ભલાં નિમિત્તોથી કર્મનો સ્થિતિ–અનુભાગ ઘટી જાય તો સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ પણ થઈ જાય. શુભ પરિણામથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરવાથી પ્રાપ્તિ થાય છે. હું ત્રિકાળ શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે, પણ સમ્યગ્દર્શનમાં દેવદર્શન–પૂજન, તત્વશ્રવણ આદિ શુભભાવ નિમિત્ત છે, તેથી વ્યવહારે તેનાથી થાય એમ કહેલ છે.

શુભભાવના નિમિત્તે કર્મના સ્થિતિ–રસ ઘટી જાય છે. જડ કર્મનાં સ્થિતિ–રસ ઘટવાનો તે ક્રમ હતો, તે સમયની લાયકાત હતી તે પર્યાય શુભભાવને આધીન નથી. પણ શુભભાવની સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ કેવો હોય તે બતાવે છે. છતાં કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થને આધીન નથી, દરેક દ્રવ્ય અસહાય છે. અશુભ ઉપયોગથી નરક–નિગોદાદિક થાય વા બૂરી વાસના અને બૂરાં નિમિત્તોથી કર્મનાં સ્થિતિ–અનુભાગ વધી જાય તો સમ્યક્ત્વાદિ પણ મહા દુર્લભ થઈ જાય. શુભોપયોગથી કષાયમંદતા થાય છે ને અશુભોપયોગથી તીવ્રતા

થાય છે, માટે શુભ છોડી અશુભભાવ કરવો તે વ્યાજબી નથી. અહીં ઉપદેશના વાકયો છે અજ્ઞાની શુભ–અશુભના વિવેકને સમજતો નથી. તેને સમજાવે છે કે જેમ કડવી વસ્તુ ન ખાવી અને વિષ ખાવું એ અજ્ઞાન છે, તેમ શુભનાં કારણો છોડી તીવ્ર અશુભના કારણો સેવવા તે અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્નઃ—શાસ્ત્રમા શુભ–અશુભ પરિણામને સમાન કહ્યા છે—આસ્રવ કહ્યા છે, બન્ને બંધના કારણ છે; માટે અમારે વિશેષ જાણવું યોગ્ય નથી.

ઉત્તરઃ—જે જીવ શુભ પરિણામને—દયા, દાન, પૂજા, વ્રતાદિને મોક્ષનાં કારણ માની ઉપાદેય માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તે, શુભથી ક્રમેક્રમે શુદ્ધતા થશે એમ માને છે અને પુણ્ય–પાપ રહિત શુદ્ધસ્વભાવને ઓળખતો નથી. સાધકદશામા શુભભાવ આવે છે, પણ તે ધર્મનું કારણ નથી. શુભભાવ મંદ મલિન પરિણામ છે. તેને મોક્ષનું કારણ માને છે તે વીતરાગદેવને તથા તેમનાં શાસ્ત્રને માનતો નથી; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પુણ્ય–પાપથી રહિત શુદ્ધ આત્માના અવલંબને શુદ્ધ ઉપયોગ પ્રગટે છે તેની તેને ખબર નથી. આત્મામાં શુભ પરિણામ હો કે અશુભ પરિણામ હો–બન્ને અશુદ્ધ છે, ને આત્માના આશ્રયે જે પરિણામ થાય તે શુદ્ધ છે. શુભ–અશુભ બન્ને આસ્રવ છે–બંધ છે, મોક્ષના કારણ નથી, તેથી બન્નેને સમાન બતાવીએ છીએ.

શુભાશુભ બન્ને આસ્રવ છે, પણ અશુભને છોડી શુભમા પ્રવર્તવું યોગ્ય છે

શુભ પરિણામમાં કષાય મંદ છે ને અશુભ પરિણામમા તીવ્ર છે, તેથી જેને આત્માની દૃષ્ટિ થઇ છે તેને વ્યવહારની અપેક્ષાએ અશુભ કરતા શુભને ઠીક કહ્યો છે. ચોથે, પાચમે,

છઠ્ઠે ગુણસ્થાને જ્ઞાનીને શુભ પરિણામ થાય છે, પણ જ્ઞાની તેને બંધનું કારણ માને છે. મુનિને ૨૮ મૂળગુણ પાલનનો વિકલ્પ આવે છે તે પુણ્યઆસ્રવ છે, તે મોક્ષનુ કારણ નથી. ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવ જ મોક્ષનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપી મોક્ષમાર્ગ પણ મોક્ષનુ કારણ વ્યવહારથી કહેવાય છે; કેમ કે તે અધૂરી પર્યાય છે. અધૂરી પર્યાય મોક્ષનું ખરું કારણ નથી. ખરેખર તો ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવના આશ્રયે જ મોક્ષ પ્રગટે છે.

રોગ તો થોડો અથવા ઘણો બૂરો જ છે. જેમ તાવ થોડો આવે તો પણ ખરાબ છે. ૯૯ ડીગ્રી તાવ છ–બાર માસ રહે તો ક્ષય રોગ થઈ જાય છે. પરંતુ ઘણા રોગની અપેક્ષાએ થોડા રોગને ભલો કહીએ છીએ; તેમ કષાયમંદતાના પરિણામની રુચિ રાખે તો આત્માની પર્યાયમાં ક્ષય લાગુ પડે છે. શુભાશુભ રાગ બન્નેને હેય સમજવા છતાં સ્વરૂપમા લીનતા ન હોય ત્યારે અશુભને છોડી શુભમા પ્રવર્તવું યોગ્ય છે પણ શુભને છોડી અશુભમા પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી.

પ્રશ્નઃ–કામાદિક વા ક્ષુધાદિક મટાડતાં અશુભ પરિણામ થયા વિના રહેતા નથી—કર્યા વિના રહેવાતું નથી, પણ શુભ-પ્રવૃત્તિ તો ઇચ્છા કરીને કરવી પડે છે. હવે જ્ઞાનીને ઇચ્છા કરવી નથી, માટે શુભનો ઉદ્યમ ન કરવો?

ઉત્તરઃ–સમ્યગ્જ્ઞાનીને પોતાના શુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિ થઇ છે. જ્ઞાનાનંદના આશ્રયે યથાર્થ રીતે રાગ ઘટે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને પણ કોઈ વખતે શુક્લ લેશ્યાના પરિણામ આવે છે. તે અપૂર્વ નથી; પણ આત્માના ભાનપૂર્વક શુદ્ધ પરિણામ થવા તે અપૂર્વ છે. જ્ઞાનીને પણ શુદ્ધતામાં લીન ન થાય ત્યાસુધી

શુભ પરિણામ આવે છે. તેમાં ઉપયોગ લાગવાથી વા તેના નિમિત્તથી વિરાગતા વધવાથી કામાદિક હીન થાય છે.

અશુભ પરિણામમા સંકલેશતા વધારે છે; ને શુભ પરિણામથી ક્ષુધાદિકમા સંકલેશતા થોડી થાય છે. જે અજ્ઞાની જીવ એકાંત માને છે, તેને ઉપદેશ આપે છે કે શુભ પરિણામમાં રાગની મંદતા થાય છે; ને સ્વભાવની દૃષ્ટિ હોય તો જેટલો અશુભ ટળે છે તેટલી અશુદ્ધતા ઘટતી જાય છે; માટે શુભોપયોગનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. વળી ઉદ્યમ કરવા છતા પણ કામાદિક રહે વા ક્ષુધાદિક રહે તો તેના અર્થે જેથી થોડું પાપ લાગે તેમ કરવું; પણ શુભઉપયોગ છોડી નિ:શંક પાપરૂપ પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી. વળી તું કહે છે કે 'જ્ઞાનીને ઇચ્છા નથી અને શુભ ઉપયોગ ઇચ્છા કરવાથી થાય છે;' પણ જેમ કોઈ પુરુષ જરા પણ ધન આપવા માગતો નથી પણ જ્યાં ઘણું દ્રવ્ય જતું જાણે ત્યા ઇચ્છાપૂર્વક અલ્પ દ્રવ્ય આપવાનો ઉપાય કરે છે. આ તો દૃષ્ટાંત છે, તેમ ધર્મી જીવને જરા પણ કષાયની ભાવના નથી. આસ્રવની ભાવના કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઇ જાય છે; પણ ઘણા કષાયરૂપ અશુભભાવ થતા જાણે, ત્યા ઇચ્છા કરીને પણ અલ્પકષાયરૂપ શુભભાવ કરવાનો તે ઉદ્યમ કરે છે. તેમાં જે વ્યક્ત રાગાદિ થાય છે તે અસદ્‌ભૂત ઉપચરિત વ્યવહારનયનો વિષય છે, ને અવ્યક્ત રાગાદિ અસદ્‌ભૂત અનુપચરિત વ્યવહારનયનો વિષય છે. જ્ઞાની તેને જાણે છે. અહીં કહે છે કે અશુભ પરિણામમા તીવ્ર ઉલટો પુરુષાર્થ છે, ને શુભ પરિણામમા મંદ ઉલટો પુરુષાર્થ છે; ને શુદ્ધ પરિણામમાં સવળો પુરુષાર્થ છે. અજ્ઞાની શુભ પરિણામને ધર્મ માને છે, અથવા કર્મથી વિકાર થયો માને છે અથવા શુભ પરિણામ આવતા જ નથી એમ માને છે. તે બધી ભૂલ છે.

[૨]

કેવળ નિશ્ચયાવલંબી જીવની પ્રવૃત્તિ

[આ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના પ્રવચનોમાં, પૂર્વે જ્યારે અનેક યાત્રાળુઓ સોનગઢ આવ્યા હતા ત્યારે, પૃષ્ઠ ૨૧૨થી ૨૧૮સુધીનો ભાગ બાકી રાખીને આગળ વંચાયું હતું તે બાકી રહેલા ભાગના આ પ્રવચનો છે. વિષયની સુસંબદ્ધતા માટે મૂળ ગ્રંથના કથન પ્રમાણે આ પ્રવચનો અહીં ગોઠવવામાં આવ્યા છે]

(પ્રથમ વૈશાખ વદ ૧ ગુરુવાર, તા ૩૦–૪–૫૩)

જેને આત્માની યથાર્થ પ્રતીતિ અને જ્ઞાન નથી, પણ પોતાને જ્ઞાની માનીને સ્વચ્છંદે વર્તે છે એવા જીવની પ્રવૃત્તિનું આ વર્ણન છે. તે જીવ એક શુદ્ધઆત્માને જાણવાથી જ્ઞાનીપણું હોય છે, અન્ય કશાની જરૂર નથી, એવું જાણી કોઈ વેળા એકાંતમાં બેસી ધ્યાનમુદ્રા ધારી 'હું સર્વ કર્મઉપાધિ રહિત સિદ્ધસમાન આત્મા છું.' ઇત્યાદિ વિચાર વડે તે સંતુષ્ટ થાય છે; પણ એ વિશેષણ કેવી રીતે સંભવિત–અસંભવિત છે તેનો વિચાર નથી; અથવા અચલ, અખંડિત અને અનુપમાદિ વિશેષણો વડે આત્માને ધ્યાવે છે, પણ એ વિશેષણો તો અન્યદ્રવ્યોમાં પણ સંભવે છે. વળી એ વિશેષણો કઈ અપેક્ષાએ છે, તેનો વિચાર નથી; કોઇ વેળા સૂતાં–બેસતાં જે તે અવસ્થામાં

એવો વિચાર રાખી પોતાને જ્ઞાની માને છે. જ્ઞાનીને આસ્રવ-બંધ નથી, એમ આગમમાં કહ્યું છે, તેથી કોઈ વેળા વિષય-કષાયરૂપ થાય છે; ત્યાં બંધ થવાનો ભય નથી માત્ર સ્વચ્છંદી બની રાગાદિરૂપ પ્રવર્તે છે. પર્યાયનો વિવેક કરતો નથી, સાત તત્ત્વને જાણતો નથી ને 'હું જ્ઞાની છું'—એમ માનીને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે, તે નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને નિશ્ચયનું ભાન નથી પણ નિશ્ચયનું નામ લઈને માત્ર પોતાનો સ્વચ્છંદ પોષે છે.

પર્યાયમાં સિદ્ધદશા પ્રગટી ન હોવા છતાં 'હું કર્મરહિત સિદ્ધસમાન છું" એમ માની સંતુષ્ટ થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી આત્માને સિદ્ધસમાન કહ્યો છે પણ એવી દૃષ્ટિ તો પ્રગટી નથી ને પર્યાયથી પોતાને સિદ્ધ માને છે, પર્યાયમાં રાગાદિ વિકાર થાય છે તેને તો જાણતો નથી. વળી અચલ, અખંડ, અનુપમ એવા વિશેષણથી આત્માનુ ધ્યાન કરે છે; પણ એવું અચલ-પણું, અખંડિતપણું વગેરે તો જડમાં પણ સંભવે છે. જીવના સ્વભાવની તો ખબર નથી, ને પર્યાયનો પણ વિવેક કરતો નથી અને કહે છે કે જ્ઞાનીને આસ્રવ-બંધ નથી એમ આગમમાં કહ્યું છે; આગમનું નામ લે છે પણ પોતાને તો તેવી દૃષ્ટિ પ્રગટી નથી, ને 'હું પણ જ્ઞાની છું" એવા અભિમાનથી સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. સમ્યગ્દષ્ટિને નિયમથી જ્ઞાન-વૈરાગ્ય હોય છે, ત્યાં તેને દૃષ્ટિ-અપેક્ષાએ અબંધ કહ્યો છે, પણ પર્યાયમાં જેટલો રાગ છે તેટલું તો બંધન છે.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી અબંધ જાણે છે, પણ પર્યાયથી પોતાને તરણાતુલ્ય માને છે કે-અહો! મારી પર્યાયમાં હજી પામરતા છે. સ્વભાવની પ્રભુતા હોવા છતાં પર્યાયમાં હજી ઘણી અલ્પતા-પામરતા છે. અહો, ક્યાં કેવ-

બીની દશા, ક્યાં સંત–મુનિઓનો પુરુષાર્થ ! અને ક્યાં મારી પામરતા ! એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પર્યાયનો વિવેક હોય છે. આ નિશ્ચયાભાસી અજ્ઞાનીએ તો સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને પર્યાયમાં અનંતાનુબંધીનો અભાવ કર્યો નથી. જ્ઞાન–વૈરાગ્યનુ પરિણમન તો તેને થયુ નથી, ને અભિમાનથી ક્રોધ-માન-માયાદિરૂપે સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે. શ્રી સમયસારના કળશમાં કહ્યું છે કેઃ—

सम्यग्दृष्टिः स्वयमयमहं जातु बन्धो न मे स्या-
दित्युत्तानोत्पुलकवदना रागिणोऽप्याचरन्तु ।
आलम्बन्तां समितिपरतां ते यतोऽद्यापि पापा
आत्मानात्मावगमविरहात्सन्ति सम्यक्त्वरिक्ताः ॥१३७॥

અર્થ:—પોતાની મેળે જ 'હું સમ્યગ્દૃષ્ટિ છું, મને કદી પણ બંધ નથી' એ પ્રમાણે ઊંચું ફુલાવ્યું છે મુખ જેણે, એવા રાગી વૈરાગ્યશક્તિરહિત પણ આચરણ કરે છે તો કરો, તથા કોઈ પાંચ સમિતિની સાવધાનતાને અવલંબે છે તો અવલંબો, પરંતુ જ્ઞાનશક્તિવિના હજી પણ તે પાપી છે. એ બન્ને આત્મા–અનાત્માના જ્ઞાનરહિતપણાથી સમ્યક્ત્વરહિત જ છે

જેને ચૈતન્યની રુચિ નથી, વિષયાદિથી ભિન્નતાનુ ભાન પણ નથી, વિષય-કષાયોમા મીઠાશથી વર્તે છે ને વૈરાગ્યશક્તિથી રહિત છે, અને આત્માને પર્યાયથી પણ શુદ્ધ માનીને અભિમાનથી સ્વચ્છંદે વર્તે છે તે પાપી જ છે, તથા કોઈ જીવો વ્રત–સમિતિ વગેરે કરે તો પણ તે નિશ્ચયથી પાપી જ છે. ચૈતન્યની દૃષ્ટિ નથી, અનંતાનુબંધી કષાયનો અભાવ થઈને વૈરાગ્યનુ પરિણમ થયુ નથી અને પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ માનીને પ્રવર્તે છે, તો તે પાપી જ છે. કહ્યું છે કેઃ—

ज्ञानकला जिनके घट जागी,
ते जगमांहि सहज वैरागी।
ज्ञानी मगन विषयसुखमांही,
यह विपरीत संभवै नाहीं॥

જેના અંતરમાં ભેદજ્ઞાનરૂપી કળા જાગી છે, ચૈતન્યના આનંદનું વેદન થયું છે એવા જ્ઞાની ધર્માત્મા સહજ વૈરાગી છે; તે જ્ઞાની વિષય-કષાયોમાં મગ્ન હોય એવું વિપરીતપણું સંભવતું નથી. જેને વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ છે તે જીવ જ્ઞાની જ નથી. અંતરના ચૈતન્યસુખ સિવાય બધાં વિષયસુખ પ્રત્યે જ્ઞાનીને ઉદાસીનતા હોય છે. હજી અંતરમાં આત્માનું ભાન ન હોય, તત્ત્વનો કાંઈ વિવેક ન હોય, વૈરાગ્ય ન હોય અને ધ્યાનમાં બેસીને પોતાને જ્ઞાની માને છે તે તો સ્વચ્છંદ સેવે છે. જ્ઞાન–વૈરાગ્યશક્તિ વિના તે પાપી જ છે. આત્મા અને અનાત્માનું ભેદજ્ઞાન જ તેને નથી. જો સ્વ–પરનું ભેદજ્ઞાન હોય તો પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય થયા વિના રહે નહિ.

પ્રશ્નઃ– મોહના ઉદયથી રાગાદિ થાય છે; પૂર્વે ભરત વગેરે જ્ઞાની થયા તેમને પણ વિષય–કષાયનો રાગ તો હતો?

ઉત્તરઃ–જ્ઞાનીને હજી ચારિત્રમોહની અસ્થિરતા છે; તેથી રાગાદિક થાય છે, તે સત્ય છે, પરંતુ ત્યાં રાગ કરવાનો અભિપ્રાય નથી, રુચિ નથી, બુદ્ધિપૂર્વક રાગ થતો નથી. બુદ્ધિપૂર્વક એટલે રુચિપૂર્વક-અભિપ્રાયપૂર્વક રાગાદિક ધર્મીને થતા નથી; પણ જેને હજી રાગાદિક થવાનો કાંઈ પણ ખેદ નથી–ભય નથી અને રાગાદિકમાં સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે તેને તો શ્રદ્ધા જ સાચી નથી. રાગ થાય તે બૂરો છે–દોષ છે. અરે! પર્યાયમાં હજી પામરતા છે તેથી આ દોષ થઈ જાય છે–એમ જ્ઞાનીને

પાપનો ભય હોય–પાપભીરુતા હોય. એવા વિવેક વગર તો સમ્યગ્દષ્ટિપણું હોય જ નહિ. જેને પરભવનો કાંઈ ભય નથી તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપી જ છે. ધર્મી જીવને રાગાદિક ભાવ કરવાનો અભિપ્રાય તો નથી, ને અસ્થિરતાના રાગને પણ ટાળવા માટે ચૈતન્ય તરફનો ઉદ્યમ વારંવાર કર્યા કરે છે. ભરત ચક્રવર્તી વગેરેને તો અંતરમાં રાગરહિત દૃષ્ટિ હતી, ને અનંતાનુબંધીનો અભાવ હતો. તેનું ઉદાહરણ લઈને મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તો તો તેને તીવ્ર આસ્રવ–બંધ થશે. હું જ્ઞાની છું, મને કાંઈ દોષ લાગતો નથી એમ માનીને જે સ્વચ્છંદી અને મંદ ઉદ્યમી થઈને પ્રવર્તે છે તે તો સંસારમાં ડૂબે છે. વળી પરદ્રવ્યથી જીવને દોષ લાગતો નથી–એમ કહ્યું છે, પણ એમ સમજે તે જ્ઞાની નિરર્ગલ સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. પરદ્રવ્યથી દોષ લાગતો નથી–એમ સમજનારને પરદ્રવ્ય પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય છે. પરની રુચિ કરે, પરનાં કાર્યનું અભિમાન કરે, સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તો ત્યા પોતાના અપરાધથી બંધન થાય છે. પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનો અભિપ્રાય તો કરે અને 'હું જ્ઞાતા છું' એમ કહે, પણ એમ કદી બની શકે નહિ, કેમ કેઃ–

करै करम सोई करतारा।
जो जानै सो जाननहारा ॥
जो करता नहि जानै सोई।
जानै सो करता नहि होई ॥

કર્તાપણું માને તે જ્ઞાતા રહેતો નથી, ને જે જ્ઞાતા છે તે કર્તાપણું માનતો નથી. માટે પર્યાયમાં રાગ–દ્વેષાદિ વિકારભાવ થાય છે તેને બૂરા જાણવા જોઈએ, અને તે વિકારને છોડવાનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. પહેલા અશુભ–પાપભાવો છૂટી જાય ને શુભ થાય; પછી શુદ્ધોપયોગ થતાં વ્રતાદિનો શુભરાગ પણ

છૂટી જાય છે; માટે પર્યાયનો વિવેક રાખીને શુદ્ધોપયોગનો ઉદ્યમ રાખવો.

વળી કોઈ જીવ, વ્યાપારાદિ વા સ્ત્રીસેવનાદિ કાર્યોને તો ઘટાડે છે પરંતુ શુભને હેય જાણી શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ કાર્યોમાં પ્રવર્તતા નથી, અને વીતરાગભાવરૂપ શુદ્ધોપયોગને પણ પ્રાપ્ત થયા નથી, તે જીવ ધર્મ–અર્થ–કામ–મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થથી રહિત થઈ આળસુ–નિરુદ્યમી થાય છે. તેની નિંદા શ્રી પંચાસ્તિકાયની વ્યાખ્યામાં કરી છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે, 'જેમ, ઘણી ખીર–ખાંડ ખાઈ પુરુષ આળસુ થાય છે, વા જેમ વૃક્ષ નિરુદ્યમી છે, તેમ તે જીવો આળસુ–નિરુદ્યમી થયા છે.' હવે તેમને પૂછીએ છીએ કે–તમે બાહ્ય તો શુભ–અશુભ કાર્યોને ઘટાડ્યા, પણ ઉપયોગ તો આલંબન વિના રહેતો નથી, તો તમારો ઉપયોગ ક્યાં રહે છે? તે કહો. જો તે કહે કે–'આત્માનુ ચિંતવન કરીએ છીએ' તો શાસ્ત્રાદિવડે અનેક પ્રકારના આત્માના વિચારોને તો તે વિકલ્પ ઠરાવ્યા, તથા કોઈ વિશેષણથી આત્માને જાણવામા ઘણો કાળ લાગે નહિ; કારણ કે–વારવાર એકરૂપ ચિંતવનમાં છદ્મસ્થનો ઉપયોગ લાગતો નથી. શ્રી ગણધરાદિકનો પણ ઉપયોગ એ પ્રમાણે રહી શકતો નથી; તેથી તેઓ પણ શાસ્ત્રાદિ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. તો તારો ઉપયોગ શ્રી ગણધરાદિકથી પણ શુદ્ધ થયો કેમ માનીએ? તેથી તારું કહેવું પ્રમાણ નથી. જેમ કોઈ વ્યાપારાદિકમા નિરુદ્યમી થઈ વ્યર્થ જેમતેમ કાળ ગુમાવે, તેમ તું પણ ધર્મમાં નિરુદ્યમી થઈ, પ્રમાદમા એ જ પ્રમાણે વ્યર્થ કાળ ગુમાવે છે

ચૈતન્યનો ઉદ્યમ કરે તેને વિષય–કષાય સહેજે મંદ હોય છે. ચૈતન્યનો ઉદ્યમ કરતો નથી–સ્વાધ્યાયાદિ કરતો નથી

ને પ્રમાદી થઈને ઝાડની જેમ પડ્યો રહે છે; તારો ઉપયોગ તો પ્રમાદી થઈ અશુભમાં પ્રવર્તે છે, તેને તું શુદ્ધોપયોગ ઠરાવે છે; પણ ગણધરદેવ જેવાને પણ શુદ્ધોપયોગ લાંબો કાળ રહેતો નથી. તેમને પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેનો શુભભાવ આવે છે, તો તું શુદ્ધોપયોગમાં લાંબો કાળ ક્યાંથી રહી શકે? શુભ આવ્યા વિના રહેતો નથી. રાગના કાળે શુભમાં સ્વાધ્યાયાદિનો ઉદ્યમ ન કરે તે અશુભ–પાપભાવ થશે. માટે પરિણામનો વિવેક રાખવો જોઈએ. નિશ્ચયાભાસી અજ્ઞાની જીવ પરિણામનો વિવેક રાખ્યા વિના નિરુદ્યમી થાય છે ને જેમતેમ પ્રમાદમાં જ કાળ ગુમાવે છે. અંતરમાં આનંદની વૃદ્ધિ થાય–ઘણી શાંતિ વધી જાય–એનું નામ શુદ્ધોપયોગ છે; પણ નિરુદ્યમી થઇને જેમતેમ બેસી રહેવું તેનું નામ કાંઇ શુદ્ધોપયોગ નથી. નિશ્ચયાભાસી ઘડીકમાં ચિંતવન જેવું કરે અને વળી વિષયોમા પ્રવર્તે, ક્યારેક ભોજનાદિમાં પ્રવર્તે, પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, પૂજા–ભક્તિ વગેરે કાર્યોને રાગ કહીને છોડે છે, શુભમાં વર્તતો નથી ને અશુભમા વર્તે છે, અને શુદ્ધોપયોગની તો તેને ખબર નથી. સ્વપ્નમાં કોઈ પોતાને રાજા માને છે તેમ તે નિશ્ચયાભાસી જીવ પણ સ્વચ્છંદે પોતાની કલ્પનાના ભ્રમથી જ પોતાને શુદ્ધોપયોગી–જ્ઞાની માનીને પ્રવર્તે છે. માત્ર શૂન્ય જેવો પ્રમાદી થવાનુ નામ, શુદ્ધોપયોગી ઠરાવી, ત્યાં ક્લેશ થોડો થવાથી જેમ કોઈ આળસુ બની પડ્યા રહેવામા સુખ માને તેમ તું આનંદ માને છે; અથવા જેમ કોઇ સ્વપ્નમાં પોતાને રાજા માની સુખી થાય તેમ તું પોતાને ભ્રમથી સિદ્ધસમાન શુદ્ધ માનીને પોતાની મેળે જ આનંદિત થાય છે, અથવા જેમ કોઇ ઠેકાણે રતિ માની કોઇ સુખી થાય, તેમ કાંઇક વિચાર કરવામાં રતિ માની સુખી થાય તેને તું

અનુભવજનિત આનંદ કહે છે. વળી જેમ કોઇ, કોઇ ઠેકાણે અરતિ માની ઉદાસ થાય છે, તેમ વ્યાપારાદિક અને પુત્રાદિકને ખેદનું કારણ જાણી તેનાથી ઉદાસ રહે છે. તેને તું વૈરાગ્ય માને છે, પણ એવાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય તો કષાયગર્ભિત છે.

પરનો દોષ માનીને તેનાથી ઉદાસીનતા કરે છે તે તો દ્વેષ છે. જ્ઞાનીને તો અંતરમાં ચૈતન્યના આનંદનો અનુભવ થયો છે. ત્યાં નિરાકુળતા થઇ છે, તેથી તેમને પર પ્રત્યે સહેજે વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે અજ્ઞાનીને સાચો વૈરાગ્ય નથી. જ્ઞાનીને તો અંતરના સાચા આનંદનો અનુભવ થયો છે, તેથી અંતરમાં વીતરાગરૂપ ઉદાસીન છે. ક્યાંય પરમા સુખબુદ્ધિ સ્વપ્ને પણ રહી નથી. અંદરની શાંતિના અનુભવપૂર્વક યથાર્થ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય જ્ઞાનીને હોય છે. તેને ક્ષણે ક્ષણે રાગ ઘટતો જાય છે. અજ્ઞાની વેપારધંધો વગેરે છોડીને મનગમતા ભોજન વગેરેમાં પ્રવર્તે છે ને તેમાં પોતાને સુખી માને છે, તથા ત્યાં પોતાને કષાયરહિત માને છે; પરંતુ તે પ્રમાણે વિષયભોગમાં આનંદ માનવો તે તો આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન છે-પાપ છે. ચૈતન્યના અનુભવપૂર્વક એવો વીતરાગભાવ પ્રગટે કે અનુકૂળ સામગ્રીમાં રાગ ન થાય ને પ્રતિકૂળ સામગ્રીમા દ્વેષ ન થાય; ત્યારે જ કષાયરહિતપણું થયુ કહેવાય.

* * *

(પ્ર વૈશાખ વદ ૨ શુક્રવાર, તા. ૧-૫-૫૩)

નિશ્ચયનયાભાસી અજ્ઞાની જીવની વાત ચાલે છે. પોતાની પર્યાયમા રાગાદિ થાય છે તેને જાણતો નથી અને પોતાને એકાંત શુદ્ધ માનીને સ્વચ્છંદી બની વિષયકષાયમાં વર્તે છે.

સુખ–દુઃખની બાહ્યસામગ્રીમાં રાગદ્વેષ ન થાય તેનું નામ વીતરાગતા છે; પણ અંદરમાં દ્વેષભાવથી ત્યાગ કરે તે કાંઈ વીતરાગતા નથી. પ્રતિકૂળતાનો સંયોગ થાય ત્યાં અંદર કલેશના પરિણામ જ ન થાય, ને સુખ–સામગ્રી મળતાં અંદર આનંદ ન માને,—એવી ચૈતન્યમાં અંતર્લીનતા થાય તેનું નામ વીતરાગભાવ છે. હું તો જ્ઞાનાનંદ છું– એવી દૃષ્ટિ થઈ, પછી તેમાં એકાગ્રતા થતાં એવો વીતરાગભાવ પરિણમી ગયો કે અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ સામગ્રીમાં રાગદ્વેષ ન ઊપજે. તેને બદલે પર્યાયમાં રાગ–દ્વેષ–અલ્પજ્ઞતા છે તેને ન માને અને શુદ્ધતા જ માનીને ભ્રમથી વર્તે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વેદાંતી અને સાંખ્યમતી, જીવને એકાંત શુદ્ધ માને છે તેમ નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ પોતાની પર્યાયને જાણતો નથી ને આત્માને એકાંત શુદ્ધ માને છે, એટલે તેને પણ વેદાંત જેવી જ શ્રદ્ધા થઈ વેદાંત તો અશુદ્ધતા માનતા જ નથી, સાંખ્યમતવાળા અશુદ્ધતા માને છે પણ તે કર્મથી જ થવાનુ માને છે; તેમ નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ પોતાને એકાંત શુદ્ધ માનીને અશુદ્ધતાને માનતા નથી અથવા અશુદ્ધતા કર્મની જ છે–એમ માને છે. એટલે તેને વેદાંત અને સાંખ્યનો ઉપદેશ ઇષ્ટ લાગે છે જુઓ, નિશ્ચયનો યથાર્થ ભાન હોય અને તેનો આશ્રય કરે તો તો તે મોક્ષમાર્ગ છે; પણ આ તો નિશ્ચયને જાણતો નથી, નિશ્ચયનો આશ્રય કરતો નથી, ને માત્ર નિશ્ચયનું નામ લઈને ભ્રમથી વર્તે છે;—એવા જીવની આ વાત છે. અનંત આત્માઓ, ભિન્ન ભિન્ન એકેક આત્મામાં અનંતા ગુણો, તે દરેકની સમય સમયની સ્વતંત્રપર્યાય; અને તેમાં શુદ્ધતા તેમ જ વિકાર પણ પોતાના કારણે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી જીવની પર્યાયમા અશુદ્ધતા છે–તે પોતાના કારણે છે એને માને નહિ ને પર્યાયમા શુદ્ધ જ માની લે તે તો

નિશ્ચયાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને પર્યાયનો પણ વિવેક કરે છે.

વળી તે જીવોને એવું શ્રદ્ધાન છે કે—કેવળ શુદ્ધઆત્માના ચિંતવનથી તો સંવર–નિર્જરા થાય છે, વા ત્યાં મુક્તાત્માના સુખનો અંશ પ્રગટ થાય છે; તથા જીવના ગુણસ્થાનાદિ અશુદ્ધ ભાવોનું વા પોતાના સિવાય અન્ય જીવ–પુદ્ગલાદિનું ચિંતવન કરવાથી આસ્રવ-બંધ થાય છે. માટે તે અન્ય વિચારથી પરાઙ્મુખ રહે છે. હવે એ પણ સત્યશ્રદ્ધાન નથી, કારણ કે શુદ્ધ સ્વદ્રવ્યનું ચિંતવન કરો વા ન કરો અથવા અન્ય ચિંતવન કરો, પણ જો વીતરાગતાસહિત ભાવ હોય, તો ત્યાં સંવર–નિર્જરા જ છે; અને જ્યાં રાગાદિરૂપભાવ હોય, ત્યાં આસ્રવ–બંધ છે. જો પરદ્રવ્યને જાણવાથી જ આસ્રવ–બંધ થાય તો કેવળી ભગવાન સમસ્ત પરદ્રવ્યને જાણે છે; તેમને પણ આસ્રવ-બંધ થાય.

સ્વ–પર પ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તે પરને જાણે તે કાંઈ આસ્રવ–બંધનું કારણ નથી. છતાં અજ્ઞાની, 'પરનો વિચાર કરશું તો આસ્રવ–બંધ થશે'–એમ માનીને પરના વિચારથી દૂર રહેવા માગે છે, તે તેની માન્યતા જૂઠી છે. હા, ચૈતન્યના ધ્યાનમાં એકાગ્ર થઈ ગયો હોય તો તે પરદ્રવ્યનું ચિંતવન છૂટી જાય; પણ અજ્ઞાની તો જ્ઞાનનો ઉપયોગ જ બંધનું કારણ છે—એમ માને છે. જેટલો અકષાય વીતરાગભાવ થયો તેટલા સંવર–નિર્જરા છે, અને જ્યાં રાગાદિભાવ છે ત્યાં આસ્રવ-બંધ છે. જો પરનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ હોય તો કેવળી ભગવાન તો સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે, છતાં તેમને બંધન જરાપણ થતું નથી. તેમને રાગદ્વેષ નથી માટે બંધન નથી. તે જ પ્રમાણે બધા જીવોને જ્ઞાન બંધનું કારણ નથી.

પ્રશ્નઃ-છદ્મસ્થને તો પરદ્રવ્યચિંતવન થતા આસ્રવ-બંધ થાય છે?

ઉત્તરઃ-એમ પણ નથી, કારણ કે શુકલધ્યાનમાં મુનિજનોને પણ છ દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું ચિંતવન હોવું નિરૂપણ કર્યું છે. અવધિ-મનઃપર્યયાદિમાં પણ પરદ્રવ્યને જાણવાની વિશેષતા હોય છે. વળી ચોથા ગુણસ્થાનમાં કોઈ પોતાના સ્વરૂપનુ ચિંતવન કરે છે તેને આસ્રવ-બંધ વધારે છે, તથા ગુણશ્રેણી નિર્જરા નથી; ત્યારે પાચમા-છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં આહાર-વિહારાદિ ક્રિયા થતા પરદ્રવ્યચિંતવનથી પણ આસ્રવ-બંધ થોડો થાય છે, વા ગુણશ્રેણી-નિર્જરા થયા જ કરે છે. માટે સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યના ચિંતવનથી નિર્જરા-બંધ નથી પણ રાગાદિક ઘટતાં નિર્જરા છે તથા રાગાદિક થતાં બંધ છે. તને રાગાદિકના સ્વરૂપનુ યથાર્થ જ્ઞાન નથી, તેથી અન્યથા માને છે.

શુક્લધ્યાનમા ધ્યેયરૂપ તો એક આત્મદ્રવ્ય જ છે, પણ ત્યા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં ઉપયોગનું સંક્રમણ કહ્યુ છે; છતા તે જાણવાના કારણે રાગદ્વેષ કે બંધન નથી. અવધિજ્ઞાનમા તો અસંખ્ય ચોવીશી જણાય, જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય તેમા અનેક ભવો દેખાય. અહો! પૂર્વભવમા ભગવાન પાસે હતા ને ભગવાને આમ કહ્યુ હતુ-એમ બધું જણાય; પણ તે જાણપણું કાઈ બંધનુ કારણ નથી. સ્વરૂપની દૃષ્ટિ અને વીતરાગભાવ તે જ સંવર-નિર્જરાનુ કારણ છે, ને મિથ્યાત્વ તથા રાગદ્વેષરૂપ ભાવ તે જ બંધનનું કારણ છે

જુઓ, ચોથા ગુણસ્થાનવાળો નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમા હોય ને પાંચમા-છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળો આહારાદિ શુભ ઉપયોગમા વર્તતો હોય છતાં ત્યા ચોથા કરતા આસ્રવ-બંધ થોડો છે ને

સંવર–નિર્જરા વધારે છે, કેમ કે તેમને અકષાય પરિણતિ વિશેષ છે. ચોથા ગુણસ્થાને અમુક અંશે તો ગુણશ્રેણી નિર્જરા છે, પણ પાંચમા–છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની અપેક્ષાએ તેને વિશેષ ગુણશ્રેણી નિર્જરા નથી. પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો જીવ તિર્યંચ હોય ને લીલોતરી ખાતો હોય, અને તીર્થંકરનો જીવ ચોથા ગુણસ્થાને હોય, ત્યા તિર્યંચના પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જીવને વિશેષ અકષાયભાવ છે, ને સંવર–નિર્જરા પણ વિશેષ છે. માટે અંદરમાં ચૈતન્યનું અવલંબન વધતાં જેટલી અકષાય વીતરાગ પરિણતિ થઇ તેટલા આસ્રવ–બંધ નથી. જેટલા રાગદ્વેષ હોય તેટલા આસ્રવ-બંધ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાને નિદ્રા હોય ને ચોથા ગુણસ્થાનવાળો નિર્વિકલ્પધ્યાનમાં હોય છતાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ત્રણ કષાયનો અભાવ છે ને ઘણી જ સંવર–નિર્જરા છે. કોઈ વાર શિષ્યને પ્રાયશ્ચિત આપતા હોય–ઠપકો આપતા હોય કે અરે ! આ શું કર્યું ? છતાં તે વખતે ત્રણ કષાયનો અભાવ છે અને ચોથાવાળાને નિર્વિકલ્પ ધ્યાન વખતે પણ ત્રણ કષાયો વિદ્યમાન છે; તેથી તેને સંવર-નિર્જરા થોડા છે ને આસ્રવ–બંધ વિશેષ છે.

શાંતિથી અને કરુણાથી ઉપદેશ આપે કે અરે ભાઈ! તને આવો ભવ મળ્યો, આવો અવસર મળ્યો, તો હવે આવા દોષ છોડ ! તારું સુધાર ! આમ ઉપદેશ આપતી વખતે પણ મુનિને ત્રણ કષાયનો તો અભાવ જ છે, ને તેટલા પ્રમાણમા બંધન થતુ જ નથી. માટે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ નથી. બંધનું કારણ તો મોહ છે. જેટલો મોહ ટળ્યો તેટલુ બંધન નથી, જેટલો મોહ તેટલું બંધન છે.

પ્રશ્ન –જો એમ છે, તો નિર્વિકલ્પ અનુભવદશામાં નય–પ્રમાણ–નિક્ષેપાદિનો વા દર્શન–જ્ઞાનાદિનો પણ વિકલ્પ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેનુ શું કારણ ?

વીતરાગભાવ સહિત સ્વ-પરનું જાણપણું તે નિર્વિકલ્પ દશા

ઉત્તરઃ-જે જીવ એ જ વિકલ્પોમાં લાગી રહે છે, અને અભેદરૂપ એક પોતાના આત્માને અનુભવતા નથી, તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે-એ સર્વ વિકલ્પો વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા માટે કારણ છે, પણ વસ્તુનો નિશ્ચય થતા એનું કાંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી; માટે એ વિકલ્પોને પણ છોડી અભેદરૂપ એક આત્માનો અનુભવ કરવો, પણ એના વિચારરૂપ વિકલ્પોમાં જ ફસાઈ રહેવું યોગ્ય નથી વળી વસ્તુનો નિશ્ચય થયા પછી પણ એમ નથી કે-સામાન્યરૂપ સ્વદ્રવ્યનુ જ ચિંતવન રહ્યા કરે. ત્યાં તો સ્વદ્રવ્ય વા પરદ્રવ્યનું સામાન્યરૂપ વા વિશેષરૂપ જાણવું થાય છે, પણ તે વીતરાગતા સહિત થાય છે; અને તેનું જ નામ નિર્વિકલ્પદશા છે.

વિકલ્પ આવે પણ વિકલ્પમાં જ ધર્મ માનીને અટકી રહે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. ભેદના આશ્રયે નિર્વિકલ્પ અનુભવ નહિ થાય; માટે નય-પ્રમાણ-નિક્ષેપના વિકલ્પો છોડાવ્યા છે પણ તેનું જ્ઞાન નથી છોડાવ્યુ. વિકલ્પ છોડીને અભેદ આત્માનો અનુભવ કરાવવા માટે ઉપદેશ છે અહીં તો એ બતાવવુ છે કે પરનું જ્ઞાન તે બંધનું કારણ નથી પણ મોહ જ બંધનુ કારણ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ ધર્મીને વસ્તુસ્વભાવનો અનુભવ થયો છે, છતા તે નિર્વિકલ્પદશા કાયમ રહેતી નથી, તેને પણ વિકલ્પ તો આવે છે; પણ તેથી કાંઈ મિથ્યાત્વ થઈ જતુ નથી. નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ થયા પછી સામાન્ય દ્રવ્યમા જ ઉપયોગ રહ્યા કરે એવુ નથી. સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્ય—બધાને જાણે છે, પણ ત્યા જેટલો વીતરાગ-

ભાવ છે તેટલી તો નિર્વિકલ્પ દશા જ છે. ઉપયોગ ભલે નિર્વિકલ્પ ન હોય, પણ જેટલો કષાય ટળીને વીતરાગભાવ થયો છે તેટલી નિર્વિકલ્પદશા કાયમ છે.

પ્રશ્ન:—દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય, સ્વ–પર વગેરે અનેક પદાર્થોને જાણવામાં તો ઘણાં વિકલ્પ થયા, તો ત્યા નિર્વિકલ્પસંજ્ઞા કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર:—નિર્વિચાર થવાનું નામ નિર્વિકલ્પતા નથી. છદ્મસ્થને વિચારસહિત જાણવું હોય છે. તેનો અભાવ માનતા જ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય, ત્યારે એ તો જડપણું થયુ; પણ આત્માને એ હોતુ નથી. માટે વિચાર તો રહે છે. વળી જો એક સામાન્યનો જ વિચાર રહે છે, વિશેષનો નહિ, એમ કહીએ તો સામાન્યનો વિચાર તો ઘણો કાળ રહેતો નથી, વા વિશેષની અપેક્ષા વિના સામાન્યનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી.

અહી નિશ્ચયાભાસી જીવની સામે આ કથન સમજાવ્યું છે. અનુભવમા નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ હોય તે વખતે તો પરદ્રવ્યનુ કે ભેદનુ ચિંતન હોતુ નથી, પણ અહીં જેટલી વીતરાગી પરિણતિ થઈ છે તેને નિર્વિકલ્પદશા કહી છે. વળી, જે વિશેષને માનતો જ નથી અથવા વિશેષને જાણવું તે બંધનુ કારણ માને છે, ને એકલા સામાન્યને જ માને છે તેને અહીં કહે છે કે વિશેષ વગર સામાન્યનો નિર્ણય જ ન થાય. વિશેષને જાણવું તે કાઇ દોષ નથી. સ્વ અને પર બંનેને તથા સામાન્ય વિશેષ બનેને યથાર્થ જાણ્યા વિના સમ્યગ્જ્ઞાન જ થાય નહિ.

તે નિશ્ચયાભાસી જીવ સમયસારનો આધાર લઈને એમ કહે છે કે—સમયસારમા એમ કહ્યુ છે કે:—

भावयेत् भेदविज्ञानमिदमच्छिन्न धारया।
तवाद्यावत्पराच्च्युत्वा, ज्ञानं ज्ञाने प्रतिष्ठते ॥१३०॥

અર્થ:—આ ભેદવિજ્ઞાન ત્યાંસુધી નિરંતર ભાવવું કે જ્યાસુધી જ્ઞાન પરથી છૂટી જ્ઞાનમા સ્થિર થાય. માટે ભેદ-વિજ્ઞાન છૂટતા પરનું જાણવું મટી જાય છે, કેવળ પોતે પોતાને જ જાણ્યા કરે છે.

હવે ત્યા તો આમ કહ્યું છે કે, પૂર્વે સ્વ–પરને એક જાણતો હતો. પછી એ બન્ને જુદા જાણવા માટે ભેદવિજ્ઞાનને ત્યાંસુધી જ ભાવવું યોગ્ય છે કે જ્યાસુધી જ્ઞાન પરરૂપને ભિન્ન જાણી પોતાના સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચિત થાય. તે પછી ભેદવિજ્ઞાન કરવાનુ પ્રયોજન રહેતુ નથી. પરને પરરૂપ અને આપને આપરૂપ સ્વયં જાણ્યા જ કરે છે. પણ અહીં એમ નથી કે—પરદ્રવ્યને જાણવાનુ જ મટી જાય છે; કારણ કે—પર-દ્રવ્યને જાણવા વા સ્વદ્રવ્યના વિશેષો જાણવાનુ નામ વિકલ્પ નથી. તો કેવી રીતે છે? તો કહીએ છીએ– 'રાગદ્વેષવશથી કોઈ જ્ઞેયને જાણવામા ઉપયોગ લગાવવો વા કોઈ જ્ઞેયને જાણતા ઉપયોગને છોડાવવો—એ પ્રમાણે વાર વાર ઉપયોગને ભમાવવો તેનું નામ વિકલ્પ છે; તથા જ્યા વીતરાગરૂપ થઈ જેને જાણે છે તેને યથાર્થ જાણે છે, અન્ય અન્ય જ્ઞેયને જાણવા માટે ઉપયોગને ભમાવતો નથી, ત્યા નિર્વિકલ્પદશા જાણવી.

પરનું જાણવુ છૂટી જાય ને એકલા આત્માને જ જાણ્યા કરે તેનું નામ કાંઈ ભેદજ્ઞાન નથી, પણ સ્વ-પર બન્નેને જાણવા છતા, સ્વને સ્વરૂપે જ જાણે ને પરને પરરૂપે જાણે—તેનું નામ ભેદજ્ઞાન છે. સ્વ–પરને એકપણે માનવા તે મિથ્યાત્વ છે; પણ

પરને પરરૂપે જાણવું તે તો યથાર્થજ્ઞાન છે, તે કાંઈ દોષ નથી. સ્વ-પરને જાણવાનો જ્ઞાનનો વિકાસ થયો તે બંધનું કારણ નથી. પરને જાણવાનું જ મટી જાય એમ નથી. સ્વને સ્વરૂપે જાણવું ને પરને પરરૂપે જાણવું તે કાંઈ વિકલ્પ કે રાગ-દ્વેષ નથી; પણ રાગ-દ્વેષપૂર્વક જાણવું થાય ત્યા વિકલ્પ છે. છદ્મસ્થને પરને જાણતી વખતે વિકલ્પ હોય છે તે તો રાગ-દ્વેષને કારણે છે, પણ કાંઈ જ્ઞાનને કારણે વિકલ્પ નથી માટે જેટલા રાગ-દ્વેષ મટ્યા ને વીતરાગતા થઈ તેટલી તો નિર્વિકલ્પદશા છે એમ જાણવું. અહીં ઉપયોગ અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પતાની વાત નથી. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પર્યાયનો તો વિચાર કરતો નથી, પર્યાયમા કેટલા રાગદ્વેષ છે તે વિચારતો નથી અને ઉપયોગને સ્વમાં રાખવાને નિર્વિકલ્પ માને છે, પણ છદ્મસ્થનો ઉપયોગ એકલા સ્વદ્રવ્યમા સ્થિર રહેતો નથી અને ઉપયોગનો તો સ્વ પરને જાણવાનો સ્વભાવ છે. તે ઉપયોગ બંધનું કારણ નથી, પણ રાગ-દ્વેષ જ બંધનું કારણ છે—એમ જાણવુ.

પ્રશ્ન:—છદ્મસ્થનો ઉપયોગ તો નાના જ્ઞેયોમા અવશ્ય ભમે, તો ત્યા નિર્વિકલ્પતા કઈ રીતે સંભવે ?

ઉત્તર:—જેટલો કાળ એક જાણવારૂપ રહે, તેટલો કાળ નિર્વિકલ્પતા નામ પામે સિદ્ધાંતમા ધ્યાનનુ લક્ષણ પણ એવું જ કહ્યું છે, યથા—'एकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानम्' (મોક્ષશાસ્ત્ર, અ. ૯, સૂત્ર ૨૭) અર્થાત્—એકનું મુખ્ય ચિંતવન હોય તથા અન્ય ચિંતવન રોકાય તેનું નામ ધ્યાન છે. સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકામા તો આમ વિશેષ કહ્યું છે કે—'જો સર્વ ચિંતા રોકવાનું નામ ધ્યાન હોય તો અચેતનપણું થઈ જાય.' વળી

એવી પણ વિવક્ષા છે કે. સંતાન અપેક્ષા નાના જ્ઞેયનું જાણવું પણ થાય. પરંતુ જ્યાંસુધી વીતરાગતા રહે, અર્થાત્ રાગાદિક વડે પોતે ઉપયોગને ભમાવે નહિ ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પદશા કહીએ છીએ.

ઉપયોગને સ્વમાં લગાવવાના ઉપદેશનું પ્રયોજન

પ્રશ્નઃ—જો એમ છે, તો પરદ્રવ્યોથી છોડાવી ઉપયોગને સ્વરૂપમાં લગાવવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો છે?

ઉત્તરઃ—જે શુભ–અશુભ ભાવોનાં કારણરૂપ પરદ્રવ્ય છે તેમાં ઉપયોગ લાગતાં જેને રાગદ્વેષ થઈ આવે છે તથા સ્વરૂપચિંતવન કરે તો રાગદ્વેષ ઘટે છે, એવા નીચલી અવસ્થાવાળા જીવોને પૂર્વોક્ત ઉપદેશ છે. જેમ–કોઈ સ્ત્રી વિકારભાવથી કોઈના ઘેર જતી હતી, તેને મનાઈ કરી કે પરઘર ન જા, ઘરમાં બેસી રહે; પણ જે સ્ત્રી નિર્વિકારભાવથી કોઈના ઘેર જાય, અને યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો કાંઈ દોષ નથી. તેમ ઉપયોગરૂપ પરિણતિ. રાગદ્વેષભાવથી પરદ્રવ્યોમાં પ્રવર્તતી હતી, તેને મના કરી કહ્યું કે 'પરદ્રવ્યોમાં ન પ્રવર્ત. સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે;' પણ જે ઉપયોગરૂપ પરિણતિ વીતરાગભાવથી પરદ્રવ્યોને જાણી યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો તેને કાંઈ દોષ નથી.

ગણધરાદિક ઋદ્ધિધારક મુનિઓ અંતર્મુહૂર્તમાં બાર અંગની સ્વાધ્યાય વચનથી બોલીને કરે, છતાં ત્યાં આકુળતા નથી, રાગદ્વેષ નથી; ને ચોથા ગુણસ્થાનવાળો મૌનપણે વિચારમાં બેઠો હોય છતાં ત્યાં રાગદ્વેષ વિશેષ છે, તેથી આકુળતા છે; માટે પરદ્રવ્ય કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. પરના જ્ઞાનનો નિષેધ નથી કર્યો પણ પર પ્રત્યે રાગદ્વેષનો નિષેધ કર્યો છે—એમ જાણવું.

* * *

(પ્ર વૈશાખ વદ ૩ શનિવાર, તા. ૨-૫-૫૩)

પરદ્રવ્ય રાગદ્વેષનું કારણ નથી.

જેને પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની ખબર નથી છતાં પોતાને જ્ઞાની માને છે, તથા પરદ્રવ્યના જ્ઞાનને રાગદ્વેષનું કારણ માનીને ત્યાંથી ઉપયોગને છોડાવવા માગે છે તે અજ્ઞાની છે. ખરેખર જ્ઞાન કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી. જે જીવને રાગદ્વેષ થાય છે તે પોતાના અપરાધથી થાય છે. ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન વગેરેને જાણવા તે તો જ્ઞાનની નિર્મળતાનું કારણ છે, તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી પરદ્રવ્ય તો કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી, પણ જેને રાગદ્વેષ થઈ આવે છે તે પરદ્રવ્યને રાગદ્વેષનું નિમિત્ત બનાવે છે

પ્રશ્ન—જો એમ છે તો મહામુનિ, પરિગ્રહાદિનાં ચિંતવનનો ત્યાગ શા માટે કરે છે?

ઉત્તર—જેમ વિકારરહિત સ્ત્રી કુશીલના કારણરૂપ પરઘરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ વીતરાગ પરિણતિ રાગ—દ્વેષના કારણરૂપ પરદ્રવ્યોનો ત્યાગ કરે છે વળી જે વ્યભિચારનાં કારણ નથી એવાં પરઘર જવાનો ત્યાગ નથી; તેમ જે રાગદ્વેષનાં કારણ નથી એવા પરદ્રવ્ય જાણવાનો ત્યાગ નથી ત્યારે તે કહે છે કે—જેમ સ્ત્રી પ્રયોજન જાણી પિતાદિકના ઘેર જાય તો ભલે જાય; પણ પ્રયોજન વિના જેના—તેના ઘેર જવું તે યોગ્ય નથી; તેમ પરિણતિને પ્રયોજન જાણી સાત તત્ત્વોનો વિચાર કરવો તો યોગ્ય છે; પરંતુ વિના પ્રયોજન ગુણસ્થાનાદિકનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. તેનું સમાધાન—જેમ સ્ત્રી પ્રયોજન જાણી પિતાદિ વા મિત્રાદિકના ઘેર પણ જાય છે, તેમ પરિણતિ તત્ત્વોનાં વિશેષ જાણવાના કારણરૂપ ગુણસ્થાનાદિક અને કર્માદિકને પણ જાણે છે.

પરદ્રવ્યનું જાણપણું દોષ નથી

મોક્ષપાહુડમાં કહ્યું છે કે મુનિઓને તો સ્વભાવનું જ વિશેષ ચિંતવન હોય છે. તેઓ સંઘ–શિષ્ય વગેરે પરદ્રવ્યના ચિંતવનમાં વિશેષ રોકાતા નથી. પરદ્રવ્યોનો વિચાર છોડીને જ્ઞાનાનંદ આત્માનું ધ્યાન કરવું–એમ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે, પણ તેનો અર્થ કાંઈ એમ નથી કે પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન રાગદ્વેષનું કારણ છે ! અહીં નિશ્ચયાભાસી જીવની સામે આ કથન છે. ધર્મીને પણ ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાન, કર્મોની પ્રકૃતિ વગેરેનો સૂક્ષ્મ વિચાર આવે. તેને બદલે નિશ્ચયાભાસી કહે છે કે આપણે તો શુદ્ધ આત્માનો જ અનુભવ કરવો ને વિકલ્પ ન આવવા દેવો; પણ તેને પોતાની પર્યાયના વ્યવહારનો વિવેક નથી. નિર્વિકલ્પ ધ્યાન વધારે વખત રહી શકે નહિ, ગણધરદેવને પણ શુભ વિકલ્પ તો આવે છે, ને દિવ્યધ્વનિ સાભળે છે. દેવ-ગુરુની ભક્તિ, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય વગેરેનો ભાવ આવે ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે તરફ જાય, પણ તેથી કાંઈ રાગ-દ્વેષ વધી જતા નથી. તીર્થંકરો વગેરેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થાય ને પૂર્વભવો જણાય. ત્યાં ભવને જાણવા તે કાંઈ રાગ-દ્વેષનુ કારણ નથી. જ્ઞાનનો સ્વભાવ તો જાણવાનો જ છે, તેથી જ્ઞાન બધાને જાણે છે. જ્ઞાન કોને ન જાણે ? જ્ઞાન કરવું તે કાંઈ દોષ નથી. ગુણસ્થાન વગેરેને જાણતી વખતે શુભરાગ હોય છે, પણ તે તો પોતાની પરિણતિ હજી વીતરાગી નથી થઈ તે કારણે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ભાવશ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનપૂર્વક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. મુનિવરો આગમચક્ષુવાળા છે એટલે આગમજ્ઞાન દ્વારા બધાં તત્ત્વોને દેખે છે, માટે કર્મ વગેરેને જ્ઞાન જાણે છે તે દોષ નથી.

અહીં એમ જાણવું કે-જેમ શીલવતી સ્ત્રી ઉદ્યમ કરીને તો વિટપુરુષના સ્થાનમાં જતી નથી, પણ પરવશતાથી જવું બની જાય, અને ત્યાં કુશીલ ન સેવે, તો તે સ્ત્રી શીલવતી જ છે; તેમ વીતરાગ પરિણતિ ઉપાય કરીને તો રાગાદિકનાં કારણરૂપ પરદ્રવ્યોમાં લાગે નહિ, પણ સ્વયં તેનું જાણવું થઈ જાય, અને ત્યાં રાગાદિક ન કરે તો તે પરિણતિ શુદ્ધ જ છે. તેમ સ્ત્રી આદિનો પરિષહ મુનિજનોને હોય અને તેને તેઓ જાણે જ નહિ, માત્ર પોતાના સ્વરૂપનું જ જાણવું રહે એમ માનવું મિથ્યા છે; તેને તેઓ જાણે તો છે, પરંતુ રાગાદિક કરતા નથી. એ પ્રમાણે પરદ્રવ્યો જાણવા છતા પણ વીતરાગભાવ હોય છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું.

જે એકાંત એમ માને છે કે પરદ્રવ્યને જાણવું તે રાગદ્વેષનું કારણ છે; તો તેની સામે આ ખુલાસો કર્યો છે. છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સ્વરૂપમાં લાંબો કાળ સ્થિર રહી શકતો નથી. મુનિ હોય ને સામે દેવાંગના આવીને ઊભી હોય—અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા દ્વારા મુનિને ઉપસર્ગ કરતી હોય, તેને મુનિ દેખે છતાં મુનિને રાગદ્વેષ થતા નથી, તો કાંઈ અપરાધ નથી; ને બીજો જીવ સ્ત્રીને જાણતાં રાગી—દ્વેષી થઈ જાય છે. જુઓ, સ્ત્રીને તો બંને જાણે છે, છતાં એકને રાગદ્વેષ થતા નથી ને બીજાને રાગદ્વેષ થાય છે; માટે પરદ્રવ્યને જાણવાં તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી

પૃથ્વી ફરે છે—એમ લૌકિકમાં કહે છે તે મિથ્યા છે. ધર્મી જીવ સર્વજ્ઞના આગમથી જાણે છે કે આ પૃથ્વી તો સ્થિર છે, ને સૂર્ય ફરે છે અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર વગેરેને ધર્મી જીવ આગમથી જાણે છે, તે કાંઈ રાગદ્વેષનું કારણ નથી.

મુનિરાજ ધ્યાનમાં હોય ને સિંહણ આવીને ખાઇ જતી હોય, ત્યાં મુનિને વિકલ્પ ઊઠતાં તે ખ્યાલમાં આવી જાય, પણ દ્વેષ ન થાય. શરીરમાં રોગ થાય ને મુનિને તે ખ્યાલમા આવી જાય, પણ તેથી મુનિને દેહ ઉપર રાગ થતો નથી. માટે અહીં એમ સિદ્ધ કરવું છે કે પરદ્રવ્યને જાણવા છતાં મુનિવરોને રાગદ્વેષ અલ્પ જ હોય છે ને સમ્યક્ત્વીને ચોથા ગુણસ્થાને સ્વદ્રવ્યમાં ઉપયોગ હોય તે વખતે પણ મુનિ કરતાં વિશેષ રાગદ્વેષ છે. માટે સ્વદ્રવ્યમા ઉપયોગ હો કે પરદ્રવ્યમાં ઉપયોગ હો—તેના ઉપરથી રાગદ્વેષનું માપ નથી.

આત્માની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–આચરણનો અર્થ

પ્રશ્નઃ–જો એમ છે, તો શાસ્ત્રમાં આત્માનુ શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–આચરણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે એમ શા માટે કહ્યું છે?

ઉત્તરઃ–અનાદિકાળથી પરદ્રવ્યોમા પોતાનુ શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–આચરણ હતું તેને છોડાવવા માટે એ ઉપદેશ છે. પોતાનામાં પોતાનું શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–આચરણ થતા, અને પરદ્રવ્યમાં રાગ-દ્વેષાદિ પરિણતિ કરવાનું શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–આચરણ મટી જતાં સમ્યગ્દર્શનાદિક થાય છે; પણ જો પરદ્રવ્યનુ પરદ્રવ્યરૂપ શ્રદ્ધાનાદિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ ન થતાં હોય, તો કેવળી ભગવાનને પણ તેનો અભાવ થાય. જ્યાં પરદ્રવ્યને બૂરાં જાણવાં તથા નિજદ્રવ્યને ભલુ જાણવું, ત્યાં તો રાગ–દ્વેષ સહેજ જ થયો; પણ જ્યાં આપને આપરૂપ તથા પરને પરરૂપ યથાર્થ જાણ્યા કરે ત્યાં રાગ–દ્વેષ નથી, તથા તેમ જ શ્રદ્ધાનાદિરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિક હોય છે–એમ જાણવું

અજ્ઞાની જીવને અનાદિથી આત્માના શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને

આચરણ નથી, તેથી તેને આત્માની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–આચરણ કરવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તું પરદ્રવ્યની એકાગ્રતા છોડીને તારા આત્માની શ્રદ્ધા કર. તારા આત્માને જાણ ને તારા આત્મામા એકાગ્ર થા;–આમ ઉપદેશ કર્યો છે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે પરદ્રવ્ય દોષ કરાવે છે. પરદ્રવ્ય બૂરું છે–એમ માનવું તે તો મિથ્યાત્વ છે. અહિંસા તે વીરનો ધર્મ છે. માટે જેનુ શરીર બળવાન–પુષ્ટ હોય તે જ અહિંસાધર્મ પાળી શકે—એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ અરે ભાઈ! અહિંસા-ધર્મ તે કાંઈ શરીરમાં રહેતો હશે કે આત્મામાં? વીરતા તો આત્મામાં છે કે શરીરમા? પુષ્ટ શરીર ન હોય ને દૂબળું શરીર હોય તો શું અહિંસાનો ભાવ ન થાય? અહિંસાને શરીર સાથે શું સબંધ છે? અજ્ઞાની પરદ્રવ્યથી જ ધર્મ માનીને ત્યાં રોકાય છે, પણ સ્વદ્રવ્યની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–રમણતા કરતો નથી. માટે તેને કહે છે કે તુ તારા આત્માની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–એકાગ્રતા કર, ને પરદ્રવ્યની શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–એકાગ્રતા છોડ. પરદ્રવ્ય બૂરાં છે–એમ નથી. પરદ્રવ્યને બૂરા માનવાં તે તો દ્વેષનો અભિપ્રાય થયો. સ્વને સ્વપણે ને પરને પરપણે જેમ છે તેમ જાણવા તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. પરને પર જાણવા ને સ્વને સ્વ જાણવુ તેમા રાગદ્વેષ ક્યાં આવ્યો? પરને કારણે મને લાભ થાય અથવા પરને કારણે મને નુકશાન થાય–એમ માને તો તે રાગદ્વેષ છે. અજ્ઞાની માને છે કે 'અન્ન એવુ મન,' પણ એમ નથી...અન્નના પરમાણુ તો પુદ્ગલ છે અને ભાવ-મન તો જીવની પર્યાય છે. પરદ્રવ્યથી આત્માનો ભાવ સારો રહે–એમ છે જ નહિ. આમ ભેદવિજ્ઞાનપૂર્વક પોતાના શ્રદ્ધાન-

જ્ઞાન આચરણ થાય અને પરદ્રવ્યમાં રાગ દ્વેષ પરિત્યાગ કરવાનાં શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન–આચરણ મટે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે. પરદ્રવ્ય-નિમિત્ત માત્ર અકિંચિત્કર છે—એમ જણાવવા માટે આત્માનાં શ્રદ્ધાદિ તે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ છે, પણ પરદ્રવ્ય જાણતાં રાગાદિ થઈ જાય છે—એમ નથી. પરદ્રવ્યના જ્ઞાનનો નિષેધ નથી. પરમાં લાભ હાનિની બુદ્ધિ કરી રાગાદિ કરવા તે મિથ્યાશ્રદ્ધાનાદિ છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૨માં જ્ઞેય અને જ્ઞાતાના સ્વરૂપની યથાવત્ પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. જો પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્યરૂપ શ્રદ્ધાનાદિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ થતા ન હોય તો કેવળજ્ઞાનીને તે સમ્યગ્દર્શનાદિનો અભાવ થઈ જાય.

પરદ્રવ્યને બૂરું જાણવું તથા નિજદ્રવ્યને ભલું જાણવું તે તો મિથ્યાત્વસહિતના રાગ–દ્વેષ સહજ જ થયા. જગતમાં કોઈ પરદ્રવ્ય–દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર ખરેખર ઇષ્ટ—લાભદાયક છે અને સ્ત્રી–પુત્રાદિ અનિષ્ટ છે—એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પોતાને પોતારૂપ અને પરને પરરૂપ યથાર્થપણે ઇષ્ટ–અનિષ્ટ-બુદ્ધિરહિતપણે જાણ્યા કરે ત્યાં રાગદ્વેષ નથી. તથા તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાનાદિરૂપ પ્રવર્તે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે–એમ જાણવું. માટે વિશેષ શું કહેવું? રાગથી લાભ થાય—એમ જૈનદર્શનમા–વસ્તુસ્વભાવમાં છે જ નહિ. જેમ રાગાદિ મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિ મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તથા જેમ રાગાદિ મટાડવાનું આચરણ થાય તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે, અને એ જ મોક્ષમાર્ગ છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના આભાસસહિત એકાંત પક્ષધારી જૈનાભાસોના મિથ્યાત્વનું નિરૂપણ કર્યું.

[૩]

કેવળ વ્યવહારાવલંબી જૈનાભાસોનું નિરૂપણ

(માહ વદ ૧૩ ગુરુવાર, તા ૧૨–૨–૫૩)

[બહારગામના મહેમાનો આવવાથી ખાસ કરીને નિશ્ચય–વ્યવહારના સ્વરૂપ ઉપર વ્યાખ્યાન થયેલ હતુ]

લગભગ સાડાત્રણસો વર્ષ પહેલા શ્વેતામ્બર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી થઇ ગયા. તેમણે દિક્પટના ચોરાશી બોલમાં દિગંબરની ૮૪ ભૂલ કાઢી છે તે કહે છે કે–'દિગમ્બર લોકો નિશ્ચય પહેલા કહે છે તે દિગમ્બરની ભૂલ છે.' પરંતુ તેની તે વાત બરાબર નથી. રાગ–વ્યવહારને અભૂતાર્થ કરીને સ્વભાવને ભૂતાર્થ કરવો જોઇએ. હુ જ્ઞાયક સચ્ચિદાનંદ છું એમ નક્કી કરતાં રાગબુદ્ધિ ને પર્યાયબુદ્ધિ ઊડી જાય છે તે કહે છે કે 'દિગમ્બરો નિશ્ચય પહેલો કહે છે પણ વ્યવહાર પહેલો હોવો જોઈએ;' પણ તે ભૂલ છે. સામાન્ય સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેની શ્રદ્ધા કરવી તે નિશ્ચય છે. અધૂરી દશામાં શુભરાગ આવે છે પણ તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા વિના રાગને વ્યવહાર કહેનાર કોણ છે? સમ્યગ્જ્ઞાન

વિના કેમ નહીં કર્યો? આત્મા જ્ઞાયક છે. રાગાદિ મારું ખરું સ્વરૂપ નથી. એનું ભાન થયા પછી રાગને વ્યવહાર કહે છે

મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભરાગથી લાભ માને છે. તેના શુભરાગને વ્યવહાર કહેતા નથી. શુદ્ધ આત્માના ભાન વડે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ને શુક્લધ્યાન આદિની પર્યાય પ્રગટે છે. છએ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. વળી જીવમાં થતી પર્યાય ક્ષણિક છે તે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ છે. ધર્મ પર્યાયમાં થાય છે પણ પર્યાયના આશ્રયે ધર્મ થતો નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો શુભરાગ આવે તેના આધારે ધર્મ નથી. તેનું લક્ષ છોડી શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ પ્રગટાવે તે નિશ્ચય છે, માટે નિશ્ચય પ્રથમ હોય છે. આવું નિશ્ચયનું ભાન હોય તેવા ધર્મી જીવના શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. યશોવિજયજી કહે છે તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે વ્યવહાર પહેલા કહીને બે હજાર વર્ષ પહેલાં શ્વેતાંબર મત નીકળ્યો છે.

સર્વજ્ઞની વાણીમાં નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ આમ આવ્યું છે. વાણીના કર્તા ભગવાન નથી, પણ સહજ વાણી નીકળે છે. અહીં નિશ્ચય-વ્યવહારની વાત બતાવવી છે.

યશોવિજયજી કહે છે કે :—

निश्चयनय पहले कहैं, पीछें ले व्यवहार,
भाषाक्रम जाने नहीं, जैनमार्ग को सार.

—આમ કહીને તે દિગમ્બરની ભૂલ બતાવે છે. પહેલા વ્યવહાર હોય તો ધર્મ થાય—એ વાત ખોટી છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે એમ દૃષ્ટિ થયા પછી જે રાગ થાય અથવા પર્યાયની જે હીનતા છે તેનું બરાબર જ્ઞાન કરવું તે વ્યવહારનયનો વિષય છે. ચોથા ગુણસ્થાને નિશ્ચય પ્રથમ હોય છે, એટલે કે

ધર્મ કરવો હોય તેણે આત્માની દૃષ્ટિ પ્રથમ કરવી જોઈએ. ભાવશ્રુતજ્ઞાન થયુ હોય તેને વ્યવહાર હોય છે. નિશ્ચયની દૃષ્ટિ વિના પુણ્યને વ્યવહાર કહેતા નથી.

'શિષ્યને સાભળવાનો રાગ આવે છે માટે પ્રથમ વ્યવહાર આવે છે, ને વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે છે.'—એમ યશોવિજયજી કહે છે, પણ છે વાત યથાર્થ નથી.

વિકલ્પનો આશ્રય છોડી આત્માના સામાન્ય સ્વભાવનો આશ્રય લે ત્યારે ધર્મ થાય છે. જેણે સામાન્ય સ્વભાવનો આશ્રય લઈ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું તેણે બધું જાણી લીધું. જે શુભરાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે, અને આત્માના અવલંબને જે શુદ્ધતા પ્રગટે છે તે નિશ્ચય છે. આમ બન્ને થઈને પ્રમાણ થાય છે શિષ્ય શુભરાગનુ અવલંબન છોડી શુદ્ધ આત્માનો આશ્રય લે છે, ને અંતર પ્રમાણજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેને નય લાગુ પડે છે. નિશ્ચયનુ જ્ઞાન થયા પછી રાગને વ્યવહાર લાગુ પડે છે. નય શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ છે શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણ થયા પહેલાં વ્યવહાર લાગુ પડતો નથી. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે—રાગથી જુદો ને સ્વથી એકત્વ આત્મા છે—એવી વાત જીવોએ સાભળી નથી. કર્મથી રાગ થાય છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કર્મ તો પૃથક્ ચીજ છે. તેનાથી રાગ થતો નથી. જો પરથી અથવા કર્મથી વિકાર થતો હોય તો પોતાની પર્યાયમા પુરુષાર્થ કરવાનો કે વ્યવહારનો નિષેધ કરવાનો અવસર રહેતો નથી. રાગને છોડી સ્વભાવબુદ્ધિ કરે તો પૂર્વના રાગને ભૂતનૈગમનયથી સાધન કહેવાય છે.

વળી. યશોવિજયજી કહે છે:—

तातैं सो मिथ्यामती 'जैनक्रिया परिहार,
व्यवहारी सो समकिती, कहै भाष्य व्यवहार.

'તું નિશ્ચયને પ્રથમ્ કહે છે તેથી મિથ્યામતી છો. દયા, દાનાદિ પરિણામની ક્રિયા જૈનની છે, તે ક્રિયાનો તેં પરિહાર કર્યો છે.'—એમ દિગમ્બર ઉપર આક્ષેપ કરે છે, પણ તે વાત ખોટી છે.

'અમે વ્યવહારીને સમકિતી કહીએ છીએ, અને વ્યવહાર પછી નિશ્ચય આવે છે.' એમ યશોવિજયજી કહે છે, પણ તે ભૂલ છે, કેમ કે નિશ્ચય જાણ્યા વિના વ્યવહારનો આરોપ આવતો નથી. વળી યશોવિજયજી કહે છેઃ—

जो नय पहले परिणमे सोई कहै हित होई,
निश्चय क्यों धुरि परिणमे, सूक्ष्म मति करी जोई.

તે કહે છે કે 'શિષ્ય સર્વજ્ઞની અથવા ગુરુની વાણી પ્રથમ સાભળે છે' માટે વ્યવહાર પહેલો આવે છે; તેથી તે હિતકારી છે. માટે હે દિગમ્બરો! પહેલો વ્યવહાર આવે છે, સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી વિચાર કરો.' પરંતુ એ વાત ભૂલવાળી છે. દિગમ્બર સંપ્રદાયમા જન્મીને પણ વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે એમ જે માને તે પણ શ્વેતામ્બર જેવા જ છે. નિશ્ચય પ્રથમ પ્રગટે તો રાગ ઉપર વ્યવહારનો આરોપ આવે છે. વસ્તુસ્વરૂપ બીજું થતું નથી.

એક સમયમા જે ઉત્પાદ–વ્યય થાય છે તેને ગૌણ કરી, સામાન્ય ધ્રુવ સ્વભાવ તરફ જે દૃષ્ટિ થઈ તે નિશ્ચય છે ને પછી જે રાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે—એમ જાણવું તે જૈન-દર્શન છે. પ્રથમ વ્યવહાર જોઇએ—એમ કહેનાર ભૂલમા છે કેમ કે વ્યવહાર આધળો છે; નિશ્ચય વિના વ્યવહાર હોતો નથી; સામાન્ય એકરૂપ સ્વભાવનું અવલંબન કરવું તે ધર્મ છે, તે જૈનશાસનનો સાર છે.

જડ–ચેતનની પર્યાયો ક્રમબદ્ધ છે

જડ ને ચેતનની પર્યાયો આડીઅવળી થતી નથી–એમ નિર્ણય કરતાં પરનું કર્તૃત્વ ઊડી જાય છે. પરમાં હું ફેરફાર કરી શકતો નથી તેમ જ મારામાં પણ આડીઅવળી પર્યાય થતી નથી. માટે તેના ઉપરની દૃષ્ટિ છોડી દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરવી તે ધર્મ છે. સામાન્યની દૃષ્ટિ થતા અનંત નિમિત્તો ઉપરની દૃષ્ટિ ઊડી ગઈ. હું જ્ઞાનસ્વભાવી છુ એવો નિર્ણય થતાં પરની કર્તાબુદ્ધિ છૂટી ગઈ ને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા થઈ ગયો. ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કહો કે દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહો—તે બધું એક જ છે.

સર્વ પદાર્થના પરિણામ ક્રમબદ્ધ છે. જે પર્યાય જે કાળે થવાની તે જ થવાની. પર્યાય સત્ છે. શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૯૯ મા આ વાત સ્પષ્ટ લખેલ છે. જે પર્યાય જે વખતે થવાની તે આગળ પાછળ થવાની નથી. આત્મા તથા બીજા પદાર્થોની પર્યાય વ્યવસ્થિત છે. સર્વજ્ઞ બધું જાણે છે. સર્વજ્ઞનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? પોતાની પર્યાય અલ્પજ્ઞ છે, અલ્પજ્ઞતાના આશ્રયે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થશે નહિ. પોતાનો સ્વભાવ સર્વજ્ઞ છે એવા જ્ઞાનગુણમા એકાગ્ર થવાથી સર્વજ્ઞસ્વભાવના આશ્રયે નિર્ણય થાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન આત્મામાંથી થયા છે. સર્વજ્ઞપણાનો ઉત્પાદ વ્યયમાંથી થાય ? ના. રાગમાંથી થાય ? ના. સર્વજ્ઞસ્વભાવના આશ્રયે ધર્મદશા પ્રગટે છે. આમ સ્વભાવનો આશ્રય લે છે તેને ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કર્યો છે.

ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો નિર્ણય કરનાર પરનો અકર્તા થાય છે. વળી પોતામા પર્યાય ક્રમસર થાય છે તેમ નક્કી કરતા અકર્તા સ્વભાવનો નિર્ણય થાય છે, ને તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવી તે ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય છે

ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય એ છે કે નિમિત્તદૃષ્ટિ છોડાવી-રાગદૃષ્ટિ છોડાવીને સ્વભાવદૃષ્ટિ કરવી. તે સમ્યગ્દર્શન ને ધર્મ છે. આને વીતરાગશાસન કહે છે. આ ન્યાય છે. જેવી વસ્તુની મર્યાદા છે તે તરફ જ્ઞાનને લઈ જવું તેને ન્યાય કહે છે.

(મહા વદ અમાસ ગુરુવાર, તા. ૧૩-૨-૫૩)

[[illegible] શ્રી જિનમાર્ગનું નિરૂપણ (પૃ. ૨૧૮) ઉપર [illegible] થએલ છે.]

હવે વ્યવહારાભાસીની વાત કરે છે. જિનાગમમાં વ્યવહાર-મુખ્યતાથી ઉપદેશ છે. આત્મા જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે એવી જેને દૃષ્ટિ થઇ છે તેના શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. અજ્ઞાની દયાદાનાદિને ધર્મનુ સાધન માને છે. દેવગુરુશાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, પાચ મહાવ્રતનો રાગ, અને શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન અજ્ઞાની જીવે અનંતવાર કર્યું છે, પણ અંતરમાં સ્વદ્રવ્ય સાધન છે તેની દૃષ્ટિ તેણે કરી નહિ. કષાયમંદતાને તથા દેવ ગુરુ શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાને નિમિત્તથી સાધન કહેવાય છે પણ તે યથાર્થ સાધન નથી. કષાયમંદતાથી જે ધર્મ માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મનુ સાધન તો કારણપરમાત્મા છે—કારણશુદ્ધજીવ છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ શક્તિને કારણશુદ્ધજીવ કહે છે. તેમાથી કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ કાર્ય થાય છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળઆનંદ આદિ પ્રગટ થવાની શક્તિ દ્રવ્યમા છે. વર્તમાન પર્યાયમા અથવા વ્યવહાર રત્નત્રયમા કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની તાકાત નથી. હુ શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એમાંથી

સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે. શુદ્ધ જીવ કારણ પરમાત્મા છે, તેમાથી મોક્ષમાર્ગ ને મોક્ષરૂપી કાર્ય પ્રગટે છે. કેવળજ્ઞાન. કેવળદર્શન, અનંતઆનંદ ને અનંતવીર્ય કાર્ય-પરમાત્મા છે, ને શુદ્ધ જીવ શક્તિરૂપ કારણપરમાત્મા છે. જેની કારણપરમાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ નથી પણ વ્યવહાર ઉપર દૃષ્ટિ છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દયાદાનાદિ પરિણામ સાધન નથી. પરમપારિણામિકભાવ કે જેને પરની અપેક્ષા લાગતી નથી તે સાધન છે.

ઔદયિકભાવ જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. કર્મને લીધે દયાદાનાદિ અથવા કામક્રોધાદિ થતા નથી. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક, ઔદયિક ને પારિણામિક–એ પાચે ભાવો જીવનું સ્વ-તત્ત્વ છે. કર્મ અજીવતત્ત્વ છે. કર્મની અસ્તિ છે માટે ઔદયિક ભાવ છે–એમ નથી. પોતાના કારણે ઔદયિકભાવ પર્યાયમાં થાય છે. દયા, દાન, વ્રત, પૂજા આદિ ઔદયિકભાવ છે. અજ્ઞાની તેને ધર્મનું સાધન માને છે. આત્મામાં કરણ નામની શક્તિ છે. તે શક્તિથી અભેદ એવા આત્માનું અવલંબન લે તો સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પ્રગટે છે. તે મોક્ષમાર્ગનો વ્યય થઈ મોક્ષ પ્રગટે છે કારણપરમાત્મ એકરૂપ સદૃશ ભગવાન છે, તેના અવલંબનથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રપર્યાય પ્રગટે છે; તેમા સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અથવા ક્ષાયિક હોય છે, જ્ઞાન ને ચારિત્ર ક્ષાયોપશમિક ભાવે છે.

સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વ ક્યારે રહે? કર્મ અજીવ તત્ત્વ છે, પોતાની પર્યાયમા થતા રાગ–દ્વેષ આસ્રવતત્ત્વ છે. કર્મથી આસ્રવ થયો માને તો સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. અજીવથી આસ્રવ માને, કર્મના ઉદયથી વિકાર માને, તેણે અજીવ અને આસ્રવ એક માન્યા. અહી ભાવઆસ્રવની

થાય છે. દ્રવ્યઆસ્રવ, દ્રવ્યપુણ્ય-પાપ, દ્રવ્યબંધ, દ્રવ્યનિર્જરા, દ્રવ્યમોક્ષ જડને સ્વતંત્રપણે માની લ્યે છે. દરેક સમયની પર્યાયમાં ઘણા નાસ્તિ સામાન્ય છે. જ્યાંથી વિકાર માને તેણે વિકારને—આસ્રવને સ્વતંત્ર ન માન્યો, તેથી સાત તત્ત્વ રહેતાં નથી. અજીવથી આસ્રવ માનનાર વ્યવહારાભાસમાં જાય છે. આસ્રવથી ધર્મ માને તો પણ ભૂલ છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંવર-નિર્જરામાં આવે છે.

સામાન્ય-વિશેષ બંને નિરપેક્ષ

વળી સામાન્યથી વિશેષ થાય છે એમ પણ અહીં કહેવું નથી. સામાન્ય ને વિશેષ પ્રથમ નિરપેક્ષ કબૂલ ન કરે તો એકબીજાની હાનિ થાય છે. સ્વતંસિદ્ધ ન હોય તો બન્નેનો નાશ થાય છે. સમંતભદ્ર-આચાર્યકૃત આપ્તમીમાંસામાં આ વાત આવે છે. જીવ છે, સંવર છે, નિર્જરા છે—બધા છે. તેમાં જીવ સામાન્યમાં આવે છે ને આસ્રવ. બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ—આ પાંચ પર્યાય છે, અથવા વિશેષ છે. આમ સામાન્ય ને વિશેષ પણ સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ માનવા જોઈએ.

પ્રથમ સાતે તત્ત્વને નિરપેક્ષ જાણવા જોઈએ. અજીવની પર્યાય અજીવથી છે. આસ્રવ અજીવથી નથી તત્ત્વ વસ્તુ છે, અવસ્તુ નથી. પર્યાયની અપેક્ષાએ પર્યાય વસ્તુ છે. એક પર્યાયમા અનંત ધર્મો આવે છે. એક આસ્રવ પર્યાયમા સંવરની નાસ્તિ, અજીવની નાસ્તિ, તથા પૂર્વ અને ઉત્તર પર્યાયની નાસ્તિ છે. નવે તત્ત્વને પૃથક્ પૃથક્ ન માને તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આસ્રવ વિકારી તત્ત્વ છે. આસ્રવથી સંવર નિર્જરા માને તો સંવર ને નિર્જરા નિરપેક્ષ રહેતા નથી. આસ્રવ ઔદયિકભાવ છે, સંવર-નિર્જરા ઔપશમિક—ક્ષાયોપશમિક ભાવ

છે. ઔદયિકભાવથી ઔપશમિક–ક્ષાયોપશમિકભાવ થાય નહિ. વળી કર્મ અજીવ છે, અજીવથી ઔદયિકભાવ થાય નહિ.

ભાવબંધ ઔદયિકભાવ છે, સંવર-નિર્જરા અપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે, મોક્ષ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. જીવતત્ત્વ પરમપારિણામિકભાવમાં આવે છે. પુદ્‌ગલમા પારિણામિકભાવ તથા ઔદયિકભાવ બે કહ્યા છે. કારણશુદ્ધજીવ–કારણપરમાત્મા છે તે જીવતત્ત્વ છે. સાતની નિરપેક્ષતા નક્કી કર્યા પછી સાપેક્ષતા લાગુ પડે. સંવર–નિર્જરા ક્યાંથી આવે છે? સંવર-નિર્જરાની પર્યાય પ્રથમ ન હતી; તો તે ક્યાંથી આવે છે? દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી આવે છે, તે સાપેક્ષ કથન છે. વળી વિકાર ક્યાંથી આવે છે? સ્વભાવનુ લક્ષ છોડી નિમિત્તનું લક્ષ કરે છે તેને વિકાર થાય છે. તે પણ સાપેક્ષ કથન છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સવર–નિર્જરામા આવે છે.

ત્રણ કાળના જેટલા સમયો તેટલી ચારિત્રગુણની પર્યાયો છે. ધર્મી જીવને શુભરાગ લાવવાની પણ ભાવના નથી. જ્ઞાનની મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય ને કેવળ—એમ પાચ પર્યાય છે. કેવળજ્ઞાન પણ એક સમયની પર્યાય છે. જ્ઞાનગુણની સ્થિતિ ત્રિકાળ છે, પણ કેવળજ્ઞાનપર્યાય બીજે સમયે રહેતી નથી. એવી ને એવી સદૃશ રહે તે જુદી વાત છે; પણ પૂર્વ-પર્યાય પછીની પર્યાય વખતે રહેતી નથી. તેવી રીતે શ્રદ્ધા-ગુણ ત્રિકાળ છે, તેની મિથ્યાદર્શન પર્યાય છે. તે કર્મને લીધે નથી. તે પર્યાય સત્ છે. પૂર્વની મિથ્યાશ્રદ્ધાનો વ્યય, નવી મિથ્યાશ્રદ્ધાનો ઉત્પાદ ને શ્રદ્ધાગુણ ધ્રુવ છે. આમ ત્રણે સત્ છે. આમ સ્વતંત્ર સત્‌ને જે માનતો નથી ને કર્મથી પરિણામ માને તથા રાગથી ધર્મ માને તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આત્માનું ભાન થતાં મિથ્યાદર્શનનો વ્યય થઈ, સમ્યગ્દર્શ-

નનો ઉત્પાદ થાય છે ને શ્રદ્ધાગુણ કાયમ રહે છે. જે નવતત્ત્વોને સ્વતંત્ર માનતો નથી તેને મિથ્યાદર્શનની પર્યાય હોય છે, ને જે નવતત્ત્વો સ્વતંત્ર માની સ્વ તરફ વળે છે તેને સમ્યગ્દર્શન પર્યાય પ્રગટે છે.

હવે ચારિત્રની વાત. કર્મના ઉદયને લીધે આત્મામાં કાંઈ થતું નથી કર્મને લીધે કાંઈ અસર અથવા વિલક્ષણતા થતી નથી. ચારિત્રની વિકારી અથવા અવિકારી પર્યાય સ્વતંત્ર થાય છે. નવ પદાર્થોને સ્વતંત્ર માનવા જોઈએ. શુદ્ધ જીવની પ્રતીતિ થયા પછી સાધકને શુભરાગ આવે છે. કર્મની પર્યાય કર્મમા છે, કર્મના ઉદયને લીધે રાગ થતો નથી. અજ્ઞાની જીવની સંયોગ ઉપર ને કર્મ ઉપર દૃષ્ટિ છે, તેથી આસ્રવથી આત્મા જુદો છે એવી ભાવના તે કરી શકે નહિ. પરનું લક્ષ છોડી જ્ઞાયકનું લક્ષ કરે છે ત્યારે મિથ્યાત્વનો નાશ થઈ જાય છે ને સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આવું ભાન નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. વિકારથી નિર્વિકારી ધર્મ પ્રગટે એમ માને તે વ્યવહારાભાસી છે.

ધર્મી જીવ સમજે છે કે શ્રદ્ધાગુણ નિર્મળ થયો છે પણ ચારિત્રગુણ પૂર્ણ નિર્મળ થયો નથી. જો શ્રદ્ધા સાથે ચારિત્ર તથા બધા ગુણો તુરત જ પૂર્ણ નિર્મળ થઈ જાય તો સાધક ને સિદ્ધમાં ફેર રહેતો નથી. આત્માનુ ભાન ને લીનતા થઈ છે તેમા ધ્રુવ ઉપાદાન કારણપરમાત્મા છે ને ક્ષણિક ઉપાદાન તે તે સમયની સંવર–નિર્જરાની પર્યાય છે. કેવળજ્ઞાન નિમિત્તમાંથી આવતું નથી, આસ્રવ ને બંધમાંથી આવતું નથી, સંવર–નિર્જરામાંથી પણ કેવળજ્ઞાન આવતું નથી. સંવર–નિર્જરા અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે તેમાંથી પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય આવતી નથી, પણ કારણપરમાત્મામાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

આસ્રવથી સંવર–નિર્જરા નથી. વળી કોઈ સંવર–નિર્જરાને પણ સ્વતંત્ર સિદ્ધ કરી દ્રવ્યના આશ્રયે તે પ્રગટે એમ સાપેક્ષ નિર્ણય કરે, પણ નિમિત્ત આવે તો પર્યાય પ્રગટે એમ માને, તો શું નિમિત્ત અવ્યવસ્થિત છે ? અથવા પર્યાય અનિશ્ચિત છે ? અમુક નિમિત્ત આવે તો અમુક પર્યાય પ્રગટે તો અનિશ્ચિતતા થઈ જાય. એમ થતાં બધી પર્યાયો અનિશ્ચિત થઈ જાય. મોક્ષ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે. પ્રથમ 'છે' એમ નક્કી કરો. તે કોની છે તે પછી નક્કી થાય છે. સ્વતંત્ર અસ્તિ સિદ્ધ કર્યા વિના સાપેક્ષતા લાગુ પડતી નથી. મોક્ષ છે એમ નક્કી કર્યા પછી તે જીવની પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય છે એમ સાપેક્ષતા લાગુ પડે છે. સંવર–નિર્જરા છે એમ નિરપેક્ષ નક્કી કર્યા પછી તે જીવની અધૂરી નિર્મળ પર્યાય છે એમ સાપેક્ષતા લાગુ પડે.

શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે વ્યય વ્યયથી છે, ઉત્પાદ ઉત્પાદથી છે, ધ્રુવ ધ્રુવથી છે–એમ ત્રણે અંશો નિરપેક્ષ છે. વ્યય ઉત્પાદથી નથી, ઉત્પાદ વ્યયથી નથી અને ધ્રૌવ્ય ઉત્પાદ–વ્યયથી નથી. ત્રણે અંશો સત્ છે. ત્રણે એકી સમયે છે. વ્યયમા ઉત્પાદ–ધ્રુવનો અભાવ, ઉત્પાદમાં વ્યય–ધ્રુવનો અભાવ ને ધ્રુવમા ઉત્પાદ–વ્યયનો અભાવ છે. આમ ત્રણે અંશો સત્ સાબિત કરેલ છે. વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિનું પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે. ઉત્પાદ ઉત્પાદથી છે, પણ વ્યયથી નથી. આસ્રવ આસ્રવથી છે પણ અજીવથી નથી. આસ્રવ વિશેષ છે, તે વિશેષથી છે ને જીવસામાન્યથી નથી. સંવર સંવરથી છે, સંવર જીવથી નથી. સંવરથી નિર્જરા નથી. મોક્ષ મોક્ષથી છે ને નિર્જરાથી નથી–એમ નવે તત્ત્વ પૃથક્ પૃથક્ સિદ્ધ થયા પછી સાપેક્ષતા લાગુ પડે છે.

સામાન્યથી વિશેષ માનો તો બંનેની હાનિ થઈ જાય. સામાન્ય પણ છે ને વિશેષ પણ છે; છે એમાં કોની અપેક્ષા ?

બંને નિરપેક્ષ છે. એમાં કોઈની અપેક્ષા નથી. વળી ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ–ત્રણ અંશો કોઈની અપેક્ષા રાખે તો ત્રણ રહેતા નથી. નવ પદાર્થમાં કોઈની અપેક્ષા રાખે તો નવ રહેતા નથી. છ દ્રવ્યમાં કોઈની અપેક્ષા રાખે તો છ રહેતાં નથી. ઉત્પાદથી વ્યય માનો તો વ્યય સિદ્ધ થતો નથી. વ્યય ન હોય તો ઉત્પાદ ન થાય તેવું સાપેક્ષતાવાળું કથન પછી આવે છે. વિકારી પર્યાય હો કે અવિકારી પર્યાય હો—દરેક પર્યાય નિરપેક્ષ છે.

* * *

(ફાગણ સુદ ૨ રવિવાર, તા. ૧૫–૨–૫૩)

પૂર્વના કેટલાક પંડિતો યથાર્થ દૃષ્ટિવાળા હતા. શ્રાવક ટોડરમલ્લ, દોલતરામ, દીપચંદજી યથાર્થ હતા. તેની સાચી દૃષ્ટિનો જે વિરોધ કરે છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શુદ્ધ આત્મા સમ્યગ્દર્શન પર્યાયનો ઉત્પાદક છે. નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયમાંથી સમ્યગ્દર્શન આવતું નથી. વળી સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર પર્યાય છે. નવી પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણ નથી. ગુણનો ઉત્પાદ થતો નથી. શ્રદ્ધાની વિપરીત પર્યાયનો નાશ થઈને અવિપરીત પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે; તે ક્યાંથી થાય છે? સમ્યગ્દર્શનપર્યાય શુદ્ધ છે તે ક્યાંથી આવે છે? નિમિત્ત, રાગ કે પર્યાયમાંથી આવતી નથી, દ્રવ્યસ્વભાવમાંથી તે પર્યાય આવે છે.

અજ્ઞાની જીવને ધર્મના સર્વ અંગ અન્યથારૂપ થઈ મિથ્યાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એમ જાણવું કે દયા, દાન, જાત્રાદિના ભાવથી પુણ્યબંધ થાય છે. પુણ્યને છોડી પાપપ્રવૃત્તિ

કરવાની નથી. તે અપેક્ષાએ શુભનો નિષેધ નથી, પણ જે જીવ આત્માની દૃષ્ટિ કરતો નથી ને દયાદાનાદિમાં ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

કોથળીમાં કરિયાતું નાખીને ઉપર સાકર નામ લખે તો કરિયાતું સાકર થતું નથી. તેમ અંતર જૈનધર્મ પ્રગટ્યો નથી, ને બાહ્ય જૈન નામ ધરાવે તો જૈન થતો નથી. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય આદિ સમર્થ મુનિવરોએ યથાર્થ પ્રકાશ કરેલ છે કે-જે વ્યવહારથી સંતુષ્ટ થાય છે, ને કષાયમંદતાથી ધર્મ માને છે તથા 'હું જ્ઞાયક છું; પુણ્ય-પાપ રહિત છું'—એવી નિશ્ચયદૃષ્ટિ કરતો નથી ને ઉદ્યમી થતો નથી, તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

નવતત્ત્વમા ચારિત્ર સંવર—નિર્જરામાં આવે છે. અજ્ઞાની ભક્તિ, પૂજામા સતોષ માને છે. લાખો રૂપિયા મંદિરમાં આપવાથી ધર્મ થતો નથી. રૂપિયા આવવા-જવા તે જડની ક્રિયા છે, ને કષાયની મંદતા કરે તો પુણ્ય છે. પુણ્યથી રહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરે તો ધર્મ છે. અજ્ઞાની જીવે સત્યમાર્ગ વિષે પ્રયત્ન કરેલ નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે, પુણ્ય મારું સ્વરૂપ નથી, પુણ્ય અપરાધ છે ધ્રુવ સ્વભાવ નિર્દોષ છે તેની રુચિ કરતો નથી તે વ્યવહારાભાસી છે.

વર્તમાનમાં ભગવાન શ્રી સીમંધરસ્વામી વાણી દ્વારા એ જ કહે છે અજ્ઞાની જીવ સાચા મોક્ષમાર્ગમા ઉદ્યમી નથી. આત્મા શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ છે એવી દૃષ્ટિ, જ્ઞાન ને સ્થિરતા કરી નથી, ને વ્યવહારમા ધર્મ માની લીધો છે તેવા જીવને મોક્ષમાર્ગ સન્મુખ કરવા માટે તેની શુભરૂપ મિથ્યાપ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરીએ છીએ. આત્માનું ભાન નથી ને શુભથી ધર્મ માની સંતુષ્ટ થાય છે તેથી તેની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે. નિશ્ચયના ભાને

વિના વ્યવહાર વ્યવહાર પણ રહેતો નથી. અમારો આશય એવો નથી કે શુભ છોડીને અશુભ કરો. જો તેમ તમો કરશો તો તમારું બૂરું થશે. પણ યથાર્થ શ્રદ્ધા કરશો તો કલ્યાણ થશે. આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ શુદ્ધ છે એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા કરશો તો તમારું ભલું થશે. પુણ્ય છોડી પાપમાં લાગશો તો ભલું થશે નહિ ને પુણ્યને ધર્મ માનશો તો પણ ભલું થશે નહિ. સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ધર્મ છે.

'આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન.'

પુણ્યથી ને પરથી કલ્યાણ થશે એ મોટી ભ્રાંતિ છે. શરીરનો રોગ પુણ્યથી મટી જાય છે પણ તે ખરો રોગ નથી. ચિદાનંદ આત્મામાં વિકાર થાય છે, તે વિકારથી કલ્યાણ થશે તેવી માન્યતા તે ખરો મોટો રોગ છે, તે ક્ષયરોગ છે; માટે યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તશો તો તમારું ભલું થશે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કોઈ રોગી નિર્ગુણ ઔષધિનો નિષેધ સાંભળી, ઔષધિસાધન છોડી, જો કુપથ્યસેવન કરે તો તે મરે છે. સાચા વૈદ્યને છોડી કુપથ્યસેવન કરશે તો મરશે, તો તેમાં વૈદ્યનો દોષ નથી; તેમ કોઈ સંસારી જીવ પુણ્યરૂપ ધર્મનો નિષેધ સાંભળી ધર્મસાધન છોડી વિષયકષાયરૂપ પ્રવર્તશે તો નરકાદિ દુઃખને પામશે. આત્મામાં થતી સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રદશા આત્માને લાભકર્તા છે. પુણ્યપરિણામ નિર્ગુણ છે, લાભકર્તા નથી, બંધનું કારણ છે; તેનાથી જન્મ–મરણનો અંત આવતો નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિ વિના ધર્મ થતો નથી. પુણ્યને નિર્ગુણ ઔષધિ કહેલ છે. પર્યાયમાં પુણ્ય થાય છે તે વિપરીત પરિણામ છે, તેનાથી આત્માને લાભ થતો નથી; તે નિર્ગુણ ઔષધિ છે, કારણ કે પુણ્યથી ધર્મરૂપી ગુણ થતો નથી,

પુણ્યથી સ્વર્ગમાં જઈ સીમંધર પરમાત્મા પાસે જશું, એમ માનનારની દૃષ્ટિ સંયોગ ઉપર છે; ત્યાં જઈને તે જ બુદ્ધિ રાખવાનો છે. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિ કરી નહિ તેથી સમવસરણમાં જવા છતાં ભગવાનની વાણીનું રહસ્ય સમજ્યો નહિ. પુણ્ય છોડાવી પાપ કરવાનો અભિપ્રાય નથી. અજ્ઞાની પુણ્યથી ધર્મ માને છે તેથી પુણ્યનો ધર્મના કારણ તરીકે નિષેધ કર્યો છે. કોઈ વિપરીત સમજે તો તેમા ઉપદેશદાતાનો દોષ નથી. ઉપદેશદાતાનો અભિપ્રાય સાચી શ્રદ્ધા કરાવી અસત્ શ્રદ્ધા, અસત્ જ્ઞાન ને અસત્ આચરણ છોડાવવાનો છે. સમ્યગ્દર્શન વિના બાહ્ય ચારિત્ર અરણ્યમાં રુદન સમાન છે. તેનાથી જન્મ-મરણનો નાશ થશે નહિ. આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે; પર્યાયમાં પુણ્ય–પાપના પરિણામ થાય છે તે બેકાર છે–નકામા છે; તેથી રહિત આત્માની દૃષ્ટિ ન કરે તો ધર્મ થતો નથી. ઉપદેશ આપવાવાળાનો અભિપ્રાય અસત્ય શ્રદ્ધા છોડાવી મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો છે. યાત્રા ને દયા દાનાદિ પરિણામ છોડાવી દુકાનાદિના પાપભાવ કરાવવાનો અભિપ્રાય નથી; પણ અજ્ઞાની જીવ દયા–દાન કરતાં કરતા ધર્મ થશે—એમ માને છે તેની અસત્ય શ્રદ્ધાનો નિષેધ કરાવે છે.

આત્માના ભાન વિના વ્યવહાર સાચો નથી. નિશ્ચય સ્વભાવ આદરણીય છે ને વ્યવહાર જાણવાયોગ્ય છે, વ્યવહાર આદરણીય નથી. અમારો તો મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો અભિપ્રાય છે ને એવા અભિપ્રાયથી જ અહીં નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વળી, કોઈ જીવ તો કુળક્રમ વડે જ જૈની છે. અંતરમાં જૈનની ખબર નથી ને બાહ્યમાં જૈન નામ ધરાવે; તેથી જૈન કુળમાં જન્મવાથી જૈન થઈ જતો નથી. તેને જૈનદર્શનની ખબર નથી પણ તે કુળક્રમથી જૈની થઈ ગયો માને છે; પણ

ખરેખર તો આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે—એમ ઓળખાણ કરી પર્યાયમાં થતા વિકારને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી નાશ કરે તે જૈન છે. અમારા બાપદાદા જૈન હતા માટે અમે જૈન છીએ એમ કોઈ કહે તો તે યથાર્થ જૈની નથી. અંતરદૃષ્ટિથી જૈની થવાય છે.

* * *

(ફાગણ સુદ ૩ સોમવાર, તા. ૧૬–૨–૫૩)

કુળક્રમથી ધર્મ થતો નથી

દિગમ્બર જૈની હોવા છતાં વ્યવહારાભાસને માનનારા જીવ એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં કોઈ જીવ તો કુળક્રમ વડે જ જૈન છે, પણ જૈનધર્મનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. તે બાપ-દાદાથી જૈન છે એમ માને છે. જેવી રીતે અન્યમતી વેદાંતી, મુસલમાન વગેરે કુળક્રમ વિષે પ્રવર્તે છે તેમ આ પણ એમ વર્તે છે. જો કુળપરંપરાથી ધર્મ હોય તો મુસલમાનાદિ સર્વ ધર્માત્મા ઠરે, તો પછી જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા શું? કહ્યું કે:—

लोयम्मि रायणीई णाय ण कुलकम्म कइयावि ।
किं पुण तिलोयपहुणो जिणंदधम्माहिगारम्मि ॥

લોકમા એવી રાજનીતિ છે કે કુળક્રમ વડે કદી પણ ન્યાય થતો નથી જેનું કુળ ચોર છે તેને ચોરીથી પકડે છે ત્યા કુળક્રમ જાણી તેને છોડતા નથી પણ દંડ જ દે છે. તો સર્વજ્ઞ ભગવાનના ધર્મના અધિકાર વિષે શું કુળક્રમાનુસાર ન્યાય સંભવે છે? જૈન કુળમાં જન્મ લઈને જૈન ધર્મની પરીક્ષા કરતો નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. જૈનધર્મમાં પરીક્ષા કરવી જોઈએ. બાપ ગરીબ હોય ને પોતે પૈસાવાળો થાય તો બાપ ગરીબ હતો માટે પૈસા છોડી દેતો નથી. વ્યવહારમાં કુળનું પ્રયોજન

નથી તો પછી ધર્મમાં કુળનું પ્રયોજન શું છે? પિતા નરકમાં જાય ને પુત્ર મોક્ષમાં જાય, તેમાં કુળની પરંપરા કેવી રીતે રહી? કુળક્રમની પરંપરા હોય તો પિતા પાછળ પુત્રને પણ નરકમાં જવું પડે, પણ તેમ બનતું નથી, માટે ધર્મમાં કુળક્રમની જરૂર નથી.

અષ્ટસહસ્રીમાં કહ્યું છે કે જીવે પરીક્ષાપ્રધાની થવું જોઈએ. એકલા આજ્ઞાપ્રધાનીપણા વડે ન ચાલે. ઘણા કહે છે કે નિમિત્તથી ધર્મ થાય, વ્યવહારથી ધર્મ થાય, માટે અમે માનીએ છીએ; પણ તેમ ન ચાલે, પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

વળી શાસ્ત્રોના અન્ય-વિપરીત અર્થ લખે તે પાપી છે. દિગમ્બર શાસ્ત્રના નામે દેવીની પૂજા કરવી, ક્ષેત્રપાળની પૂજા કરવી તે વિપરીત પ્રવૃત્તિ છે. પાપી પુરુષોએ કુદેવની પ્રરૂપણા કરી છે. જેને આત્માનું ભાન નથી તથા ઉદ્દેશિક આહાર લે છે, મુનિ માટે ખાસ પાણી ઉનાં કરવાં, કેળાં મોસંબી વગેરે લાવવાં, તે ન્યાય નથી. આહાર દેનાર ને લેનાર બંનેની ભૂલ છે. આવો ઉદ્દેશિક આહાર લેવા છતાં મુનિપણું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અજ્ઞાનીઓએ આવી પ્રવૃત્તિ ચલાવી છે. નિર્ગ્રંથ મુનિને સહજ નગ્નદશા હોય છે. તેઓ નિર્દોષ આહાર લે. પ્રાણ જાય છતાં દોષવાળો આહાર ન લે એ મુનિની રીત છે; છતાં મુનિનું સ્વરૂપ ન સમજે ને ઉદ્દેશિક આહાર લે તે સાચા ગુરુ નથી. આમ વિષય-કષાય પોષણાદિરૂપ વિપરીત પ્રવૃત્તિ ચલાવી હોય તેને છોડી દેવી જોઈએ. દિગમ્બર જૈન-ધર્મમાં જન્મવા છતાં કુદેવ, કુગુરુની માન્યતા ચલાવી હોય તો તે માન્યતા છોડી દેવી. વ્યવહારથી ધર્મ મનાવ્યો હોય તો તે કુધર્મ છે. તે માન્યતા છોડી દેવી, અને જિન-આજ્ઞાનુસાર પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

પ્રશ્નઃ—અમારી દિગમ્બરની પરંપરા આવી ચાલે છે તો અમારે શું કરવું? પાંચમા અધિકારમાં શ્વેતામ્બર ને સ્થાનકવાસીની વાત આવી ગઈ. અહીં તો દિગમ્બર સંપ્રદાયની વાત કરે છે. અમારે કુળપંરપરા છોડી નવીન માર્ગમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય નથી.

સમાધાનઃ— પોતાની બુદ્ધિથી નવીન માર્ગમાં પ્રવર્તે તો તે યોગ્ય નથી; પરંતુ યથાર્થ વસ્તુનું સ્વરૂપ કહે તે નવીન માર્ગ નથી. સ્વભાવથી ધર્મ છે ને રાગથી ધર્મ નથી એમ સમજવું જોઈએ.

'રઘુકુલ રીતિ ઐસી ચલી આઈ, પ્રાણ જાય અરુ ધર્મ ન જાઈ' એમ અન્યમતમાં કહે છે. એવી રીતે 'જૈનધર્મ રીતિ ઐસી ચલી આઈ, પ્રાણ જાય અરુ ધર્મ ન જાઈ'— એમ સમજવું જોઈએ. શ્રી કુંદકુંદાદિ આચાર્યોએ જૈનધર્મનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે બરાબર છે.

વસ્ત્રસહિત મુનિપણું અથવા સ્ત્રીને કેવળજ્ઞાન માને તે બરાબર નથી. શાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે તેને છોડી કોઈ પાપી પુરુષ જુદું કહે તો તે બરાબર નથી. સર્વજ્ઞની વાણી અનુસાર પુષ્પદંત, ભૂતબલિ આદિ આચાર્યોએ ષટ્ખંડ-આગમ લખેલ છે, તેમાં ફેરફાર કરવો યોગ્ય નથી. લહિયાથી લખવામાં ફેરફાર થયો હોય તો સુધારવું; પણ પ્રયોજનભૂત વાતમાં કોઈ આચાર્યની ભૂલ નથી. દ્રવ્ય-સ્ત્રીને છઠ્ઠું ગુણસ્થાન કહી આવતું નથી, છતાં તેની વિરુદ્ધ કહે ને ફેરફાર કરે તે પાપી છે.

દ્રવ્યસંગ્રહમાં માર્ગણાની વાત આવે છે, તે જીવની ભાવમાર્ગણા છે, દ્રવ્યમાર્ગણાની વાત નથી. જીવ કઈ ગતિ આદિમાં છે તે શોધવું તેની વાત છે, છતાં તેનાથી વિરુદ્ધ

તે મિથ્યા પ્રવૃત્તિ છે. પુરાતન જૈનશાસ્ત્ર–ધવલ, મહાધવલ, સમયસારાદિ અનુસાર પ્રવર્તવું તે બરાબર છે. તે નવીન માર્ગ નથી. પરંપરા સત્યનો બરાબર નિર્ણય કરવો જોઈએ.

કુળપરંપરાની વાત ચાલી આવે છે માટે નહિ, પણ સર્વજ્ઞ કહે છે અને તે પ્રમાણે સત્ય છે માટે અંગીકાર કરવું. કુળનો આગ્રહ કરવો નહિ. જિનઆજ્ઞાથી કુળપરંપરા વિરુદ્ધ હોય તો કુળપરંપરા છોડવી જોઈએ. જે કુળના ભયથી કરે છે તેને ધર્મબુદ્ધિ નથી. લગ્નાદિમા કુળક્રમનો વિચાર કરવો, પણ ધર્મમાં કુળની પરંપરા મુજબ ચાલવું તે યોગ્ય નથી. ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ઘરના મોટા માણસ કહે છે માટે ધર્મનું પાલન કરવું તે બરાબર નથી. માટીનું વાસણ લેવા જાય ત્યારે તપાસીને લે છે, એમ ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

કેવળ આજ્ઞાનુસારી સાચા જૈન નથી

કુળક્રમ પ્રમાણે ચાલે છે તે વ્યવહારાભાસી છે. તે વાત થઈ ગઈ. હવે બીજી વાત કરે છે. કોઈ આજ્ઞાનુસારી જૈન છે. તેઓ જેમ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે તેમ માને છે, પણ પોતે આજ્ઞાની પરીક્ષા કરતા નથી. સર્વમતવાળા પોતપોતાના ધર્મની આજ્ઞા માને છે, તો બધાને ધર્મ માનવો જોઈએ; પણ એમ નથી. નિર્ણય કરીને ધર્મ માનવો જોઈએ. ભગવાનના કહેવામાત્રથી ન માનવુ. પણ વીતરાગી વિજ્ઞાનની પરીક્ષા કરીને જિન આજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે. પરીક્ષા વિના સત્ય–અસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય? નિર્ણય વિના શાસ્ત્રને માને તો અન્યમતીની જેમ આજ્ઞા માની. ધર્મ શું છે તે બધું નિર્ણયપૂર્વક માનવુ જોઈએ. માત્ર દિગમ્બરનો પક્ષ કરીને માનવું નહિ. રાગાદિ વિકાર છે ને સ્વભાવ વિકારરહિત છે, એમ નિર્ણય

કરવો જોઇએ. નિર્ણય કર્યા વિના જેમ અન્ય પોતાના શાસ્ત્રની આજ્ઞા માને છે તેમ આ પણ જૈનશાસ્ત્રની આજ્ઞા માને તો એ પક્ષવડે જ આજ્ઞા માનવા બરાબર છે.

પ્રશ્ન.—શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના દસ પ્રકારમા આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. ભગવાને જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તેમાં શંકા ન કરવી, તેમ જ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનનો ભેદ કહ્યો છે; તથા નિઃશંકિત અંગમાં જિનવચનમા સંશય કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે કેવી રીતે?

ઉત્તર.—શાસ્ત્રના કોઈ કથનની પ્રત્યક્ષ–અનુમાનાદિ વડે પરીક્ષા કરી શકાય છે ને કોઈ વાત એવી છે કે જે પ્રત્યક્ષ–અનુમાનાદિ ગોચર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે પાણી અગ્નિથી પ્રત્યક્ષ ગરમ થાય છે, પણ તે ભૂલ છે. પાણીના સ્પર્શગુણની ગરમરૂપ અવસ્થા થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, તેને અજ્ઞાની જોતો નથી. પાણીના પરમાણુઓ છે તેમાં ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રુવ સમયે સમયે થયા કરે છે. શીત અવસ્થાનો વ્યય થઈ ગરમ અવસ્થાનો ઉત્પાદ થાય છે ને સ્પર્શગુણ ધ્રુવ રહે છે અગ્નિ ને પાણીમા અન્યોન્યઅભાવ છે. અગ્નિને લીધે પાણી ગરમ થતું નથી તે પ્રત્યક્ષ છે. તેમ નિર્ણય કરવો જોઇએ; પણ પર્યાયમા અવિભાગપ્રતિચ્છેદ વગેરેનો ખ્યાલ ન આવે તો તે આજ્ઞાથી માનવું; પણ જે પદાર્થ ખ્યાલમા આવે તેની તો પરીક્ષા કરવી જોઇએ.

જે શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત વાત સાચી હોય તેની અપ્રયોજનભૂત વાત સાચી સમજવી જોઇએ, અને જે શાસ્ત્રમાં પ્રયોજનભૂત વાતમાં ભૂલ હોય તેની બધી વાત અપ્રમાણ માનવી.

પ્રશ્ન—પરીક્ષા કરતા કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમા પ્રમાણ ભાસે તથા કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમા અપ્રમાણ ભાસે તો શું કરવું?

ઉત્તર:—સર્વજ્ઞની વાણી અનુસાર શાસ્ત્રમાં કાંઈ વિરુદ્ધ નથી, કેમ કે જેનામાં પૂર્ણ જાણપણું જ ન હોય અગર રાગદ્વેષ હોય તે જ અસત્ય કહે. વીતરાગ સર્વજ્ઞદેવમાં એવો દોષ હોય નહિ. તેં પરીક્ષા બરાબર કરી નથી માટે જ તને ભ્રમ છે.

પ્રશ્ન:—છદ્મસ્થથી અન્યથા પરીક્ષા થઈ જાય તો શું કરવું?

ઉત્તર:—સત્ય–અસત્ય બંને વસ્તુઓને મેળવી પરીક્ષા કરવી. સોનુ, કપડાં વગેરે લેતાં પરીક્ષા કરે છે, તેમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા મેળવવી; સત્ય–અસત્યને મેળવીને પ્રમાદ છોડી પરીક્ષા કરવી. જે સંપ્રદાયમા જન્મ્યા તેની વાત જ સાચી એમ નથી. જ્યાં પક્ષપાતથી બરાબર પરીક્ષા કરવામાં ન આવે ત્યા જ અન્યથા પરીક્ષા થાય છે.

પ્રશ્ન:—શાસ્ત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો તો ઘણાં છે, તો કોની કોની પરીક્ષા કરીએ?

ઉત્તર:—મોક્ષમાર્ગમાં દેવ–ગુરુ–ધર્મ, જીવાદિ નવતત્ત્વ તથા બંધ–મોક્ષમાર્ગ પ્રયોજનભૂત છે, માટે તેની તો પરીક્ષ અવશ્ય કરવી અને જે શાસ્ત્રોમા એ સત્ય કહ્યાં હોય તેની સર્વ આજ્ઞા માનવી, તથા જેમાં એ અન્યથા પ્રરૂપ્યાં હોર તેની આજ્ઞા ન માનવી. મોક્ષમાર્ગમા દેવની પરીક્ષા કર જોઈએ. સર્વજ્ઞને જ્ઞાન–દર્શન બન્ને ઉપયોગનુ પૂણ પરિણમન એક સમયે છે. કોઈ ક્રમે ઉપયોગ મા અને કેવળીને આહાર માને તે સર્વજ્ઞને સમજતો નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક જે અંતર્લીનતા કરે અને બાહ્યથી ૨૮ મૂળગુણ પાલન કરે ને શરીરની નગ્ન અવસ્થા જેને હોય તે મુનિ છે. એ રીતે મુનિનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. વળી ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ભૂતાર્થ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્મ

થાય છે, વ્યવહારથી ધર્મ થતો નથી, એમ સમજવું જોઈએ. મોક્ષમાર્ગ વિષે દેવ-ગુરુ-ધર્મની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; તે મૂળ રકમ છે. કોઈ જીવ વ્યાજ આપે પણ મૂડી ન આપે તો તે મૂળ રકમ ઉડાડે છે. તેમ અહી આ મૂળ રકમ છે. દિગંબર સપ્રદાયમા જન્મવામાત્રથી કામ ન આવે. પરીક્ષા કરવી જોઈએ જે વ્યવહારથી ને બાહ્યલક્ષણથી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરતો નથી તેને ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળ્યુ નથી એમ શ્રી ભાગચદ્રજી 'સત્તાસ્વરૂપ' મા કહે છે દેવ, ગુરુ ને ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ

* * *

(ફાગણ સુદ ૪ મગળવાર તા ૧૭-૨-૫૩)

તત્ત્વની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જીવ દ્રવ્યલિંગધારી મુનિ ને શ્રાવક અનતવાર થયો પણ આત્મજ્ઞાન વિના સુખ પામ્યો નહિ

પ્રશ્ન:—કુદકુંદાચાર્ય તો જ્ઞાની હતા તોપણ વિદેહમા કેમ ગયા?

ઉત્તર:—કુંદકુદાચાર્યે પ્રથમ તત્ત્વની પરીક્ષા કરી હતી ને તેમને સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર હતુ. તત્ત્વના કોઈ સૂક્ષ્મ પડખાનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે અથવા દૃઢતા માટે એવો વિકલ્પ આવ્યો હતો સૂક્ષ્મ વાતની વિશેષ નિર્મળતા માટે ગયા હતા. તેમને સમ્યગ્દર્શન તો હતુ જ, પ્રયોજનભૂત મૂળભૂત તત્ત્વની પરીક્ષા પહેલેથી કરી હતી.

અહી કહે છે કે દેવ-ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. શ્વેતાંબર કહે છે કે દેવને ક્ષુધા—તૃષા લાગે છે, પણ દેવનુ

તેવું સ્વરૂપ નથી. પરીક્ષા કરવી જોઈએ, પરીક્ષા કર્યો વિના માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. બધા સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાના દેવ–ગુરુ સાચા માને છે–એમ કહે છે; પણ એમ ન ચાલે, પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

જે શાસ્ત્રમા પ્રયોજનભૂત વાત સત્ય હોય તો તેની સર્વ આજ્ઞા માનવી. જેમા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર, નવ તત્ત્વ, બંધ–મોક્ષ માર્ગની વિપરીત વાત લખી હોય તેની આજ્ઞા ન માનવી. માટે માત્ર કુળરૂઢિથી માનવું યોગ્ય નથી. વળી જેમ લોકમા જે પુરુષ પ્રયોજનભૂત કાર્યોમા જૂઠુ બોલતો નથી તે પ્રયોજનરહિત કાર્યમા કેવી રીતે જૂઠું બોલશે? તેવી રીતે શાસ્ત્રો વિષે પ્રયોજનભૂત દેવાદિકનુ સ્વરૂપ, નવતત્ત્વનુ સ્વરૂપ યથાર્થ કહ્યું છે, તો પછી સમુદ્ર પર્વત વગેરે અપ્રયોજનભૂત વાત જૂઠી કેમ કહે? અને પ્રયોજનભૂત દેવ-ગુરુનુ વિપરીત કથન કરતા તો વકતાના વિષય–કષાય પોષાય છે.

પ્રશ્ન:–વિષય-કષાયથી દેવાદિકનુ કથન તો અન્યથા કર્યું પણ તે જ શાસ્ત્રોમા બીજાં કથન અન્યથા શા માટે કર્યાં?

ઉત્તર:–જો એક જ કથન અન્યથા કહે તો તેનું અન્યથાપણુ તુરત જ પ્રગટ થઈ જાય તથા જુદી પદ્ધતિ પણ ઠરે નહિ; પરંતુ ઘણા કથન અન્યથા કરવાથી જુદી પદ્ધતિ પણ ઠરે ને તુચ્છબુદ્ધિ ભ્રમમા પણ પડી જાય. પોતાના બનાવેલા શાસ્ત્રમાં પોતાની વાત ચલાવવા કેટલીક સત્ય કહી ને કેટલીક અસત્ય કહી, પણ તે વીતરાગની વાત નથી. સ્વભાવના આશ્રયે કલ્યાણ થાય છે, નિમિત્ત ને રાગથી કલ્યાણ થતું નથી. આમ પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પરીક્ષા કરીને આજ્ઞા માનવી તે આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે

હવે એવી પરીક્ષા કરતા એક જૈનમત જ સત્ય ભાસે છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માની ધ્વનિમા જે માર્ગ આવ્યો તે યથાર્થ છે; સાત તત્ત્વ, ઉપાદાન-નિમિત્ત વગેરેનુ સ્વરૂપ આવ્યું તે સાચુ છે જૈનમતના વકતા શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે તેઓ જૂઠું શા માટે કહે? એ પ્રમાણે પરીક્ષા કરીને આજ્ઞા માને તો તે સત્ય શ્રદ્ધાન છે ને તેનુ નામ જ આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે, પરીક્ષા વિના માને તો તેણે આજ્ઞા સાચી માની નથી

વળી જ્યા એકાગ્રચિતવન હોય તેનુ નામ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન છે જો એમ ન માનીએ અને પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર આજ્ઞા માનતા જ સમ્યક્ત્વ વા ધર્મધ્યાન થઈ જતુ હોય તો જીવ અનતવાર મુનિવ્રત ધારણ કરી દ્રવ્યલિગી મુનિ થયો; પણ આત્માના ભાન વિના સુખી ન થયો. દેહની ક્રિયાથી ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે તેથી તે મિથ્યાત્વ વડે દુ.ખી થયો. એકલી આજ્ઞાથી ધર્મ થતો હોય તો દ્રવ્યલિગી મુનિએ આજ્ઞા માની છે, પણ પરીક્ષા કરી નથી આજ્ઞા માનવાથી ધર્મ થતો હોય તો દ્રવ્યલિગીને ધર્મ થવો જોઈએ; પણ તેને ભગવાનની આજ્ઞા શું છે, આગમની આજ્ઞા શુ છે તે જાણ્યું નથી, તેનો નિર્ણય કર્યો નથી. સર્વજ્ઞની વ્યવહાર-આજ્ઞા માની પણ 'હુ શુદ્ધ ચિદાનદ છુ' એની દૃષ્ટિ કરી અનુભવ કરવો તે અનુભૂતિ છે—એવી ખરેખર નિશ્ચય-આજ્ઞા માની નથી. તેણે નિશ્ચય ને વ્યવહારની પરીક્ષા કરી નથી માત્ર વ્યવહાર-આજ્ઞા અનુસાર ક્રિયાકાડ કરે છે પાચ મહાવ્રત પાલન કરવા વગેરે પરિણામ કર્યા છે પણ રાગરહિત આત્મા જ્ઞાનાનદ છે તે નિશ્ચયની પરીક્ષા કરી નથી વ્યવહાર-આજ્ઞા અનુસાર સાધન કરે છે, પાચ મહાવ્રત પાલન કરે છે, શરીરના ખડ-

ખંડ થવા છતા ક્રોધ ન કરે એ રીતે વ્યવહાર-આજ્ઞા પાલન કરી, નવમી ગ્રૈવેયકે ૩૧ સાગરની સ્થિતિએ ગયો પણ પરીક્ષા કરીને અંતરંગ નિશ્ચયનુ ભાવભાસન તેણે કર્યું નહિ.

જડની ક્રિયાનો ને રાગનો આત્મા જ્ઞાતા છે તેવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તેની વાત કરે છે. જેનો વ્યવહાર સાચો નથી તેના વ્યવહાર ને નિમિત્ત બંને ખોટા છે અહીં તો મૂળગુણનુ પાલન જિનઆજ્ઞા અનુસાર કરે એ; વખત નિર્દોષ આહાર લે, ઉદ્દેશિક આહાર ન લે, તેની વાત છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિને વ્યવહારશ્રદ્ધા છે; વીતરાગ દેવ સિવાય બીજાને માને નહિ, પણ પરીક્ષા કરી નથી, એકલી આજ્ઞા માની છે. આજ્ઞા માનવાથી સમ્યગ્દર્શન હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ રહે ? માટે પ્રયોજનભૂત વાત સમ્યદગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર વગેરે તથા બંધ-મોક્ષ અને તેના કારણોની અવશ્ય પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આમ પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માને તો આજ્ઞાસમ્યક્ત્વી થાય છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે દિગમ્બરમા જન્મ્યા માટે શ્રાવક થયા, પણ તે વાત ખોટી છે પ્રથમ પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માને તો સમ્યક્ત્વ થાય છે ને પછી શ્રાવક ને મુનિદશા પ્રગટે છે. કુંદકુદાચાર્યાદિ મુનિઓ ને દીપચંદજી વગેરે એમ જ કહે છે કે પરીક્ષા કરો ને પછી માનો. સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ નથી, પણ આત્માનું ભાન કરે તો તે શ્રદ્ધાને વ્યવહાર શ્રદ્ધા કહે છે; માટે પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માનતા જ સમ્યક્ત્વ અથવા ધર્મધ્યાન હોય છે. લોકમા પણ કોઈ પ્રકારથી પરીક્ષા કરીને પુરુષની પ્રતીતિ કરે છે. ધર્મમા પરીક્ષા ન કરે તો પોતે ઠગાય છે. વળી તે કહ્યુ કે જિનવચનમાં સંશય કરવાથી સમ્યક્ત્વમા શંકા નામનો દોષ થાય છે પણ 'ન માલૂમ આ કેમ હશે ?' એવું માની કાંઈ નિર્ણય જ ન

કરીએ તો ત્યાં શંકા નામનો દોષ થાય. નિર્ણય માટે વિચાર કરતા જ સમ્યક્ત્વમાં દોષ લાગે તો અષ્ટસહસ્રીમાં આજ્ઞા-પ્રધાની કરતા પરીક્ષાપ્રધાનીને ઉત્તમ શા માટે કહ્યો? નિર્ણય ન કરે તો શંકા દોષ લાગે છે.

વળી પૃચ્છના સ્વાધ્યાયનું અંગ છે. મુનિઓ પણ પ્રશ્ન પૂછે છે. સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર કોને કહે છે, વગેરે પ્રશ્ન પૂછવા તે સ્વાધ્યાયનું અંગ છે. વળી પ્રમાણ નય વડે પદાર્થોનો નિર્ણય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. નિશ્ચય ને વ્યવહાર-નયથી તથા પ્રમાણથી ને ચાર નિક્ષેપથી નિર્ણય કરવો. જો આજ્ઞાથી ધર્મ થતો હોય તો પરીક્ષા કરવા શું કામ કહ્યું? માટે પરીક્ષા કરી આજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે.

ગણધરના નામે લખેલાં કલ્પિત શાસ્ત્રોની પરીક્ષા કરી, શ્રદ્ધા છોડવી

વળી કોઈ પાપી પુરુષ આચાર્યનું નામ મૂકી કલ્પિત વાત કરે ને તેને જિનવચન ઠરાવતો હોય તો તેને પ્રમાણ ન કરવું. કેટલાક જીવો પુણ્યથી ધર્મ મનાવે, નિમિત્તથી કાર્ય થતું મનાવે ને તેવા શાસ્ત્રોને જૈનમતના શાસ્ત્ર ઠરાવે તો ત્યાં પરીક્ષા કરવી, પરસ્પર વિધિ મેળવવી. અત્યારે ભગવાન ને આચાર્યના નામે ખોટા શાસ્ત્રો લખાયાં છે માટે પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કોઈના કહેવાથી માનવુ નહિ પણ પરીક્ષાથી માનવું. પરસ્પર શાસ્ત્રોથી વિધિ મેળવવી આ પ્રમાણે સંભવિત છે કે નહિ? એવો વિચાર કરી વિરુદ્ધ અર્થને મિથ્યા જાણવો. જેમ ધુતારો પોતાના પત્રમાં શાહુકારના નામની હુંડી લખે તો નામના ભ્રમથી કોઈ પોતાનું ધન ઠગાય તો તે દરિદ્ર થાય, તેમ ભગવાન કે આચાર્યના નામથી પોતાનો મત ચલાવવા

શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ લખે તો તે પાપી છે. વ્યવહારથી ધર્મ મનાવે, પ્રતિમાને શણગારવાળી કહે તે પાપી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોએ શાસ્ત્ર બનાવ્યાં હોય ને શાસ્ત્રકર્તાનું નામ જિન, ગણધર, આચાર્યોનું ધર્યું હોય તો નામના ભ્રમથી કોઈ જૂઠું શ્રદ્ધાન કરે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ થાય.

શુભ રાગથી સંસાર પરિત થતો નથી

શ્વેતામ્બરના 'જ્ઞાતાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે મેઘકુમારના જીવે હાથીના ભવમા સસલાની દયા પાળી તેથી તેનો સંસાર પરિત થયો. પણ દયાભાવ તો શુભ પરિણામ છે, તેનાથી સંસાર પરિત થતો નથી, માટે તે વાત ખોટી છે. આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે શુભરાગથી પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. શુભમા ધર્મ મનાવે ને વીતરાગનું નામ લખે ને તેવા નામથી કોઈ ઠગાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય. સર્વજ્ઞને ક્ષુધા, તૃષા, શરીરમા રોગ ન હોય, નિહાર ન હોય. તીર્થંકરને જન્મથી નિહાર હોતો નથી ને કેવળજ્ઞાન પછી આહાર નિહાર બન્ને હોતા નથી—એમ જાણવું જોઈએ. આત્માના ભાનવાળા નિર્ગ્રંથગુરુ સાચા ગુરુ છે.

પ્રશ્નઃ—ગોમ્મટસારમા એમ કહ્યુ છે કે—સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની ગુરુના નિમિત્તથી જૂઠું શ્રદ્ધાન કરે તોપણ તે આજ્ઞા માનવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય છે. એ કથન કેવી રીતે કર્યું છે?

ઉત્તર :—જે પ્રત્યક્ષ—અનુમાનાદિ ગોચર નથી તથા સૂક્ષ્મપણાથી નિર્ણય ન થઈ શકે તેની વાત છે; પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા જીવાદિ તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે. મૂળભૂત વાતમા જ્ઞાની પુરુષોના કથનમા ફેર નથી. જેની મૂળભૂત વાતમાં ફેર હોય તે જ્ઞાની નથી

જડથી આત્મામા લાભ થાય, આત્માથી શરીર ચાલે છે—

એમ માનનારને સાત તત્ત્વની ખબર નથી. જડની પર્યાય જડથી થાય છે, છતા આત્માથી થાય છે એમ માનવું મૂળભૂત ભૂલ છે. પુણ્ય–આસ્રવથી ધર્મ થાય, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં વિલક્ષણતા થાય–એમ માનનારની મૂળભૂત તત્ત્વમાં ભૂલ છે. જીવ, અજીવ આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ વગેરે સાત તત્ત્વો સ્વતંત્ર છે, છતાં કર્મથી વિકાર માને, જડની પર્યાય જીવથી થાય માને, અગ્નિથી પાણી ગરમ થાય એમ માને તો સાત તત્ત્વ રહેતા નથી. અજીવમા અનંતા પુદ્ગલો સ્વતંત્ર છે, તેમ ન માને તો અજીવ સ્વતંત્ર રહેતું નથી. મૂળભૂતમાં ભૂલ કરે તો સમ્યગ્દર્શન સર્વથા રહે નહિ, એમ નિશ્ચય કરવો. પરીક્ષા કર્યા વિના કેવળ આજ્ઞાવડે જ જે જૈની છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા; માટે પરીક્ષા કરીને વીતરાગની આજ્ઞા માનવી જોઈએ.

* * *

(ફાગણ સુદ ૫ બુધવાર, તા. ૧૮–૨–૫૩)

વળી કોઈ પરીક્ષા કરીને જૈની થાય છે, પરંતુ દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર કોને કહેવા ? નય તત્ત્વો કોને કહેવા ? તેવી મૂળ વાતની પરીક્ષા કરતો નથી. માત્ર દયા પાળે, શીલ પાળે તો તે મૂળ ધર્મ નથી. દયાનો ભાવ કષાયમંદતા છે; શીલ એટલે બ્રહ્મચર્ય પાલન કરે છે પણ મૂળ પરીક્ષા નથી એવી દયા ને શીલ અન્યમતી પણ પાળે છે તપાદિ વડે પરીક્ષા કરે તો તે મૂળ પરીક્ષા નથી. અમારા ભગવાને તપ કર્યો હતો ને સંયમ પાળ્યો હતો તો તે મૂળ પરીક્ષા નથી. ભગવાનની પૂજા–સ્તવન કરે છે માટે ધર્માત્મા છે એ પરીક્ષા નથી. મોટા મંદિર કરે, પ્રભાવના કરે, પંચકલ્યાણક કરે, તે ધર્મીની પરીક્ષા નથી; તે પુણ્ય-

પરિણામની વાત છે. જૈન સિવાય અન્યમતમાં પણ એવી-વાતો છે. વળી અતિશય—ચમત્કારથી પણ ધર્મની પરીક્ષા નથી વ્યંતરો પણ ચમત્કાર કરે છે. અમારા ભગવાન દીકરા આપે છે ને ચમત્કાર કરે છે તે પરીક્ષા નથી. જૈનધર્મ પાલન કરશું તો સ્વર્ગ મળશે, પૈસા મળશે એમ માની જૈનધર્મની પરીક્ષા કરે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આવા કારણથી 'જૈનમતને ઉત્તમ જાણી કોઈ પ્રીતિવાન થાય છે, પણ અન્યમતમા પણ એવાં કાર્યો હોય છે. અન્યમતમા પણ સંયમ, તપ, ઇન્દ્રિયદમન, બ્રહ્મચર્ય પાલન કરે છે; માટે તે ખરી પરીક્ષા નથી તેમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે, માટે તે ધર્મની પરીક્ષા નથી. આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી છે, પર્યાયમા વિકાર થાય છે, વિકારમા પર વસ્તુ નિમિત્ત છે, વિકારરહિત આત્મા શુદ્ધ છે એવું ભાન થવુ તે જૈનધર્મ છે

પર જીવોની દયા પાળવી વગેરે જૈનધર્મનું સાચું લક્ષણ નથી

પ્રશ્ન—જૈનમાં જેવી પ્રભાવના, સંયમ, તપ વગેરે હોય છે તેવા અન્યમતમા હોતા નથી, તેથી ત્યા અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

સમાધાન:—એ તો સત્ય છે, પરંતુ પર જીવની દયા પાળવાનુ તમે કહો છો તેમ બીજા પણ કહે છે. ખરેખર તો પરની દયા આત્મા પાળી શકતો નથી—એમ સમજવું જોઈએ. આત્મા પરજીવની રક્ષા કરી શકે છે એમ માનનાર જૈન નથી. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક પર્યાયમા રાગ ન થાય તેને દયા કહે છે. અહીં પરીક્ષા કરવાનુ કહે છે. પર જીવ તેના આયુષ્યના કારણે જીવે છે ને આયુ પૂર્ણ થવાથી મરે છે, છતા અજાની જીવ પરને બચાવી શકુ છું કે મારી શકું છુ એમ માને છે.

આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, તે પરનું કાંઇ કરી શકતો નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક અરાગ પરિણામ થવા તે નિશ્ચય-દયા છે, ને શુભભાવ તે વ્યવહાર-દયા છે. શુભભાવ નિશ્ચયથી હિંસા છે. શરીરથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું તે ખરુ બ્રહ્મચર્ય નથી. એવું બ્રહ્મચર્ય અન્યમતવાળા પણ પાળે છે. આત્મા શુદ્ધ આનંદકંદ છે તેની દૃષ્ટિ રાખી તેમા લીનતા કરવી તે બ્રહ્મચર્ય છે. શરીરનું બ્રહ્મચર્ય તે ખરું બ્રહ્મચર્ય નથી. વળી આહાર ન લેવો તેને અજ્ઞાની તપ કહે છે તે ખરો તપ નથી. અન્ય-મતવાળા પણ આહાર લેતા નથી. ઈચ્છાનો નિરોધ થવો તે તપ છે. સ્વભાવના ભાનપૂર્વક ઈચ્છાનુ અટકી જવું ને જ્ઞાના-નંદનું પ્રતપન થવું તે તપ છે. વળી અજ્ઞાની ઈંદ્રિયદમનને સંયમ કહે છે, તે ખરો સંયમ નથી. દેહ, મન, વાણીનું લક્ષ છોડી આત્મામા એકાગ્ર થવું તે સંયમ છે.

પોતાના રાગરહિત સ્વભાવને પૂજ્ય માનવો તે પૂજા છે ને અંતરમા પ્રભાવના થઇ તે પ્રભાવના છે લોકો વ્યવહારથી પ્રભાવના માને છે પણ તે ખરેખર ધર્મ નથી. આત્મા જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે. શુભાશુભ રાગ થાય છે તે મલિનતા છે; તેનાથી રહિત આત્માનુ ભાન થવું તે ધર્મ છે લોકો બહારમાં ચમત્કાર માને છે. અન્યમતવાળા પણ ચમત્કાર કરે છે; પણ આત્મા જ્ઞાનચમત્કાર છે, એમાં એકાગ્ર થવાથી શાંતિ મળે છે. ને ખરો ચમત્કાર છે. અજ્ઞાની દેવો ચમત્કાર કરે છે તેમ માને [illegible] જૈન નથી. [illegible] વગેરેની પ્રાપ્તિ તે ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી. [illegible] નિરાકાર સ્વભાવ [illegible] છે, પુણ્ય પાપ રહિત છે. પુણ્ય પાપ રહિત [illegible] તે [illegible] છે.

[illegible] બહારથી જૈનપણું માને છે તે ખોટું છે. [illegible] [illegible] [illegible] નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક [illegible].

વળી તે કહે છે કે અન્યમતમાં એ બરાબર નથી, તેઓ કોઈ વખત દયા પ્રરૂપે છે ત્યારે કોઈ વખત હિંસા પ્રરૂપે છે. તો તેને કહે છે કે—અન્યમતમાં પૂજા, પ્રભાવના, દયા, સંયમ છે, માટે એ લક્ષણથી અતિવ્યાપ્તિપણું હોય છે; તેનાથી સાચી પરીક્ષા થાય નહિ. રાગથી ભિન્ન આત્મા છે એમ આત્માની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. તે કેવી રીતે થાય ?

દયા, દાન, તપથી સમ્યક્ત્વ થતું નથી

દયા, દાન, શીલ, તપથી સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ કહ્યું નથી. તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન કરે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે તે વિનાના બધાં તપ બાળતપ છે. સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર ને જીવાદિનું શ્રદ્ધાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે ને તેને યથાર્થ જાણવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે.

શરીર નીરોગ હોય તો ધર્મ થાય એમ માનનાર મૂઢ છે, તે જડથી ધર્મ માને છે. તેને સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. શરીરમાં તાવ આવે ત્યારે સામાયિક ક્યાંથી થાય ? એમ અજ્ઞાની પૂછે છે જડની પર્યાયથી ધર્મ થાય છે ?–ના. શરીરની ગમે તે અવસ્થા હો, શરીરથી હું જુદો છું એમ ભાન હોય તેને સામાયિક થાય છે સુકૌશલ મુનિ તથા સુકુમાર મુનિને વાઘણ વગેરે ખાય છે છતાં અંતરમાં સામાયિક વર્તે છે શરીરની અવસ્થા જડની છે, તે આત્માની અવસ્થા નથી આત્મા શરીરને અડતો નથી. જીવ-અજીવ બન્ને ભિન્ન છે એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનવાળો માને છે; ત્યારથી ધર્મ શરૂ થાય છે. શરીરના કટકા થાય છે માટે દુઃખ નથી. શરીરને કોઈ કાપી શકતું નથી. અનંતા પરમાણુ પૃથક્ પૃથક્ છે મુનિના શરીરના એક એક પરમાણુ વાઘણના શરીરથી અભાવરૂપ છે. આમ સાત તત્ત્વ પૃથક્-પૃથક્ છે એવી જેને ખબર નથી તેના નિશ્ચય

ને વ્યવહાર બન્ને જૂઠા છે. ધર્મી જીવ પરને લીધે દુઃખ માનતો નથી. પોતાના કારણે નબળાઈથી દ્વેષ થાય છે. આસ્રવ સ્વતંત્ર ને જ્ઞાયક સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે એમ જાણે તો ધર્મ થાય.

અજ્ઞાનીને આત્માનું ભાન નથી તેથી તેને કષાયમંદતા હોવા છતાં ખરેખર રાગાદિ ઘટતા નથી. રાગથી ધર્મ માને છે તેની દૃષ્ટિ પુણ્ય ઉપર છે; તેથી ખરેખર રાગ ઘટતા નથી. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, એવી દૃષ્ટિ થઈ છે તેને જે રાગ મટે છે તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. રાગથી ધર્મ મનાવે તે આત્માને માનતો નથી. આત્મા એક સમયમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા છે એવી દૃષ્ટિ નથી તેણે આત્માને જાણ્યો નથી. તેણે રાગને માન્યો છે, તેણે કર્મને માન્યા છે, તે અન્યમતી છે. વળી કોઈ કહે છે કે જૈનધર્મ કર્મપ્રધાન છે પણ તે વાત ખોટી છે. એક સમયમાં પૂર્ણ શકિતનો ભંડાર આત્મા છે. એવો આત્મા માને તે જૈન છે. વીતરાગી શાસ્ત્રોનો મર્મ આ જ છે.

વળી કોઈ પોતાના બાપદાદાના કારણે જૈનધર્મ ધારે છે, કોઈ મહાન પુરુષને જૈનધર્મમા પ્રવર્તતા દેખી પોતે પણ વિચારપૂર્વક તેનું રહસ્ય જાણ્યા વિના દેખાદેખીથી તેમા પ્રવર્તે છે તો તે સાચો જૈન નથી. તે દેખાદેખીથી જૈનધર્મની શુદ્ધ-અશુદ્ધ ક્રિયાઓમા પ્રવર્તે છે, કષાયમંદતા કરે છે, ભક્તિ આદિના પરિણામ કરે છે અહીં શુદ્ધ-અશુદ્ધનો અર્થ શુભ-અશુભ સમજવા. દયા દાનાદિ પરિણામ દેખાદેખીથી કરે છે. એકે પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા માટે આપણે પાંચ હજાર આપવા જોઈએ, એમ દેખાદેખીથી દાન કરે છે, તે પરીક્ષા વિના કરે છે; તેને ધર્મ થતો નથી. જૈનધર્મ બાહુબલિની પ્રતિમામા કે સમ્મેદશિખરમાં નથી, તેમ જ શુભાશુભ ભાવમા પણ જૈનધર્મ નથી. પોતાના આશ્રયે પ્રગટતી

શુદ્ધ પર્યાયમાં જૈનધર્મ છે. હા, એટલુ ખરુ કે જૈન મતમાં ગૃહીત મિથ્યાત્વાદિની પાપપ્રવૃત્તિ વિશેષ થઈ શકતી નથી, પુણ્યના નિમિત્તો ઘણાં છે તથા સાચા મોક્ષમાર્ગનાં કારણ પણ ત્યાં બન્યા રહે છે, તેથી કુળાદિકથી જૈની છે ને વ્યવહારથી કષાયમંદતા છે તેને બીજાની અપેક્ષાએ ભલા કહ્યા છે; પણ આત્માનુ ભાન નહિ હોવાના કારણે તે પણ જીવન હારી જશે.

* * *

(ફાગણ સુદ ૬ ગુરુવાર, તા. ૧૯-૨-૫૩)

વળી કોઈ સંગતિને લીધે જૈનધર્મ ધારણ કરે છે, પણ જૈનધર્મ શું છે તેનો વિચાર કરતો નથી. માત્ર દેખાદેખીથી શુદ્ધ–અશુદ્ધ ક્રિયારૂપ પ્રવર્તે છે. આત્મભાન વિના માત્ર દેખાદેખીથી પ્રતિમા ધારણ કરે કે મુનિપણું લે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે કોઈ એક માસ ઉપવાસ કરે તો પોતે દેખાદેખીથી ઉપવાસ કરે, પણ તેનાથી ધર્મ નથી. હા, એટલું ખરુ કે સર્વજ્ઞના પથમા જેને સાચા દેવ ગુરુ શાસ્ત્રની ઓળખાણ છે તેઓને પાપની પ્રવૃત્તિ ઓછી હોય છે સત્‌શ્રવણ, જાત્રા, ભક્તિ, પૂજા વગેરે શુભ પરિણામના નિમિત્ત હોય છે તે આત્માનાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રના નિમિત્ત બની જાય. સાચા દેવ ગુરુ શાસ્ત્રને માનવાવાળા એ અપેક્ષાએ ઠીક છે. બીજા કરતા વ્યવહારશ્રદ્ધામા ઠીક છે પણ તેને જન્મ–મરણના અંતનો લાભ નથી.

ધનપ્રાપ્તિ આદિ લૌકિક પ્રયોજન અર્થે ધર્મક્રિયા કરે તેને પુણ્ય પણ થતું નથી

વળી રોજ સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરશુ તો ધર્મી ગણાશુ

અને તેથી આજીવિકા મળશે, એમ કપટ કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ઉપવાસ કરશું તો લોકમાં મોટાઈ મળશે તેમ માનનાર અજ્ઞાની છે, તેને જૈનધર્મની ખબર નથી. વ્રત ધારણ કરશું તો પૂજ્ય થઈશું, મુનિપણું લેશું તો માન મળશે,—એવી બડાઈ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. લક્ષ્મી મળશે એવી માન્યતાથી વ્રત-તપ કરે તે જૈનધર્મના રહસ્યને જાણતો નથી પૈસા ને સ્વર્ગની ઇચ્છા કરનાર, માન અથવા પદાર્થો મેળવવાની ભાવના કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે મોટાઈ ખાતર ધર્મક્રિયા કરે તે પાપી છે. પુણ્ય કરશું તો દીકરાને આબરૂ મળશે, મહાવીરજી તીર્થક્ષેત્રે જઈશું તો પૈસા મળશે તેવી ભાવનાથી જાત્રા કરે તો પાપી છે. ત્યાં કષાય તથા કષાયના ફળની ભાવના છે. તેને જૈનધર્મની ખબર નથી. સંયોગો પૂર્વ કર્મના યોગે મળે છે તેની તેને ખબર નથી; તેમનું તરવું કઠણ છે. ધર્મી સ્વર્ગ કે લક્ષ્મી આદિની આશા રાખતો નથી. સંસારપ્રયોજન સાધે છે તે મોટો અન્યાય કરે છે પુણ્યનું ફળ આવું મળવું જોઈએ તે મિથ્યાત્વ સહિત નિદાન છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવું નિદાન કરતો નથી. અજ્ઞાની અનુકૂળ સામગ્રીની ભાવના કરે છે ને પ્રતિકૂળતા ટાળવા માગે છે તે જૈનધર્મ નથી સંયોગ ને રાગની મિથ્યાશ્રદ્ધા છોડવી ને સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે જૈનધર્મ છે

પ્રશ્ન.—ઋદ્ધિ સાદિક વડે જે વેપાર આદિ કરીએ છીએ તે કાર્યો ધર્મસાધનથી સિદ્ધ કરીએ તો તેમાં બૂરું શું થયું? એથી તો બન્ને પ્રયોજન સધાય છે?

સમાધાન—દીકરા માટે અથવા અનુકૂળ સાધન માટે વિષય-કષાયરૂપ પરિણામ કરે તે પાપ છે, કેમ કે જીવ પોતે મમતા કરે છે. કમાવાનો ભાવ તથા કુટુંબની વ્યવસ્થાનો ભાવ તે પાપ છે. પાપકાર્ય અને ધર્મકાર્યનું એક સાધન કરતા

તો પાપ જ થાય. પૌષધ કરશું તો તેના આગલા દિવસે ને પછીના દિવસે જમવાનુ મળશે એ ભાવ પાપ છે સામાયિક, ઉપવાસ, છઠ્ઠ–અઠમ–વર્ષી તપ કરવાથી વાસણ મળશે એમ ધારી ઉપવાસ કરે તો તે પાપ જ છે. ઊંધી દૃષ્ટિ તો છે, ઉપરાંત અશુભ પરિણામ પણ છે.

ધર્મ સાધન માટે ચૈત્યાલય બનાવે ને તે જ મંદિરમા વિકથા કરે, જુગાર રમે, પાને રમે તો તે મહાપાપ છે, તેને ધર્મની ખબર નથી. હિંસાદિ તથા ભોગ માટે જુદું મકાન બનાવે તો બનાવો પણ મંદિરમા પાનાથી રમવુ, જુગાર રમવુ વગેરે તો મહાપાપ છે મંદિરમાં ખોટી દૃષ્ટિ કરે, ઉપાશ્રય–ધર્મશાળામા વ્યભિચાર સેવન કરે તે મહાપાપી છે. તેવી રીતે ધર્મનુ સાધન પૂજા, દાન, શાસ્ત્રઅભ્યાસ વગેરે છે; તે ધર્મના સાધન વડે આજીવિકારૂપ કાર્ય કરે તો તે પાપી છે. શાસ્ત્રવાચનથી પૈસા મેળવે તે પાપી છે. માટે તેવુ કાર્ય કરવું તે હિત નથી પોતાની આજીવિકા અર્થે હિંસાદિ વ્યાપાર કરે તો કરો પરંતુ ભગવાનની પૂજાદિ કરવામા આજીવિકાનુ પ્રયોજન વિચારવું યોગ્ય નથી.

પ્રશ્ન–જો એ પ્રમાણે છે તો મુનિ પણ ધર્મસાધન અર્થે પરઘર ભોજન કરે છે તથા કોઈ સાધર્મી સાધર્મીનો ઉપકાર કરે–કરાવે છે તે કેમ બને ?

ઉત્તર–કોઈ એમ વિચારે કે રોટલા મળશે માટે મુનિ થઇ જવું તો તે પાપી છે આજીવિકા ખાતર મુનિપણુ અથવા પડિમા ધારણ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઇંદ્રપદને

પણ તરણા સમાન માને છે જે જીવ સુરધન, ક્ષેત્રપાળ, દેવ-દેવી, માણભદ્ર, પદ્માવતી વગેરેને માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી જીવ સંયોગની દૃષ્ટિ રાખતો નથી આજીવિકાનું પ્રયોજન વિચારી તે ધર્મ સાધતો નથી પરંતુ પોતાને ધર્માત્મા જાણી કોઈ સ્વયં ભોજન-ઉપકારાદિ કરે તો તેમાં કાંઈ દોષ નથી; પણ ધર્માત્મા દીનતા કરે નહિ, અને જે પોતે જ ભોજનાદિકનુ પ્રયોજન વિચારી ધર્મ સાધે છે તે તો પાપી જ છે

જે વૈરાગ્યવાન થઈ મુનિપણુ અંગીકાર કરે છે તેને ભોજનાદિકનુ પ્રયોજન નથી. 'હુ જ્ઞાનસ્વરૂપ' છુ એવી દૃષ્ટિ થઈ છે તે વૈરાગી થાય છે. રાગ ને વિકાર રહિત મારુ સ્વરૂપ છે, 'सिद्ध समान सदा पद मेरो' એમ તે સમજે છે. દૃષ્ટિમા આવો આત્મા જેને પ્રથમ રુચ્યો છે, અને રાગ-દ્વેષથી ઉદાસીન પરિણામ થયા છે તે જીવ પછી મુનિપણુ અંગીકાર કરે છે. લાલચથી મુનિપણુ લેવુ યોગ્ય નથી પ્રથમ આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાન થયા પછી વૈરાગી થવુ જોઈએ વૈરાગ્યવાન જીવ ભોજનના પ્રયોજન માટે મુનિપણુ લેતા નથી નવધા-ભક્તિથી નિર્દોષ મળે તો જ આહાર લે છે તેના માટે બનાવેલ આહાર લેતા નથી ગૃહસ્થે પોતા માટે ભોજન બનાવેલ હોય, તેવો આહાર જ મુનિ લે છે એષણા સમિતિનુ બરાબર પાલન કરે છે. ઉદ્દેશિક આહાર લેવો તે એષણા સમિતિમા દોષ છે. આહારના પ્રયોજન વિના આત્માનુ સાધન કરે છે. શરીરની સ્થિતિ અર્થે નિર્દોષ ભોજન આપે તો લે પણ ભોજનનુ પ્રયોજન વિચારી મુનિપણુ લેતા નથી.

મુનિને સંક્લેશ પરિણામ થતા નથી. મોટાઇ માટે કે યશ માટે મુનિપણું ધારણ કરતા નથી. વળી, તેઓ પોતાના હિતને અર્થે ધર્મ સાધે છે પણ ઉપકાર કરવાનો અભિપ્રાય નથી, તથા પોતાને જેનો ત્યાગ નથી એવો ઉપકાર કરાવે છે, કોઈ સાધર્મી સ્વયં ઉપકાર કરે તો કરો, તથા ન કરે તો તેથી પોતાને કાંઇ સંક્લેશ પણ થતો નથી. કોઇ માગવાના ઉપાય કરે ને ધર્મસાધનમા શિથિલ થઇ જાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અશુભ પરિણામી છે. એ પ્રમાણે સાંસારિક પ્રયોજન અર્થે જે ધર્મ સાધે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તો છે જ પણ સાથે પાપી પણ છે. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

[૪]

જૈનાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિઓની ધર્મસાધના

હવે જૈનાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિઓને ધર્મનું સાધન કેવું હોય છે તે અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ.

કેટલાક જીવો કુળપ્રવૃત્તિથી ધર્મસાધના કરે છે એક કરે તો બીજો કરે; તથા લોભના અભિપ્રાયથી ધર્મસાધન કરે તેમને તો ધર્મદૃષ્ટિ જ નથી ભગવાનની ભક્તિ કરવા વખતે ચિત્ત ક્યાય ફર્યા કરે છે, પોતાના પરિણામનું ઠેકાણું નથી ને મુખથી પાઠો બોલે; પણ પરિણામ ખરાબ થાય છે, તેથી તેને પુણ્ય પણ નથી, ને ધર્મ તો નથી જ. દુકાનનો વિચાર આવે, સુંદર સ્ત્રીઓને જોયા કરે તો તેને ધર્મ નથી, તે અશુભ ઉપયોગી છે 'હું કોણ છું' તેનો વિચાર કરતો નથી પાઠ બોલી જાય પણ અર્થની ખબર નથી. ભગવાનની ભક્તિમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આ કોણ છે? વીતરાગ દેવ છે તે કોઈને કાંઈ દેતા-લેતા નથી સ્તવનમાં આવે કે, 'શિવપુર અમને દેજો,' તો શું તારો મોક્ષ ભગવાન પાસે છે? ના. વળી કહે કે 'હે ભગવાન! તમે કરો તે ખરું.' તો શું ભગવાન તારી પર્યાયનો કર્તા છે? તેમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભગવાન કોઈને ડુબાડતા નથી તેમ જ તારતા નથી. ભગવાન માત્ર સાક્ષી છે, કેવળજ્ઞાની છે.

હું કોણ છું, તેની ખબર નથી; કોની સ્તુતિ કરે છે તથા શું પ્રયોજન અર્થે સ્તુતિ કરે છે, તેની ખબર નથી. સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પૂર્ણ થઈ ગયા. હું પણ પુરુષાર્થથી સર્વજ્ઞ થઈશ, પણ શુભરાગ આવે છે તેથી લક્ષ જાય છે; એવી જેને ખબર નથી તેને વીતરાગની ખબર નથી. 'आरुग्ग बोहि लाभं' એમ પાઠ બોલે પણ અર્થની ખબર નથી. હે નાથ! પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામ તે રોગ છે, નીરોગસ્વરૂપ આનંદકંદ વસ્તુ આત્મા છે, તેની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી નીરોગતાનો લાભ મને મળો હું શક્તિએ નીરોગસ્વરૂપ છું પણ પર્યાયમાં આપના જેવી નિરોગતા મને પ્રાપ્ત થાઓ, એમ ભાવના ભાવે છે.

અજ્ઞાની માને છે કે ભગવાનની સ્તુતિથી પૈસા ને અનાજ મળશે, તો તેમ માનનાર મૂઢ છે. તેને ભગવાનના સ્વરૂપની ખબર નથી. સર્વજ્ઞ છે, તે કોઈને પૈસા લેતા-દેતા નથી. વળી તે જીવ કોઈ વાર ક્ષેત્રપાળ, ચક્રેશ્વરી, અંબાજી, ભવાની વગેરેને પગે લાગવા મંડી જાય છે. ભગવાનના કુળદેવ છે એમ કહીને કુળદેવને માને છે, કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને માને છે. કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર તથા તેના માનવાવાળાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. વળી તે દાન આપે છે તો પાત્ર-અપાત્રના વિચારરહિત દાન આપે છે. પચાસ હજાર રૂપિયા આપશું તો આબરૂ વધશે ને મકાનમાં તકતી નખાશે, એમ માન માટે દાન આપે તો તે પાપી છે. પરીક્ષા વિના પ્રશંસા માટે જે દાન આપે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપી છે. લાજ માટે ધર્મ કરે, ખોરાક માટે ધર્મ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

* * *

(ફાગણ સુદ ૭, શુક્રવાર તા ૨૦-૨-૫૩)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને નાની ઉમરથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન હતું, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમણે 'આત્મસિદ્ધિ' ૨૯ વર્ષની ઉંમરે બનાવી છે. તેઓ કહે છે કે—

'લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનુ, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.'

લૌકિક માન લેવા માટે અજ્ઞાની જીવ વ્રત ધારણ કરે છે, પણ રાગ રહિત ને જડની ક્રિયાથી રહિત પોતાનો સ્વભાવ છે તેની ઓળખાણ કરતો નથી ને વ્રત ધારણ કરી અભિમાન કરે છે.

પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રથમ કરવી જોઈએ દયા દાનાદિના ભાવ આવે છે પણ જ્ઞાની તેને પુણ્યાસ્રવ માને છે. સ્વભાવની પ્રતીત, જ્ઞાન અને લીનતા થવી તે નિશ્ચય છે ને શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે 'આત્મસિદ્ધિ'માં કહ્યું છે કે—

'નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ,
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ'

જે સમયે નિશ્ચય પ્રગટે છે ત્યારે શુભરાગને વ્યવહાર કહે છે. કોઈ અજ્ઞાની જીવ ઉપવાસ કરવા માટે આગલા દિવસે ખૂબ ખાઈ લે. તે વૃત્તિ ગૃદ્ધિપણાની છે. તે રાગને પોષવાનું સાધન કરે છે પણ આત્માને પોષવાનું સાધન કરતો નથી. મારા જ્ઞાનસ્વભાવમાં શાંતિ છે તેની તેને ખબર નથી. કુંદકુંદ આચાર્ય આદિ ભાવલિંગી મુનિ હતા, તેઓ સહજ નિર્દોષ આહાર લેતા. અત્યારે તો સાધુ માટે ચોકા બનાવે ને ત્યાગી સાધુ આહાર લે તો તે બધો પાપભાવ છે. અજ્ઞાની બાહ્ય સાધન પણ રાગાદિક પોષવા કરે છે. અજ્ઞાનીની

દૃષ્ટિ પર ઉપર છે, ખાવાપીવાના પદાર્થોમાં શાંતિ માને છે. શરીર તો અજીવ તત્ત્વ છે, આત્મા જીવતત્ત્વ છે. ખાવાની વૃત્તિ ઊઠે તે આસ્રવતત્ત્વ છે ત્રણેને પૃથક્ માનવા જોઈએ.

આત્માના ભાન પછી શુભ રાગ હોય છે; કર્મથી રાગ થતો નથી

આત્માનું ભાન થયા પછી પણ પ્રભાવના, જાત્રા વગેરેનો રાગ આવે છે, પણ રાગરહિત આત્માનુ ભાન થયું તે નિશ્ચય છે ને શુભરાગ તે વ્યવહાર છે. કર્મથી રાગ થતો નથી 'कर्म बिचारे कौन, भूल मेरी अधिकाई' કર્મ જડ છે, જીવ પોતાની ભૂલથી રખડે છે. હું ભૂલ કરું છું તો કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અજ્ઞાની પોતે અપરાધ કરે છે ને કર્મ ઉપર દોષ નાખે છે કર્મ છે માટે વિકાર નથી, પોતે રાગમાં રોકાયો તો કર્મનુ નિમિત્ત કહેવાય છે.

ઉપર કહ્યુ તેમ પર્યાયનુ યથાર્થ જ્ઞાન કરનાર ધર્મી સમજે છે કે મારો જ્ઞાનસ્વભાવ રાગથી પણ અધિક છે સ્વભાવની અધિકતામા રાગ ગૌણ છે હુ રાગ નથી, રાગ એક સમયની પર્યાય છે, હું રાગથી જુદો છું, હુ જ્ઞાન-સ્વભાવી છુ—એવી દૃષ્ટિ કરવી તે નિશ્ચય છે, ને રાગની પર્યાયનું જ્ઞાન વર્તે છે તે વ્યવહાર છે

પૂજા, પ્રભાવના વગેરે કાર્ય થાય છે તેમા અજ્ઞાની બડાઈ માને છે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાની દૃષ્ટિ નથી, પાચ લાખ રૂપિયા ખર્ચવાથી મોટાઈ માને છે મંદિરની પર્યાય જડથી થાય છે, તેની તેને ખબર નથી ને કર્તાપણાનુ અભિમાન કરે છે જીવ કષાયમંદતા કરે તેટલુ પુણ્ય થાય છે; પણ તેનાથી જે ધર્મ

માને છે તે વ્યવહારભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે રાગ આવવાનો તે આવવાનો જ, પણ તે વખતે દૃષ્ટિ કઈ તરફ છે તે જોવાનું છે મંદિર, માનસ્તંભ આદિ જડના કારણે બને છે, છતાં અજ્ઞાની માને કે મેં આટલાં મંદિર બનાવ્યાં, તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ બતાવે છે. આત્માના જ્ઞાનવાળો તેનું અભિમાન કરતો નથી.

જાણનાર તે કર્તા નહિ અને કર્તા તે જાણનાર નહિ

જે જીવ જડની પર્યાયનો તથા રાગની પર્યાયનો પોતાને કર્તા માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ને સમ્યગ્જ્ઞાની જડની પર્યાયનો તથા અસ્થિરતાના રાગનો જાણનારો છે, ને પોતાને તેનો કર્તા માનતો નથી. જે પરની ક્રિયાનો કર્તા થાય છે તે જ્ઞાની નથી ને જે જાણનાર છે તે પરનો ને રાગનો કર્તા થતો નથી. આત્માનુ ભાન થયુ છે તેને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપર ભક્તિનો ભાવ આવે છે તે શુભરાગ છે. જ્ઞાની સમજે છે કે પુણ્ય તે આસ્રવ છે મકાનની ક્રિયા મે કરી નથી. પુદ્ગલ પરમાણુની જે પર્યાય જે ક્ષેત્રમા, જે કાળમા થવાની તે થવાની, તેમા ફેરફાર કરવા ઇંદ્ર કે નરેન્દ્ર સમર્થ નથી

વળી અજ્ઞાની હિંસાના પરિણામ કરે છે. ભગવાનની પૂજા પ્રસંગે ફૂલમા ત્રસની હિંસાનો તથા રાત્રિના સમયે દીવાબત્તીમાં જીવ મરે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. એ કાર્યો તો પોતાના વા અન્ય જીવોના પરિણામ સુધારવા માટે કહ્યા છે. વળી ત્યા કિંચિત્ હિંસાદિક પણ થાય છે, પરંતુ ત્યા અપરાધ થોડો હોય ને લાભ ઘણો થાય એમ કરવું કહ્યું છે. અલ્પ સાવદ્ય હોય તો પૂજા–ભક્તિ કરવા કહ્યુ છે હવે પરિણામોની તો ઓળખાણ નથી. અજ્ઞાનીને કેટલો નફો ને કેટલુ નુકસાન આવે છે તે ખ્યાલ નથી વેપારી વેપારીમા બધુ ધ્યાન રાખે છે તેમ ધર્મકાર્યમા નફા–નુકસાનનો ખ્યાલ કરવો જોઇએ.

અજ્ઞાનીને નફા-તોટાનું કે વિધિ-અવિધિનું જ્ઞાન નથી. સમૂહ જાત્રામાં પરિણામ ઘણીવાર તીવ્ર આકુળતાવાળા થાય છે. ડુંગર ઉપર જાત્રા કરવા જાય ને થાકી જાય એટલે પરિણામ તીવ્ર કષાયના કરે છે, વિવેક કરતો નથી. પૂજા વિધિથી કે અવિધિથી કરે છે તેનુ જ્ઞાન નથી આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી છે તેવા ભાનપૂર્વક પોતાના પરિણામ તપાસવા જોઈએ.

*   *   *

(ફાગણ સુદ ૮ શનિવાર, તા. ૨૧-૨-૫૩)

સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય 'વીતરાગ ભાવ' છે; શુભભાવ ધર્મ નથી, પણ પુણ્ય છે.

ચોથુ-પાચમું-છઠુ વગેરે ગુણસ્થાનો છે તેને જો ન માને તો તીર્થનો જ નાશ થઇ જશે; અને જે જીવ એકલા ભેદનો જ આશ્રય કરીને ધર્મ માને છે પણ નિશ્ચય અભેદ સ્વભાવને ઓળખતો નથી તે જીવને તત્ત્વનુ ભાન નથી. નિશ્ચય વિના તો તત્ત્વનો જ લોપ થાય છે ને વ્યવહાર વગર તીર્થનો લોપ થાય છે; માટે બન્નેને જેમ છે તેમ જાણવા જોઈએ.

યાત્રા-પૂજા વગેરેનો શુભભાવ તે ધર્મ નથી, પણ પુણ્ય છે બહારની શરીરની ક્રિયાથી પુણ્ય નથી, પણ અંદર મંદરાગ કર્યો તેનાથી પુણ્ય છે. તેને બદલે શરીરની ક્રિયાથી પુણ્ય માને અને પુણ્યને ધર્મ માને-તે બન્ને ભૂલ છે નિશ્ચય-વ્યવહાર બન્નેને જાણીને નિશ્ચયનો આદર કરવો ને વ્યવહારને હેય કરવો—તે કરવાનુ છે. જાણવાયોગ્ય બન્ને છે પણ આદર કરવા યોગ્ય તો એક નિશ્ચય છે મંદરાગ જુદી ચીજ છે ને ધર્મ જુદી ચીજ છે. ધર્મ તો વીતરાગભાવ છે. નિશ્ચય સ્વભાવને

દૃષ્ટિ રાખીને, વચ્ચે રાગ આવે તેને જાણવો, પણ આદરણીય ન માનવો-તેનું નામ પ્રમાણજ્ઞાન છે. એકલા વ્યવહારના આશ્રયે ધર્મ માને ને નિશ્ચય શું છે તે ઓળખે નહિ-તો તે વ્યવહારાભાસી છે, તેનું આ વર્ણન ચાલે છે.

તે વ્યવહારાભાસી જીવ શાસ્ત્ર વાંચે છે તો પદ્ધતિ પ્રમાણે વાંચી જાય છે, પણ તેના મર્મને સમજતો નથી. જો વાંચે છે તો બીજાઓને સંભળાવી દે છે, ભણે છે તો પોતે ભણી જાય છે, તથા સાંભળે છે તો કહે છે તે સાભળી લે છે, પણ શાસ્ત્રાભ્યાસનુ જે પ્રયોજન છે તેને પોતે અંતરંગમાં અવધારતો નથી. સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય તો વીતરાગભાવ છે, વીતરાગભાવ એટલે શુ ? સ્વભાવનું અવલબન અને નિમિત્તની ઉપેક્ષા તે વીતરાગભાવ છે. પહેલાં વીતગગી દૃષ્ટિ પ્રગટે ને પછી વીતરાગી ચારિત્ર પ્રગટે. પરદ્રવ્યો તો તારાથી-ભિન્ન છે, તેનો તારામા અભાવ છે, એટલે તારાથી તેને કાઇ લાભ-નુકશાન થતું નથી ને તેનાથી તને કાંઇ લાભ-નુકશાન થતું નથી. તારી પર્યાયમા રાગાદિ ભાવ થાય છે તે પણ ધર્મ નથી. ધર્મ તો ધ્રુવસ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગભાવ પ્રગટે તેમા છે: આવું ભાન કર્યા વગર શાસ્ત્ર વાંચી જાય, સાભળી જાય કે બોલી જાય તેથી કાઇ ધર્મ થતો નથી. અંદર શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય શું છે તે અજ્ઞાની સમજતો નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમા પણ જે તત્ત્વનો નિર્ણય કરતો નથી ને દેવપૂજા, શાસ્ત્રનું વાંચન વગેરેમા જ ધર્મ માની લે છે તે વ્યવહારાભાસી છે.

ભગવાનના દર્શન કરવા જાય ત્યા પોતે મંદરાગ કરે તો પુણ્ય થાય. ભગવાન કાઇ આ જીવને શુભભાવ કરાવતા નથી. કર્મને કારણે વિકાર થાય-એ વાત તો તદ્દન જૂઠી છે. આત્માના દ્રવ્ય-ગુણમા વિકાર નથી, તો પર્યાયમા ક્યાંથી આવ્યો ?

'પર્યાયમાં કર્મે વિકાર કરાવ્યો'—એમ અજ્ઞાની કહે છે પણ તે જૂઠ છે. વિકાર થયો તે જીવની પર્યાયમાં પોતાના અપરાધથી જ થયો છે. દ્રવ્ય—ગુણમાં વિકાર નથી પણ પર્યાયમાં તેવો ધર્મ છે. તે પર્યાય પણ જીવનુ સ્વતત્ત્વ છે. ઔદયિકાદિ પાંચે ભાવો જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યુ છે કેઃ—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ।

વિચાર તો કરો કે પૂર્વે અનંત-અનંતકાળ રખડવામાં ગયો; તો વસ્તુસ્વરૂપ શું છે? શુભભાવ કર્યા. વ્રત તપ કર્યાં; છતાં રખડ્યો,—તો શું બાકી રહ્યું? હું પુણ્ય-પાપરહિત જ્ઞાયક ચિદાનંદમૂર્તિ છુ એવી દૃષ્ટિથી ધર્મનો પ્રારંભ થાય છે

શ્રી સમયસારમા કહ્યું છે કે—

णवि होदि अप्पमत्तो ण पमत्तो जाणओ दु जो भावो ।
एवं भणंति सुद्धं णओ जो सो उ सो चेव ॥ ३ ॥

આવા જ્ઞાયકસ્વભાવની પહેલા ઓળખાણ કરવી તે અપૂર્વ ધર્મની શરૂઆત છે નિમિત્તથી ધર્મ માને તેને નિમિત્તથી ભેદજ્ઞાન નથી. રાગથી ધર્મ માને તેને કષાયથી ભેદજ્ઞાન નથી, તેને ધર્મ થાય નહિ જૈનકુળમા જન્મ્યો તેથી કાંઈ ધર્મ થઈ જાય નહિ કુળપરંપરા તે કાંઈ ધર્મ નથી પુત્ર કે પૈસાના હેતુથી ભગવાનને માને તો તેમા પણ પાપ જ છે કુદેવાદિને માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ઉપરથી ઇંદ્ર ઉતરે તો પણ ધર્મી-જીવ કહે છે કે તે મારુ કાંઈ કરવા સમર્થ નથી. ઇન્દ્ર, નરેન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર કોઈ પણ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી. જે કાળે સર્વજ્ઞદેવે જે જોયું તેમા ફેરફાર કરવા કોઈ સમર્થ નથી. આમ જાણે તે કોઈ કુદેવ—દેવલાને માને નહિ. આત્માના

પરમાર્થ સ્વભાવને તો અજ્ઞાની જાણતો નથી ને અભૂતાર્થ ધર્મને સાધે છે એટલે કે રાગને ધર્મ માને છે. વ્યવહાર તો અભૂતાર્થ છે ને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે. ભૂતાર્થ આત્મ-સ્વભાવના આશ્રયે જ સમ્યગ્દર્શન છે. તેને જે જાણતો નથી ને કષાયની મંદતા કરીને પોતાને ધર્મી માને છે તે જીવ અભૂતાર્થ ધર્મને સાધે છે, તે પણ વ્યવહારાભાસી છે.

વળી કોઈ જીવો એવા હોય છે કે જેમને કંઈક તો કુળાદિરૂપ બુદ્ધિ છે તથા કંઈક ધર્મબુદ્ધિ પણ છે, તેથી તેઓ કંઈક પૂર્વોક્ત પ્રકારે પણ ધર્મનું સાધન કરે છે, તથા કંઈક આગમમા કહ્યું છે તે પ્રમાણે પણ પોતાના પરિણામોને સુધારે છે; એ પ્રમાણે તેમનામા મિશ્રપણુ હોય છે

વ્યવહારરત્નત્રય તે આસ્રવ છે; અરિહંતનું મહંતપણું બહારના વૈભવથી નહિ પણ વીતરાગી વિજ્ઞાનથી છે

વળી કોઈ ધર્મબુદ્ધિથી ધર્મ સાધે છે, પરંતુ નિશ્ચયધર્મને જાણતા નથી તેથી તેઓ પણ અભૂતાર્થ ધર્મને એટલે કે રાગને જ સાધે છે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રનો શુભ-રાગ છે તેને જ મોક્ષમાર્ગ જાણીને સેવે છે, પણ ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ નથી વ્યવહારરત્નત્રય તે આસ્રવ છે, પણ અજ્ઞાની તેને મોક્ષમાર્ગ માને છે. વળી દેવ ગુરુ-ધર્મની પ્રતીતિને શાસ્ત્રોમા સમ્યક્ત્વ કહ્યુ છે, તેથી તે જીવ અરિહંતદેવ—નિર્ગ્રંથ ગુરુ તથા જૈનશાસ્ત્ર સિવાય બીજાને વંદનાદિ કરતો નથી, કુદેવ—કુગુરુ—કુશાસ્ત્રને માનતો નથી, પણ સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રને પરીક્ષા કરીને પોતે ઓળખતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક યથાર્થ પરીક્ષા કરે તો મિથ્યાત્વ રહે નહિ. અજ્ઞાની માત્ર બાહ્ય

શરીરાદિ લક્ષણો વડે જ પરીક્ષા કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સર્વજ્ઞને ઓળખતો નથી. ભગવાનને પણ પરીક્ષા કરીને ઓળખવા જોઈએ. સમન્તભદ્રાચાર્ય પણ સર્વજ્ઞની પરીક્ષા કરીને આપ્તમીમાંસામાં કહે છે કે હે નાથ!

> देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः
> मायाविष्वपि दृश्यंते नातस्त्वमसि नो महान् ।

દેવો આવે, આકાશમાં ગમન થાય, ચામર ઢાળે, સમવસરણ રચાય—તે તો બધું માયાવી દેવને પણ થતું દેખાય છે, માટે તેટલાથી જ આપ મહાન નથી. પણ સર્વજ્ઞતા, વીતરાગતા વગેરે આપના ગુણોની ઓળખાણ કરીને અમે આપને મહાન અને પૂજ્ય માનીએ છીએ. માટે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સાચી પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

[૫]

જૈનાભાસોની સુદેવગુરુશાસ્ત્રભક્તિનું મિથ્યાપણું

ભગવાન ઇંદ્રોથી પૂજ્ય છે, આકાશમાં વિચરે છે, તેમને પરમ ઔદારિક શરીર હોય છે—એ વાત તો બરાબર છે, પણ તે બધાં બાહ્ય લક્ષણો છે, તે તો દેહનુ વર્ણન થયું પણ ભગવાનના આત્માના ગુણોને ન ઓળખે, તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પ્રવચનસારની ૮૦મી ગાથામા કહ્યુ છે કે—

જે જાણતો અર્હંતને, ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યયપણે
તે જીવ જાણે આત્માને, તસુ મોહ પામે લય ખરે.

ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક અર્હંતદેવના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયની પરીક્ષા કરીને યથાર્થ જાણે અને પોતાના આત્માનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે. એમ સ્વભાવસન્મુખ થઇને નિર્ણય કરે, તેને પોતાના આત્માની ઓળખાણ થાય છે, તેનો મોહ (મિથ્યાત્વ) નાશ પામે છે અને તેને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. અરિહંતોએ એ જ વિધિથી મોહનો નાશ કર્યો છે અને એવો જ ઉપદેશ આપ્યો છે કે—અમોએ જે રીતે મોહનો નાશ કર્યો તે રીને તમે પણ એવો જ પુરુષાર્થ કરો તો તમારા મોહનો પણ નાશ થશે.

અર્હંત ભગવાન દેવ છે, ઈંદ્રાદિ દ્વારા પૂજ્ય છે, અનેક અતિશય સહિત છે, ક્ષુદાદિ દોષ રહિત છે, શરીરની સુંદરતાને ધારણ કરે છે, સ્ત્રીસંગમાદિથી રહિત છે, દિવ્યધ્વનિ વડે ઉપદેશ આપે છે, કેવળજ્ઞાન વડે લોકાલોકને જાણે છે, તથા જેણે કામ, ક્રોધાદિ નાશ કર્યા છે; ઈત્યાદિ વિશેષણ કહે છે; તેમા કોઈ વિશેષણ તો પુદ્ગલાશ્રિત છે તથા કોઈ વિશેષણ જીવાશ્રિત છે; તેને ભિન્નભિન્ન ઓળખતો નથી. જેમ કોઇ અસમાનજાતીય મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં ભિન્નતા ન જાણી મિથ્યાદૃષ્ટિને ધારણ કરે છે તેમ આ પણ અસમાનજાતીય અર્હંતપર્યાયમા જીવ પુદ્ગલના વિશેષણોને ભિન્ન ન જાણી મિથ્યાદૃષ્ટિપણું જ ધારણ કરે છે.

મુનિરાજ પાસે સિંહ અને હરણ ભેગા બેસે, ત્યા કાંઇ મુનિના અહિંસાભાવને કારણે તે નથી, કેમ કે ભાવલિંગી અહિંસક મુનિ હોય ને સિંહ આવીને તેના શરીરને ખાઇ જાય. માટે બહારના સંયોગ ઉપરથી ગુણની ઓળખાણ થતી નથી. આત્માના ગુણ કયા છે ને પુણ્યનુ કાર્ય કયુ છે—તેને જુદુ જુદુ જાણવુ જોઇએ.

* * *

(ફાગણ સુદ ૯ રવિવાર, તા ૨૨–૨–૫૩)

વળી ભગવાન કેવળજ્ઞાનથી લોકાલોકને જાણે છે એમ માને છે, પણ કેવળજ્ઞાન શુ છે તે ઓળખતો નથી. વળી શરીર અને આત્માના સંયોગરૂપ પર્યાયને જ જાણે છે, પણ જીવ–અજીવને ભિન્નભિન્ન જાણતો નથી, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી ભગવાન એકલા લોકાલોકને એટલે કે પરને જ જાણે—એમ માને છે, પણ તેમાં આત્મા તો આવ્યો નહિ નિશ્ચયથી પોતાના આત્માને

જાણતાં તેમા લોકાલોક વ્યવહારથી જણાઈ જાય છે, તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી આત્મા અને શરીર તો અસમાન-જાતિ છે-એટલે કે ભિન્ન ભિન્ન જાતિ છે; તેને ભિન્ન ભિન્ન ઓળખતો નથી તેને મિથ્યાત્વ છે. વળી કર્મ ને આત્મા પણ અસમાન-જાતિ છે. છતા કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે જીવમા જ્ઞાનનો ઉઘાડ થાય—એમ માને છે તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કેવળજ્ઞાન વગેરે તો આત્માની પર્યાય છે. પુણ્યનો ઉદય અને પરમ ઔદારિક શરીર તે જીવથી ભિન્ન ચીજ છે.

પ્રશ્ન :—તીર્થંકરપ્રકૃતિ પણ જીવથી થઈ છે ને?

ઉત્તર:—ના; વર્તમાનમા કેવળજ્ઞાન અને વીતરાગતા છે, તેના કારણે કાંઈ તીર્થંકરપ્રકૃતિ નથી; તીર્થંકરપ્રકૃતિ આત્માના ગુણનુ ફળ નથી; અને પૂર્વે તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાણી તે વખતે જીવનો રાગભાવ નિમિત્ત હતો, પણ તીર્થંકરપ્રકૃતિ પોતે તો જડ છે. આત્માને કારણે તે પ્રકૃતિ માને તો તેને જડ-ચેતનની ભિન્નતાનુ ભાન નથી, તે અરિહંતને ઓળખતો નથી ભલે અરિહંતના જાપ અને ભક્તિનો શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બાંધે પણ તેને ધર્મ થાય નહિ

કેવળજ્ઞાનના કારણે દિવ્યધ્વનિ ખરતો નથી

જીવ અને શરીર જુદા ક્યારે માન્યા કહેવાય? જીવના કારણે શરીર સરખુ રહે છે, જીવના કારણે શરીર ચાલે છે—એમ જે માને છે તેણે જીવ અને શરીરને જુદા માન્યા નથી પણ એક માન્યા છે જડ પદાર્થ પણ 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' છે. એટલે જડ શરીરના ઉત્પાદ—વ્યય પણ તેના જ કારણે થાય છે. જીવના કારણે નહિ આત્માના ઉત્પાદ—વ્યય પોતામાં છે; કેવળજ્ઞાનપર્યાયપણે ભગવાનનો આત્મા ઉપજ્યો છે. પણ જડ

શરીરની પરમઔદારિક અવસ્થા થઈ તેમાં આત્મા ઊપજ્યો નથી, તે તો જડનો ઉત્પાદ છે વળી ભગવાન આકાશમાં ઊંચે ડગલા ભર્યા વગર વિચરે છે, પણ ત્યાં શરીરની ચાલવાની ક્રિયા ભગવાનના આત્માને કારણે થઈ નથી. કેવળજ્ઞાન થયું માટે શરીર ઊંચું ચાલે છે—એમ નથી. બન્નેનું પરિણમન ભિન્નભિન્ન છે. અહીં જીવમા કેવળજ્ઞાનનો સ્વકાળ છે ને પુદ્‌ગલમા દિવ્યધ્વનિનો સ્વકાળ છે, પણ જીવના કેવળજ્ઞાનને કારણે દિવ્યધ્વનિ નથી. જો જીવના કેવળજ્ઞાનને કારણે દિવ્યધ્વનિ હોય તો, જીવમા કેવળજ્ઞાન તો અતૂટપણે સદાય છે, તેથી વાણી પણ સદાય હોવી જોઈએ, પણ વાણી તો અમુક કાળે જ ખરે છે. માટે વાણી વાણીના સ્વકાળે જ ખરે છે. ભગવાનને ત્રણ કાળનું જ્ઞાન વર્તે છે, કયા સમયે વાણી ખરશે તેનું પણ જ્ઞાન છે, કેવળજ્ઞાન કોઈ પરની પર્યાયને કરતું કે રોકતું નથી. લોકો 'અરિહંત—અરિહંત' કરે છે, પણ અરિહંતના કેવળજ્ઞાનને ઓળખતા નથી

'ભગવાનની વાણી' એમ કહેવું તે ઉપચાર છે; અને ભગવાનની વાણીથી બીજા જીવને ખરેખર જ્ઞાન થતુ નથી, પણ સૌ જીવો પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે સમજે તેમા તે નિમિત્ત થાય છે જીવ-અજીવ સ્વતંત્ર છે, બંનેની અવસ્થા ભિન્નભિન્ન છે—એમ યથાર્થ વિશેષણથી જીવને ઓળખે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે નહિ.

આત્મામાથી તો વાણી નીકળતી નથી, અને ખરેખર શરીરમાથી પણ વાણી નીકળતી નથી. શરીર તે આહાર-વર્ગણામાથી બને છે, ને ભાષા ભાષાવર્ગણામાથી બને છે. જેમ ચણાના લોટમા, જે લોટ મેસુબ માટે કર્યો હોય તેમાથી મગજ ન થાય. મગજ માટે જાડો લોટ હોય છે. તેમ આહાર-

વર્ગણા અને ભાષાવર્ગણા ભિન્નભિન્ન છે, તેમાં આહારવર્ગણા માંથી સીધી ભાષા ન થાય. પણ ભાષાવર્ગણામાંથી જ ભાષા થાય છે. વળી કર્મની કાર્મણવર્ગણા છે તે પણ જુદી છે, એટલે કર્મના કારણે ભાષા થઈ—એમ પણ નથી. ભિન્નભિન્ન યોગ્યતાવાળા અનંત પરમાણુઓ જગતમાં છે.

'ભગવાન! આપ સ્વર્ગ—મોક્ષના દાતાર છો' એમ સ્તુતિમાં આવે. ત્યાં અજ્ઞાની ખરેખર એમ માની લે છે કે ભગવાન આપણને તારી દેશે. ભાઈ! સ્વર્ગ તો તારા શુભ પરિણામથી થાય છે, ને મોક્ષ તો તારા શુદ્ધ ઉપયોગથી થાય છે, તેમાં ભગવાન તો નિમિત્તમાત્ર છે. ભગવાન તને મોક્ષ આપે ને બીજાને ન આપે—તેનું કાંઈ કારણ? શું ભગવાન રાગી-દ્વેષી છે? જીવ પોતાના પરિણામથી જ સ્વર્ગ-મોક્ષ પામે છે, ભગવાન કોઈને કાંઈ દેતા નથી.

હું જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છું, મારું સ્વરૂપ નીરોગ છે, અને આ રાગ છે તે રોગ છે—એમ ઓળખીને વિનયથી જ્ઞાની કહે છે કે 'હે ભગવાન! મને ભાવઆરોગ્ય અને બોધિનો લાભ આપો! મને ઉત્તમ સમાધિ-આપો,'—ત્યાં તે ઉપચાર છે. હું મારા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમાંથી સમાધિ પ્રગટ કરું તેમાં ભગવાન તો નિમિત્ત છે. પોતે પોતામાંથી ભાવઆરોગ્ય અને સમાધિ પ્રગટ કરી ત્યારે વિનયથી—નમ્રતાથી એમ કહ્યું કે 'હે ભગવાન! આપ બોધિ-સમાધિ દાતાર છો; લોકમાં પણ 'વડીલોના પુણ્ય ખાઈએ છીએ' એમ નમ્રતાથી કહેવાય છે, પણ વડીલો પાસે પાંચ હજારની મૂડી હોય ને પોતા પાસે કરોડોની મૂડી થાય, તો વડીલના પુણ્ય ક્યાંથી આવ્યા? પોતાના પુણ્યનું ફળ છે, ત્યાં વિનયથી વડીલોના પુણ્ય કહે છે. તેમ ધર્મી જીવ પોતે પોતાના

પુરુષાર્થથી બોધિ–સમાધિ પ્રગટ કરીને તરે છે, ત્યાં ભગવાનના વિનય–બહુમાનથી એમ કહે છે કે—હે ભગવાન! આપ અમને બોધિ–સમાધિદાતાર છો. આપ અમારા દીનદયાળ, તરણ–તારણ છો, આપ અધમઉદ્ધારક અને પતિતપાવન છો. આ બધા કથન ભક્તિના—નિમિત્તના—ઉપચારનાં છે. ભગવાન પતિતપાવન હોય તો બધાનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ અને પાપનો નાશ થવો જોઈએ, પણ એમ નથી. જેમ માટીના ઘડાને ઉપચારથી 'ઘીનો ઘડો' કહેવાય, પણ તેથી કાંઈ ઘડાને મોઢામા ન મુકાય. તેમ ભગવાનને ઉપચારથી તરણતારણ, અધમઉદ્ધારક કહેવાય, પણ ખરેખર કાંઈ ભગવાન આ જીવના પરિણામના કર્તા નથી. આમ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ સમજે નહિ ને એમ ને એમ અરિહંતને માને તો તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જેમ અન્યમતીઓ કર્તૃત્વબુદ્ધિથી ઈશ્વરને માને છે, તેમ આ પણ અરિહંતને માને છે; પણ એમ નથી જાણતો કે–ફળ તો પોતાના પરિણામોનું લાગે છે. અરિહંતને નિમિત્ત માને છે તેથી ઉપચારથી તો એ વિશેષણો સંભવે છે; પણ પોતાના પરિણામ સુધાર્યા વિના તો અરિહંતમાં એ ઉપચાર પણ સંભવતો નથી. આમ જે ઓળખતો નથી અને ઓળખ્યા વગર અરિહંતનું નામ લઈને માને છે તે પણ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે ખરેખર જૈન નથી

* *

(ફાગણ સુદ ૧૦ સોમવાર તા. ૨૩–૨–૫૭)

આચાર્ય ભગવાને કહેલી વાત પં. ટોડરમલ્લજીએ ચાલુ ભાષામાં કહી છે હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું, એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી

અને પુણ્યપરિણામમાં ધર્મ માને છે તે વ્યવહારાભાસી છે. લસણ ખાતા ખાતા અમૃતનો ઓડકાર આવે નહિ, તેમ શુભ-ભાવરૂપી વિકાર કરતાં કરતા શુદ્ધદશા કદી પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અજ્ઞાની શુભભાવને ધર્મનું કારણ સમજે છે; રાગ ત્યાગવા યોગ્ય છે છતા રાગ કરતા કરતા સમ્યગ્દર્શન થશે એમ માનવું તે મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે. બાહુબલીજીના પ્રતિમાને લીધે આકર્ષણ હોય તો બધાને આકર્ષણ થવું જોઈએ, પણ એમ બનતુ નથી. જીવને ફળ તો પોતાના પરિણામોનુ છે. જે જીવ શુભ પરિણામ કરે તેને ભગવાન અથવા દિવ્યધ્વનિ શુભનુ નિમિત્ત કહેવાય છે. ભગવાન છે તો કષાયમંદતા થઈ—એમ નથી. ધર્મી જીવ સમજે છે કે મારા પરિણામ મારાથી થાય છે, ભગવાન અથવા પ્રતિમા તો નિમિત્ત માત્ર છે, તેથી ઉપચારથી ભગવાનને એ વિશેષણો સંભવે છે

પરિણામ શુદ્ધ થયા વિના અર્હંત પણ સ્વર્ગ–મોક્ષાદિના દાતા નથી અર્હંતદેવ તથા વાણી પર ચીજ છે, શુભભાવ પુણ્ય આસ્રવ છે; તેથી રહિત ચિદાનંદની દૃષ્ટિપૂર્વક શુદ્ધ પરિણામ કરે તે મોક્ષનો દાતાર છે, ને તો અર્હંતને મોક્ષદાતા ઉપચારથી કહેવાય. જેટલો શુભરાગ બાકી રહે છે તેના નિમિત્તે સ્વર્ગ મળે છે, તો ભગવાનને નિમિત્તપણે સ્વર્ગદાતાર પણ કહેવાય. ભગવાન આ જીવના શુભ કે શુદ્ધ પરિણામના કર્તા હોય તો ભગવાન નિમિત્ત રહેતા નથી. ભગવાન ઉપાદાન થઈ ગયા, માટે તે ભૂલ છે. કોઈ કહે છે કે સમ્મેદશિખર ને બાહુબલીજીનુ વાતાવરણ એવું છે કે ધર્મની રુચિ થાય—તો એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

વળી અર્હંતનું નામ સાંભળવાથી કૂતરાદિ સ્વર્ગ પામેલ છે—એમ તે કહે છે અજ્ઞાની. કોઈ કહે છે કે ભગવાનના

નામમાં ઘણો અતિશય છે! પણ તે ભ્રાંતિ છે પોતાના પરિણામમાં કષાયમંદતા થયા વિના માત્ર નામ લેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તો પછી નામ સાંભળનારને ક્યાંથી થાય ? પરિણામ વિના ફળ નથી, નામ પર ચીજ છે. તેનાથી શુભપરિણામ હોય તો બધાને શુભ પરિણામ થવા જોઈએ, પણ તેમ નથી. જે દૃષ્ટાંત આપેલ છે તેમા તે શ્વાનાદિકે પોતાના પરિણામમા કષાયમંદતા કરી છે, તેના ફળમાં સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ છે. નામને લીધે શુભભાવ થતા નથી. કોઈ ભગવાનના સમવસરણમાં ગયો અથવા મંદિરમા ગયો, પણ ત્યા દુકાનના અશુભ પરિણામ કરે તો શું ભગવાન તેને પલટાવી દેશે ? પોતાના પુરુષાર્થપૂર્વક શુભભાવ કરે તો ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય છે. અહીં ભગવાનના નામની મુખ્યતા કરી ઉપચારથી કથન કરેલ છે.

વળી કેટલાક અજ્ઞાની એમ માને છે કે-ભગવાનના નામ લો, આરતિ કરો, છત્ર ચડાવો, પૂજા કરો તો રોગનો નાશ થશે, પુત્ર મળશે, પૈસા મળશે, અનુકૂળતા મળશે; તો તેમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે અનુકૂળતા મળે છે તે પૂર્વપુણ્યને લીધે છે. વર્તમાન શુભભાવ કરે તેના કારણે વર્તમાન સંયોગ મળતો નથી. અહીં કોઈ કહે કે ભક્તામરસ્તોત્ર બોલવાથી શ્રી માનતુંગાચાર્યને ૪૮ તાળાં તૂટી ગયા હતા; તો તેને કહે છે કે તાળા તે વખતે તૂટવાના જ હતા. શુભપરિણામને લીધે તાળા તૂટ્યા તો ભક્તામરસ્તોત્રના શુભભાવને નિમિત્ત કહે છે.

સીતાજીના બ્રહ્મચર્યથી અગ્નિ પાણીરૂપે થઈ તે પણ ઉપચારકથન છે. સુકોશલમુનિ બ્રહ્મચારી હતા છતાં વાઘણ ખાય છે—તો કેમ ખાય છે ? બ્રહ્મચર્ય બહારમાં કામ કરતું નથી.

સીતાજીને પૂર્વ કર્મનો ઉદય આવ્યો તો બ્રહ્મચર્યમાં આરોપ આવ્યો. ગજકુમારમુનિ તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને બિરાજતા મુનિ હતા, બ્રહ્મચારી હતા, છતા અગ્નિનો પરિષહ કેમ આવ્યો ? માટે બ્રહ્મચર્યથી બહારમા પરિષહ મટતો નથી. અજ્ઞાની જીવ ધનની પ્રાપ્તિ માટે દુકાનના ઉંબરાને અથવા થડાને પગે લાગે છે ને ભગવાનનું નામ લે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. પૂર્વના પુણ્ય-કર્મઅનુસાર અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે ને પાપનો ઉદય હોય તો પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળે છે.

કોઈ પંડિત કહે છે કે જીવના વર્તમાન ડહાપણને લીધે અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે, પણ તે ભૂલ છે. સામગ્રી તો સામગ્રીના કારણે મળે છે, તેમાં વર્તમાન ડહાપણ નિમિત્ત નથી પણ પૂર્વપુણ્ય નિમિત્ત છે. ભગવાનના નામને લીધે સામગ્રી આવતી હોય તો ભગવાન જડના કર્તા થઈ જાય, પણ એમ નથી. સામગ્રી પોતાના કારણે આવે છે તેમાં કર્મ નિમિત્ત છે એમ બતાવવું છે. ભગવાનને સામગ્રી આપનાર માને તે વ્યવહારાભાસી છે. વળી અર્હંતની સ્તુતિ કરવાથી પૂર્વ પાપકર્મનું સંક્રમણ થઈને પુણ્યરૂપ થઈ જાય છે, ને તેના નિમિત્તે સામગ્રી મળે છે, તેથી ભગવાનની સ્તુતિ ઉપર તેવો આરોપ આવે છે.

સ્તુતિમા આવે કે 'હે પ્રભુ ! મને તારો,' તે નિમિત્તનું કથન છે. 'તારામા જ્ઞાનાનંદ શક્તિ ભરેલી પડી છે, તું તારાથી તરીશ,'—એમ ભગવાન કહે છે. જે પોતાથી તરે છે તેને ભગવાન નિમિત્ત કહેવાય. સીમંધર ભગવાન વર્તમાન બિરાજે છે; તેનાથી તરતા હોય તો મહાવિદેહમાં બધા તરી જવા જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી. જે જીવ પહેલેથી સંસાર-પ્રયોજન અર્થે ભક્તિ કરે છે તે પાપી છે. પૂજા કરવાથી અનિષ્ટ જાય ને ઇષ્ટ મળે—એમ માનનાર મિથ્યાદષ્ટિ તો છે જ તથા અશુભ-

પરિણામી પણ છે. મંદિર કરવાથી ને પૂજા કરવાથી પુત્ર મળશે—એમ માનનારને મિથ્યાત્વસહિત પાપ લાગે છે. પોતામાં કષાયમંદતા કરે તો પૂર્વના પાપકર્મ સંક્રમણ થાય, પણ આકાંક્ષાવાળાને પાપનું સંક્રમણ થશે નહિ. તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

ભગવાનની ભક્તિથી મોક્ષ થશે એમ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભગવાનની ભક્તિમાં જ તલ્લીન થાય છે પણ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ધ્યેય કરતો નથી, તેને મોક્ષ થતો નથી. અજ્ઞાની જીવ ભકિતમાં અતિ અનુરાગ કરે છે. ભગવાનને કહે છે કે 'હે પ્રભુ! હવે તો તારો!' એનો અર્થ એમ થયો કે અત્યાર સુધી ભગવાને ડુબાડ્યા ને ભગવાનને હજી સુધી તારતા આવડ્યુ નહિ; પણ તે વાત મિથ્યા છે. પોતાના કારણે જીવ રખડે છે ને તરે છે. ભકિતને લીધે મોક્ષ માને તો અન્યમતીની જેવી દૃષ્ટિ થઇ આત્માનું ભાન થયું છે તેવા જીવને શુભરાગનો વ્યય થઇ શુદ્ધદશા થશે ત્યારે મોક્ષ થશે. તેથી ધર્મી જીવના શુભરાગને મોક્ષનું પરંપરાકારણ કહ્યું છે. અજ્ઞાની જીવ ભકિતથી સમ્યગ્દર્શન માને છે તે ભૂલ છે. ભકિત તો બંધમાર્ગ છે ને સમ્યગ્દર્શનાદિ મુક્તિનો માર્ગ છે. બંધમાર્ગને મુક્તિમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. જીવોએ સાચો નિર્ણય કરવો જોઇએ ધર્મી જીવને ભક્તિનો શુભરાગ આવે છે પણ તેને તે મુક્તિનુ કારણ માનતો નથી. ભગવાનની ભક્તિ રાગ છે, વિકાર છે, પુણ્ય છે, ઉપાધિ છે; તેથી તો બંધ થાય છે.

પોતાના કારણે શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બંધાય, પણ તે મોક્ષનુ કારણ નથી. મુનિના આહારદાન વખતે શુભરાગ કરે તો પુણ્ય બંધાય છે. ભાવલિંગી સંતને નિર્દોષ આહાર આપે. તેના માટે વેચાતું ન લાવે, ઉદ્દેશિક આહાર ન આપે ને

ભક્તિસહિત વિધિપૂર્વક આપે તો પુણ્યથી જુગલિયામાં અવતાર મળે છે. દેવની ભક્તિ કે સંતની ભક્તિ તે મુક્તિનું કારણ નથી. જેમ ભગવાન કહે છે તેમ શ્રદ્ધા કરો, માર્ગમાં ગરબડ ન ચાલે.

* * *

(ફાગણ-સુદ ૧૧ મંગળવાર તા ૨૪-૨-૫૩)

જ્ઞાનીને જ સાચી ભક્તિ હોય છે

સર્વજ્ઞદેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ને શાસ્ત્રની ભક્તિને ધર્મી બાહ્ય નિમિત્ત માને છે. મારું સ્વરૂપ રાગરહિત છે—એવા સ્વરૂપમા કેલિ કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. અજ્ઞાની બાહ્ય ક્રિયાકાંડ ને પુણ્યથી ધર્મ માને છે. સંપ્રદાયમાં જન્મવાથી જૈન થવાતું નથી, પણ ગુણથી જૈન થવાય છે. જૈન મોહરાગદ્વેષને જીતવાવાળો છે. ધર્મી જીવ ભક્તિના રાગને ઉપાદેય માનતો નથી, પણ હેય માને છે. રાગ તે હિતકર્તા નથી. ત્રિલોકનાથની ભક્તિ પણ હેય છે. અશુભથી બચવા શુભ આવે છે તે ઉપદેશનુ કથન છે. જ્ઞાની શુભરાગને હેય સમજે છે. તેવા ધર્મીજીવના નિશ્ચય ને વ્યવહાર બને સાચા છે. આત્માનું ભાન થયું હોય ને સિદ્ધસમાન અંશે આનંદનો અનુભવ કરતા હોય તે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિની વાત તો અલૌકિક છે. તેઓ અંતર આનંદમાં ઝૂલે છે. ઘડીમા દેહથી આત્માનો ગોળો છૂટો પડી જાય છે, એવી તેમની દશા હોય છે. અહીં સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ રાગને ઉપાદેય માનતો નથી. સાચો જૈન ભક્તિના પરિણામ છોડી શુદ્ધમા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શુદ્ધમાં ન રહી શકે તો શુભ કરે છે પણ શુભને હેય માને છે.

પુણ્ય ને ધર્મ બંને ભિન્ન ચીજ છે. સાત તત્ત્વો છે. ભગવાનની ભક્તિ આસ્રવતત્ત્વ છે. સંવર-નિર્જરા ધર્મ છે. સાત તત્ત્વો પૃથક્ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવના આશ્રયે જે દશા પ્રગટ થાય તે સંવર-નિર્જરા છે. આસ્રવથી સંવર થતો નથી. ભક્તિથી અથવા પુણ્યથી ધર્મ માને તેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. તે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અજ્ઞાની જીવ આસ્રવમાં મજા માને છે. આત્મા તો સુંદર આનંદકંદ છે. તેની પર્યાયમાં રાગદ્વેષના પરિણામ થાય તે મેલ છે. અશુભભાવ તો મેલ છે, શુભરાગ પણ મેલ છે. રાગરહિત અંતરૂપરિણામ થવા તે ધર્મ છે. ધર્મી જીવ ભક્તિના પરિણામને ઉપાદેય માનતો નથી પણ શુદ્ધોપયોગનો ઉદ્યમી રહે છે.

પં. ટોડરમલ્લજી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૩૬ ની અમૃતચંદ્રાચાર્યની ટીકાનો આધાર આપે છે—

अय हि स्थूललक्ष्यतया केवलभक्तिप्राधान्यस्याज्ञानिनो भवति । उपरितनभूमिकायामलब्धास्पदस्यास्थानरागनिषेधार्थं तीव्ररागज्वरविनोदार्थं वा कदाचिज्ज्ञानिनोऽपि भवतीति ।

અર્થઃ—આ ભક્તિ, કેવળ ભક્તિ જ છે પ્રધાન જેને એવા અજ્ઞાની જીવોને જ હોય છે, તથા તીવ્ર રાગજ્વર મટાડવા અર્થે વા અસ્થાનનો રાગ નિષેધવા અર્થે કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે.

ભક્તિથી કલ્યાણ થશે એવી માન્યતાસહિત ભક્તિ અજ્ઞાની જીવોને જ હોય છે. જ્ઞાનીને તીવ્ર અશુભરાગ મટાડવા ભક્તિનો શુભરાગ આવે છે; છતાં શુભરાગને તે હેય સમજે છે.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની ભક્તિમાં વિશેષતા

પ્રશ્નઃ–જો એમ છે તો જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાનીને ભક્તિની વિશેષતા થતી હશે?

ઉત્તરઃ–જેને સમ્યગ્દર્શન થયું છે, જે પુણ્ય–પાપને હેય સમજે છે. દેહાદિની ક્રિયાને જ્ઞેય સમજે છે, ચિદાનંદ સ્વભાવને ઉપાદેય સમજે છે એવા ધર્મી જીવને સાચી ભક્તિ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ભકિતને મુકિતનું કારણ માને છે; તેથી તેના શ્રદ્ધાનમા અતિ અનુરાગ છે. ભગવાનની ભક્તિથી સમ્યગ્દર્શન થશે ને મુકિત થશે–એમ તે માને છે. સમ્યગ્દર્શન અરાગી પર્યાય છે. રાગની પર્યાયમાંથી અરાગી પર્યાય આવશે?——ના. તેનો નિશ્ચય ખોટો છે માટે વ્યવહાર પણ ખોટો છે. અજ્ઞાની જીવ ભકિતમાં અતિ અનુરાગ કરે છે. ભકિત કરતાં કરતાં કોઈવાર કલ્યાણ થઈ જશે એમ તે માને છે. રાગ કરતાં કરતાં સમ્યગ્દર્શન થતુ નથી. રાગને હેય સમજી, આત્માને ઉપાદેય માને તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણ થયા પછી નિશ્ચય ને વ્યવહાર એવા બે નયો હોય છે. નિશ્ચયનું ભાન નથી તેને વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે

ધર્મી જીવ શ્રદ્ધાનમા ભગવાનની ભકિતને બંધનું કારણ માને છે તેથી તેને અંતરમા અજ્ઞાનીના જેવો ભક્તિમાં અનુરાગ આવતો નથી. હવે બાહ્યમા કદાચિત્ જ્ઞાનીને ઘણો અનુરાગ હોય છે. નંદીશ્વર દ્વીપમા શાશ્વત પ્રતિમા છે, ત્યા ઈંદ્રો નાચી ઊઠે છે. તેઓ એકાવતારી છે. ભગવાનની ભકિત કરે છે, પણ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની દષ્ટિ છૂટતી નથી; છતા રાગ આવે છે ત્યારે ભકિત કરે છે–બાહ્યમાં ઘણી ભકિત કરતા દેખાય. રામચંદ્રજીએ પણ વનમાંથી આવ્યા પછી શાંતિનાથ

ભગવાનની ભક્તિ કરેલ હતી. જડની ક્રિયા આત્માની ઇચ્છાથી થતી નથી. અજ્ઞાનીને પણ એવો અનુરાગ હોય છે પણ તે ભક્તિને મુક્તિનું કારણ માને છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનીની દેવભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

અજ્ઞાનીની ગુરુભક્તિ

હવે તેને ગુરુભક્તિ કેવી હોય છે તે કહીએ છીએ.

કોઈ જીવ આજ્ઞાનુસારી છે. તેઓ આ જૈનના સાધુ છે તે અમારા ગુરુ છે, માટે તેમની ભક્તિ કરવી–એમ વિચારી તેમની ભક્તિ કરે છે, પણ ગુરુની પરીક્ષા કરતો નથી. જૈનમાં જન્મ્યા માટે ગુરુની ભક્તિ કરે છે તો તે માર્ગ નથી. અન્યમતવાળા પણ પોતાના સંપ્રદાયના ગુરુને માને છે કુળના હિસાબે ગુરુને માનવાથી ન ચાલે.

હવે કોઇ પરીક્ષા કરે છે કે આ મુનિ દયા પાળે છે, તેમના માટે બનાવેલ આહાર તેઓ લેતા નથી; તો તે સાચી પરીક્ષા નથી. ઉદ્દેશિક આહારમા છ કાયની હિંસા થાય છે એમ માની તે ન લે તો તે કાંઈ મુનિનુ સાચું લક્ષણ નથી. અન્યમતમા પણ દયા પાળે છે; તો દયા લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ-દોષ આવે છે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ ને અસંભવ–એ ત્રણ દોષરહિત લક્ષણ દ્વારા ગુરુને ઓળખવા જોઈએ. જે દયા પાળતા નથી, જે ઉદ્દેશિક આહાર લે છે તેની તો વાત નથી, પણ બાહ્યથી દયા પાળવી તે પણ સાચું લક્ષણ નથી. રાગરહિત આત્માના ભાન વિના બધુ વ્યર્થ છે.

મુનિને દયાના પરિણામ આવે છે પણ દયાથી પર જીવ બચતો નથી સંપ્રદાયની રૂઢિ મુજબ દયાના લક્ષણથી ગુરુ માને સો તે બરાબર નથી. જેના માટે ઉદ્દેશિક આહાર બને

તેને તો વ્યવહાર પણ સાચો નથી, પણ જે બાહ્યથી દયા ને બ્રહ્મચર્યાદિ પાળે છે તેની વાત છે. બાહ્ય બ્રહ્મચર્યથી મુનિનું લક્ષણ માને તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. અન્યમતવાળા પણ બાહ્ય બ્રહ્મચર્ય પાળે છે; માટે તે સાચું લક્ષણ નથી. જેને જ્ઞાતાદૃષ્ટાનું ભાન છે ને જે ૨૮ મૂળગુણનું પાલન કરે છે તે મુનિ છે. એષણાસમિતિમાં દોષ લગાવે તો ૨૮ મૂળગુણમાં દોષ છે.

मुनिव्रतधार अनंत बार ग्रीवक उपजायो।
पै निज आतमज्ञान बिना सुख लेश न पायो॥

મુનિવ્રત અનંતવાર ધારણ કર્યાં પણ આત્મભાન વિના સુખ પામ્યો નહિ. માટે બાહ્ય શુભભાવથી ગુરુની પરીક્ષા કરે તો તે સાચી પરીક્ષા નથી.

* * *

(ફાગણ સુદ ૧૨ બુધવાર, તા. ૨૫–૨–૫૩)

વ્યવહાર સમિતિ તે આસ્રવ છે, તે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ નથી. નિશ્ચય સમિતિ ને વ્યવહાર સમિતિ, નિશ્ચય ગુપ્તિ ને વ્યવહાર ગુપ્તિ એમ બે પ્રકાર છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં લીનતા એ જ નિશ્ચય ગુપ્તિ છે ને એ જ નિશ્ચય સમિતિ છે. આત્મામા લીન ન હોય ત્યારે જે શુભરાગ આવે ને અશુભથી બચે, તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે; ને શુભમાં પ્રવૃત્તિ હોય તે વ્યવહાર સમિતિ છે. ગુરુના સ્વરૂપની ઓળખાણ નથી ને ગુરુની ભકિત કરીને ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ગુરુનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગુરુ માનવા તે અજ્ઞાન છે

હવે જૈન સંપ્રદાયમાં જન્મીને કેટલાક જીવો આજ્ઞાનુસારી હોય છે. પરીક્ષા વિના સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવાતું નથી. આ

અમારા ગુરુ છે, એમ કહી તેની ભક્તિ કરે છે, પણ સાધુના સ્વરૂપની તેને ખબર નથી. આત્મભાન થયા પછી મુનિદશામાં પણ વ્યવહાર આવે છે. વ્યવહાર આવતો જ નથી—એમ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. હવે કોઈ પરીક્ષા કરે છે તો 'આ મુનિ દયા પાળે છે' એમ માની તેની ભક્તિ કરે છે. મુનિ ૪૬ દોષ રહિત આહાર લે છે, તેમાં પાંચ સમિતિના ભાવ આસ્રવ છે. ૨૮ મૂળગુણમાં જે સમિતિ છે તે આસ્રવ છે. નિર્વિકલ્પ આનંદ દશામાં લીન થવું તે નિશ્ચય સમિતિ છે.

સમિતિ તે આસ્રવ છે. પોતા માટે બનાવેલ આહારાદિ મુનિ લે નહિ. એવો નહિ લેવાનો ભાવ તે શુભભાવ છે, તે ધર્મ નથી. મુનિને નિશ્ચય ને વ્યવહાર બન્ને હોય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી નિશ્ચય ને વ્યવહાર બન્ને હોય છે. શ્રાવકને વ્યવહાર હોય છે ને મુનિને નિશ્ચય હોય છે—એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ તે ભૂલ છે દેહ, મન. વાણીથી રહિત અને રાગથી પણ રહિત આત્મામાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ સહિત પ્રતીતિ થવી તે સમ્યગ્દર્શન છે, તે નિશ્ચય છે ને જે રાગ આવે છે તે વ્યવહાર છે. બન્નેનુ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અજ્ઞાની જીવ દયા પાળવાના પરિણામથી ને નિર્દોષ આહારથી મુનિપણાની પરીક્ષા કરે છે, પણ તે બરાબર નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મુનિપણું છે. બહારથી પરીક્ષા કરવી તે યથાર્થ નથી. પરીક્ષા વિના માનવું તે અજ્ઞાન છે. નિશ્ચય ને વ્યવહારના ભાન વિના સમ્યગ્દર્શન નથી, સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન વિના ચારિત્ર ને ધ્યાન નથી, ધ્યાન વિના કેવળજ્ઞાન નથી.

તીર્થંકરદેવ કહે છે કે પરીક્ષા કર્યા વિના માનવું તે મિથ્યાપણું છે. અહીં તો સાચા મુનિની વાત છે. ભાવલિંગી મુનિને નિર્દોષ આહાર લેવાનો વિકલ્પ ઉઠે છે તે ચારિત્રનો દોષ છે, આસ્રવ છે. શુદ્ધ આહાર નહીં હોવા છતાં શુદ્ધ આહાર છે એમ બોલવું તે જૂઠું છે. મુનિને ખ્યાલ આવે કે આ દોષવાળો આહાર છે, તો લે નહિ. અશુભથી નિવૃત્તિ તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે. વ્યવહાર ગુપ્તિ આસ્રવ છે ને નિશ્ચય ગુપ્તિ સંવર છે; એમ બરાબર સમજવું જોઈએ. કોઈ કહે છે કે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન સાતમા ગુણસ્થાને હોય છે તો તે ભૂલ છે. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન ચોથા ગુણસ્થાનથી હોય છે. ત્યાર પછી મુનિપણું આવે છે. મુનિ પાંચ સમિતિનુ પાલન કરે છે. વળી બ્રહ્મચર્યથી મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે પણ સાચી પરીક્ષા નથી. બ્રહ્મચર્યનુ પાલન કરી જીવ અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયક ગયેલ છે.

વ્રતના બે ભેદ છે—એક નિશ્ચયવ્રત છે ને બીજું વ્યવહારવ્રત છે. પોતાના સ્વભાવને ચૂકી પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ આવે તે નિશ્ચયથી હિંસા છે, પણ આત્માનુ ભાન હોય તેના અહિંસાના શુભભાવને વ્યવહારથી અહિંસા કહે છે. અમારા મુનિ ધન આદિ રાખતા નથી. વસ્ત્ર રાખતા નથી, પોતાના માટે વેચાતું પુસ્તક લે નહિ, એવા પરિણામ પણ આસ્રવ છે. તેના વડે મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે સાચી પરીક્ષા નથી.

વળી ઉપવાસ, અભિગ્રહ કે નિયમથી મુનિની પરીક્ષા કરે તો તે પણ યથાર્થ નથી. ઘણીવાર જીવે એવા ઉપવાસાદિ કરેલ છે. તાઢ તડકા સહન કરવા તે મુનિપણું નથી. અંતરનો અનુભવ તે મુનિપણું છે. તેની પરીક્ષા અજ્ઞાની કરતો નથી. વળી કોઈ મુનિ અતિ તીવ્ર ક્રોધાદિ કરે તે તો વ્યવહારા-

ભાસમાં પણ આવતો નથી; પણ કોઈ મુનિ બાહ્ય ક્ષમાભાવ રાખે ને તેના વડે પરીક્ષા કરે તો તે પણ સાચી પરીક્ષા નથી. બીજાને ઉપદેશ આપે તે મુનિનું લક્ષણ નથી. ઉપદેશ તો જડની ક્રિયા છે, આત્મા તે કરી શકતો નથી. આવાં બાહ્ય લક્ષણોથી મુનિની પરીક્ષા કરે છે તે યથાર્થ નથી. પરમહંસાદિમાં પણ આવા ગુણો હોય છે. દયા પાળે, ઉપવાસાદિ કરે—એ લક્ષણો તો મિથ્યાદૃષ્ટિમા પણ હોય છે. એવા પરિણામ તો જૈન મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિઓમાં તથા અન્યમતિઓમાં પણ માલૂમ પડે છે. માટે તેમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ ને અસંભવ દોષરહિત પરીક્ષા ન કરે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શુભભાવ વડે સાચી પરીક્ષા થાય નહિ

ક્રોધાદિ પરિણામ ટાળવા તે આત્માશ્રિત છે. શુદ્ધ પરિણામ, શુભ પરિણામ ને જડના પરિણામ—એમ ત્રણેની સ્વતંત્રતાની ખબર અજ્ઞાનીને નથી. ક્ષુધા જડની પર્યાય છે. અંતર સહનશીલતાના પરિણામ થાય છે તે જીવાશ્રિત છે. ક્ષુધાનું વેદન જીવને નથી. અજ્ઞાની માને છે કે મને ક્ષુધા લાગી. વિભાવ પરિણામ જીવના છે. સમ્યક્ત્વીને પણ વિભાવ પરિણામ આવે છે. તે સમજે છે કે મારી નબળાઈને કારણે તે આવે છે, પરને લીધે આવતા નથી કોઈ જીવ પરની દયા પાળે છે; તે કથનમાં પરના શરીરની ક્રિયા જડને આશ્રિત છે ને પોતામાં અનુકંપાના પરિણામ થયા તે જીવાશ્રિત છે પરિગ્રહ ન આવવો તે જડને આશ્રિત છે ને રાગ મંદતા થવી તે જીવાશ્રિત છે—આમ જીવ-આશ્રિત ભાવ ને પુદ્ગલ આશ્રિત ભાવની જેને ખબર નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ઉપવાસમા રાગમંદતા થવી તે જીવને આશ્રિત છે ને ખાવાના પદાર્થો ન આવવા તે જડને આશ્રિત છે; ક્રોધન

પરિણામ થવા તે જીવને આશ્રિત છે ને લાલ આંખ થવી તે જડને આશ્રિત છે; ઉપદેશ-વાક્યો જડને આશ્રિત છે ને ઉપદેશ દેવાનો ભાવ જીવને આશ્રિત છે—આમ બંનેનાં ભેદજ્ઞાનની ખબર નથી, તે સાચી પરીક્ષા કરી શકતો નથી. ચૈતન્ય ને જડ અસમાનજાતિપર્યાય છે જડની પર્યાય મારાથી થાય છે—એમ અજ્ઞાની માને છે, તે અસમાનજાતિ મુનિ-પર્યાયમા એકત્વબુદ્ધિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે.

મુનિનું સાચું લક્ષણ

હવે મુનિની સાચી પરીક્ષા કરે છે. મુનિને વ્યવહાર હોય છે ખરો, પણ વ્યવહારથી મુનિની સાચી પરીક્ષા થતી નથી. સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ એ જ મુનિનુ સાચુ લક્ષણ છે. અહીં એકતાની વાત છે. પૂર્ણતાની વાત નથી. ચોથે, પાચમે સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. ત્યાર પછી આગળ વધે તો પ્રથમ સાતમુ ગુણસ્થાન આવે છે, પછી છઠ્ઠું આવે છે. સ્વરૂપમા અકષાય પરિણતિ થાય છે તે નિશ્ચય વ્રત છે ને જે શુભ પરિણામ આવે છે તે વ્યવહાર વ્રત છે. ચોથા ગુણસ્થાને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર છે દેવાદિની શ્રદ્ધા તે સમ્ય-ગ્દર્શન નથી, શાસ્ત્રનુ ભણતર સમ્યગ્જ્ઞાન નથી; ૨૮ મૂળગુણનુ પાલન તે સમ્યક્ચારિત્ર નથી. તે બધો વ્યવહાર છે.

અષ્ટસહસ્રીમા કહ્યુ છે કે પરીક્ષા કરી દેવાદિની આજ્ઞાને માને તે સમ્યક્ત્વી છે. જેમ વેપારી ચીજ લેવા જતા પરીક્ષા કરે છે તેમ અહીં ઉપાદાન-નિમિત્ત, સ્વભાવ-વિભાવ. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આદિનુ સ્વરૂપ સમજીને પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ભાનવિના મુનિપણુ લઈને શુક્લલેશ્યા કરીને જીવ નવમી ગ્રૈવેયકે ગયેલ છે, છતાં ધર્મ થયો નથી; ને આત્માનું ભાન

કરે તો દેડકું પણ સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે. જ્ઞાની પોતાની શક્તિ અનુસાર ત્યાગ તપ કરે છે; હઠ કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. જો મોક્ષમાર્ગની ઓળખાણ થાય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે જ નહિ. પરંતુ મુનિનું સાચું સ્વરૂપ ન જાણે તો સાચી ભક્તિ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય.

સોનું કસોટી કરીને લે છે; તેમ કસોટી કરવી જોઈએ ધર્મમાં કસોટી ન કરે તો ન ચાલે. સાચા મુનિના અંતરની પરીક્ષા અજ્ઞાની કરતો નથી ને વ્યવહારથી તથા શુભ ક્રિયાથી પરીક્ષા કરી, તેની સેવાથી ભલું જાણે છે; પણ પરની સેવાથી ભલુ થતું નથી, પરની સેવાનો ભાવ પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. અજ્ઞાની જીવ તેમા ભલું માની સેવા કરે છે. ગુરુની ભક્તિ અનુરાગી થઈને કરે છે. એ પ્રમાણે તેની ગુરુભક્તિનુ સ્વરૂપ કહ્યું.

* * *

(ફાગણ સુદ ૧૩ ગુરુવાર, તા ૨૬-૨-૫૩)

શાસ્ત્રભક્તિ સંબંધી અજ્ઞાનીની ભૂલ

હવે અજ્ઞાનીની શાસ્ત્રભક્તિનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

કોઈ જીવ તો આ કેવળી ભગવાનની વાણી છે, કેવળી ભગવાનના પૂજ્યપણાથી તેમની વાણી પણ પૂજ્ય છે—એમ માની તેની ભક્તિ કરે છે. આત્મા ને જડની ભિન્નતાની તથા સાત તત્ત્વોની પૃથક્તાની ખબર નથી; એકલી વાણીની ભક્તિ કરે છે તો તે પુણ્યપરિણામ છે, ધર્મ નથી.

પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ની ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે નિશ્ચયાભાસી ને વ્યવહારાભાસીનુ વર્ણન કરેલ છે. પર્યાયમા

રાગદ્વેષ હોવા છતાં પર્યાયને પ્રગટ શુદ્ધ માની લે તે નિશ્ચયાભાસી છે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની પરીક્ષા કર્યા વિના શુભરાગથી ધર્મ માને તે વ્યવહારાભાસી છે. જે જીવ પરીક્ષા વિના વાણીને પૂજ્ય માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વળી કોઈ આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરે છે કે—અમારાં શાસ્ત્રોમા રાગ મંદ કરવાનુ કહ્યુ છે, પણ શાસ્ત્રે તો રાગરહિત જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિ કરવાનુ કહ્યું છે. રાગનો અભાવ કરવાનુ કહ્યું છે તેને તે સમજતો નથી કષાય મંદ કરે તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી.

વળી અમારા શાસ્ત્રમા જેવી દયા છે તેવી દયા બીજે નથી—એમ તે કહે છે; પણ પરની દયા જીવ પાળી શકતો નથી. પરની દયા પાળવાનો ભાવ તે પુણ્ય છે, ધર્મ નથી, –એમ શાસ્ત્ર કહે છે. અજ્ઞાની તેને સમજતો નથી. પોતાની પર્યાયમાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે અહિંસા છે. પરની દયાનો ભાવ નિશ્ચયથી હિંસા છે.

'જીવો ને જીવવા દો' એમ અજ્ઞાની કહે છે. કોઈનુ જીવન કોઈ પરને આધીન નથી. શરીર કે આયુષ્યથી જીવવું તે આત્માનુ જીવન નથી. પોતાની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના ભાવ સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વક થવા ન દેવા ને જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહેવું એનું નામ જીવન છે.

જૈન આત્માનું સ્વરૂપ છે. જૈનશાસ્ત્ર પરની દયા પાળી શકવાનુ કહેતા નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે નિગોદમા અનંતા જીવો છે, બેઈંદ્રિયાદિ જીવો અનેક છે, તેની દયા પાળવી જોઈએ. પણ તે ભૂલ છે જગત્કર્તા ઈશ્વરની માન્યતાવાળો જીવ જેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેમ પર જીવોની પર્યાય પોતાના શુભરાગને

આધીન છે એમ માનનાર પરની પર્યાયનો કર્તા થાય છે, તે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે એવી માન્યતાવાળાની જેમ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે–જોઈને ચાલવાનુ કહ્યું છે ને? તો કહે છે કે શરીરની પર્યાય મારાથી થાય છે એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ શલ્ય છે. જડની પર્યાય જડથી થાય છે છતાં આત્માના ધ્યાનપૂર્વક શરીરની ક્રિયા આવી કરુ તથા આમ શરીરને રાખું તો જીવ બચે એમ માનનાર જૈન નથી. જો આત્માની ઇચ્છાથી શરીરમા કામ થતું હોય તો શરીરમાં રોગ કેમ આવે છે? આત્માની ઇચ્છાથી શરીરની ક્રિયા થતી હોય તો તે પરાધીન થઈ જાય. કોઈ પદાર્થ બીજા પદાર્થની ક્રિયા કરી શકતો નથી. પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક રાગ થવા ન દેવો ને રાગરહિત લીનતા કરવી તે અહિંસા ને દયા છે; અને એવા ભાનપૂર્વક બીજા પ્રાણીને દુઃખ ન દેવાનો ભાવ તે વ્યવહાર દયા છે, તે પુણ્ય-આસ્રવ છે. આત્મા પર જીવની પર્યાયનો તથા શરીર, મન, વાણીની પર્યાયનો કર્તા નથી. જો જડની ક્રિયા આત્માથી થાય તો જડના દ્રવ્ય તથા ગુણે શું કર્યું? જગતને અનેકાંત તત્ત્વની ખબર નથી. આત્મામા જડ નથી ને જડમાં આત્મા નથી;–આમ અનેકાતની ખબર નથી ને બહારમાં દયા માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

વળી તે કહે છે કે અમારાં શાસ્ત્રમાં ક્ષમા કહી છે; તો અન્યમતનાં શાસ્ત્રમા પણ ક્ષમા કહી છે. વૈરાગ્ય ને ક્ષમા શાસ્ત્રને ઓળખવાનુ લક્ષણ નથી વળી કહે છે કે અમારા શાસ્ત્રમા શીલ પાળવાનુ તથા સંતોષ રાખવાનું કહ્યુ છે, માટે અમારા શાસ્ત્રો ઊંચાં છે, તો તેવા શુભ પરિણામ રાખવાનુ અન્યમતનાં શાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે; માટે તે લક્ષણ સાચુ નથી. વળી, આ શાસ્ત્રોમાં ત્રિલોકાદિનું ગંભીર

નિરૂપણ છે, એવી ઉત્કૃષ્ટતા જાણી તેની ભક્તિ કરે છે. હવે જ્યા અનુમાનાદિનો પ્રવેશ નથી ત્યાં સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? માટે એ પ્રમાણે તો સાચી પરીક્ષા થાય નહિ.

જૈનશાસ્ત્રનું સાચું લક્ષણ

અહી જૈનશાસ્ત્રમાં તો અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે. શરીરમાં આત્માનો અભાવ છે, આત્મામાં શરીરનો અભાવ છે, કર્મનો આત્મામા અભાવ છે, આત્માનો કર્મમાં અભાવ છે;–આમ અનેકાતસ્વરૂપ શાસ્ત્રમા કહ્યુ હોવું જોઈએ. શરીર જડ છે, તે આત્માથી ચાલતું નથી. શરીર આત્માથી પૃથક્ છે તો તેની ક્રિયા પણ પૃથક્ છે—આમ અનેકાત દ્વારા જ્ઞાની શાસ્ત્રની ઓળખાણ કરે છે. શરીરમા રોગ આવે તે જડની પર્યાય છે, દ્વેષ થવો તે આસ્રવ છે, જડની પર્યાયમા આસ્રવનો અભાવ ને આસ્રવમા જડનો અભાવ છે, એમ માને તે અનેકાંત છે. હુ જીવ છુ અને બીજા અનંતા જીવો ને અનંતાનંત પુદ્ગલો તે હુ નથી, એટલે કે મારી પર્યાય પરથી નથી ને પરની પર્યાય મારાથી નથી,–એમ અનેકાત છે અજ્ઞાની માને છે કે પર જીવ બચે છે તો મને પુણ્ય થાય છે ને મને શુભભાવ થયો તો પર જીવ બચ્યો, પણ એમ માનવાથી અનેકાંત રહેતું નથી. પર જીવની પર્યાય પરમા છે ને શુભભાવ સ્વતંત્ર તારામા છે,–બ નેને સ્વતંત્ર સમજવા જોઈએ. ભગવાનની પ્રતિમાને લીધે શુભભાવ માને તો એકાત થઈ જાય છે. શુભભાવ થયો માટે મંદિર થયુ તો એકાત થઈ જાય છે. જૈન શાસ્ત્ર સાત તત્ત્વોને પૃથક્પણે બતાવે છે. જીવ છે તો અજીવ છે, –એમ નથી. શુભ પરિણામ છે તો અજીવની પર્યાય થાય છે

-એમ નથી. પાપનાં પરિણામ થયાં તો પર જીવ મરી ગયો, —એમ નથી પાપ પરિણામ જીવમા થાય છે ને પર જીવ જુદો છે એમ સ્વતંત્ર છે. ઉમાસ્વામી મહારાજ સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. જીવમાં અજીવાદિ છ તત્ત્વોનો અભાવ છે. અજીવમાં જીવાદિ છ તત્ત્વોનો અભાવ છે. પાપ-પરિણામ પોતાથી થાય છે ને પર જીવ મરે છે તે તેના કારણે મરે છે. વળી શુભાશુભ રહિત પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે પ્રગટતી સંવર પર્યાય શુદ્ધ છે પુણ્યથી સંવર માને તો આસ્રવ ને સંવર એક થઈ જાય આવી પરીક્ષા કર્યા વિના શાસ્ત્રની ભક્તિ કરે તો પુણ્ય છે. તેનાથી જન્મ-મરણનો અંત આવતો નથી. એકમાં બીજું તત્ત્વ નથી. હું ત્રિકાળી જ્ઞાયકતત્ત્વ છું ને સંવર-નિર્જરા પર્યાય છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યમા પર્યાય નથી ને પર્યાયમાં ત્રિકાળી દ્રવ્ય નથી—એમ સમજવું જોઈએ.

નિમિત્તને લીધે નૈમિત્તિક નથી; શાસ્ત્રને લીધે જ્ઞાન થયુ —એમ નથી; ને જ્ઞાન થયું માટે શાસ્ત્રને આવવું પડયુ એમ પણ નથી. બ ને પર્યાય ભિન્ન ભિન્ન છે, એકમાં બીજાનો અભાવ છે. આવી પરીક્ષા નથી ને સમજ્યા વગર શાસ્ત્રની ભક્તિ કરે તો ધર્મ નથી, શાસ્ત્રનુ લક્ષણ દયા, વૈરાગ્ય વગેરે માનતા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે, કારણ કે તેવા પરિણામ કરવાનુ તો અન્યમતના શાસ્ત્રમા પણ કહ્યુ છે. અનેકાંતરૂપ સાચા જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ તે શાસ્ત્રનુ લક્ષણ છે.

વળી દિવ્યધ્વનિમા તથા શાસ્ત્રમાં સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષ-માર્ગ કહ્યો છે. વ્યવહાર રત્નત્રય અધૂરી દશામાં આવે છે પણ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ નથી. જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની પ્રતીતિ,

સ્વસંવેદન જ્ઞાન ને રાગરહિત રમણતાને મોક્ષમાર્ગ કહે છે. જેમ અર્હંતનુ લક્ષણ વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન છે, પણ બાહ્ય સમવસરણાદિ લક્ષણ નથી, તેમ મુનિનુ લક્ષણ સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા છે, પણ નગ્ન શરીર તે સાચું લક્ષણ નથી; તેમ શાસ્ત્રનુ લક્ષણ નવતત્ત્વોનું ભિન્નપણું ને સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, પણ દયાદાનાદિનું પ્રરૂપણ તે શાસ્ત્રનું લક્ષણ નથી.

લક્ષણ તેને કહે છે કે જે તે જ પદાર્થમાં હોય ને બીજે ન હોય. અમારા ભગવાન પાસે દેવો આવે છે તે સાચું લક્ષણ નથી અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટ થયા તે લક્ષણથી અર્હંતની ઓળખાણ થાય છે. કોઈ શાસ્ત્ર કહે કે પહેલો વ્યવહાર આવે છે ને પછી નિશ્ચય આવે છે તો તે શાસ્ત્રનુ સાચુ લક્ષણ નથી. વ્યવહાર પરિણામ રાગ છે ને નિશ્ચય અરાગ પરિણામ છે. રાગથી અરાગ પરિણામ થયા માને તો એકાંત થઈ જાય. માટે ધવલા, સમયસાર, ઈષ્ટોપદેશ વગેરે સાચાં શાસ્ત્રોમા એક જ વાત છે મુનિને ૨૮ મૂળગુણ છે તો આત્માની શુદ્ધતા ટકે છે—એમ નથી આસ્રવ ને સંવર-નિર્જરા જુદાં જુદા છે—આમ પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

અજ્ઞાની જીવ પરીક્ષા કર્યા વિના શાસ્ત્રને માને છે આત્માનો મોક્ષમાર્ગ પરથી થતો નથી, તેમ જ દયાદાનાદિથી થતો નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને લીનતાથી મોક્ષમાર્ગ થાય છે. સાચો રત્નત્રયરૂપ મોક્ષમાર્ગ બતાવે તે શાસ્ત્રનુ સાચુ લક્ષણ છે. ચારે અનુયોગ એમ બતાવે છે કે એક તત્ત્વને લીધે બીજું તત્ત્વ નથી, વ્યવહારથી નિશ્ચય નથી

ને નિશ્ચયથી વ્યવહાર નથી—એમ જે માનતો નથી તે શાસ્ત્રનો ભક્ત નથી. કુંભાર આવે તો ઘડો થાય એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. કુંભાર જીવદ્રવ્ય છે, ઘડો પુદ્‌ગલની અવસ્થા છે, એકને લીધે બીજાની પર્યાય નથી. અનેકાંત રહસ્યથી જૈનશાસ્ત્રની ઉત્કૃષ્ટતાને ઓળખતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

માટીમાં ચૂનાની છાટ હોય તો તે માટીનાં બધા વાસણ ગરમ કરતાં તૂટી જાય. જેને માટી ને ચૂનાની ભિન્નતાની ઓળખાણ નથી તેનાં બધા વાસણ તૂટી જાય છે એમ અનેકાંત તત્ત્વોમાં ભૂલ રહી જાય ને એકાંત થઈ જાય તો બધી ભૂલ થાય છે. દેવ, ગુરુ ને શાસ્ત્ર કહે છે કે પ્રત્યેક તત્ત્વ પૃથક્ છે; ને શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે વીતરાગતા થાય છે; એમાં ક્યાંક ભૂલ અથવા વિપરીત અભિનિવેશ રહી જાય તો મોક્ષમાર્ગ થતો નથી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રભક્તિનું સ્વરૂપ કહ્યું.

એ પ્રમાણે તેને દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્રની પ્રતીતિ થઈ છે તેથી તે પોતાને વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ માને છે, પણ નિશ્ચય પ્રગટ્યા વિના વ્યવહાર કેવો? અર્હંતાદિનું સાચું સ્વરૂપ ભાસ્યું નથી તેથી પ્રતીતિ પણ સાચી થઇ નથી અને સાચી પ્રતીતિ વિના સમ્યક્ત્વની પણ પ્રાપ્તિ નથી; તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ રહે છે.

---

[૬]

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું અયથાર્થપણું

ઉમાસ્વામી મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્ર બનાવેલ છે. તેમાં तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । સૂત્ર છે. તેમાં તત્ત્વ=ભાવ, અને અર્થ=પદાર્થ, (દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય). પદાર્થના (એટલે કે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના) ભાવનું યથાર્થ ભાસન થવું તે નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન છે. ત્યાં વ્યવહારસમ્યક્દર્શનની વાત નથી. આત્મદર્શન કહો કે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહો તે એક જ વાત છે. માટે જે સાત તત્ત્વોને ભિન્નભિન્ન યથાર્થપણે શ્રદ્ધે તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાયક શુદ્ધ ચિદાનંદ છે, રાગ અને શરીરથી ભિન્ન છે. શરીર, કર્મ આદિ અજીવ છે, અને અજીવનો સ્વભાવ જડ છે પુણ્ય–પાપના પરિણામ આસ્રવ છે, અને તેનો સ્વભાવ આકુળતા છે. મારો સ્વભાવ અનાકુળ આનંદ છે. વિકારમાં અટકવું તે બંધ છે. અત્માની શુદ્ધિ અર્થાત્ યથાર્થ રુચિ, જ્ઞાન અને રમણતા તે સંવર તત્ત્વ છે. શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી તે નિર્જરા તત્ત્વ છે; અને સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તે મોક્ષ છે. સાત તત્ત્વમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પર્યાય છે. આમ સાત તત્ત્વના યથાર્થ અને પૃથક્ પૃથક્ ભાવનું શ્રદ્ધાન અને ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. અજ્ઞાનીને આવું શ્રદ્ધાન અને ભાસન હોતું નથી.

મુનિનો શુભરાગ નિમિત્તમાત્ર છે, મુનિ ખરેખર શાસ્ત્રના કર્તા નથી. શુભરાગ આવે છે તે આસ્રવ છે તેને મુનિ જાણે છે. મુનિથી શાસ્ત્ર બન્યુ એમ કહેવું તે નિમિત્તનુ કથન છે. અજ્ઞાની શાસ્ત્રોમાં જેમ જીવાદિતત્ત્વ લખ્યાં છે તેમ પોતે શીખી લે છે, ત્યાં જ ઉપયોગ લગાવે છે, અને અન્યને ઉપદેશ આપે છે. પરંતુ પોતાને તત્ત્વોનો ભાવ ભાસતો નથી, તેથી સમ્યક્ત્વ થતું નથી.

* * *

(ફાગણ સુદ ૧૪ શુક્રવાર, તા. ૨૭-૨-૫૩)

હવે કદાચિત્ કોઈ સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર મુજબ કરી લે, શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શીખી લે, શાસ્ત્ર શું કહે છે તેમા ઉપયોગ લગાવે, બીજાને ઉપદેશ આપે, પણ જીવ-અજીવાદિના ભાવની તેને ખબર નથી, ને ભાવભાસન વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા ક્યાંથી થાય? ન થાય. ભાવ ભાસવો શું છે તે અહીં કહે છે.

ભાવભાસનનું દૃષ્ટાંતસહિત નિરૂપણ

જેમ કોઈ પુરુષ ચતુર થવા અર્થે સંગીતશાસ્ત્ર દ્વારા સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના અને તાલના ભેદો તો શીખે છે, પરંતુ સ્વરાદિનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, ને સ્વરૂપ ઓળખાણ વિના અન્ય સ્વરાદિને અન્ય સ્વરાદિરૂપ માને છે, અથવા સત્ય પણ માને તો નિર્ણય પૂર્વક માનતો નથી; તેથી તેનામા ચતુરપણું થતું નથી. તેમ કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામવા માટે શાસ્ત્રમાંથી જીવ-અજીવનુ સ્વરૂપ શીખી લે છે, પણ આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે; પુણ્ય-પાપ આસ્રવ છે; તે બધાનો નિર્ણય પોતાના અંતરથી કરતો નથી, શાસ્ત્રથી શીખે છે, પણ હું જ્ઞાયક સ્વરૂપ

છું, પુણ્ય-પાપ વિકાર છે, શરીર અજીવ છે, આત્માના આશ્રયે શુદ્ધતા પ્રગટે તે સંવર–નિર્જરા છે—એમ નિર્ણયપૂર્વક સમજતો નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. તે અન્ય તત્ત્વોને અન્ય તત્ત્વરૂપ માની લે છે અથવા સત્ય માને તો ત્યાં નિર્ણય કરતો નથી. તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે સત્ય ન માને તેની વાત તો ઉપર કહેવાઈ ગઈ, પણ સત્યને જે નિર્ણય કર્યા વિના માને તેને પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર, તપ કે વ્રત હોતાં નથી. અહીં ત્રણ વાત કરી છેઃ—

(૧) દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રને ઓઘે માને તો તે ભૂલ છે.

(૨) તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

(૩) તત્ત્વોને ઓઘે માને પણ અંતરમાં ભાવભાસન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અહીં જેને ભાવભાસન નથી તેની વાત ચાલે છે. દારૂ પીધેલો માણસ જેમ કોઈવાર માતાને માતા કહે તો પણ તે ગાંડો છે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ નવ તત્ત્વોનાં નામ બોલે, પણ હું જીવ છું, વિકારાદિ અધર્મ છે, તેનાથી રહિત હું શુદ્ધ છું—એવી ખબર નથી તેને ધર્મ થતો નથી. વળી જેમ કોઈ સંગીતશાસ્ત્રાદિ ભણ્યો હોય વા ન ભણ્યો હોય, પણ જો તે સ્વરાદિના સ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે ચતુર જ છે. તેમ કોઈ શાસ્ત્ર ભણે અથવા ન ભણે પણ જો જીવાદિનું ભાવભાસન છે તો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ છે. પુણ્ય-પાપ દુઃખદાયક છે, અધર્મ છે; રાગરહિત પરિણામ શાંતિદાયક છે, હું શુદ્ધજ્ઞાયક છું ને શરીર, કર્મ વગેરે અજીવ છે,—એમ ભાવભાસન થાય તો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ છે. કદાચિત્ વર્તમાનમાં શાસ્ત્રનું બહુ ભણતર ન હોય તો પણ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ છે.

જેમ હરણ રાગાદિનું નામ જાણતું નથી પણ રાગનું સ્વરૂપ ઓળખે છે; તેમ તુચ્છબુદ્ધિ જીવ જીવાદિનાં નામ ન જાણે, પણ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે જંગલના માણસને નિધાન મળ્યું હોય, તે સંખ્યા જાણતો નથી પણ લક્ષ્મી ઘણી છે એમ જાણે છે; તેમ તિર્યંચ આત્માનું નામ, સંખ્યા વગેરે ન જાણે તો પણ તેને અંતર ભાવભાસન થાય તો સમ્યક્ત્વી છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે. તેને નવ તત્ત્વોનાં નામ આવડતાં નથી પણ તેનું સ્વરૂપ સમજે છે. હુ જીવ જ્ઞાયક તત્ત્વ છું, શરીરાદિ પર—અજીવ છે, તે મારામાં નથી. પુણ્ય–પાપના ભાવ તથા આસ્રવ–બંધના ભાવ બૂરા છે ને સંવર–નિર્જરા–મોક્ષના ભાવ ભલા. એમ ચાર બોલમાં સાત તત્ત્વોનું ભાસન થયુ છે. તેને પૂર્વે જ્ઞાનીનો ઉપદેશ મળ્યો છે; તિર્યંચ આદિ ભાવભાસનનો વર્તમાન પુરુષાર્થ કરે છે, તેમાં નિમિત્ત પૂર્વ સંસ્કારાદિ છે. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ભલા ભાવ છે વગેરે પ્રકારે ભાવભાસન છે, તેમાં દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ પણ આવી જાય છે.

કોઈ જીવ નવતત્ત્વના નામ માત્ર બોલી જાય પણ અંતર નિર્ણય કરે નહિ તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જતનથી ચાલવુ તેને નિશ્ચય સમિતિ માની લે છે. ચાલવું તો જડની ક્રિયા છે ને અંદરમા શુભભાવ થવા તે વ્યવહારસમિતિ છે, ને રાગરહિત અંતરમા શુદ્ધપરિણતિ થવી તે નિશ્ચય-સમિતિ છે,—એમ ભાવભાસન નથી, તે કદાચિત્ માત્ર શબ્દો ગોખી જાય તો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હવે ભાવભાસનમાં શિવભૂતિ મુનિનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તેઓ આત્મજ્ઞાની ધર્માત્મા મુનિ હતા, છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકામાં ઝૂલતા હતા. તેઓ જીવાદિના નામ જાણતા ન હતા. 'તુપ-માપભિન્ન '-એમ ઘોષણા કરવા લાગ્યા. ગુરુએ 'मा रूष मा

તુષ' અર્થાત્ રાગદ્વેષ કરીશ નહિ—એમ કહેલ, પણ તે ભૂલી ગયા. પરંતુ તેમને ભાવનું ભાસન હતું. એક વખત આહાર લેવા જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક બાઈ અડદની દાળ પરથી ફોતરા કાઢતી હતી. તેણે બીજીએ પૂછતાં જવાબ આપ્યો કે 'તુષમાષભિન્ન' કરુ છું. માષ એટલે અડદ અને તુષ એટલે ફોતરાં. અડદની દાળમાંથી ફોતરાં કાઢી નાખું છું. હુ શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવું ભાન તો હતું પણ વિશેષ લીનતા કરી તે વીતરાગ દશા પામ્યા. મન, વાણી, દેહથી હું ભિન્ન છું, રાગદ્વેષ ફોતરાં છે, તેનાથી રહિત હું જ્ઞાનસ્વભાવી છું. એમાં વિશેષ લીનતા કરવાથી તે કેવળજ્ઞાન પામ્યા; શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન ન હતું, છતાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા. સમ્યગ્દર્શન પછીની આ વાત છે. શિવભૂતિ મુનિ જે શબ્દો બોલ્યા તે સિદ્ધાંતના શબ્દ ન હતા; પરંતુ સ્વપરના ભાનસહિત ધ્યાન કર્યું તેથી તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા.

અગિયાર અંગનો પાઠી થાય, અથવા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે તો પણ જેને આત્માનુ ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી અગિયાર અંગનો પાઠી જીવાદિના વિશેષો જાણે છે, પણ તેને અંતરના ભાવ ભાસતા નથી તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. અભવ્યને નામ નિક્ષેપથી તત્વનું શ્રદ્ધાન છે, પણ ભાવનિક્ષેપથી ભાવભાસન નથી. જે સસારની વાતમા ડહાપણ કરે છે પણ ધર્મમા મૂર્ખપણું બતાવે છે તેને ધર્મની પ્રીતિ નથી, તથા જો શાસ્ત્રની પ્રીતિ થઈ પણ ભાવનું ભાસન નથી તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જીવ-અજીવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

વીતરાગશાસ્ત્રમાં જેવી જીવાદિ તત્વની વાત છે તેવી બીજે ક્યાંય નથી. ભગવાનની વાણીને અનુસાર આચાર્યે શાસ્ત્ર રચ્યાં

છે. સમયસાર, નિયમસાર, ષટ્ખંડઆગમ આદિ જૈનશાસ્ત્રો છે. તેમા કહેલા ત્રસ–સ્થાવરાદિરૂપ જીવના ભેદ શીખે છે, ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાનના ભેદોને શીખે છે. જીવ–પુદ્ગલાદિના ભેદોને વા તેના વર્ણાદિ ભેદોને જાણે છે. વ્યવહારશાસ્ત્રોની વાતો જાણે છે; પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમા ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત વા વીતરાગ દશા થવાના કારણભૂત જેવું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું જાણતો નથી. જડકર્મથી આત્મા ભિન્ન છે એવું ચૈતન્યસ્વરૂપ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. વ્યવહારશાસ્ત્રમા કર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ કહ્યો હોય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે ગુણસ્થાન–માર્ગણાસ્થાન તે જીવનુ મૂળ સ્વરૂપ નથી. વીતરાગદશાનું કારણ જીવ દ્રવ્ય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કઈ અપેક્ષાએ કથન છે તેને સમજતો નથી.

આગમશાસ્ત્રમાં જીવનુ સ્વરૂપ માર્ગણાસ્થાન ને ગુણસ્થાન સહિત તથા વર્તમાન પર્યાયસહિત કહેલ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા જીવનું સ્વરૂપ મુખ્યપણે એકલું શુદ્ધ કહેલ છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરી ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવને જીવ કહ્યો છે, તેના સ્વરૂપને અજ્ઞાની યથાર્થ જાણતો નથી. વળી કોઈ પ્રસંગથી તેવું પણ જાણવુ થાય તો શાસ્ત્રાનુસાર જાણી લે છે. પરંતુ પોતાને પોતારૂપ જાણી તેમા પરનો અંશ પણ ન મેળવવો તથા પોતાનો અંશ પરમા ન મેળવવો–એવું સાચું શ્રદ્ધાન કરતો નથી પોતે પોતાને જાણતો નથી હું જ્ઞાયક ચિદાનંદ છું, કર્મ–શરીરનો અંશ પોતામા ન માનવો, શરીરની ક્રિયા મારાથી થાય છે એમ ન માનવુ. આત્માની ઇચ્છા કર્મ ને શરીરમાં કાર્યકારી નથી, ને પોતાની જ્ઞાનપર્યાય શાસ્ત્રમાં નથી–એમ ભેદજ્ઞાન કરતો નથી. હુ ઇચ્છા કરુ તો પરની દયા પળે છે એમ માનવાથી જીવનો અંશ અજીવમાં આવી જાય છે.

હવે કોઈ જીવ તત્ત્વોનાં નામ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અનુસાર જાણી લે પણ વાણીથી જ્ઞાન થાય છે એમ માની લે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, પોતાના આત્માની શ્રદ્ધાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. હું છું તો કર્મ બંધાય છે તે વાત ખોટી છે. એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વમાં ન ભેળવે તો સાચું છે પણ તેવી ભિન્નતા ભાસતી નથી તેથી જીવ-અજીવની સાચી શ્રદ્ધા થતી નથી. જેમ અન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્ધાર વિના પર્યાયબુદ્ધિથી જાણપણામાં વા વર્ણાદિકમાં અહંબુદ્ધિ ધારે છે, જાણપણું થાય છે તે પણ હું છું, શરીર વર્ણાદિ પણ હું છું, ને રાગાદિ પણ હું છુ—એમ બધાને એક માને છે, તેમ જૈનમાં જન્મીને એમ માને કે 'હું ઉપદેશ આપું છું, અથવા શરીરને ચલાવું છુ" તો તે પણ જીવ-અજીવને એક કરે છે. ઉપદેશ ને શરીરની ક્રિયા તો જડની છે, તે ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી છતાં તે પોતાથી થઈ એમ જે માને છે તે જીવ-અજીવની સાચી શ્રદ્ધા કરતો નથી તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે.

* * *

(ફાગણ સુદ ૧૫ શનિવાર, તા ૨૮–૨–૫૩)

અહીં વ્યવહારાભાસીનુ નિરૂપણ ચાલે છે. જીવની ક્રિયા જીવમાં છે અને અજીવની ક્રિયા અજીવમા છે; તેનુ ભાન નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જેમ અન્યમતવાળો જીવ નિર્ણય વિના વર્તમાન અંશમાં દૃષ્ટિ કરે છે ને જાણપણા વિષે ને વર્ણાદિ વિષે અહંબુદ્ધિ ધારે છે, તેમ જૈનમા જન્મીને એમ માને કે હુ જ્ઞાનવાન છું ને ઉપદેશ પણ હુ આપું છું; તે જીવ અને અજીવને એક માને છે. જ્ઞાન આત્માશ્રિત છે ને ઉપદેશ જડ-આશ્રિત છે એવી

તેને ખબર નથી. વળી ઉપવાસ વખતે શરીરનુ ક્ષીણ થવું અથવા ભોજનનુ છૂટવું તે જડની ક્રિયા છે, છતાં તેને પોતાની માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદષ્ટિ છે. દયાદાનાદિના પરિણામ તથા જ્ઞાનાદિના પરિણામ આત્માશ્રિત છે ને શરીરની ક્રિયા જડને આશ્રિત છે, છતાં બધી ક્રિયા આત્માશ્રિત માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જ્ઞાનપર્યાય, રાગપર્યાય ને જડની પર્યાય –બધાને તે એક માને છે. ઉપદેશ મેં કર્યો ને રાગ પણ મેં કર્યો—એમ તે માને છે. ભગવાન પાસે જવાનો શુભરાગ આત્માશ્રિત છે, ને શરીરનુ હાલવું–ચાલવું, હાથ જોડાવા તે પુદ્દગલાશ્રિત છે; છતાં બંનેને એક માનવા તે ભૂલ છે.

વળી કોઈ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બનાવે પરંતુ ત્યાં અંતરંગ નિર્ધારરૂપ શ્રદ્ધાન્ નથી. શરીરની ક્રિયા તથા પર જીવની ક્રિયા મારી નથી. જ્ઞાન ને રાગ કરે છે તે જીવ કરે છે તેવી ખબર નથી. અંતરંગમા તેને શાસ્ત્રાનુસાર શ્રદ્ધાન નથી. જેવી રીતે કેફી મનુષ્ય માતાને માતા કહે તો પણ તે શાણો નથી, તેમ આને પણ સમ્યગ્દષ્ટિ કહેતા નથી. કોઈ શાસ્ત્રની વાત કહે, પણ અંતરંગમા શ્રદ્ધાન ન થયું તો તેને સમ્યગ્દષ્ટિ કહેતા નથી. જીવે ઇચ્છા કરી તો શુદ્ધ આહાર આવ્યો–એમ માનનાર જીવ અને અજીવને એક માને છે. સાત તત્ત્વોમાં જીવ-અજીવની પ્રતીતિનાં ઠેકાણા નથી. જેવી રીતે કોઈ બીજાની જ વાતો કરતો હોય તેમ આ જીવ આત્માનુ કથન કરે છે, પણ હુ પોતે જ આત્મા છું, પુણ્યપરિણામ વિકાર છે અને શરીરાદિ જડ છે—એવું ભિન્નપણુ તેને ભાસતું નથી. આત્માથી શરીર જુદું છે એમ કહે છે પણ શરીરથી આ મારો આત્મા તદ્દન જુદો છે એવો ભાવ પોતામા બેસાડતો નથી. જડની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે જડથી થાય છે, પોતાના પરિણામ જુદા છે એવી ભિન્નતાનો ભાસ થતો નથી તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

નૈમિત્તિક ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, તેમાં અન્ય પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે

વળી પર્યાયમા જીવ-પુદ્ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયાઓ થાય છે. તે સર્વને બે દ્રવ્યોના મેળાપથી નીપજી માને છે. હું જીવ છું તો શરીર ચાલે છે, ઇંદ્રિયો છે તો મને જ્ઞાન થાય છે એમ માને છે, પણ ઇંદ્રિયો તો નિમિત્તમાત્ર છે એમ જાણતો નથી. નિમિત્ત છે તો કામ થાય છે એમ માને છે. ભાષા નીકળે છે તે નૈમિત્તિક છે ને તેમાં રાગીનો રાગ નિમિત્ત-માત્ર છે. રાગ થયો માટે ભાષા નીકળે છે-એમ નથી. આંખ, કાન વગેરે ઇંદ્રિયોને લીધે જ્ઞાન થયુ માને તે એકતાબુદ્ધિ છે. ઇચ્છાને લીધે હાથ ચાલ્યો ને રોટલી વગેરેના ટુકડા થયા, રસોઈ કરતી વખતે રોટલી બળી જાય છે તે તેના કારણે બળે છે છતા બાઈએ ધ્યાન ન રાખ્યુ માટે રોટલી બળી ગઈ-એ વગેરે માનવું તે ભ્રમણા છે. સ્ત્રી તો નિમિત્તમાત્ર છે, છતા સ્ત્રીનુ ધ્યાન ન હોવું ને રોટલીનુ બળવું એ બે ક્રિયા એક જીવથી થઈ માનવી તે મૂઢતા છે પુદ્ગલની પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે તો બીજા પદાર્થને નિમિત્ત કહેવાય છે.

બાળકના હાથમાથી ચાનો પ્યાલો પડીને ફૂટી જાય ત્યાં પુદ્ગલની પર્યાય નૈમિત્તિક છે ને બાળકનુ બેખ્યાલપણુ નિમિત્ત છે. જ્ઞાની ધર્માત્માને અલ્પ રાગદ્વેષ થાય છે છતા સમજે છે કે ભાષા ભાષાના કારણે નીકળે છે; નબળાઇથી દ્વેષ આવે છે પણ તે પરનો સ્વામી થતો નથી આત્મામાં રાગદ્વેષ અથવા જ્ઞાન પોતાથી થાય છે તેમા પર પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે. નિમિત્ત છે માટે ક્રોધ આવે છે-એમ નથી. દાક્તર પોતાના કારણે આવે છે, જીવની ઇચ્છાને લીધે આવતો નથી. પૈસાની ક્રિયા પૈસાના કારણે છે, જીવની ઇચ્છાને આધીન નથી.

અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે બે પદાર્થો સાથે મળીને એક કામ કરે છે. બાઇએ ધ્યાન ન આપ્યું માટે કઢી ઉભરાતી હશે? ના. જડની ક્રિયા જડથી થાય છે. મૂર્ખ બાઈ માને છે કે હુ ત્યાં હાજર હોત તો ચૂલામાંથી લાકડું કાઢી નાખત ને કઢી ઉભરાવા ન દેત, પણ એ માન્યતા મૂઢની છે. અજ્ઞાની માને છે કે હું વિચારક છું માટે જગતની વ્યવસ્થા કરી શકું છું. દેશનો, કુટુંબનો હુ પ્રબંધક છુ—એમ માને છે તે મૂઢ છે. મૂર્ખથી જડની અવસ્થા બગડે છે ને ચતુરથી જડની અવસ્થા સુધરે છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે જીવનુ ડહાપણ પૈસામા કામ આવતું નથી. વેપારી મૂર્ખ છે માટે લક્ષ્મી આવતી નથી, ને ડાહ્યો છે માટે લક્ષ્મી આવે છે એમ માનવું તે મૂઢતા છે. તિજોરીને તાળા મારે છે ત્યા તાળાની પર્યાય અજીવની છે. જીવના કારણે તે નથી. ચોર તો ચોરવાનો ભાવ કરે છે; ને હાથમાં પિસ્તોલ ગાખે છે તે જડની ક્રિયા છે. ચોરની ઇચ્છાને લીધે પિસ્તોલ ચાલતી નથી. પિસ્તોલની ક્રિયા જડના કારણે છે, તેમા ચોરનો દ્વેષભાવ નિમિત્તમાત્ર છે.

આમ નૈમિત્તિક દશા ને નિમિત્તની સ્વતંત્રતાની જેને ખબર નથી એટલે કે તેનું સાચું ભાવભાસન થયું નથી તેને જીવ-અજીવનો સાચો શ્રદ્ધાની કહી શકાય નહિ અજ્ઞાની કદાચ કહે કે જીવ-અજીવ જુદાં છે પણ તેને ભાવભાસન નથી. જીવ-અજીવને જાણવાનું પ્રયોજન એ જ છે કે જીવની પર્યાય જીવથી થાય છે, તેમા અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે—એમ ભાવભાસન થવું જોઈએ, તે અજ્ઞાનીને થતુ નથી. આમ મિથ્યાદૃષ્ટિના જીવ-અજીવ તત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા બતાવી. પુદ્ગલો જાતિ અપેક્ષાએ એક છે પણ સંખ્યાએ અનંતાનંત છે એક પુદ્ગલથી બીજા પુદ્ગલમાં કાર્ય થાય તો અનંતાનંત પુદ્ગલો રહેતા નથી.

આમ સાત તત્ત્વનું ભાન નથી ને માને કે મેં પરની દયા પાળી તો તે ભ્રાંતિ છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પુદ્ગલે પુદ્ગલ તો સજાતીય છે તો એક પુદ્ગલ બીજાનું કરી શકે ને? ના, એક આંગળીના સ્કંધમાં અનંતા પરમાણુ છે, તે દરેકની ક્રિયા જુદી જુદી છે.

एक परिनामके न करता दरब दोइ,
दोइ परिनाम एक दर्व न धरतु है।
एक करतूति दोइ दर्व कबहू न करै,
दोइ करतूति एक दर्व न करतु है॥

'સમયસાર-નાટક'માં આ વાત કરેલ છે. બે દ્રવ્ય એક પરિણામને કરે નહિ, એક દ્રવ્ય બે પરિણામ ધરતો નથી, બે દ્રવ્ય ભેગાં થઈને એક પરિણામ કરે એમ કદી બને નહિ ને એક દ્રવ્ય કર્તા થઈને બે પરિણામ કરે એમ બને નહિ. આમ યથાર્થ શ્રદ્ધાન નથી તેને જીવ-અજીવની સ્વતંત્રતાની ખબર નથી, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

* * *

(ફાગણ વદ ૨ સોમવાર, તા. ૨-૩-૫૩)

આસ્રવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

વળી આસ્રવતત્ત્વમાં જે હિંસાદિરૂપ પાપાસ્રવ છે તેને તો હેય જાણે છે તથા અહિંસાદિરૂપ પુણ્યાસ્રવ છે તેને ઉપાદેય માને છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય આદિના પરિણામ જીવથી પોતાથી થાય છે. તે પરિણામરૂપ ક્રિયા જીવથી થઈ છે, કર્મને લીધે નથી. જે જીવ કર્મને લીધે દયાદાનાદિના પરિણામ માને તેની તો જીવ-અજીવ તત્ત્વમાં ભૂલ છે. શુભ-અશુભ પરિણામ કર્મથી થાય છે તે જીવ-અજીવતત્ત્વની ભૂલ છે, તે આસ્રવ-

તત્વની ભૂલ નથી; પણ જે જીવને તેવી ભૂલ છે તેની તો બધાં
તત્વોમા ભૂલ છે. દયાદાનાદિ પરિણામ જીવના અસ્તિત્વમા છે,
કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે. પોતાથી કેવળજ્ઞાન થાય તેમાં કેવલ-
જ્ઞાનાવરણીયનો અભાવ નિમિત્તમાત્ર છે. આમ યથાર્થ ન
સમજે ને નિમિત્ત છે તો કામ થયું એમ માનવું તે જીવ-અજીવ-
તત્ત્વની ભૂલ છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ પૃથક્ સ્વતંત્ર ન માને
તો બેના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન સિદ્ધ ન થયું. જીવમા ભાવબંધ
થાય છે તે સ્વતંત્ર છે, ને દ્રવ્યબંધ પણ સ્વતંત્ર છે. ભાવ-
બંધને લીધે કર્મબંધ માને તો અજીવ પરતંત્ર થઈ જાય
છે. કર્મબંધ કર્મના કારણે થાય છે તેમાં ભાવબંધ
નિમિત્તમાત્ર છે. એમ ન માને તો જીવ-અજીવ બંનેમાં ભૂલ
છે. જીવ સ્વતંત્ર વિકાર કરે છે ત્યારે કર્મ કર્મના કારણે
બંધાય છે તે પણ સ્વતંત્ર છે.

એમ બોલાય ખરું કે જીવે વિકાર કર્યો માટે કર્મ
બંધાણા પણ તેનો આશય સમજવો જોઈએ. નિમિત્તનૈમિત્તિક
સંબંધ સમજવો જોઈએ કર્મ કર્મના કારણે બંધાય છે ત્યારે
જીવનો વિકાર નિમિત્તમાત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. જેને
સાચી પ્રતીતિ હોય તેને સાચુ જ્ઞાન હોય જ છે. શ્રી સમય-
સારના બંધાધિકારમા પણ એ જ કહ્યું છે કેઃ—

સર્વ જીવોને જીવન-મરણ થવા તે તેના પોતાના આશ્રયે
છે. પોતાના જીવન-મરણ બીજાના આશ્રયે નથી. પર જીવને
મારવો કે બચાવવો તે શું જીવના હાથની વાત છે? ના, શરી-
રની ક્રિયા શરીરના કારણે છે, તેમા જીવ નિમિત્તમાત્ર છે.
સર્વ જીવોના જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ પોતપોતાનાં કર્મના

ઉદયના નિમિત્તથી છે. તેના આયુષ્યકર્મના નિમિત્તે જીવે છે, એ પણ વ્યવહારનું કથન છે. જીવ પોતાની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી રહે છે, તેમાં આયુકર્મ નિમિત્તમાત્ર છે; પણ બીજો જીવ નિમિત્ત નથી એમ અહીં બતાવવું છે. અજ્ઞાની જીવ માને છે કે હું છું તો પરના જીવન-મરણ, સુખ-દુઃખ થાય છે, તો તે જીવ-અજીવ તત્ત્વની ભૂલ છે. ને દયાદાનાદિ પરિણામને ઉપાદેય માનવા તે આસ્રવતત્ત્વની ભૂલ છે. વળી સુખદુઃખના સંયોગો મળવામા વેદનીયકર્મ નિમિત્ત છે, તેમા બીજો જીવ સીધુ નિમિત્ત નથી. સામગ્રી આવે છે તે પોતાના કારણે આવે છે ને તેમાં વેદનીય નિમિત્ત છે; ને જીવ સુખ દુઃખની કલ્પના કરે છે તે સ્વતંત્ર કરે છે; તેમા દર્શનમોહનીય નિમિત્ત છે. બીજો જીવ સુખ-દુઃખ આપી શકતો નથી. હુ છું તો બીજાને નભાવું છું એમ માની પર પદાર્થનો કર્તા થાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

હું બીજાને જીવાડુ છું. મેં બીજાને સુખી કર્યા, બીજાની ક્ષુધા–તૃષા મટાડી, એમ અભિમાન કરે છે તે ભ્રાંતિ છે. પર જીવને સુખી કરવાનો અથવા જીવાડવાનો અધ્યવસાન થાય તે તો પુણ્યબંધનું કારણ છે, માટે રાજી થવા જેવુ નથી. અજ્ઞાની જીવ પુણ્ય થતા ખુશી થાય છે કે 'પુણ્ય તો બ ધાણાં ને!' એમ માની રાજી થાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વળી મારવાનો વા દુઃખી કરવાનો અધ્યવસાય થાય તે પાપબંધના કારણરૂપ છે.

સત્ય બોલવુ, આજ્ઞાવિના ચીજ ન લેવી, શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવુ વગેરેમા શુભભાવ છે ને તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે. તેના રાજી થાય છે તે મોટી ભૂલ છે. તત્વાર્થશ્રદ્ધાનથી વિરુદ્ધ શ્રદ્ધા કરે તે નિગોદના આરાધક છે. મુનિ નામ ધરાવી વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ રાખે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મુનિપણુ નહીં હોવા છતા મુનિપણુ માને તે નિગોદનો આરાધક છે એમ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે.

અહીં અજ્ઞાની, 'મેં શરીરથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું.' એમ માની શરીરની ક્રિયાનો સ્વામી થાય છે. તે જીવ–અજીવમાં ભૂલ છે, ને તેમા થતા શુભ પરિણામથી ધર્મ માને તે આસ્રવમાં ભૂલ છે. અજ્ઞાની માને છે કે જીવને વિકલ્પ આવે છે માટે વસ્ત્ર છૂટી જાય છે, તો એમ નથી વસ્ત્ર છૂટવાનું કાર્ય તો વસ્ત્રથી થાય છે. જો વિકલ્પને લીધે વસ્ત્ર છૂટ્યાં માને તો જીવ–અજીવમાં ભૂલ છે. પરિગ્રહ નહિ રાખવાનો ભાવ શુભ છે–પુણ્યબંધનું કારણ છે. તેને ઉપાદેય માનવો તે આસ્રવમાં ભૂલ છે પૈસા રહેવા, અસત્ય વચન બોલવા વગેરે તો જડની ક્રિયા છે, અને પૈસા રાખું વગેરે પરિણામ પાપ અધ્યવસાન છે. તેમા પાપને હેય માનવું ને પુણ્યને ઉપાદેય માનવું તે આસ્રવતત્વમાં ભૂલ છે. હિંસાદિકની માફક અસત્યાદિક પાપ-બંધનાં કારણ છે. એ સર્વ મિથ્યા અધ્યવસાય છે તે ત્યાજ્ય છે

હિંસામા મારવાની બુદ્ધિ થાય પણ તેનુ આયુ પૂર્ણ થયા વિના મરે નહિ. મારવાનો દ્વેષ પોતે કર્યો તે પાપ છે. પોતે અહિંસાનો ભાવ કર્યો માટે જીવ બચ્યો નથી, તેના આયુષ્ય વિના જીવતો નથી. પોતાના શુભ પરિણામથી પુણ્ય બાંધે છે; તે ધર્મ નથી પુણ્યને આદરણીય માને તે આસ્રવમા ભૂલ છે. હુ જ્ઞાતદૃષ્ટા છુ, પરનો કર્તા નથી, હુ રાગનો પણ કર્તા નથી, એમ માને ત્યા નિર્બંધતા છે નિર્બંધ ભાવ ઉપાદેય છે.

હવે વીતરાગી દશા પૂર્ણ ન થાય ત્યા સુધી પ્રશસ્તરાગરૂપ પ્રવર્તો. આ ઉપદેશનું વાક્ય છે વીતરાગી દશા ન થાય ત્યા સુધી શુભ રાગ તેના કાળક્રમે આવે છે, એમ જાણો; પણ શ્રદ્ધાન તો એવુ રાખો કે દયા, દાન, ભક્તિ વગેરે બંધનુ કારણ છે, હેય છે. જો શ્રદ્ધાનમાં પુણ્યને મોક્ષમાર્ગ જાણે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સાધે છે, તેના શુભ

રાગને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહે છે; પણ તે બંધમાર્ગ છે, એમ જાણવું જોઇએ.

*   *   *

(ફાગણ વદ ૩ મંગળવાર તા. ૩–૩–૫૩)

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે, તેને જે જાણતો નથી ને બહારથી ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં આસ્રવ તત્ત્વમાં ભૂલ કેવી રીતે કરે છે તે બતાવે છે. પાપને હેય માને પણ પુણ્યને ઉપાદેય માને તે આસ્રવની ભૂલ છે. વળી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય ને યોગ એ આસ્રવના ભેદ છે. તેને બાહ્યરૂપથી તો માને, પણ તે ભાવોની જાતિ ઓળખે નહિ. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની બાહ્ય લક્ષણથી પરીક્ષા કરે, તે ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ છે; પણ અનાદિ અગૃહીત મિથ્યાત્વને ન ઓળખે, ને જ્ઞાયક સ્વરૂપ આત્માની દૃષ્ટિ નથી, પણ પુણ્ય પાપ ઉપર દૃષ્ટિ છે તે અનાદિનું મિથ્યાત્વ છે, તેને ઓળખતો નથી. સ્વની દૃષ્ટિ કરીને આસ્રવ છોડવો જોઇએ, પણ એ ભૂલ ટાળતો નથી. દયાદાનાદિ પરિણામ આસ્રવ છે, તેના ઉપરની દૃષ્ટિ તે પર્યાયદૃષ્ટિ છે અંતરમાં રાગને હિતકર માને છે તે મિથ્યાત્વને ઓળખતો નથી.

વળી બાહ્ય ત્રસ–સ્થાવરની હિંસાને અવિરતિ માને છે, ઇંદ્રિયના વિષયોની પ્રવૃત્તિને અવિરતિ માને છે, પણ તે અવિ-રતિનું સ્વરૂપ નથી જડની ક્રિયા ઘટી તો વિષયો ઘટ્યા એમ માને છે. સ્ત્રી, લક્ષ્મીનો સંસર્ગ કરે તો અવિરતિ થાય છે એમ માને છે, પણ હિંસાનું પ્રમાદપરિણતિ મૂળ છે ઉગ્ર પ્રમાદ થવો તે અવિરતિ છે. નગ્ન થવાથી અવ્રત છૂટયાં એમ માને છે, તે ભૂલ છે વિષયમાં આસક્તિ થવી તે અવ્રત છે.

અંતરની આસક્તિ છૂટે નહિ ને માને કે હું વ્રતધારી છું. બાહ્યમાં ઇંદ્રિયોના વિષયોમા ન જોડાય માટે અવ્રત છૂટી ગયુ એમ માને છે તે અવિરતિમા ભૂલ છે. પર્યાયમાં તીવ્ર પ્રમાદભાવનો ને વિષયની આસક્તિનો ત્યાગ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક થયો નહિ ને બાહ્યથી આસક્તિનો ત્યાગ માને તે અવિરતિરૂપ આસ્રવતત્ત્વમા ભૂલ છે.આવી ભૂલવાળાને સમ્યગ્દર્શન હોય નહિ

આત્માના ભાનપૂર્વક વિશેષ સ્થિરતા થવી તે વ્રત છે તેને ઓળખતો નથી. પ્રમાદભાવને પીછાણતો નથી, પણ બહારનાં નિમિત્તો છૂટયા માટે અવ્રત છૂટયાં એમ માને છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવા ભાનપૂર્વક અંશે લીનતા થતાં અવ્રત પરિણામ છૂટી જાય છે ને નિમિત્ત પણ નિમિત્તના કારણે છૂટી જાય છે. તેને જાણતો નથી તે આસ્રવતત્ત્વમાં ભૂલે છે.

વળી બાહ્ય ક્રોધાદિ કરવો તેને કષાય જાણે, પણ અભિપ્રાયની ખબર નથી. અનુકૂળ પદાર્થો મળે તો રાગ કરવો પડે, ને પ્રતિકૂળ પદાર્થો મળે તો દ્વેષ કરવો પડે; એ કષાયનો અભિપ્રાય છે અજ્ઞાની માને છે કે હુ વિકલ્પ કરું છું માટે બહારના પદાર્થો આવે છે. અભિપ્રાયમાં કષાય રહેલ છે તેથી આસ્રવતત્ત્વની ભૂલ છે. વળી આત્મામા યોગ (–પ્રદેશકંપન)ની ક્રિયા છે તેને અજ્ઞાની માનતો નથી જડની ક્રિયા મેં રોકી, માટે યોગ રોકાયો એમ માને છે. મન, વચન, કાયાની ક્રિયા જડની છે, તેની ખબર નથી ને શરીરાદિની ક્રિયા રોકાણી તેથી ધર્મ થયો એમ માને છે, પણ અંતરમા શક્તિભૂત યોગોને તે જાણતો નથી. એ પ્રમાણે તે આસ્રવોનુ સ્વરૂપ અન્યથા જાણે છે.

વળી રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપ જે આસ્રવભાવ છે તેનો નાશ

કરવાની ચિંતા નથી ને મારી ક્રિયા સુધારું એમ તે માને છે. અનુકૂળ નિમિત્તો મેળવવાનો ને પ્રતિકૂળ નિમિત્તો દૂર કરવાનો ઉપાય રાખે છે. બાહ્યક્રિયા છોડો, ભોજન છોડો, સ્ત્રી છોડો, લક્ષ્મીને છોડો, બાહ્ય પરિગ્રહનું પ્રમાણ કરો તો ધર્મ થશે એમ અજ્ઞાની માને છે. બહારની ક્રિયા છૂટવાથી પ્રતિમા થઈ એમ તે માને છે. પણ પ્રતિમા બહારથી આવતી નથી. અંતર પરિણામ સુધર્યાં નથી. જીવ-અજીવનું ભેદજ્ઞાન નથી, જીવની સ્વતંત્ર ક્રિયામાં અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે ને અજીવની સ્વતંત્ર ક્રિયામાં જીવ નિમિત્તમાત્ર છે એવી સ્વતંત્રતાની ખબર નથી તેને પ્રતિમા ક્યાંથી હોય?

કંચન, કામિની ને કુટુંબ—એ ત્રણ છોડો તો ધર્મ થશે—એમ અજ્ઞાની કહે છે. તે છૂટાં જ પડેલાં છે; તેને હું છોડું છું એ માન્યતા જ મિથ્યાત્વ છે. આત્મા તેનાથી પર છે, ને રાગદ્વેષરહિત છે. એવા આત્માના ભાનપૂર્વક રાગ છૂટે તો કંચન, કામિની ને કુટુંબના નિમિત્ત છૂટયાં કહેવાય; નહિતર નિમિત્ત પણ છૂટયાં કહેવાતાં નથી. સ્વરૂપમા લીનતા કરવી તે ચારિત્ર છે, બાહ્ય ત્યાગ તે ચારિત્ર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે બાહ્ય વસ્તુ છોડો તો અંતરમાં રાગ છૂટશે પણ તે વાત ખોટી છે.

દ્રવ્યલિંગી મુનિ અન્ય દેવાદિકની સેવા કરતો નથી, ૨૮ મૂળગુણનું પાલન કરે છે ને પ્રાણ જાય તો પણ વ્યવહારધર્મ ન છોડે, તો ત્યાં ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ છે, પણ અગૃહીતનો ત્યાગ નથી. તે બાહ્યહિંસા બિલકુલ કરતો નથી, પોતા માટે બનાવેલ આહાર લેતો નથી, ત્યારે તો શુભ પરિણામ થાય છે, પણ ધર્મ થતો નથી. જૂઠું બોલતો નથી, દયા પાળે છે, વિષય સેવન કરતો નથી, ક્રોધાદિ કરતો નથી, શરીરના ખંડ-ખંડ કરે તો પણ ક્રોધ ન કરે તેવો વ્યવહાર છે, પણ અંતરમાં

ભાન નથી, તેથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટયું નથી. તેને મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય ને યોગ—એમ ચારે આસ્રવ હોય છે. હું નિમિત્ત છું તો જડની ક્રિયા થાય છે—એમ તે માને છે. યથાર્થ વાતની ખબર નથી. બીજું એ કાર્યો તેઓ કપટથી કરતા નથી. જો કપટથી કરે તો ગ્રૈવેયક સુધી કેવી રીતે પહોંચે? ન પહોંચે. અંતરંગ મિથ્યા અભિપ્રાય, અવ્રત, રાગ-દ્વેષની ઇષ્ટતા વગેરે રાગાદિભાવ આવે છે તે જ આસ્રવ છે તેને ઓળખતો નથી, તેથી તેને આસ્રવતત્ત્વની સાચી શ્રદ્ધા નથી.

બંધતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

હિંસા, જૂઠું, ચોરી વગેરે અશુભભાવો વડે નરકાદિરૂપ પાપબંધને બૂરો જાણે ને દયાદાનાદિના બંધને ભલો જાણે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બંને બંધ છે, આત્માનું હિત કરતા નથી. દયા-દાનાદિથી મને પુણ્ય તો બંધાયું છે! એમ હરખ કરે છે, બંને બંધ છે છતાં પુણ્યબંધને ભલો જાણે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પુણ્યબંધથી અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે ને પાપબંધથી પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળે છે, પણ તે વડે સ્વભાવ મળતો નથી. પાપબંધને બૂરો જાણી દ્વેષ કરે છે, નરકની સામગ્રી ઉપર દ્વેષ કરે છે ને પુણ્યબંધથી સારી સામગ્રી મળશે એમ માની રાગ કરે છે, પણ તે ભ્રાંતિ છે. સમવસરણ જોવાનું મળ્યું તેમા આત્માને શો લાભ? પર ચીજથી લાભ-અલાભ નથી. સ્વર્ગમાં જઈશું ને પછી ભગવાન પાસે જઈશું તો ત્યાં શું મળ્યું? સમવસરણ તો જડ છે, પર છે, ત્યાં અનંતવાર જીવ ગયો છે. સામગ્રીથી સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અજ્ઞાની જીવ પ્રતિકૂળ સામગ્રીમા દ્વેષ કરે છે ને અનુકૂળ સામગ્રીમા રાગ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ છે. રાગનો અભિપ્રાય રહ્યો તે બંધતત્વની ભૂલ છે. તેની તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા ખોટી છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના

સમ્યગ્દર્શન નથી ને સમ્યગ્દર્શન વિના ચારિત્ર હોતું નથી. જૈનદર્શનમાં ગરબડ ન ચાલે, તત્ત્વમાં અન્યાય ન ચાલે. અબંધસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રથી ધર્મ થાય છે. અજ્ઞાની જીવ સોળ કારણ ભાવનામાં રાગ કરે છે; તેને તીર્થંકર પ્રકૃતિનો બંધ થતો નથી. જ્ઞાની જીવ રાગને હેય માને છે ને તીર્થંકર પ્રકૃતિને પણ હેય માને છે. જ્ઞાની જીવને કોઈને નબળાઈથી શુભરાગ આવે તો તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિ બંધાઈ જાય છે.

ભક્તિમાં આવે કે 'હે ભગવાન! તમારી પાસેથી એક દેવ મોકલો' વગેરે નિમિત્તનું કથન છે. અજ્ઞાની જીવ સંયોગની ભાવના કરે છે. પાપના બંધને ખરાબ માને કેમ કે તેનાથી પ્રતિકૂળ સામગ્રી મળશે, ને પુણ્યબંધથી અનુકૂળ સામગ્રી મળશે માટે તેને સારો માને એ બંધતત્ત્વની ભૂલ છે. પુણ્ય–પાપ પરિણામથી બંધ થશે ને સામગ્રી મળશે. તેમાં કોઈ સામગ્રીને અનુકૂળ ને કોઈને પ્રતિકૂળ માનવી તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે. અહીં વ્રત–તપ કરો તો સ્વર્ગમાં જવાશે ને ત્યાંથી ભગવાન પાસે જવાશે, ને ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પામશું–એમ અજ્ઞાની માને છે. સંયોગ ઉપર તેની દૃષ્ટિ છે પણ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ નથી, તેને પોતાના આત્મા પાસે આવવું નથી. બંધન અહિતકર છે, પુણ્ય–પાપ હેય છે, સંવર–નિર્જરા હિતકર છે ને મોક્ષ પરમ હિતકર છે—એવી ઓળખાણ નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બંધતત્ત્વમાં પુણ્યથી સારો બંધ પડ્યો એમ માની હરખ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અહીં પં. ટોડરમલ્લજી કહે છે કે પુણ્ય-પાપથી સામગ્રી મળે છે. અત્યારે કોઈ વર્તમાન પંડિત કહે છે કે સામગ્રી પુણ્ય–પાપથી મળતી નથી, તો તે ભૂલ છે. જેમ સારાં હવા-પાણી આદિ અનુકૂળ સામગ્રી મળે તે વખતે જીવ રાગ કરે

છે ને સાપ, ઝેર વગેરે પ્રતિકૂળ મળે તે વખતે દ્વેષ કરે છે; તેમ આ જીવ પુણ્યથી ભવિષ્યમાં અનુકૂળ પદાર્થો મળશે એમ માની રાગ કરે છે, ને પાપથી પ્રતિકૂળ મળશે એમ માની દ્વેષ કરે છે;—આમ તેને રાગદ્વેષ કરવાનુ શ્રદ્ધાન થયુ. માટે એના અભિપ્રાયમાં મિથ્યાત્વ છે. જેવી રીતે આ શરીર સંબંધી સુખ-દુ:ખ સામગ્રીમાં રાગદ્વેષ કરવો થયો તેમ ભવિષ્યમા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સામગ્રી પ્રત્યે રાગદ્વેષ કરવો થયો.

વળી દયાદાનાદિ શુભ પરિણામથી તથા હિંસાદિ અશુભ પરિણામથી અઘાતિકર્મોમાં ફેર પડે છે. શુભથી શાતા બંધાય છે ને અશુભથી અશાતા બંધાય છે. શુભથી વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્રમાં ફેર પડે છે, પણ અઘાતિકર્મો કાંઈ આત્મગુણનાં ઘાતક નથી. શુભાશુભભાવોથી ઘાતિકર્મોનો બંધ તો નિરંતર થાય છે કે જે સર્વ પાપરૂપ જ છે. અહીં ઓછાવત્તા બંધનો પ્રશ્ન નથી. પુણ્યથી ઘાતિકર્મોમા રસ ઓછો પડે પણ બંધ તો નિરંતર છે. શુભ હોય કે અશુભ હોય તો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ને અંતરાયનો બંધ નિરંતર પડે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ શુભભાવ વખતે તેનો બંધ પડે છે. તે સર્વ પાપરૂપ જ છે ને એ જ આત્મગુણના ઘાતક છે. શુભ વખતે પણ બંધ પડે છે—એમ અહીં બતાવે છે. બંધ દુઃખદાયક છે ને અબંધ સ્વભાવ હિતકારક છે, તે સમજણ વિના પુણ્યબંધને હિતકારી માને તે બંધતત્ત્વમાં ભૂલ કરે છે.

* * *

(ફાગણ વદ ૪ બુધવાર તા. ૪–૩–૫૩)

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનુ લક્ષણ છે. તે લક્ષણ ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડી સિદ્ધમાં પણ રહે છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. જો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વ્યવહાર હોય તો સિદ્ધમાં તેવો વ્યવહાર હોતો નથી, ને ત્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તો સંભવે છે, માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૩૨૩ માં કહ્યું છે કે કેવળી સિદ્ધ ભગવાનને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ સમ્યક્ત્વ હોય છે જ; માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

તત્ત્વ એટલે ભાવ. જીવનો ભાવ જ્ઞાયક છે. વ્યવહાર-રત્નત્રયનો ભાવ આત્માના આનંદને લૂટનારો છે; એમ ભાવનું ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. જીવનો જ્ઞાયકસ્વભાવ છે, અજીવનો સ્વભાવ જડ છે, પુણ્ય–પાપ બંને આસ્રવ છે–હેય છે, બંધ અહિતકારી છે, સંવર-નિર્જરા હિતરૂપ છે ને મોક્ષ પરમહિતરૂપ છે–એવું ભાસન થવું તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. વળી મોક્ષશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમા 'जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम्' કહ્યું છે ત્યા तत्त्वम् એક વચન કહ્યુ છે. માટે ત્યા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે. રાગરહિત ભાવની વાત છે. સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનસ્વભાવ–એકમા સાતનુ ભાવભાસન રાગરહિત થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રમા સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગજ ને અધિગમજ એવા બે ભેદ બતાવ્યા છે, તે વ્યવહારના ન હોઇ શકે; માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

તીર્થંકરની વાણીથી કોઈને લાભ થતો નથી. જે પરિણામથી તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિ બંધાણી તે પરિણામ જીવને પોતા માટે હેય છે ને પ્રકૃતિ અહિતકર છે, તો પછી બીજાને હિતકર કેમ હોય? અજ્ઞાની જીવ તીર્થંકર પુણ્યપ્રકૃતિથી લાભ માને છે ને તેનાથી ઘણા જીવો તરે છે એમ માને છે

તે ભૂલ છે. પોતે પોતાના કારણે તરે છે તો તીર્થંકરની વાણીને નિમિત્ત કહેવાય, તેમ તે સમજતો નથી. આ પ્રમાણે શુભાશુભ ભાવો વડે કર્મબંધ થાય તેને ભલો-બૂરો જાણવો એ જ મિથ્યાશ્રદ્ધાન છે અને એવાં શ્રદ્ધાનથી બંધતત્ત્વનું પણ તેને સત્ય શ્રદ્ધાન નથી.

સંવરતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

પર જીવને નહિ મારવાના ભાવ, બ્રહ્મચર્ય પાલનના ભાવ, તેમ સત્ય બોલવાના ભાવ, વગેરે ભાવ આસ્રવ છે. તેને અજ્ઞાની સંવર અથવા સંવરનુ કારણ માને છે સંવર અવિકાર છે ને આસ્રવ વિકાર છે અવિકારનુ કારણ વિકાર ક્યાથી થાય? માટે તેમ માનનારની મૂળમા ભૂલ છે. અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનની ભૂલ બતાવે છે. તત્ત્વાર્થ એટલે તત્ત્વ+અર્થ. અર્થમાં દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાય ત્રણે આવી જાય છે ને તત્વ એટલે ભાવ. દ્રવ્યનો ભાવ, ગુણનો ભાવ અને પર્યાયનો ભાવ—એમ ત્રણેના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વમા જીવ ને અજીવ દ્રવ્ય છે; આસ્રવ. બંધ, સવર, નિર્જરા, મોક્ષ—એ પર્યાય છે તેના ભાવનુ ભાસન થવું જોઈએ. વળી દ્રવ્યઆસ્રવ, દ્રવ્યબધ, દ્રવ્યસંવર, દ્રવ્યનિર્જરા, ને દ્રવ્યમોક્ષ—એ અજીવની પર્યાયો છે; તેનુ પણ ભાવભાસન થવું જોઈએ આમ દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાયના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અહિંસા પરમધર્મ છે. રાગરહિત શુદ્ધદશા—મહાવ્રતાદિના પરિણામથી પણ રહિત દશા—તે અહિંસા છે, તે સંવર છે; ને મહાવ્રતાદિના પરિણામ આસ્રવ છે, તે સંવર નથી.

વળી. તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં

ઔપશમિકભાવને પહેલો લીધો છે, તેથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનમા નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વાત છે. પારિણામિકભાવ દ્રવ્ય છે ને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક ને ક્ષાયિક—ચારે પર્યાય છે, તે જીવનું સ્વતત્ત્વ છે. તે સૂત્રમાં પ્રથમ ઔપશમિકભાવ લીધો છે, કેમ કે જેને પ્રથમ ઔપશમિકભાવ પ્રગટ થાય છે તે બીજા ભાવોને યથાર્થ જાણી શકે છે. જેને ઔપશમિકભાવ પ્રગટ્યો નથી તે ઔદયિકભાવને પણ યથાર્થ જાણતો નથી.

અજ્ઞાની જીવ સંવરતત્ત્વમા ભૂલ કરે છે. વ્રત, પ્રતિમા આદિના પરિણામ આસ્રવ છે, સવર નથી. આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે, તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આસ્રવથી સંવર પ્રગટતો નથી. વળી જીવના આશ્રયે સંવર પ્રગટે છે એમ કહેવું તે પણ સાપેક્ષ છે. પ્રથમ નિરપેક્ષ નિર્ણય કરવો જોઈએ. સાતેના ભાવ સ્વતત્ર છે. જીવ જીવથી છે, સંવર સંવરથી છે-એમ સાતે સ્વતત્ર છે. એમ નિર્ણય કર્યા પછી જીવના આશ્રયે સવર પ્રગટે છે એમ સાપેક્ષ કહેવાય.

શુભ—અશુભ પરિણામ બ ને અશુદ્ધ છે. આત્માના આશ્રયે પરિણામ થાય તે શુદ્ધ છે. અહિંસાદિરૂપ શુભાસ્રવને અજ્ઞાની સંવર માને છે, તે સંવરતત્ત્વમા ભૂલ છે

પ્રશ્નઃ—મુનિને એક જ કાળમા બે ભાવ થાય છે ત્યાં તેમને બંધ પણ થાય છે તથા સંવર—નિર્જરા પણ થાય છે એ કેવી રીતે?

ઉત્તર:—એ ભાવ મિશ્રરૂપ છે ચિદાનદ આત્માના આશ્રયે જે વીતરાગી દશા થાય તે સંવર છે, ને જેટલો રાગ બાકી છે તે આસ્રવ છે. અકષાય પરિણતિ થાય તે વીતરાગી ભાવ છે ને તે યથાર્થ મુનિપણું છે. જેટલો રાગ બાકી છે તે વ્યવ-

હાર છે, બંધનું કારણ છે. જો વ્યવહાર સર્વથા ન હોય તો કેવળદશા હોવી જોઈએ, ને જો વ્યવહારથી લાભ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. સાધક જીવને અંશે શુદ્ધતા છે ને અંશે અશુદ્ધતા છે. તે શુભરાગને હેય માને છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આવો શુભરાગ લાવવો કે નહિ?

સમાધાનઃ—કયા રાગને ફેરવી શકીશ? ચારિત્રગુણની ક્રમબદ્ધપર્યાય જે થવાની તે થવાની, તેને કેવી રીતે ફેરવવી? જ્ઞાનીને શુભરાગ ફેરવવાની દૃષ્ટિ નથી, પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવાની ભાવના છે.

શ્રી ઉમાસ્વામી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહે છે, તે સાતના ભાવ-ભાસન વિના કર્મનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થતો નથી. પંચાસ્તિકાયની ગાથા ૧૭૩ ની ટીકામા જયસેન આચાર્યે તત્ત્વાર્થસૂત્રને દ્રવ્યાનુયોગના શાસ્ત્ર તરીકે ગણ્યું છે, ને દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ત્રણેની વ્યાખ્યા આવે છે. અહીં તત્ત્વાર્થનું યથાર્થ ભાસન નથી તેની વાત ચાલે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને ભાવનું ભાસન નથી. તેને નામનિક્ષેપથી અથવા આગમદ્રવ્યનિક્ષેપથી તત્ત્વશ્રદ્ધા કહેવાય. આગમથી ધારણ કરી લે પણ પોતાને ભાવનું ભાસન નથી. તેથી તેને સાચી શ્રદ્ધા નથી. તે વાત અહીં નથી. અહીં તો નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શનની વાત છે.

અહીં સંવરની ભૂલ બતાવે છે. એક ક્ષણમા જે મિશ્ર-ભાવ થાય છે તેમા બે કાર્ય તો બને, પણ મહાવ્રતાદિના પરિણામ આસ્રવ છે, તેને સંવર–નિર્જરા માનવા તે ભ્રમ છે. અંતર નિર્વિકલ્પ શાંતિ ને આનંદ ઉત્પન્ન થાય તે સંવર છે; છતાં જે પ્રશસ્ત રાગના ભાવથી આસ્રવ થાય તે જ ભાવથી સંવર–નિર્જરા પણ થાય એમ માનવું તે સંવરતત્ત્વમાં ભૂલ છે.

(ફાગણ વદ ૫ ગુરુવાર, તા. ૫-૩-૫૩)

શુભરાગ સંવર નથી; પણ આસ્રવ છે

આત્મામાં પંચમહાવ્રત, ભક્તિ વગેરેના પરિણામ થાય તે શુભરાગ છે, તે આસ્રવ છે. તે રાગને આસ્રવ પણ માનવો ને તેને જ સંવર પણ માનવો તે ભ્રમ છે. એક જ ભાવથી—શુભરાગથી આસ્રવ તથા સંવર બંને કેમ થાય? મિશ્રભાવનું જ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને પણ જે રાગ છે તે ધર્મ નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રાગરહિત છે તે જ ધર્મ છે. હું જ્ઞાયક છું—એવા સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનથી જેટલો વીતરાગભાવ થયો તે સંવરધર્મ છે, ને તે જ સમયે જે રાગ બાકી છે તે આસ્રવ છે. એક જ સમયમાં આવો મિશ્રરૂપ ભાવ છે; તેમાં વીતરાગ અંશ અને સરાગ અંશ બંનેને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મી જીવ ઓળખે છે. પહેલાં વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય—એમ નથી. વ્યવહારનો શુભરાગ તો આસ્રવ છે. આસ્રવ તે સંવરનું કારણ કેમ થાય? પહેલો વ્યવહાર, અને તે વ્યવહાર કરતા કરતાં નિશ્ચય થાય—એવી દૃષ્ટિથી તો સનાતન જૈન પરંપરામાંથી જુદા પડીને શ્વેતામ્બરો નીકળ્યા; અને દિગંબર સંપ્રદાયમાં રહીને પણ કોઈ એમ માને કે રાગ કરતા કરતા ધર્મ થશે, વ્યવહાર કરતાં કરતા નિશ્ચય થશે—તો એમ માનનાર પણ શ્વેતાંબર જેવા જ અભિપ્રાયવાળો છે. તેને દિગંબર જૈનધર્મની ખબર નથી.

જેણે રાગનો આદર કર્યો કે 'રાગ કરતા કરતાં સમ્યગ્દર્શન થઈ જશે, પહેલાં વ્યવહારની ક્રિયા સુધારો પછી ધર્મ થશે.' એમ માનનારે દિગંબર જૈનશાસનને કે મુનિઓને માન્યા નથી. પોતાને દિગંબર જૈન કહેવડાવે પણ જૈનધર્મ શું છે તેની તેને ખબર નથી. તે જીવ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વસ્તુ એક સમયમાં સામાન્યશક્તિનો ભંડાર છે; ને વિશેષરૂપ પર્યાય

છે તેમાં અભેદરૂપ સામાન્યની દૃષ્ટિ કરે તો પર્યાયમાં સમ્યગ્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે. તે અભેદનો આશ્રય તો કરતો નથી, ને વ્યવહાર કરતાં કરતાં તેના આશ્રયે કલ્યાણ માને છે તે વ્યવહારમૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રગટ કરીને નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન થયું ત્યા જે રાગ રહ્યો તેને ઉપચારથી વ્યવહાર કહ્યો છે, પણ ધર્મીની દૃષ્ટિમા તેનો આદર નથી.

પર્યાયદૃષ્ટિથી આત્મા રાગથી અભિન્ન છે અને ત્રિકાળી દ્રવ્યની દૃષ્ટિથી આત્મા રાગથી ભિન્ન જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. ત્યા ત્રિકાળીની દૃષ્ટિ કરીને રાગને હેય જાણ્યો, ત્યારે રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ શુભમા પ્રવર્તે છે અને તેને ધર્મ માને છે પણ તે વ્યવહારાભાસી છે. નિશ્ચયધર્મની ખબર વગર રાગમાં વ્યવહાર ધર્મનો આરોપ પણ ક્યાંથી આવે? નિશ્ચય વગર વ્યવહાર કેવો? તે તો વ્યવહારાભાસ છે વળી સમિતિ–ગુપ્તિ–પરિષહજય–અનુપ્રેક્ષા–ચારિત્ર–એને સંવર કહે છે; પણ અજ્ઞાની તેના સ્વરૂપને સમજતો નથી. નિશ્ચય સ્વરૂપના અવલંબન વગર સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે સાચા હોય નહિ. મનમા પાપ ન ચિંતવે ને શુભરાગ રાખે, વચનથી મૌન રાખે અને કાયાથી હલનચલનાદિ ન કરે–એવી મન-વચન-કાયાની ક્રિયાને અજ્ઞાની જીવ ગુપ્તિ માને છે અને તેને તે સંવર માને છે; પણ મૌન તો જડની ક્રિયા છે, શરીર સ્થિર રહે તે પણ જડની ક્રિયા છે; તથા અંદર પાપચિંતવન ન કર્યું તે શુભરાગ છે, તેમાં ખરેખર સંવર નથી સ્વભાવની દૃષ્ટિ થયા પછી શુભાશુભ વિકલ્પ રહિત વીતરાગભાવ પ્રગટ્યો તે ખરી ગુપ્તિ અને સંવર છે ત્યાં શરીર સ્થિર હોય ને વાણીની ક્રિયામા મૌન વગેરે હોય તેને ઉપચારથી કાયગુપ્તિ અને વચનગુપ્તિ કહી છે એકેન્દ્રિયને તો સદા મૌન જ છે, પણ તેને કાંઈ ગુપ્તિ ન કહેવાય. અંતરમા વીતરાગભાવ પ્રગટ્યા વગર શુભરાગ રાખે

તો તે પણ ગુપ્તિ નથી. સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર ત્રણે વીતરાગભાવ છે; ત્યાં મન–વચન–કાયાનું અવલંબન નથી, સ્વાધ્યાય વગેરેનો વિકલ્પ પણ નથી –એવો જે વીતરાગ ભાવ તે જ ગુપ્તિ છે અને તે જ સંવર–નિર્જરાનું કારણ છે. કષાયનો કણ પણ મારા સ્વભાવની ચીજ નથી, એવી દૃષ્ટિ થયા પછી વીતરાગભાવ થયો તે નિશ્ચયગુપ્તિ છે, ને જ્યાં એવી નિશ્ચયગુપ્તિ પ્રગટી હોય ત્યાં શુભભાવને વ્યવહારગુપ્તિ કહેવાય છે. પરંતુ વ્યવહારગુપ્તિ તે ખરેખર સંવર નથી. વ્યવહારગુપ્તિ તો આસ્રવ છે. નિશ્ચયગુપ્તિ વીતરાગભાવ છે; તે જ સંવર છે.

સમ્યગ્દર્શન થયા પછી સંવર–નિર્જરા હોય છે સમ્યગ્દર્શન વગર તો સંવર–નિર્જરા હોતા નથી. સમ્યગ્દર્શન પછી સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે ધર્મો મુનિઓને હોય છે, તે સંવર–નિર્જરા છે. સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે જેટલા મુનિના ધર્મો છે તે બધાય ધર્મો અંશે સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવકને પણ હોય છે, અને શ્રાવકને પણ તેટલા અંશે સંવર–નિર્જરા છે.

जिपुङ्गवप्रवचने मुनीश्वराणां यदुक्तमाचरणम् ।
सुनिरूप्य निजां पदवीं शक्तिं च निषेव्यमेतदपि ॥ २०० ॥

(–પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય)

પર જીવોની રક્ષા હું કરું છું –એવી બુદ્ધિથી પ્રવર્તે અને તે રક્ષાના શુભપરિણામને જ સંવર માને તે પણ અજ્ઞાની છે પર જીવની હિંસાના પરિણામને તું પાપ કહે છે, ને રક્ષાના પરિણામને તું સંવર કહે છે, તો પછી પુણ્યબંધ કોનાથી થશે? માટે પરની રક્ષાના શુભપરિણામ તે સંવર નથી પણ શુભ-આસ્રવ છે. પરની રક્ષા તો કર્મ રોકતો નથી; અને પરની રક્ષાનો શુભવિકલ્પ થાય તે પણ આસ્રવ છે. તે સંવર નથી વીતરાગભાવથી પોતાના ચૈતન્યપ્રાણની રક્ષા કરવી તે નિશ્ચય

સંવર–નિર્જરા છે; ને ત્યાં પર પ્રાણીની રક્ષાનો ભાવ તે વ્યવહાર-સંયમ કહેવાય છે.

શ્રાવકને પણ અંશે સમિતિ–ગુપ્તિ વગેરે હોય છે. જેટલા મુનિધર્મ છે, તે બધાય શ્રાવકોએ પણ એકદેશ ઉપાસવાયોગ્ય છે; પણ શ્રાવક કહેવા કોને? જેને પહેલાં આત્માના સ્વભાવનું ભાન છે ને સ્વભાવના અવલંબને અંશે રાગ ટળીને વીતરાગી અકષાયી શાંતિ પ્રગટી છે તેટલે અંશે સંવર–નિર્જરા વગેરે ધર્મ છે, તે શ્રાવક છે. સમ્યગ્દર્શન અને પંચમ ગુણસ્થાન વગર શ્રાવક કહેવાય નહિ.

અગિયાર પ્રતિમા તે સ્થૂળરૂપ ભેદ છે. તેમાં એકેક પ્રતિમામાં પણ અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરિણામો હોય છે. મુનિને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુભભાવ આવે છે. ત્યાં સમિતિમાં પરની રક્ષાનો અભિપ્રાય નથી, પણ તે પ્રકારનો હિંસાનો પ્રમાદ-ભાવ જ થતો નથી–એટલો વીતરાગ ભાવ થઈ ગયો છે. તેનું નામ સમિતિ છે. ગમન વગેરેનો શુભરાગ થતાં મુનિને તેમાં અતિ આસક્તિભાવ નથી એટલે પ્રમાદની પરિણતિ નથી, તેથી તે સમિતિ છે. તેમાં સ્વભાવના અવલંબને વીતરાગ ભાવ થયો તે નિશ્ચયસમિતિ છે, ને તેને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સંવર કહ્યો છે; અને ૨૮ મૂળગુણમાં સમિતિ કહી છે તે વ્યવહારસમિતિ છે, ને તે પુણ્યાસ્રવ છે, તે સંવર નથી. અજ્ઞાની તો વ્યવહાર-સમિતિને જ ધર્મ માને છે; માટે તે વ્યવહારાભાસી છે.

૨૮ મૂળગુણમાં આવતી સમિતિને સંવર કહે તો તે અજ્ઞાન છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સમિતિને સંવરનું કારણ કહ્યું છે. તે સમિતિ જુદી અને ૨૮ મૂળગુણવાળી સમિતિ જુદી. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ૨૮ મૂળગુણવાળી સમિતિને સંવર નથી કહ્યો, પણ સ્વભાવના અવલંબને પ્રગટેલી મુનિઓની વીતરાગ

પરિણતિરૂપ નિશ્ચય સમિતિને જ સંવરનું કારણ કહ્યું છે. બંને પ્રકાર જુદા છે; તે સમજે નહિ અને વ્યવહાર સમિતિને જ સંવર માને તો તેને સંવરતત્ત્વની ખબર નથી. શુભરાગ તે મુનિપણું નથી. અંતરમાં વીતરાગ ભાવ થયો છે તે મુનિપણું છે. ત્યાં શુભરાગ રહ્યો તે વ્યવહારસમિતિ છે—આસ્રવ છે. યથાર્થ સમજણ વગર એકલા સંપ્રદાયના નામથી કાંઈ તરી જવાતું નથી. સમજણ કરીને યથાર્થ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

છઠ્ઠા—સાતમા ગુણસ્થાનવાળા મુનિ ચાલતા હોય, પ્રમાદભાવ ન હોય ને કોઈ લીમડાનો સૂક્ષ્મ કોર પગ નીચે આવી જાય, ઝાડ ઉપરથી જીવજંતુ શરીર પર પડી ગરમીથી મરી જાય, ત્યાં મુનિને કાંઈ દોષ નથી, કેમ કે તેની પરિણતિમાં પ્રમાદ નથી. પોતાની પરિણતિમાં પ્રમાદ થાય તો દોષ છે અહીં તો કહે છે કે જોઈને ચાલવાનો શુભભાવ તે પણ ખરેખર સંવર નથી. જોઈને ચાલે, પ્રમાદ ન કરે, ને કોઈ જીવ ન પણ મરે, છતાં તે શુભરાગથી ધર્મ માને તો તે જીવને સંવરતત્ત્વની ખબર નથી.

સ્વર્ગ—મોક્ષની ઇચ્છાથી કે નરકાદિના ભયથી ક્રોધાદિ ન કરે ને મંદરાગ રાખે, પણ તેથી કાંઈ ધર્મ ન થાય, કેમ કે કષાય શું ? અને સ્વભાવ શું ? તેનું ભાન નથી. લૌકિકમાં આબરૂ વગેરેના કારણે પરસ્ત્રી સેવન ન કરે, રાજાના ભયથી ચોરી ન કરે, તેથી કાંઈ તેને વ્રતધારી ન કહેવાય; કેમ કે કષાય કરવાનો અભિપ્રાય તો છૂટ્યો નથી. જેને પુણ્યની પ્રીતિ છે તેને કષાયનો જ અભિપ્રાય પડ્યો છે. જ્ઞાયકસ્વભાવનો જેને અનાદર છે ને રાગનો આદર છે, તે જીવના અભિપ્રાયમાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ પડ્યો છે, તે ધર્મી નથી. જેને જ્ઞાયક-

સ્વભાવનું ભાન નથી અને પરપદાર્થને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે, તે જીવને રાગદ્વેષનો અભિપ્રાય છૂટયો નથી. ભગવાન પંચ-પરમેષ્ઠી તે ઇષ્ટ અને કર્મ અનિષ્ટ—એવી જેની બુદ્ધિ છે તે પણ અજ્ઞાની છે. હું તો જ્ઞાન છું ને બધાં પર દ્રવ્યો મારાં જ્ઞેય છે, તેમા કોઈ મને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી, આવુ ભાન થયા પછી ધર્મીને શુભરાગ થતા ભગવાનનું બહુમાન આવે; ત્યાં પરમાં ઇષ્ટબુદ્ધિ નથી ને રાગનો આદર નથી, રાગ પરને કારણે થયો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી જ્યારે કોઈ પણ પરપદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન ભાસે ત્યારે રાગના કર્તાપણાનો અભિપ્રાય ન રહે.

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૬ શુક્રવાર, તા. ૬-૩-૫૩)

માત્ર આત્મજ્ઞાનથી ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ મટે એમ નહિ લેતાં, સાત તત્ત્વોને યથાર્થ રૂપે જાણે તો પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપાદેય માને અને પરથી ઉદાસીન થાય. તે અનિત્યાદિ ભાવના મોક્ષમાર્ગમા ગણી છે. શરીર, સ્ત્રી, કુટુંબ, ધન વગેરે અજીવ છે. તેમા કોઈ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. સાત તત્ત્વોની સમ્યક્-શ્રદ્ધા થતાં, શુદ્ધાત્માનો પ્રતિભાસ થતાં પરપદાર્થમા ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણુ ભાસતુ નથી, ને રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તે ધર્મ છે.

વળી શરીરાદિમા અશુચિ, અનિત્યાદિ ચિંતવનથી તેને બૂરા જાણી, અહિતરૂપ જાણી, તેનાથી ઉદાસ થવું તેનુ નામ તે અનુપ્રેક્ષા કહે છે, પણ તે તો દ્વેષબુદ્ધિ છે સ્ત્રી, પુત્રાદિ સ્વાર્થના સગા છે, લક્ષ્મી પાપ ઉપજાવે છે—એમ માની તેના ઉપર દ્વેષ કરે છે. તો શુ પરદ્રવ્ય તારુ બૂરુ કરે છે? નહિ જ. તે તો તેમના પ્રત્યે દ્વેષ થયો. જેમ પ્રથમ કોઈ મિત્રથી

રાગ કરતો હતો પછી તેના દોષ જોઈ દ્વેષરૂપ ઉદાસ થયો, તેમ શરીરાદિ ઉપર પ્રથમ રાગ હતો, પછી તેમને અનિત્યાદિ જાણી તેનાથી ઉદાસ થતા, તેના પ્રત્યે દ્વેષ કરનારો થયો, એ કાંઈ સાચી અનુપ્રેક્ષા નથી.

એક ઉપદેશક કહેતા હતા કે રાગના કારણરૂપ સ્ત્રી, ધનાદિ ઉપર એવો દ્વેષ કરો કે તેના પ્રત્યે જરા પણ રાગ ન રહે. તો શું પર ચીજથી રાગ, દ્વેષ, મોહ થાય છે? શું પર ચીજનું ગ્રહણ-ત્યાગ કરી શકાય છે? તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાતામાત્ર સ્વભાવમા સ્થિરદશા થતાં સહજ પર ચીજ પ્રત્યેના રાગનો ત્યાગ થઈ જાય છે, ને પર વસ્તુ તો તેના કારણે છૂટી જાય છે. અજ્ઞાનીને કર્તાબુદ્ધિનો મોહ છે. ભૂમિકાનુસાર સમયે સમયે રાગ થાય છે તેને પણ છોડી શકાતો નથી, આત્મા તો માત્ર જ્ઞાતા રહી શકે છે; તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. તેથી પર ચીજને છોડું ને પર સંયોગથી દૂર રહુ તો તો શાંતિ થાય-ધર્મ થાય-એમ તે માને છે; પણ પોતાના જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને તથા શરીરાદિનો જે સ્વભાવ છે તેને જાણી, ભ્રમ છોડી, કોઈ પરને ભલા-બૂરા ન માનતાં માત્ર જ્ઞાતદૃષ્ટા રહેવું તેનુ નામ સાચી ઉદાસીનતા છે. નિશ્ચય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપૂર્વક સ્વસન્મુખ થઈ, યથાર્થ જ્ઞાતાપણામા જેટલી એકાગ્રતા વધે છે તેનુ નામ સંવર-નિર્જરાનુ કારણ સાચી અનુપ્રેક્ષા છે. શુભરાગ રહ્યો તે વ્યવહાર અનુપ્રેક્ષા છે. તે તો આસ્રવ છે.

વળી ક્ષુધાદિ થતા તેના નાશનો ઉપાય ન કરવો, આહારાદિ ન લેવા તેને તે પરિષહસહનતા કહે છે. હવે સંયોગી દૃષ્ટિ તો છે, અને અંદરમા ક્ષુધાદિને અનિષ્ટ માની દુઃખી તો થયો છે; તે તો અશુભભાવ છે, પણ કદી શુભભાવ હોય તો પણ ધર્મ નથી. કોઈ કહે છે કે પ્રથમ પરિષહ સંબંધી

પ્રતિકૂળતાનો વિકલ્પ થાય, પછી બીજે સમયે રાગને જીતવો તે પરિષહજય છે. તો તે વાત ખોટી છે; કારણ કે વિકલ્પ તો રાગ છે, આસ્રવ છે. તે પરિષહજયરૂપ સંવર નથી. ક્ષુધા, તૃષા, રોગાદિ મટાડવાનો ઉપાય ન કરવો તે પરિષહજય નથી, કેમ કે તેમાં તો શુભરાગની ઉત્પત્તિ છે. મુનિ નગ્ન રહે છે તે પરિષહજય છે એમ પણ નથી; પણ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સ્વાશ્રયના બળથી રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે પરિષહજય છે. જ્ઞાતામાત્રપણે સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું તેનુ નામ સંવર છે—પરિષહજયરૂપ ધર્મ છે.

આત્માનુશાસન ગ્રંથમાં લખે છે કે અજ્ઞાની ત્યાગી હોય, ને તેને જે બાહ્ય સામગ્રીનો અભાવ વર્તે છે તે તો અંતરાયના કારણે છે. અંતરંગ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વિના ઉપચારથી પણ ધર્મ નથી. જેને અનુકૂળ સંયોગોની રુચિ છે, તેને તે જ સમયે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો દ્વેષ છે. તેમ આ ઉપવાસાદિમાં દુઃખ માને છે, તેથી તેને રતિના કારણ મળતાં તેમાં સુખબુદ્ધિ છે જ. એ તો પરાશ્રય સુખ-દુઃખરૂપ પરિણામ છે અને એ જ આર્ત—રૌદ્રધ્યાન છે. એનાથી સંવર—ધર્મ નથી. પરની અપેક્ષા રહિત એકલા જ્ઞાતાસ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, લીનતા વડે સ્વ-સન્મુખ જ્ઞાતા રહે અને કોઈને અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ન માને તે જ સાચો પરિષહજય છે. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગ મળે છતા પોતાના સહજ જ્ઞાનસ્વભાવના આશ્રયે સર્વ ઠેકાણે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા રહેતા જેટલી પોતાની વીતરાગદશા થઈ તેટલા અંશે ધર્મ છે. વળી હિંસાદિક સાવદ્યયોગના ત્યાગને તે ચારિત્ર માને છે, પણ હિંસા, આરંભ, સમારંભ બહારમા નથી; પણ જીવના અરૂપી વિકારભાવમા આરંભ—હિંસાદિરૂપ ભાવ થાય છે. બાહ્ય ત્યાગ દેખાય માટે હિંસારૂપ આરંભથી છૂટી ગયો—એમ નથી.

૨૮ મૂળગુણ તથા મહાવ્રતાદિના પાલનરૂપ શુભ-ઉપયોગ તે શુભાસ્રવ છે, તે ધર્મ નથી. અજ્ઞાની તે વ્રત-તપાદિના શુભ રાગને ઉપાદેય માને છે; હિતકર-મદદગાર માને છે, પણ તે ચારિત્ર નથી. ચરણાનુયોગની અપેક્ષાએ પણ અજ્ઞાનીને વ્યવહાર ત્યાગ કહી શકાતો નથી. આત્માના તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક અકષાય શાંતિ થાય તે સંવરરૂપ ધર્મ છે. અવ્રતાદિના રાગનો ત્યાગ થતાં બાહ્યત્યાગ વ્યવહારથી કહેવાય છે; પણ બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ તે ધર્મ નથી. રાગનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવું તે પણ નામ માત્ર છે-ઉપચારથી છે; કેમ કે જ્ઞાતા તો રાગના પણ અભાવસ્વરૂપ જ છે. આત્મા આત્મામાં સ્થિર થાય તે જ સાચું પ્રત્યાખ્યાન છે. વ્રતાદિનો શુભરાગ છે તે આસ્રવ છે. તે આસ્રવ તો બંધનો સાધક છે ને ચારિત્ર તો વીતરાગભાવમાત્ર હોવાથી, મોક્ષનું સાધક છે. તેથી એ મહાવ્રતાદિરૂપ શુભભાવને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી. અજ્ઞાનીના વ્રત ઉપચારથી પણ વ્રત કહેવાતાં નથી.

નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક સ્વસન્મુખ વીતરાગભાવ થાય તેટલું ચારિત્ર છે; અને મહાવ્રતાદિ શુભરાગ મુનિદશામાં થાય છે તે ચારિત્ર નથી, પણ ચારિત્રનો મળ છે-દોષ છે. એને નહિ છૂટતો જાણી તેનો ત્યાગ કરતા નથી; અને અવ્રતાદિ અશુભ-રાગનો ત્યાગ કરે છે; પણ તે શુભાસ્રવને ધર્મ માનતા નથી. જેમ કોઈ કંદમૂળાદિ ઘણા દોષવાળી લીલોતરીનો ત્યાગ કરે ને કોઈ દૂધી આદિ લીલોતરી ખાય પણ તેને ધર્મ માને નહિ; તેમ મુનિ હિંસાદિ તીવ્રકષાયભાવરૂપ અવ્રતનો ત્યાગ કરે છે તથા અકષાયદૃષ્ટિ અને સ્થિરતાપૂર્વક મંદકષાયરૂપ મહાવ્રતાદિ પાળે છે; પણ વ્રતાદિ આસ્રવને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

(વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૭ શનિવાર, તા. ૭-૩-૫૩)

વ્યવહારાભાસીનું વર્ણન ચાલે છે. સાત તત્ત્વોનો ભાવ ભાસ્યા વિના અગૃહીત મિથ્યાત્વ ટળતું નથી. તેવો જીવ સંવર તત્ત્વમાં શું ભૂલ કરે છે તે બતાવે છે.

પ્રશ્ન—જો એ પ્રમાણે છે તો ચારિત્રના તેર ભેદોમાં એ મહાવ્રતાદિકને કેમ કહ્યાં છે?

ઉત્તર—ત્યાં તેને વ્યવહારચારિત્ર કહેલ છે. ચારિત્ર જેવું છે તેવું ન માને તે સંવરતત્ત્વમા ભૂલ છે. વ્યવહાર ઉપચારનું નામ છે. મુનિદશામાં અકષાય આનંદ હોય છે ને વિકલ્પ વખતે પાંચ મહાવ્રતના પરિણામ આવે છે. એવો સંબંધ જાણી, મહાવ્રતમાં ચારિત્રનો ઉપચાર કરે છે. ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ છે, ને સમ્યગ્દર્શન પરંપરા મોક્ષમાર્ગ છે. તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહે છે, આત્મામાં અકષાય શાંતિ પ્રગટે તે ચારિત્ર છે. તેવું ચારિત્ર પ્રગટ થયું છે તેવા મુનિના પાંચ મહાવ્રતને ઉપચારથી ચારિત્ર કહ્યું છે. નિશ્ચયથી નિષ્કષાયભાવ છે તે જ સાચું ચારિત્ર છે. એ પ્રમાણે સંવરના કારણોને અન્યથા જાણે છે તેથી અગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટતું નથી. મહાવ્રતાદિના પરિણામને સંવર માને તો સાચો શ્રદ્ધાની નથી.

નિર્જરાતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

અજ્ઞાનીને નિર્જરા તત્ત્વમાં ભૂલ થાય છે તે બતાવે છે. ઉપવાસ, વૃત્તિસંક્ષેપ આદિને તે નિર્જરા માને છે; તે બધાં બાહ્ય તપ છે. તેમા કષાયમંદતા કરે તો પુણ્ય છે. શુદ્ધ આત્માનું ભાન થયા પછી અંતરમાં લીનતા કરે તે નિર્જરા છે. બાહ્ય તપ તો શુદ્ધોપયોગ વધારવા અર્થે કરવામા આવે છે. એનો અર્થ એમ છે કે પોતે જ્ઞાનસ્વભાવી છે, એવી

દૃષ્ટિપૂર્વક લીનતા કરતાં પહેલાં ઉપવાસાદિનો શુભભાવ નિમિત્ત-રૂપે હોય છે. તેથી બાહ્યતપ શુદ્ધોપયોગ વધારવા અર્થે કરવામાં આવે છે—એમ કહેવામાં આવે છે. જેને ઉપવાસાદિમાં અણગમો હોય, તેની વાત નથી. સ્વભાવમાં લીન થતાં બાહ્ય-તપરૂપી નિમિત્ત ઉપરથી લક્ષ છૂટી ગયું, તેથી બાહ્યતપ ઉપર ઉપચાર આવે છે. સ્વભાવમાં લીનતા કરતા ઇચ્છા સહજ તૂટી જાય છે. પોતે જ્ઞાનસ્વભાવી છે—એમ નિશ્ચય પૂર્વક લીનતા કરતાં શુભ ઉપયોગ છૂટી જાય છે. શુદ્ધતામાં પોતાનો સ્વભાવ-ભાવ કારણ થાય છે, તો શુભનો અભાવ કારણ છે—એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન વખતે અંશે શુદ્ધ ઉપ-યોગ થએલ છે. વિશેષ લીનતા થતાં શુદ્ધ-ઉપયોગ વધે છે. જેને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્અનુભૂતિ તથા અંશે આનંદ પ્રગટ થએલ નથી તેના શુભમાં તો ઉપચાર પણ કરવામાં આવતો નથી

અજ્ઞાની જીવ કહે છે કે ઉપવાસ કરો, પ્રતિમા આદિ ધારણ કરો; પણ ભાઈ! સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વિશેષ શુદ્ધતા માટેનો પ્રયોગ તે પ્રતિમા છે. પ્રતિમા બાહ્ય ચીજ નથી. અંતર શુદ્ધ-ઉપયોગ થતા ઈચ્છા તૂટી જાય છે, ત્યારે બાહ્ય તપ ઉપર આરોપ આવે છે. આત્માના ભાન વિના અજ્ઞાની ઘણાં તપ કરે છે પણ તેને નિર્જરા થતી નથી. હું આ કરું ને આ છોડું એવો ભાવ મિથ્યા છે. એવો વિકલ્પ વસ્તુસ્વભાવમાં નથી. સમયસારના ૬૨ મા કળશમા કહ્યું છે કે—

आत्मा ज्ञानं स्वयं ज्ञानं ज्ञानादन्यत्करोति किम् ।
परभावस्य कर्तात्मा मोहोऽयं व्यवहारिणाम् ॥

આત્મા પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન સિવાય તે બીજું શું કરે? રાગ કરે કે છોડે—એ પણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાન

આહાર લાવે કે છોડે? ના. આત્મામાં જાણવાની ક્રિયા છે. નિર્ણય થયા પછી લીનતા થવી તે નિર્જરાનું કારણ છે.

જ્ઞાની જીવના બાહ્યતપને ઉપચારથી નિર્જરાનું કારણ કહે છે. જો બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું તે નિર્જરાનું કારણ હોય તો ઢોર વગેરે ભૂખ, તરસ ઘણી સહન કરે છે, તો તેને ઘણી નિર્જરા થવી જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. માટે બાહ્ય દુઃખ સહન કરવું તે નિર્જરાનું કારણ નથી.

પ્રશ્નઃ—એ તો પરાધીનપણે સહે છે; પણ સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિથી ઉપવાસાદિરૂપ તપ કરે તો નિર્જરા થાય છે? આહાર પાણી અમને મળે છે, તે મળવા છતાં અમો છોડી દઈએ તો અમોને નિર્જરા થાય ને?

ઉત્તરઃ—ધર્મબુદ્ધિથી એટલે શુભભાવથી બાહ્ય ઉપવાસાદિક તો કરે, પણ ત્યાં ઉપયોગ તો અશુભ, શુભ વા શુદ્ધરૂપ જેમ પરિણમે તેમ પરિણમો. ત્યાં અશુભ પરિણામ હોય તો પાપ થાય છે, શુભ પરિણામ હોય તો પુણ્ય થાય છે, અને શુદ્ધ પરિણામ હોય તો ધર્મ થાય છે અજ્ઞાની જીવને પરિણામની ખબર નથી. ૨૪ કલાક કે ૪૮ કલાક આહાર ન લીધો માટે શુભ પરિણામ થયા એમ નથી. પોતાની પ્રશંસા, માનાદિ માટે ઉપવાસાદિ કરે તો પરિણામ અશુભ છે; તેને કષાયમંદતા નથી, તેથી પાપ થાય છે પોતે તપાદિ કરે ને તેની ઉજવણી માટે સગાંવહાલા ન આવે તો અંદર ખેદ થાય—તે બધો અશુભભાવ છે. સાધુ નામ ધરાવી પ્રશંસા માટે ઉપવાસ કરે તો તે પાપ છે. બહારના ઉપવાસથી નિર્જરા નથી. શુભભાવ કરે તો પુણ્યબંધ છે. પોતાના પરિણામથી લાભ-અલાભ છે; બહારથી નથી આઠ ઉપવાસ કર્યા હોય અને અંતર પરિણામ માનના હોય તો તેને પાપ લાગે છે. અમોએ આટલા ઉપવાસ

કર્યાં છતાં અમારા સામે કોઈ જોતું નથી–વગેરે પરિણામથી પાપ લાગે છે. જો ઘણા ઉપવાસથી ઘણી નિર્જરા થાય તથા થોડા કરતાં થોડી થાય એવો નિયમ ઠરે તો નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિ ઠરે, પણ એમ તો બને નહિ; કારણ કે પરિણામ દુષ્ટ થતાં ઉપવાસાદિ કરતાં પણ નિર્જરા થવી કેમ સંભવે? માટે જેવો અશુભ, શુભ, શુદ્ધરૂપ ઉપયોગ પરિણમે તે અનુસાર બંધ–નિર્જરા છે

અશુભ–શુભથી બંધ છે, ને શુદ્ધથી અબંધદશા થાય છે. માટે ઉપવાસાદિ તપ–નિર્જરાનુ કારણ ન રહ્યું; પણ અશુભ–શુભ બંધનું કારણ ઠર્યું તથા શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાનું કારણ ઠર્યો.

પ્રશ્ન:–તો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં "तपसा निर्जरा च" એમ શા માટે કહ્યું છે?

ઉત્તર:–શાસ્ત્રમાં इच्छानिरोधस्तपः। કહ્યું છે. શુભ–અશુભ ઇચ્છા બન્નેનો નાશ કરવો તે તપ છે. ઇચ્છાને રોકવી તેનું નામ તપ છે. તે પણ ઉપદેશનું કથન છે. જે ઇચ્છા થાય છે તેને રોકી શકાય છે? પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવમા લીન થતાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન જ ન થઈ તેને ઇચ્છા રોકી એમ કહેવાય છે પહેલી પર્યાયમાં ઇચ્છા હતી તે બીજી પર્યાયમાં સ્વભાવમાં લીનતા થતા ઉત્પન્ન ન થઈ તે નિર્જરા છે તેથી તપ વડે નિર્જરા કહી છે.

પ્રશ્ન:–આહારાદિરૂપ અશુભની ઇચ્છા તો દૂર થતાં જ તપ થાય, પરંતુ જ્ઞાનીને ઉપવાસાદિ કે પ્રાયશ્ચિત કરવાની ઇચ્છા તો રહે જ છે ને?

ઉત્તર:–ધર્મી જીવને ઉપવાસાદિની ઇચ્છા નથી, એક

શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના છે. ઉપવાસ થાય છે ત્યાં આહાર આવવાનો જ ન હતો. ઈચ્છા તૂટી માટે આહાર અટકી ગયો—એમ છે જ નહિ. સ્વભાવમાં લીન થતાં ઇચ્છા તૂટી જાય છે; તે પણ તોડવી પડતી નથી. કોઈ પૂછે કે ઈચ્છા કરી હોત તો આહાર આવત ને? એ પ્રશ્ન જ નથી. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં લીનતા થતા ઇચ્છા ઉત્પન્ન ન થઈ, ને આહાર તો તેના કારણે ન આવ્યો એ ઉપવાસ છે.

જ્ઞાનીને ઉપવાસાદિની ઇચ્છા નથી, હું જ્ઞાયક ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું—એવું ભાન છે; એક શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના છે; પણ આસ્રવની ઈચ્છા નથી. સોળ કારણભાવના રાગ છે, તેની પણ ભાવના જ્ઞાનીને નથી. ઉપવાસાદિ કરતાં શુદ્ધોપયોગ વધે છે, તેથી તેઓ ઉપવાસાદિ કરે છે, એટલે કે પોતાના સ્વભાવના લક્ષે શાંતિ વધે છે તો ઉપવાસથી નિર્જરા થઈ એમ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. માટે દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

જો ધર્મી જીવ અથવા મુનિ જાણે કે ઉપવાસના પરિણામ સહજ આવતા નથી, ને શરીરમા શિથિલતા દેખાય છે તથા શુદ્ધોપયોગ શિથિલ થતો જણાય છે તો ત્યાં તેઓ આહારાદિ ગ્રહણ કરે છે. ધર્માત્મા જ્ઞાની દેખે કે પોતાના પરિણામમા સહજ શાંતિ રહેતી નથી, તો આહારાદિ લે છે. જ્ઞાની હઠથી ઉપવાસ કરતા નથી. પરિણામ તપાસીને તપ કરે છે જ્યાં હઠ છે ત્યાં લાભ નથી. મુનિપણું કે પ્રતિમા હઠથી નભાવવા તે વ્યાજબી નથી.

જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવ જોઇને પ્રતિમા કે મુનિપણું લે છે. દેખાદેખીથી પ્રતિમા લેતા નથી. તે બધી દશા સહજ હોય છે.

નિયતનો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે

'એકમાં અનેક ખોજે,' બનારસીદાસનું આ કથન ગંભીર છે. 'સમયસાર નાટક'મા પૃષ્ઠ ૩૩૮ માં કહે છે કે—

'टेक डारि एकमे अनेक खोजै सो सुबुद्धि,
खोजी जीवै वादी मरै सांची कहवति है।'

સમયે સમયે જે પરિણતિ થવાની તે થવાની; તે કોણે નિર્ણય કર્યો? વસ્તુસ્વભાવ જ્ઞાન જ છે. તે પોતે જ નિર્ણય કરે છે. નિયતનો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે. જે સમયે જે થવાનુ તે થવાનુ છે. એવો નિર્ણય પુરુષાર્થથી થાય છે. પુરુષાર્થ સ્વભાવમા છે ને સ્વભાવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

જે ખોજે છે તે જીવે છે, ને વાદી મરે છે.

વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિના બધું નકામું છે. મુનિ પોતામાં શિથિલતા દેખે તો આહાર લે છે. અજિતનાથ આદિ તીર્થંકરોએ દીક્ષા લઈને બે ઉપવાસ જ કેમ ધારણ કર્યા? તેમની શક્તિ પણ ઘણી હતી; પરંતુ જેવા પરિણામ થયા તેવા બાહ્ય સાધનવડે એક વીતરાગ શુદ્ધોપયોગનો અભ્યાસ કર્યો. એ પણ નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધથી વાત કરી છે.

પ્રશ્નઃ—જો એમ છે તો આહાર ન લેવો, ઉણોદરી કરવી વગેરેને તપ કેમ કહ્યો?

ઉત્તરઃ—એને બાહ્યતપ કહ્યો છે. બાહ્યનો અર્થ એ છે કે બીજાને દેખાય છે કે આ માણસ તપ કરે છે; પણ પોતે તો જેવા પરિણામ થશે તેવું જ ફળ પામશે; કારણ કે પરિણામ વિનાની શરીરની ક્રિયા ફળદાતા નથી.

પ્રશ્નઃ—શાસ્ત્રમાં તો અકામનિર્જરા કહી છે. ત્યાં ઇચ્છા

વિના પણ ભૂખ તૃષાદિ સહન કરતાં નિર્જરા થાય છે, તો ઉપવાસ કરે, કષ્ટ સહન કરે, તેને નિર્જરા કેમ ન થાય?

ઉત્તરઃ–અકામનિર્જરામાં પણ બાહ્ય નિમિત્ત તો ઇચ્છા-રહિત ભૂખ, તૃષા સહન કરવી એ છે. ત્યાં પણ અંતર કષાય-મંદતા હોય તો અકામનિર્જરા છે કષાયમંદતા ન હોય તો અકામનિર્જરા નથી. બાહ્યથી આહાર–પાણી ન મળે, ને તે કાળે કષાયમંદતા હોય તો અકામનિર્જરા છે.

* * *

(વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૮ રવિવાર, તા ૭–૩–૫૩)

પ્રશ્નઃ–ઉપવાસ કરે, બાહ્ય સયંમ પાળે; આયંબિલ કરે, કંદમૂળાદિ ન ખાય તો તેને ધર્મ કેમ થતો નથી?

ઉત્તરઃ–ઢોર વગેરેને ભૂખ–તરસ સહન કરતી વખતે કષાયમંદતા થાય છે તે અકામનિર્જરા છે. તે અકામનિર્જરામાં પણ બાહ્ય નિમિત્ત તો ઇચ્છા રહિત ભૂખ, તૃષાદિ સહન કરવી એ થયુ છે. ત્યાં મંદકષાય ન હોય તો પાપબંધ પડે છે. કષાયમંદતા કરે તો પુણ્ય થાય ને દેવાદિનો બંધ પડે, પણ ત્યા મિથ્યાત્વનુ પાપ તો છે જ. અંતર સ્વભાવનુ ભાન નથી તેને ધર્મ થતો નથી.

નિર્જરાના ચાર પ્રકાર

નિર્જરા ચાર પ્રકારની છે. (૧) બાહ્યથી પ્રતિકૂળ સંયોગ હોય ને તે વખતે કષાયમંદતા કરે તો અકામનિર્જરા થાય છે. ગરીબ લોકોને અનાજ વગેરે મળે નહિ તે વખતે કષાય-મંદતા કરે તો પુણ્ય થાય. નાની ઉમરમાં કોઈ બાઈ

વિધવા થાય: ત્યાં કષાયમંદતા વડે બ્રહ્મચર્ય પાળે તે પુણ્ય છે. તેને અકામનિર્જરા થાય છે.

(૨) આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, તેવા અકષાય સ્વભાવનુ લક્ષ હોય; દેહાદિની ક્રિયા જડથી થાય છે, પુણ્ય–પાપના ભાવ બંને બંધ છે, બંધરહિત શુદ્ધ સ્વભાવનુ ભાન હોય તેને સકામનિર્જરા થાય છે.

(૩) વળી લોભ આદિના પરિણામ સમયે સમયે કરે જે, ત્યારે જે કર્મના પરમાણુ ખરી જાય છે તેને સવિપાક-નિર્જરા કહે છે. અજ્ઞાનીને નવા બંધ સહિત આ નિર્જરા થાય છે. આ સવિપાકનિર્જરા ચારે ગતિના જીવોને થાય છે.

(૪) હું જ્ઞાતા છુ, દેહની ક્રિયા મારી નથી, પર-વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, એવી સાચી દૃષ્ટિ થયા પછી કર્મ ખરે છે તે અવિપાકનિર્જરા છે.

આત્માની ભાવના સહિત એવો સકામ શબ્દનો અર્થ થાય છે. હુ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છુ, રાગ કરવો કે દેહની ક્રિયા કરવી તે મારા સ્વભાવમાં નથી; એવા જ્ઞાનીને અકામ, સકામ, સવિપાક ને અવિપાક—એમ ચારે પ્રકારની નિર્જરા હોય છે. કર્મ પાક વિના ખર્યા માટે અવિપાક કહેલ છે. આત્માનો પુરુષાર્થ બતાવવા તેને જ સકામનિર્જરા કહે છે. સકામ ને અવિપાકનિર્જરા જ્ઞાનીને જ હોય છે. તે ઉપરાત જ્ઞાનીને અકામ ને સવિપાકનિર્જરા પણ હોય છે. અજ્ઞાનીને અકામ ને સવિપાક બે જ પ્રકારની નિર્જરા હોય છે.

જૈન કોણ ? અજૈન કોણ ?

હું જ્ઞાયક શુભાશુભભાવનો નાશક છુ એવું ભાન થત ભ્રાંતિ ટળી જાય છે; ને શુભાશુભભાવનો રક્ષક છું એમ મા

તે ભ્રાંતિ છે. હુ કુટુંબ, દેશ વગેરેનો રક્ષક નથી તથા શુભાશુભભાવનો પણ રક્ષક નથી, પણ નાશક છું—એવું ભાન થતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તે વખતે શુભાશુભભાવ સર્વથા ટળતા નથી. ભ્રાંતિ ટળે છે, પણ પુણ્ય–પાપ ટળતાં નથી. પછી સ્વરૂપમાં વિશેષ લીનતા કરે તો પુણ્ય–પાપ ટળે છે. આમ કરે તે સાચો જૈન છે. પોતાની પર્યાયમાં પુણ્ય–પાપ ભાવ થાય છે તેનો સ્વભાવના લક્ષે નાશ કરવાવાળો તે જૈન છે. તેવા જીવને ચાર પ્રકારની નિર્જરા થાય છે. હું આત્મા છું, શરીર, મન, વાણી આદિ મારાં નથી, તે બધાને જાણનારો છું, વિભાવનો નાશક છુ, ને સ્વભાવનો રક્ષક છું એમ માનનાર જૈન છે. જે વિભાવનો રક્ષક છે ને સ્વભાવનો નાશક છે તે અજૈન છે. શુદ્ધ ચિદાનંદનું ભાન કરનાર જૈન છે.

હવે અહીં મૂળ પ્રશ્નની વાત લઈએ.

બાહ્ય પ્રતિકૂળ નિમિત્ત વખતે ઢોર આદિ કષાયમંદતા કરે તો પુણ્યબંધ થાય ને દેવમાં જાય. પ્રતિકૂળતા વખતે કષાયમંદતા ન કરે તો પુણ્ય પણ થતું નથી. માત્ર દુઃખ સહન કરવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી. બટાટા વગેરેના જીવોને ઘણી પ્રતિકૂળતા હોય છે, અગ્નિમાં શેકાઈ જાય છે. ત્યા દુઃખનું નિમિત્ત તો છે, પણ કાંઈ બધાને પુણ્યબંધ થતો નથી જે કષાયમંદતા કરે તેને પુણ્યબંધ થાય. કષ્ટ સહન કરતાં જો તીવ્ર કષાય થાય અને પુણ્યબંધ થાય તો સર્વ તિર્યંચાદિક દેવ જ થાય; પણ એમ બને નહિ. એ જ પ્રમાણે ઇચ્છા કરી ઉપવાસાદિ કરતા ત્યા ભૂખ–તૃષાદિ સહન કરે છે તે બાહ્ય નિમિત્ત છે, પણ ત્યાં રાગની મંદતા કરે તો પુણ્યબંધ થાય પણ ધર્મ થતો નથી. ઉપવાસ વખતે પણ જેવા પરિણામ કરે

તેનું ફળ છે અહીં નિર્જરાતત્ત્વની ભૂલ બતાવે છે. સ્વરૂપ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી ને રાગનો અભાવ થવો તે ભાવનિર્જરા છે ને કર્મનું ખરવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

જીવ જેવા પરિણામ કરે તેવો બંધ પડે છે. બાહ્ય પ્રતિકૂળતા સહે છે માટે પુણ્ય થતું નથી. જેમ અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે તે ઉપચારમાત્ર છે. આયુપ્રાણ વિના જીવ જીવતો નથી, જો આયુષ્યપ્રાણ હોય તો અન્નને નિમિત્ત કહેવાય છે; તેમ ઉપવાસ આદિ બાહ્યસાધન થતા અંતરંગ તપની વૃદ્ધિ થાય છે એટલે કે શુદ્ધ ચિદાનંદના ભાનપૂર્વક અંતર લીનતા કરે તો ઉપવાસને બાહ્યસાધન કહેવાય છે. ચિદાનંદ આત્મા વિભાવરહિત છે એવા ભાન વિના ધર્મ થતો નથી. કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડી હોય, સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધા થઈ હોય, ને તે વિકલ્પનો પણ આદર ન હોય તથા આત્માનું ભાન વર્તે છે તેવા જીવને અંતરલીનતાથી તપ થાય છે.

હજારો રાણીઓનો ત્યાગ કર્યો હોય, ઉપવાસ કર્યા હોય, પણ આત્માના ભાન વિના બધું વ્યર્થ છે. જે રાગમાં રોકાયો છે ને તેને ધર્મ માને છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે બાહ્ય તપ તો કરે પણ અંતરંગ તપ ન હોય તો તેને ઉપચારથી પણ તપ કહેવાતો નથી. સ્વભાવની ભાવના હોય તો બાહ્ય તપને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિશ્ચયનું ભાન હોય તો વ્યવહાર કહેવાય છે. અજ્ઞાની કહે છે કે જેમ દુકાનમાં માલ ભર્યો હોય તો ભાવ વધે, તેમ શુભરાગાદિરૂપ માલ હોય તો આગળ વધાય, પણ તે વાત ખોટી છે. શુભરાગ માલ જ નથી. ખરેખર તો આત્માનું ભાન હોય તો ભાવ વધે. મારો જ્ઞાનસ્વભાવ વીતરાગી છે એવી દૃષ્ટિ હોય તો લીનતા થાય છે. પણ જેને દ્રવ્યદૃષ્ટિ નથી તેને તપ સંજ્ઞા નથી.

આત્માના ભાન વિનાનો ઉપવાસ લાંઘણ છે

વળી કહ્યું છે કે—

कषायविषयाहारत्यागो यत्र विधीयते ।
उपवासः स विज्ञेयः शेषं लङ्घनकं विदुः ॥

જ્યાં કષાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ જાણવો. બાકીનાને શ્રીગુરુ લાંઘણ કહે છે. જેને આહારત્યાગની ઈચ્છા નથી, પુણ્ય-પાપની ઈચ્છા નથી, ને પર પદાર્થ તરફના વલણનો ત્યાગ છે તેને ઉપવાસ કહે છે. શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની નજીક વસવુ તેને ઉપવાસ કહે છે. અજ્ઞાનીને કાંઇ ભાન નથી તેથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ રોકાય કેવી રીતે? ન જ રોકાય. અકષાય સ્વભાવના ભાન વિના કદી ઉપવાસ નથી.

આહાર-પાણી આત્મા લઈ શકતો નથી, તે તો જડની ક્રિયા છે. રાગને લીધે આહાર આવતો નથી. આહારની ઇચ્છા હોવા છતાં તાવ આવે ને આહાર ન લેવાય. જમવા બેઠો હોય ને તે વખતે અશુભ સમાચાર આવે તો આહાર લેતો નથી. ત્યા ખરેખર તો આહાર આવવાનો જ ન હતો, તેથી નથી આવ્યો; છતા આહાર લેવા ને છોડવાની ક્રિયા મારાથી થાય છે એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ કરે તેને લાંઘણ કહે છે. ઉપવાસ કરે માટે શરીર સારુ થાય-એમ પણ નથી. શરીરની અવસ્થાનો સ્વામી આત્મા નથી. અજીવની ક્રિયાનો સ્વામી થાય તે મૂઢ છે. શરીરને રાખવા જીવ સમર્થ નથી. જે વખતે જે ક્ષેત્રે શરીર છૂટવાનુ હોય તે વખતે, તે ક્ષેત્રે છૂટે છે. લાખ ઉપાય કરે, ડોકટરો ઊતરે, પણ જે સમયે, જે ક્ષેત્રે, જે

વિધિએ શરીર છૂટવાનું તે છૂટવાનું જ. તેમાં ફેરફાર કરવા જીવની સત્તા નથી. અજ્ઞાની જીવ પોતાની પર્યાયમાં ઘાલમેલ કરે છે. આત્માના ભાન વિના ઉપવાસ કરે તો લાંઘણ છે. અજ્ઞાની જીવને પુણ્યનાં ઠેકાણાં નથી, ને ધર્મ માની બેસે તો મિથ્યાત્વ થાય છે.

અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનતપનાં ઊજમણાં કરી અભિમાન કરે છે. પોતે લોભ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય પણ આત્માના ભાન વિના ધર્મ થતો નથી. અહીં કોઈ કહે છે કે જો એમ છે તો અમે ઉપવાસાદિક નહિ કરીએ; તો તેને કહે છે કે—અમે તો ઉપવાસનું તથા નિર્જરાનું સાચું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ઉપદેશ ઊંચે ચઢવા માટે કરીએ છીએ આહાર પ્રત્યે રાગ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય, તીવ્ર કષાય ઘટે તો પુણ્ય થાય, આહાર ન ખાય માટે પુણ્ય થતું નથી. ધર્મ તો આત્માના ભાનથી થાય છે. તું ઊલટો નીચો પડે તો ત્યાં અમે શું કરીએ?

જો તું માનાદિથી ઉપવાસાદિ કરે છે તો કર વા ન કર; કીર્તિ માટે, ઊજમણાં માટે, મોટપ માટે કરતો હોય તો કર કે ન કર; બધું સમાન છે; પણ વ્યવહાર ધર્મબુદ્ધિથી એટલે કે શુભભાવથી આહારાદિનો રાગ છોડે તો જેટલો રાગ છૂટ્યો તેટલો છૂટ્યો તીવ્ર તૃષ્ણા છોડી મંદ તૃષ્ણા કરી તેને પુણ્ય સમજ. તેને તપ માનીશ તો મિથ્યાદૃષ્ટિ રહીશ. ચીજો પ્રત્યે રાગ ઘટે તેને પુણ્ય માનો, તેને નિર્જરા ન માનો. તેને ધર્મ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

અંતરંગ તપોમાં પણ પ્રાયશ્ચિત લેવામાં શુભવિકલ્પ હોવાથી પુણ્ય છે, નિર્જરા નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પુણ્ય-પરિણામ છે. વૈયાવૃત્ત્ય કરવાથી પુણ્ય થાય છે,

ધર્મ થતો નથી. અજ્ઞાની લોકો કહે છે કે સાધુની વૈયાવૃત્ય કરવાથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે. તીર્થંકર નામકર્મ જડપ્રકૃતિ છે. તે બાંધવાની ભગવાનની આજ્ઞા નથી, તેમ જ જે ભાવથી તે પ્રકૃતિ બંધાય તે શુભ-આસવ કરવાની પણ ભગવાનની આજ્ઞા નથી. ભગવાન તો શુદ્ધ આત્માની ભાવના કરવાનું કહે છે. સ્વાધ્યાયનો શુભભાવ તે પુણ્ય છે. વ્યુત્સર્ગમાં શુભભાવ પુણ્ય છે. બાહ્યધ્યાનમા શુભભાવ છે. કષાય મંદતા કરે તો પુણ્ય થાય ને સ્વભાવનું ભાન કરે તો ધર્મ થાય.

* * *

(વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૦ મંગળવાર, તા. ૧૦-૩-૫૩)

પ્રાયશ્ચિત, વિનય વગેરે અંતરંગ તપોમાં બાહ્ય પ્રવર્તન છે તે તો બાહ્યતપવત્ જ જાણવું. પ્રાયશ્ચિત ને વિનય નિમિત્ત-રૂપે પ્રવર્તતાં 'હુ જ્ઞાનાનંદ છું' એમ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી તે નિર્જરા છે. સમ્યગ્દર્શન વિના સાચો તપ નથી. હું જ્ઞાયક છું, એક રજકણની ક્રિયા મારી નથી, દયાદાનાદિનો હુ સ્વામી નથી;–તેવા ભાનપૂર્વક અકષાય પરિણામ થાય તે નિર્જરા છે.

હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ કરી જગતનો સાક્ષી રહે તેટલા અંશે શુદ્ધિ છે, ને તેના નિમિત્તે કર્મ ખરે છે તે દ્રવ્ય-નિર્જરા છે. બાર પ્રકારના તપમાં જેટલો વિકલ્પ ઊઠે છે તે બંધ છે એવા મિશ્રભાવ જ્ઞાનીને યુગપત્ હોય છે. અજ્ઞાની બાહ્યમાં ધર્મ માને છે, તેને નિર્જરા હોતી નથી.

પ્રશ્ન –શુભભાવોથી પાપની નિર્જરા અને પુણ્યનો બંધ થાય છે એમ કહો, ને આત્મા શુભાશુભરહિત દૃષ્ટિ કરે તો બન્નેની નિર્જરા થાય છે–પુણ્ય-પાપ બન્ને ખરી જાય છે એમ કેમ ન કહો ? લોકો પણ કહે છે કે પુણ્યે પાપ ઠેલાય.

ઉત્તરઃ—આત્મા જ્ઞાયક છે, તેની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ તથા લીનતાથી બધી કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ ઘટે છે. તથા પુણ્ય-પ્રકૃતિની સ્થિતિ પણ ઘટી જાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નિર્જરાતત્ત્વને સમજતો નથી, તેથી તે બાહ્ય તપથી નિર્જરા માને છે. વળી તે માને છે કે આત્માનું ભાન થયા પછી સ્થિતિ ને રસ બન્ને ઘટે છે પણ તે વાત ખોટી છે. શુદ્ધોપયોગ થયા પછી પુણ્યપ્રકૃતિમાં રસ ઘટતો નથી. મોક્ષમાર્ગમાં પુણ્ય ને પાપ બન્નેની સ્થિતિ ઘટે છે. ત્યા પુણ્ય-પાપની વિશેષતા છે જ નહિ, તથા અનુભાગનું ઘટવું પુણ્યપ્રકૃતિ-ઓમાં શુદ્ધોપયોગથી પણ થતું નથી.

કેવળી ભગવાનને અશાતા શાતારૂપે પરિણમે છે

ગોમ્મટસાર ગાથા ૨૭૪માં કહ્યું છે કે કેવળી ભગવાનને શાતાવેદનીયનો બંધ એક સમય માટે છે, તેથી તે ઉદયસ્વરૂપ છે. વળી કેવળીને અશાતાવેદનીય શાતારૂપે પરિણમે છે. કેવ-ળીને કષાય નથી, એકલો શુદ્ધોપયોગ છે. તેથી અશાતાવેદ-નીયની અનુભાગશક્તિ અનંતગણી હીણી થઈ જાય છે. જે શાતા બંધાણી છે તેનો અનુભાગ અનંતગણો છે. પહેલાં ન હતો તેના કરતા અનંતગણો રસ છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપમા રમણતા કરે ત્યારે પાપનો રસ ઘટી જાય છે ને પુણ્યનો રસ વધી જાય છે. અકષાય પરિણામથી સ્થિતિ ઘટી જાય છે ને શાતાદિનો રસ અનંતગણો વધી જાય છે.

આત્મા પોતે શુદ્ધ ચિદાનંદ છે. એવી દૃષ્ટિપૂર્વક શુદ્ધ ઉપ-યોગ કરે તો પુણ્યનો અનુભાગ વધે છે ને સ્થિતિ ઘટે છે પુણ્ય-પાપ બન્નેની સ્થિતિ ઘટી જાય છે. પાપનો અનુભાગ ઘટી જાય છે ને પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે. તીર્થંકર ભગવાનને

પુણ્યનો રસ વધી જાય છે. જેટલી વિશુદ્ધતા છે તેટલો અનુભાગ વધી જાય છે. જે પુણ્યને ત્યાગે છે તેને પુણ્યનો રસ વધી જાય છે ને જે પુણ્યને ઇચ્છે છે તેને પુણ્યનો રસ ઘટી જાય છે.

ગુરુની વૈયાવૃત્ય આદિ કરવાથી તીર્થંકર નામપ્રકૃતિ બાંધશુ એમ અજ્ઞાની માને છે તેને તત્ત્વની ખબર નથી. શુદ્ધ-ઉપયોગથી ઉપર ઉપરની પુણ્યપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો તીવ્ર ઉદય થાય છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું એવી દૃષ્ટિ થયા પછી શુભભાવ હોય તો પાપ પ્રકૃતિ પલટી પુણ્યરૂપ થાય છે ને શુદ્ધભાવથી પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે ને પાપપ્રકૃતિ પલટી પુણ્યપ્રકૃતિ થઈ જાય છે. જે દાણો મોટો હોય તેનુ ફોતરુ પણ મોટું હોય છે, તેમ શુદ્ધોપયોગની જેટલી પુષ્ટિ હોય છે તેટલી પુણ્યમા પુષ્ટિ હોય છે. માટે શુદ્ધથી પુણ્યના અનુભાગની નિર્જરા થાય છે એ નિયમ સંભવતો નથી. શુદ્ધ-થી પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે. માટે પૂર્વોક્ત નિયમ સંભવતો નથી પણ વિશુદ્ધતાના અનુસાર જ નિયમ સંભવે છે.

વિશુદ્ધતા અનુસાર નિર્જરા થાય છે, બાહ્ય-પ્રવર્તન અનુસાર નહિ

જુઓ, ચોથા ગુણસ્થાનવાળો સમ્યગ્દૃષ્ટિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે ને આત્માનુ ચિંતવનાદિ કાર્ય કરે ત્યાં વિશેષ ગુણશ્રેણીનિર્જરા નથી નિર્જરા થોડી છે ને બંધ ઘણો છે. અંતર આનંદનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે પણ તેને નિર્જરા થોડી છે. અહીં પાંચમા–છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાની સાથે સરખામણી કરે છે ચોથા ગુણસ્થાનવાળો ધર્મી જીવ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં હોય તો તેને નિર્જરા થોડી છે, પંચમ ગુણસ્થાનવાળો શ્રાવક ઉપવાસ

ને વિનયાદિ કરતો હોય તે કાળમાં પણ છઠ્ઠાવાળા કરતાં તેને નિર્જરા થોડી છે; કેમ કે અંતર અકષાયપરિણમનના આધારે નિર્જરા છે. શુભની અપેક્ષાએ અથવા બાહ્યક્રિયાની અપેક્ષાએ નિર્જરા નથી. પંચમ ગુણસ્થાનવાળો ઉપવાસ કરતો હોય તો નિર્જરા થોડી ને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિ આહાર કરતા હોય તો પણ તેમને નિર્જરા ઘણી છે. તે વખતે જે રાગ વર્તે છે તેનાથી નિર્જરા નથી, શુભરાગથી પુણ્ય છે પણ શુભરાગના કાળે નિર્જરા ઘણી છે; કેમ કે મુનિને સ્વરૂપના આશ્રયે ત્રણ કષાયનો નાશ થયો છે. અકષાય સ્વભાવના અવલંબને નિર્જરા થાય છે. ગુરુની સેવા એ પુણ્યભાવ છે, તેથી નિર્જરા નથી. કર્મનું ખરવું જે ભાવથી થાય તેને નિર્જરા કહે છે. આત્મામાં શુદ્ધભાવથી નિર્જરા થાય છે ને તેથી કર્મ ખરે છે, પણ પુણ્યનો અનુભાગ વધે છે.

વળી બાહ્યક્રિયાથી નિર્જરા નથી. પંચમ ગુણસ્થાનવાળો શ્રાવક એક માસના ઉપવાસ કરે તે વખતે જે નિર્જરા થાય છે તેના કરતાં મુનિને નિદ્રા વખતે કે આહાર વખતે નિર્જરા વિશેષ છે. માટે અકષાય પરિણામ પ્રમાણે નિર્જરા થાય છે. બાહ્યપ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર નથી.

અજ્ઞાની લોકો બાહ્યથી ધર્મ માને છે. એક વખત ભોજન લે, પાઠશાળા ચલાવે ઇત્યાદિ કાર્યોમા ધર્મ માને છે. શુદ્ધ ચિદાનંદની દૃષ્ટિપૂર્વક લીનતા હોય તેને નિર્જરા છે. વસ્ત્રપાત્રસહિત મુનિપણું મનાવે તે ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. નગ્નદશાપૂર્વક અકષાયદશા હોય તેને ભાવલિંગી મુનિ કહે છે. બાહ્યથી એકલા નગ્નપણામાં મુનિપણું નથી. જીવની ક્રિયા જીવથી થાય છે, તેમાં અજીવ નિમિત્તમાત્ર છે, વગેરે નવતત્ત્વોનુ ભાન નથી, તે બાહ્યમાં ઉપવાસાદિ કરે, મીઠું ન ખાય તો તેમાં શું

થયું ? સાદો ખોરાક લેવામાં નિર્જરા માને છે; અમુક ચીજો ન ખાય તેથી ધર્મ માને છે. બહારની ચીજ ખાવી કે ન ખાવી તેના ઉપર ધર્મનો આધાર નથી. પોતાના શુદ્ધોપયોગથી નિર્જરા થાય છે. કોઈએ અન્નપાણી છોડી દીધાં તેથી તેને ત્યાગી માને છે, તે ભ્રાંતિ છે.

પંચમ ગુણસ્થાનવાળો બળદ લીલું ઘાસ ખાતો હોય તે વખતે પણ તેને ચોથા ગુણસ્થાનવાળા ધ્યાની કરતા વિશેષ નિર્જરા છે. અંતર બે કષાયનો નાશ છે, તેને ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. લીલોતરીનુ પાપ નથી. નબળાઈથી જે અશુભભાવ થાય છે તેથી અલ્પ બંધ છે. અશુભભાવથી નિર્જરા નથી; પણ અશુભભાવના કાળમા બે કષાયનો નાશ છે તેથી નિર્જરા છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિને આહારાદિથી શુભ બંધ પડે છે, પણ અંતર ત્રણ કષાય ટળ્યા છે તેથી શુદ્ધિ વધે છે. નિર્જરાની અપેક્ષાએ બંધ થોડો છે, માટે બાહ્યપ્રવૃત્તિ અનુસાર નિર્જરા નથી, અંતરંગ કષાયશક્તિ ઘટતાં ને વિશુદ્ધતા થતા નિર્જરા થાય છે. અહીં વિશુદ્ધતા એટલે શુદ્ધતાની વિશેષતા સમજવી. અંતર કષાયશક્તિ ઘટવાથી નિર્જરા થાય છે, તેનુ પ્રગટ સ્વરૂપ આગળ નિરૂપણ કરીશું ત્યાથી જાણવું.

પંડિત શ્રી ટોડરમલ્લજીને દૃષ્ટિ તો હતી, ઉપરાત જ્ઞાનનો ઉઘાડ પણ હતો. હજારો શાસ્ત્રોનો નિચોડ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં ભરી દીધો છે.

એ પ્રમાણે અનશન, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, ધ્યાન વગેરેને તપસંજ્ઞા ઉપચારથી છે એમ જાણવું; અને તેથી જ તેને વ્યવહારતપ કહ્યો છે, આત્મામાં શુદ્ધતા થાય તો પૂર્વે વિકલ્પ

હોય તેને વ્યવહાર કહે છે. નિમિત્તનું લક્ષ છૂટી શુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય તો નિમિત્તને સાધન કહે છે વ્યવહાર ઉપચારનો એક અર્થ છે. વળી એવા સાધનથી વીતરાગભાવરૂપ જે વિશુદ્ધતા થાય તે જ સાચો તપ નિર્જરાનુ કારણ જાણવું.

દૃષ્ટાંત—ધન વા અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે. તેનું કારણ ધનથી અન્ન લાવી ભક્ષણ કરતાં પ્રાણ પોષી શકાય છે; તેથી ધન વા અન્નને પ્રાણ કહ્યા છે, પણ આયુષ્ય ન હોય તો ધન શું કામ કરે? મડદાંને આહારપાણી આપો તો શું થશે? પાંચ ઇંદ્રિય, મન, વચન, કાયા, શ્વાસ ને આયુ એ પ્રાણ હોય તો ધનને પ્રાણ કહેવાય; પણ ઇંદ્રિયાદિ પ્રાણને ન જાણે ને ધનને જ પ્રાણ જાણી સંગ્રહ કરે તો મરણ જ થાય.

અંતર્દૃષ્ટિ ને જ્ઞાન જેને નથી તેના બાહ્યતપને ઉપચાર પણ ન કહેવાય. તેમ અનશન, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય આદિને તપ કહ્યા તેનું કારણ અનશનાદિ સાધનથી પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રવર્તતાં વીતરાગભાવરૂપ સત્યતપ પોષી શકાય છે. તેથી એ અનશન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેને ઉપચારથી તપ કહ્યા છે; પણ કોઈ વીતરાગ ભાવરૂપ તપને તો ન જાણે પણ બાર તપને તપ જાણી સંગ્રહ કરે તો સંસારમા ભમે લોકો બહારના તપમા ધર્મ માને છે. કુદેવાદિને માને ત્યા તો ગૃહીત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ નથી, તેને તપશ્ચર્યા કેવી? અજ્ઞાનીની તપશ્ચર્યામાં સાચી તપશ્ચર્યા માનવી ને મનાવવી તે મોટુ પાપ છે. દૃષ્ટિની ખબર નથી, સાચી વાત રુચે નહિ ને વ્રત ધારણ કરે, તે જૈન નથી. તેને પોતાની ખબર નથી. વ્યવહાર સહિત સાત તત્ત્વની પૃથક્તાની ખબર નથી તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ક્યાથી હોય? ન જ હોય.

માટે આટલું સમજી લેવું કે નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગતા છે પુણ્યપાપરહિત પોતામાં શુદ્ધતા થાય છે તે વીતરાગભાવ છે.

(વીર સં ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૧ બુધવાર, તા. ૧૧-૩-૫૩)

વ્યવહારાભાસીનો અધિકાર ચાલે છે. સાત તત્ત્વોનો જેવો ભાવ છે તેવા ભાવનો ખ્યાલ નથી તે વ્યવહારાભાસી છે. નિર્જરાતત્ત્વ શું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કર્મનું છૂટવું તે દ્રવ્ય-નિર્જરા છે. પર્યાયમાં શુદ્ધિનું વધવું એટલે કે પુણ્ય-પાપરહિત સ્વરૂપમા લીનતા થવી તે ભાવનિર્જરા છે, તે ધર્મ છે. રસપરિત્યાગ, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય વગેરે ધર્મ નથી, તેને ઉપચારથી તપ કહ્યો છે. જાણવું-દેખવુ મારો સ્વભાવ છે, રાગદ્વેષ મારો સ્વભાવ નથી, એમ શ્રદ્ધા કરી સ્વરૂપમાં લીનતા થવી તે ધર્મ છે. વીતરાગ ભાવ હોય તો ઉપવાસને નિમિત્ત કહે છે. દૃષ્ટિપૂર્વક અવિકારી પરિણામને નિર્જરા કહે છે. બાહ્યતપને ઉપચારથી ધર્મસંજ્ઞા કહી છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિચાર કરવો તે રાગ છે. તેવા રાગથી પણ આત્મા જુદો પડે તો નિર્જરા છે. ઉપવાસ નામ ધરાવે પણ સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન નથી તેને ઉપવાસ લ ઘન જ છે; તેનાથી ધર્મ નથી. તેનાથી નિર્જરા માને તો મિથ્યાત્વનુ પાપ લાગે છે. આહાર ન આવવો તે જડની ક્રિયા છે. કષાયમંદતા પુણ્ય છે. પુણ્યથી રહિત શુદ્ધ આત્માના આશ્રયે નિર્જરા થાય છે તેનું રહસ્ય જે જાણતો નથી તેને નિર્જરાની સાચી શ્રદ્ધા નથી. તેથી તેના બાહ્ય ઉપવાસને વ્યવહાર નામ લાગુ પડતું નથી.

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. તેમા નિર્જરા તત્ત્વની ભૂલ બતાવે છે. અજ્ઞાની માને છે કે બહારના પદાર્થો છોડ્યા માટે નિર્જરા થાય છે પણ તે નિર્જરા નથી. આત્મામાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો હોય તેને નિર્જરા થાય છે.

મોક્ષતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

મોક્ષતત્ત્વ અર્હંત-સિદ્ધનું લક્ષણ છે. પંચપરમેષ્ઠીમાં અર્હંત-સિદ્ધ તે લક્ષ્ય છે ને મોક્ષતત્ત્વ તેનું લક્ષણ છે. જેને મોક્ષતત્ત્વનું ભાન નથી તેને અર્હંત-સિદ્ધની ખબર નથી. પોતામાં પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય થવી તે મોક્ષ છે.

'મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા'

મુક્તિશિલા ઉપર જવું તેને અજ્ઞાની સિદ્ધપણું કહે છે, પણ તે ભૂલ છે. પોતાની શક્તિમાં શુદ્ધતા પડી છે, તેમાંથી પરિપૂર્ણ વ્યક્ત શુદ્ધ દશા થવી તે મોક્ષ છે. મોક્ષ અહીં પર્યાયમાં થાય છે; તે સમયે ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવથી આત્મા ઉપર જાય છે. મોક્ષ અને ઊર્ધ્વગમનમાં સમયભેદ નથી. પોતાની જ્ઞાનશકિતમાંથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું, દર્શનશકિતમાંથી કેવળદર્શન પ્રગટ થયું, આનંદશકિતમાથી કેવળઆનંદ થયો -વગેરે પ્રકારે બધી શુદ્ધતા થઈ તે મોક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન લોકાલોકને જાણે તે તો વ્યવહાર છે. લોકાલોકને જાણે છે માટે કેવળજ્ઞાન અથવા મોક્ષ છે-એમ નથી. જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, વીર્ય આદિની પર્યાયની પરિપૂર્ણતા છે, માટે મોક્ષ છે; મુકિતશિલા ઉપર રહેવું તે સિદ્ધપણું નથી. મુકિતશિલા ઉપર તો એકેન્દ્રિય-નિગોદના જીવો પણ છે. વળી અજ્ઞાની, સિદ્ધને જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, ક્લેશાદિ દુઃખ દૂર થયા છે, માટે મોક્ષ માને છે, પણ પોતાનો સ્વભાવ જન્મ-જરારહિત છે તેનુ તેને ભાન નથી. વળી અનંત જ્ઞાનવડે લોકાલોકનું તેમને જ્ઞાન થયું છે એમ તે જાણે છે. સિદ્ધ દશામાં લોકાલોકનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, એમ જે જાણતો નથી તે તો વ્યવહારાભાસીમાં પણ આવતો નથી. અહીં તો કહે છે કે લોકાલોકને જાણવાનું માનવા

છતાં પોતામાં અનંત જ્ઞાન ભરેલું છે, એવી પોતાને ખબર નથી તે વ્યવહારાભાસી છે.

અજ્ઞાનતાના સ્વરૂપને કેવળી અનંતપણે જાણે–દેખે

વળી કોઈ કહે છે કે કેવળી ભગવાન અનંતને અનંત જાણે છે, માટે ભગવાન અનંતનો અંત જાણતા નથી, માટે તેમને કેવળજ્ઞાન નથી; તે પણ ભૂલ છે. અનંતતાને અનંત તરીકે ન જાણે ને અંત તરીકે જાણે તો તો કેવળજ્ઞાન ખોટું ઠરે. પં. બનારસીદાસે પરમાર્થવચનિકામાં કહ્યું છે કે તે અનંતતાના સ્વરૂપને કેવળજ્ઞાની પુરુષ પણ અનંત જ દેખે, જાણે, કહે. અનંતનો બીજો અંત છે જ નહિ, કે જે જ્ઞાનમાં (અંતરૂપે) ભાસે. તેથી અનંતતા અનંતરૂપ જ પ્રતિભાસે છે. ચૈતન્ય-અગ્નિ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવના સામર્થ્યથી પોતાના દ્રવ્યસહિત લોકાલોકને ન જાણે તો તે કેવળજ્ઞાન નથી. આત્મ-પ્રભુ શક્તિએ પરિપૂર્ણ છે તે પર્યાયમાં પૂર્ણ થઈ જાય છે. લોકાલોકને વ્યવહારે જાણે છે, એમાં પણ જે ભૂલ કરે છે તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પણ એકલા લોકાલોકને જ જાણે છે એમ માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પોતાને જાણતા પરને જાણી લે છે.

વળી અજ્ઞાની, સિદ્ધ ભગવાનને ત્રૈલોક્યપૂજ્યપણું માને છે પણ તે તો વ્યવહાર છે. પોતાનો સ્વભાવ પૂજ્ય છે; તેની શક્તિના વિશ્વાસથી ત્રૈલોક્યપૂજ્યપણું પ્રગટ થાય તેમ છે તેવી તેને ખબર નથી આમ સિદ્ધનો મહિમા બહારથી કરે છે. દુઃખ દૂર કરવાની, જ્ઞેયને જાણવાની, તથા પૂજ્ય થવાની ઇચ્છા તો સર્વ જીવોને છે, તેથી કાંઈ અપૂર્વતા નથી. પોતાનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેનો ભરોસો નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી લખે છે કે-'જો કદી પ્રગટપણે વર્તમાનમાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ

થઈ નથી પણ જેના વચનના વિચારયોગે શકિતપણે કેવળજ્ઞાન છે, એમ સ્પષ્ટ જાણ્યુ છે,' એમ પર્યાયમાં ખ્યાલમાં આવ્યુ છે: શક્તિરૂપ છે તો પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાન થશે. વળી શ્રદ્ધાપણે કેવળ-જ્ઞાન થયુ છે. મારું કેવળજ્ઞાન અલ્પ કાળમાં પ્રગટ થશે એમ ભરોસો આવ્યો છે. વિચારદશાએ એટલું જ્ઞાન થયું છે કે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થશે ને ઈચ્છાદશાએ કેવળજ્ઞાન થયુ છે. ઇચ્છા વર્તે છે કે ટુંક સમયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીશ. મારો આત્મા કેવળજ્ઞાનશક્તિથી ભરપૂર છે. પ્રથમ કેવળજ્ઞાન-શક્તિ માની ન હતી. હવે માન્યુ કે કેવળજ્ઞાન બહારથી આવશે નહિ, પણ મારામાંથી આવશે—એમ શ્રદ્ધાથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે. મુખ્ય નયના હેતુથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે. વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરીને દ્રવ્યાર્થિકનયથી કેવળજ્ઞાન વર્તે છે.

આ મોક્ષતત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિ છે. જેને મોક્ષની પ્રતીતિ નથી તેને સમ્યગ્દર્શન નથી.વ ળી દુઃખ દૂર થવું તેને સિદ્ધદશા થઈ કહે છે. દુઃખ દૂર થવું તે નાસ્તિની વાત કરી પણ અસ્તિ શું છે? લોકાલોકને જાણવું તે વ્યવહારથી વાત કરી પણ નિશ્ચય શું છે? મારો જ્ઞાનસ્વભાવ મારાથી છે એની ખબર નથી. પોતાના આશ્રયે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે એવી પ્રતીતિ નથી, પણ ઊંડે ઊંડે કાંઈક ભેદ, વિકાર કે રાગના આશ્રયે ધર્મ માને છે. રાગથી મોક્ષતત્ત્વ નથી. નવ તત્ત્વને સ્વતંત્ર ન માને તો સાચી શ્રદ્ધા નથી.

વળી, તેને એવો પણ અભિપ્રાય છે કે સ્વર્ગમાં સુખ છે, તેનાથી અનંતગણું સુખ મોક્ષમાં છે, પણ સ્વર્ગનુ સુખ તો રાગવાળું છે ને વીતરાગી સુખ અનાકુળ છે. બંનેની જાતિ જુદી છે એવું ભાન તેને નથી. સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને એક જાણે તો ભૂલ છે. આત્મા સહજાનંદ મૂર્તિ છે, તેની

પ્રતીતિ ને લીનતાથી સુખદશા થાય છે સંસારસુખ કરતાં અનંતગણું સુખ મોક્ષમાં માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સ્વર્ગનાં સુખ તો વિષયાદિ સામગ્રીજનિત હોય છે, તે આત્મજનિત સુખ નથી. ત્યાં બાગ, બગીચા, હીરા આદિ અનુકૂળ સંયોગોને સુખ માને છે, પણ આત્માના સુખનું તેને ભાસન નથી. અજ્ઞાની જીવ કહે છે કે મોક્ષમાં લાડી નથી, વાડી નથી, પૈસા નથી, ગાડી નથી, તો શું સુખ ? એમ તે માને છે. વળી કોઈ કહે છે કે ભગવાન ત્રણ કાળના–ત્રણ લોકનાં નાટક દેખે છે, તેથી તેમને ઘણો આનંદ છે. એવા જીવોને મોક્ષના સ્વરૂપની ખબર નથી. પોતાની પર્યાયમાં પૂર્ણ આનંદ પ્રગટે તે મોક્ષ છે. જેવી શક્તિ પરિપૂર્ણ છે તેવી પર્યાયમા પરિપૂર્ણતા થવી તે મોક્ષ છે તેવી તેને ખબર નથી. પરંતુ મહા પુરુષો મોક્ષને સ્વર્ગથી ઉત્તમ કહે છે, તેથી અજ્ઞાની મોક્ષને ઉત્તમ માને છે. જેમ કોઈ ગાયનેના સ્વરૂપને ન જાણે, પણ બધી સભા વખાણે છે તેથી પોતે પણ વખાણે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની મોક્ષને ઉત્તમ માને છે.

પ્રશ્ન:–શાસ્ત્રમાં પણ ઇન્દ્રોના સુખ કરતા અનંતગણું સુખ સિદ્ધોને છે એમ પ્રરૂપ્યું છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:–અહીં, મોક્ષતત્ત્વની ઓળખાણ નથી તેની વાત ચાલે છે. જેમ તીર્થંકરના શરીરની પ્રભા સૂર્યના તેજથી કરોડ-ગણી કહી, પણ ત્યા તેની એક જાતિ નથી. ભગવાનને પુણ્ય-પ્રકૃતિ ઉત્કૃષ્ટ છે ને પરમ ઔદારિક શરીર છે; સૂર્યનું વિમાન જે દેખાય છે તે પૃથ્વીકાય છે. તીર્થંકરને પંચેન્દ્રિય શરીર છે, તેથી પુણ્ય-પ્રકૃતિ ઘણી છે. પરંતુ લોકમાં સૂર્ય પ્રભાનું માહાત્મ્ય છે; તેનાથી પણ ઘણું માહાત્મ્ય જણાવવા અર્થે ઉપમા આપી છે. તીર્થંકરના કેવળજ્ઞાનની તો શી વાત ? પણ

તેની પુણ્યપ્રકૃતિ પણ ત્રણ લોકમાં અદ્વિતીય છે. પૂર્વે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધેલ છે, તેના નિમિત્તે અદ્ભુત શરીર છે. ભક્તામર સ્તોત્રમાં આવે છે કે–હે નાથ! જગતમાં જેટલા શાંત પરમાણુઓ છે તે બધા આપના શરીરમાં આવી પરિણમેલા છે. એવું તેમનું શરીર શાંત દેખાવવાળું છે. ગૌતમ જ્યાં સમવસરણમાં પેઠા ત્યાં ભગવાનને દેખી તેમનું માન ગળી ગયું. ખરેખર તો તેમની પાત્રતાથી માન ગળેલ છે, ત્યાં ભગવાન નિમિત્ત કહેવાય છે. આ દૃષ્ટાંત મુજબ સિદ્ધના સુખને ઇન્દ્રાદિના સુખથી અનંતગણું કહ્યું છે. ત્યાં તેની એક જાતિ નથી; પરંતુ લોકો માને છે, માટે ઉપમાલંકારથી એમ કહેલ છે. મહિમા જણાવવા એમ કહેલ છે. અંદરથી સુખ પ્રગટ થએલ છે, તેવી જાતિ બીજે હોય નહિ.

પ્રશ્ન :–સિદ્ધના સુખ અને ઇન્દ્રાદિના સુખની તે એક જાતિ જાણે છે, એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કર્યો?

ઉત્તર :– જે ધર્મના સાધનથી તે સ્વર્ગ માને છે તે જ સાધનથી તે મોક્ષ માને છે, તેથી તેના અભિપ્રાયમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષની એક જાતિ છે લોકો કહે છે કે વ્યવહાર કરો તો એક દિવસ બેડો પાર થઈ જશે. શું રાગ કરતા કરતા ધર્મ થાય? ના; બહારનું લક્ષ છોડ્યા વિના કદી નિશ્ચય પ્રગટતો નથી તમો રાગની ક્રિયાથી સ્વર્ગ માનો છો તથા રાગની ક્રિયાથી મોક્ષ પણ માનો છો તેથી તમોને મોક્ષની ખબર નથી વ્યવહારથી મોક્ષ માને છે તે મૂઢ છે. તેને મોક્ષની જાતિની ખબર નથી. આયંબિલ કરવાટં, નવકાર ગણવા વગેરેથી ધર્મ થશે એમ માને છે અંજનચોર પોતાના આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પામેલ છે, તો નવકાર મંત્રના

શુભરાગ ઉપર ઉપચાર આપેલ છે. જે ભાવથી સ્વર્ગ મળે તે ભાવથી મોક્ષ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે જીવ નિશ્ચયદશા પામે છે, તેના પૂર્વના શુભરાગને વ્યવહાર કહેલ છે. અંજન-ચોર સમ્યગ્દર્શન પામેલ છે તેનો આરોપ નમસ્કાર મંત્ર ઉપર આપ્યો છે. નવમી ગ્રૈવેયક જનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિએ ઘણીવાર નમસ્કાર મંત્ર ગણેલ છે, તેને કેમ આરોપ નથી આવતો ? તો કહે કે તેને નિશ્ચય પ્રગટ કરેલ નથી. માટે અભેદદૃષ્ટિ કરી સમ્યગ્દર્શન ભવિષ્યમા પ્રગટ થયેલ છે, તો અંજનચોરના વ્યવહારના એક અંશ ઉપર આરોપ કરીને કહે કે નમસ્કાર-મંત્રથી અંજન ચોર ધર્મ પામ્યો; પણ અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય ક્રિયાથી ને શુભ રાગથી મોક્ષ થાય એમ માને છે. તે અજ્ઞાની-જીવ મોક્ષતત્ત્વને જાણતો નથી તેથી અર્હંતને પણ જાણતો નથી

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૨ ગુરુવાર, તા. ૧૨–૩–૫૩)

સિદ્ધચક્રવિધાન પૂજા થાય છે, તેમાં જડની ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, તે આત્માથી થયેલ નથી. નૈમિત્તિક ક્રિયા થાય તો આત્માની ઇચ્છા તથા યોગને નિમિત્ત કહેવાય. જડ ને ચેતન બન્ને ભિન્ન હોવા છતાં બન્ને ભેગાં થઈને કામ કરે છે એમ માનવુ તે ભ્રાંતિ છે ઉપાદાન-નિમિત્ત બન્ને નિશ્ચિત છે, ને બન્ને પોતપોતાના નિશ્ચય છે. ઉપાદાનની પર્યાય નિશ્ચય છે ને નિમિત્તની પર્યાય પણ નિશ્ચય છે દરેક પદાર્થ પોતાની અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે બીજા પદાર્થ સાથેના સંબંધને વ્યવહાર કહેવાય છે.

પ્રશ્ન.—સ્વર્ગસુખ ને મોક્ષસુખને અમે એક માનીએ છીએ એમ આપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર—જે પરિણામથી સ્વર્ગ મળે છે તે જ પરિણામથી મોક્ષ મળે છે એમ તું માને છે તેથી તારા અભિપ્રાયમા સ્વર્ગ ને મોક્ષની એકજાતિ છે. વ્યવહાર કરો તો બેડો પાર થશે એમ અજ્ઞાની માને છે. પણ કારણના વિપરીતતા છે માટે કાર્યમા વિપરીતતા છે. અજ્ઞાની જીવ યથાર્થ કારણને માનતો નથી. પુણ્ય ખડું કરો તો પુણ્ય ફાટીને મોક્ષ મળશે—એમ માનનાર મૂઢ છે. તે મોક્ષને માનતો નથી. જે કારણથી બંધ થાય તે કારણને મોક્ષનું કારણ માને તે ભૂલ છે.

વળી કર્મના નિમિત્તથી પોતાની પર્યાયમા ઔદયિકભાવ છે. અસિદ્ધભાવ જીવનુ સ્વતત્ત્વ છે. અજ્ઞાનીને તેનો ભાવ ભાસતો નથી. મોક્ષ પોતાની પર્યાયમા થાય છે. કર્મનું ટળવું તે પોતાનો ભાવ નથી. કર્મોદયના નિમિત્તથી ઔદયિકભાવ—રાગદ્વેષ છે. કેવળી ભગવાનને પણ પોતાની પર્યાયમાં કેટલાક ગુણો જેમ કે કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ તથા વૈભાવિક, ક્રિયાવતી, યોગ વગેરેમા વિભાવરૂપનું પરિણમન છે, એટલો ઉદયભાવ છે—મલિનતા છે; તેથી સિદ્ધદશા પામતા નથી અસિદ્ધત્વ પોતાની પર્યાયનો દોષ છે. તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા વિના દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર બધું વિપરીત હોય છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી પોતાના કારણે ઔપાધિકભાવ છે. પોતાની નૈમિત્તિક પર્યાયમા મલિનતા છે. તેનો અભાવ થઈ સિદ્ધદશા થાય છે. ત્યા કર્મનું નિમિત્ત છે, ને પોતાની પર્યાયમા નૈમિત્તિકતા પોતાના કારણે છે. ત્યા જીવ રોકાયો છે તેથી દ્રવ્યમોક્ષ થતો નથી. ઉપાધિભાવનો અભાવ થવાથી, શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ કેવળ આત્મા થવાથી દ્રવ્યમોક્ષ થાય છે આમ મોક્ષતત્ત્વનુ ભાસન થવુ જોઈએ. જેમ સ્કંધમાથી છૂટયા પછી પરમાણુ શુદ્ધ થાય છે તેમ આત્મા કર્મવિપાકથી ભિન્ન થતાં

શુદ્ધ થાય છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ, અનંત વીર્ય આદિરૂપ આત્મા થાય છે. મોક્ષ લક્ષણ છે ને અર્હંત-સિદ્ધ લક્ષ્ય છે. મોક્ષના ભાવનું ભાસન નથી તેને અર્હંત-સિદ્ધની શ્રદ્ધા વિપરીત છે. યથાર્થ નિર્ણય કરે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

દૃષ્ટાંતઃ—સ્કંધથી પરમાણુ છૂટો પડે તો શુદ્ધ છે, પણ વિશેષતા એ છે કે પરમાણુ સ્કંધમાં હોય તો દુઃખી નથી ને છૂટો હોય તો સુખી નથી. તેને સુખદુઃખ નથી. આત્મા અશુદ્ધ અવસ્થા વખતે દુઃખી છે ને શુદ્ધ અવસ્થા વખતે સુખી છે. એટલો પરમાણુ અને આત્મા વચ્ચે ફેર છે. ઔપાધિકભાવ સંસાર છે ને તેનો અભાવ થવો તે મોક્ષ છે, ને ત્યાં નિરાકુળ લક્ષણવાળા અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી ઇંદ્રાદિકને જે સુખ છે તે તો આકુળતાનું સુખ છે. ઇંદ્રાણીમાં, પૈસામાં સુખ નથી. ઇંદ્રો પણ પરમાર્થે દુઃખી છે. પોતાના સ્વભાવને ચૂકી પૈસા વગેરેમાં સુખ માને તે દુઃખ છે. રોગથી દુઃખી નથી, ને નીરોગતાથી સુખી નથી. આકુળતાજન્ય પરિણામ થવા તે દુઃખ છે. તેથી દેવો આદિ પરમાર્થે દુઃખી છે. એટલા માટે તેના ને સિદ્ધના સુખની એક જાતિ નથી. વળી સ્વર્ગસુખનું કારણ તો પ્રશસ્ત રાગ છે, ને મોક્ષસુખનું કારણ વીતરાગભાવ છે. એ રીતે કારણમાં ફેર છે. અજ્ઞાનીને સાત તત્ત્વની શ્રદ્ધાની ખબર નથી; શ્રદ્ધા વિના ધર્મ થતો નથી. દયા, દાન, જાત્રા, ભક્તિ આદિમાં ધર્મ છે? ના. ચારિત્ર તે ધર્મ છે, ને ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. મૂળ વિના શાખા ને ઝાડ હોય? ન જ હોય.

અજ્ઞાનીને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નામનિક્ષેપથી છે

અજ્ઞાની જીવને નવતત્ત્વની વિકલ્પસહિત શ્રદ્ધા થઈ, પણ

ભાવનું ભાસન ન થયું, તેથી મિથ્યાદર્શન જ રહે છે. અભવ્યને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તે નામનિક્ષેપથી છે, પણ ત્યાં યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમજવુ નહિ; કારણ કે ભાવનુ ભાસન તેને નથી. અભવ્યને જીવાદિનું શ્રદ્ધાન છે પણ ભાવભાસન નથી, અથવા ભાવનિક્ષેપથી નથી. દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય સ્વતંત્ર છે—એવું ભાસન તેને નથી.

શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યુ છે કે 'આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી.' અહીં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહેલ છે તે નામનિક્ષેપથી છે. રાગરહિત તત્ત્વશ્રદ્ધાનની ત્યાં વાત નથી. જેવો ભાવ છે તેવું ભાસન થવું તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. રાગનુ અવલંબન છૂટી નવે તત્ત્વના ભાવનું ભાસન એક આત્મામાં થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. જ્ઞાન ભેદ પાડીને જાણે છે છતાં તેમાં રાગનુ અવલંબન નથી. અભેદના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન

ભેદના ચાર પ્રકારે અર્થ નીચે મુજબ છેઃ-

(૧) આત્મામા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ભેદ પાડવા તે પણ ભેદ છે-વ્યવહાર છે. તે બ ધનુ કારણ છે, ધર્મનું કારણ નથી.

(૨) આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, કર્મથી ભિન્ન છે. તેવા વિકલ્પ સહિત ભેદ પાડવો તે ભેદજ્ઞાન છે, પણ તે રાગસહિત છે. સમ્યગ્દર્શન થતા પહેલાં આવું વિકલ્પ-વાળું ભેદજ્ઞાન હોય છે.

(૩) રાગનો અભાવ થઈ સ્વભાવમા એકાગ્ર થવું તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. તેમાં પરથી જુદા પડવાની અપેક્ષાએ ભેદજ્ઞાન કહેલ છે, છતાં તે નિર્વિકલ્પ છે.

(૪) તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન—આ ચોથી વાત છે. જ્ઞાન બધાને જાણી લે છે, છતા ત્યા રાગ નથી. તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનમાં આવી જાય છે. છતાં અપેક્ષામાં ફેર છે. પોતાનું ભાવભાસન થતા તેમા સાત તત્ત્વોનું ભાવ-ભાસન આવી જાય છે અહીં પોતાના સ્વ—પરપ્રકાશક જ્ઞાનસામર્થ્યથી સ્વને જાણતાં સાતે તત્ત્વોને જાણી લે છે, છતાં ત્યાં રાગ નથી. એ અપેક્ષાએ નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. પોતાના જ્ઞાનનો સ્વભાવ એવો જ છે કે સ્વ—પરને ભેદ પાડીને જાણે છે, છતાં તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. સાતે તત્ત્વો ભેદરૂપ છે, એવા ભાવનું ભાસન એક આત્મામાં થવું તે નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાન છે. તે અહીં તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રમા કહેવું છે.

શ્રી 'સમયસાર નાટક'માં સવિકલ્પ ભેદજ્ઞાન ને નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનની વાત આવે છે. ત્યાં પ્રથમ સવિકલ્પ ભેદજ્ઞાનને ઉપાદેય કહેલ છે. પાછળથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે. તેમા નિર્વિકલ્પ ભેદજ્ઞાનની વાત છે. નવ તત્ત્વની પરિપાટી નથી એટલે કે નવના વિકલ્પ નથી. મોક્ષશાસ્ત્રમાં જે તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન કહેલ છે તે એકરૂપ ભાવ છે, ત્યાં વિકલ્પ નથી. સમય-સારમા નવતત્ત્વની પરિપાટી છોડી એક આત્મા પ્રાપ્ત થાઓ એમ જે કહેલ છે, ત્યાં રાગસહિતના નવતત્ત્વની વાત કરી છે.

એકરૂપ સ્વભાવની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે. પર્યાયમા સાતતત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેવા સમ્ય-ગ્જ્ઞાન સહિત સમ્યગ્દર્શનની અહીં મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમા તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રમા વાત છે. સાત તત્વનુ ભાસન થવું તે જ્ઞાન-પ્રધાન કથન છે. જ્ઞાન સાતને યથાર્થ જાણે છે છતા તેમાં રાગ નથી. ત્રીજા બોલમા વિકલ્પ રહિત ભેદજ્ઞાન કહ્યું તે પરથી ભેદ

પાડવાની અપેક્ષાએ વાત છે, ને ચોથા બોલમાં પોતાના જ્ઞાનના સામર્થ્યથી સાતે તત્ત્વોનુ ભાસન થાય છે તે એકરૂપ છે. સમયસારમાં સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા દર્શનપ્રધાનથી છે. વળી વ્યવહારદૃષ્ટિથી સમ્યગ્દર્શનના નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત આદિ આઠ અંગ કહ્યા તેને તે પાળે છે પણ તે તો શુભરાગ છે, ધર્મ નથી. આઠ અંગ પાળે તો પણ વ્યવહારાભાસી છે.

* * *

(વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૩ શુક્રવાર, તા. ૧૩–૩–૫૩)

સમ્યગ્દર્શન વિના એકલો વ્યવહાર નકામો છે

જેને કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છે ને વ્યવહારે સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની ખબર નથી તે તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે સર્વજ્ઞ-દેવ, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ને અનેકાંત બતાવનાર શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરે ને કુદેવાદિની શ્રદ્ધા છોડે તથા કુદેવાદિને માનવાવાળાની શ્રદ્ધા છોડે, આઠ મદ ન કરે, આઠ આચાર પાળે ને દેવ–ગુરુ લોક-મૂઢતા—એમ પચીસ મળનો ત્યાગ કરે તેને તે રાગ હોવાથી, ધર્મ નથી. જેને પચીસ દોષનો ત્યાગ નથી તે તો ગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અહીં તો કહે છે કે જેને ગૃહીત મિથ્યાદર્શન ટળ્યું છે, પણ અંતરસ્વભાવનું ભાન નથી તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વ્યવહારે પચીસ દોષ ટાળવા છતાં યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન નથી. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં ભાવ ભાસન થવું જોઈએ. વળી સંવેગાદિ ધારણ કરે, દેવીઓ આવે તો પણ ચળે નહિ, ભગવાનની ભક્તિ માટે માથાં આપે,–તોપણ તે શુભરાગ છે. પરંતુ જેમ બીજ વાવ્યા વિના ખેતરની સાવધાની કરવા છતાં અનાજ થતુ નથી, ખેતર સાફ કરે પણ બીજ ન વાવે તો

પાક ઊગતો નથી; પચીસ દોષનો ત્યાગ કરે, સંવેગાદિનું પાલન કરે, તે ક્ષેત્રશુદ્ધિ છે; છતાં આત્મભાનરૂપ બીજ વિના એકલી ક્ષેત્રશુદ્ધિ નકામી છે ને વ્યવહાર આચારનુ ફળ સંસાર છે. જે કુદેવાદિને માને છે તેને તો ક્ષેત્રશુદ્ધિ પણ નથી. સર્વજ્ઞે કહેલો માર્ગ તેજ માર્ગ છે એમ માને છે, પણ સમ્યગ્દર્શનરૂપ બીજ વિના લાભ નથી. જેને કેવળજ્ઞાનમાં શંકા છે, જેને મહાવિદેહક્ષેત્રની શંકા છે, અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર હશે કે નહિ, તેવી શંકાવાળાને આગમની શ્રદ્ધા નથી. તે તો વ્યવહારાભાસીમા પણ આવતો નથી. હું જ્ઞાયક છું—એવા ભાન પૂર્વક રાગ હોય, તેના રાગને વ્યવહાર કહે છે. જે વીતરાગ-સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મ તથા વેદાન્તાદિને સરખા માને તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પ્રશ્નઃ—મધ્યસ્થ બુદ્ધિ રાખે તો ?

ઉત્તરઃ—વિષ્ટા ને શીરામાં મધ્યસ્થ બુદ્ધિ રાખે તો ? તેને એક માનવા તે મૂર્ખાઈ છે. બન્નેને જેમ છે તેમ જાણે તે મધ્યસ્થ છે. અરીસાની સામે જેવા જેવા પદાર્થ હોય તેવા તેવા અરીસો બતાવે છે. તેમ જ્ઞાન જેવા પદાર્થો છે, તેમ તેને જાણે છે. અરીસાની સ્વચ્છ પર્યાય પોતાના કારણે થાય છે તેમ ચૈતન્ય અરીસામાં વિરુદ્ધ ચીજો જેમ છે તેમ જણાય છે. કોઈ વ્યકિત પ્રત્યે દ્વેષ નથી. વળી વ્યવહાર સુધારવા છતા પરમાર્થનું ભાન નથી તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન સંબંધમાં શું ભૂલ કરે છે તે બતાવી. હવે જ્ઞાનમા શું ભૂલ કરે છે તે બતાવે છે.

[૭]

સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા

શાસ્ત્રમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન થવું કહ્યું છે તેથી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં તત્પર રહે છે. પોતાની જ્ઞાનપર્યાય શાસ્ત્રમાંથી આવે છે એમ માને છે. શાસ્ત્ર પુદ્‌ગલ છે, અજીવ છે, મૂર્ત છે. શાસ્ત્રના અભિપ્રાયની અજ્ઞાનીને ખબર નથી. શાસ્ત્ર ગોખી-ગોખીને મરી જાય છે, પણ શાસ્ત્રના આશયની તેને ખબર નથી, તે શાસ્ત્રનો વેદિયો છે જ્ઞાનગુણમાથી જ્ઞાનપર્યાય આવે છે, તેની તેને ખબર નથી. દેશનાથી મને જ્ઞાન થશે એમ માને છે. અજ્ઞાની જીવ એકલા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં લીન–તત્પર રહે છે. જ્ઞાની શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે છે, પણ એકલા શાસ્ત્ર-અભ્યાસમાં લીન નથી. તેને આત્મ-અભ્યાસમા લીનતા વર્તે છે. અજ્ઞાની શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરે, શીખે, બીજાને શિખવાડે, યાદ કરી લે, પણ પ્રયોજનની ખબર નથી. રાગ શું? જડની ક્રિયા શું? તેની ખબર નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે આવાં નિમિત્તો મેળવો, આવી ક્રિયા કરો, ઇત્યાદિ વાત કરે છે પણ બધું નિશ્ચિત છે તેની તેને ખબર નથી. આત્મામાં જાણવાનો સ્વભાવ નિશ્ચિત છે ને જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે, એમ તે જાણતો નથી. અજ્ઞાની જીવ

શાસ્ત્ર વાંચવામાં—જાણવામાં રોકાય છે, પણ શાસ્ત્રની પર્યાય શાસ્ત્રના કારણે નિશ્ચિત છે ને પોતાની પર્યાય પોતાના કારણે નિશ્ચિત છે, એવું તેને ભાન નથી શાસ્ત્ર શીખવાનુ પ્રયોજન તેને પાર ન પડ્યું. શાસ્ત્ર ભણીને વાદવિવાદ કરે તે અંધા છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે—

'સદ્‌ગુરુ કહે સહજકા ધંધા, વાદવિવાદ કરે સો અંધા.'

'ખોજી જીવે વાદી મરે.'

સત્યનો શોધક ધર્મજીવન પામશે, ને વાદવિવાદવાળા સંસારમાં રખડશે. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવનો નિર્ણય કરવાનું છે; તે કરતો નથી. આદિપુરાણમાં કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના એકલાં શાસ્ત્ર ભણે તે અક્ષરમ્લેચ્છ છે.

શાસ્ત્ર કહે છે કે દૃષ્ટિ પલટાવવી જોઈએ. પર્યાયજ્ઞાન થવાની જરૂર છે. જે પર્યાય એકલુ પરનું જ્ઞાન કરે છે તે પલટી સ્વનુ જ્ઞાન કરે તે પર્યાયજ્ઞાન છે. જ્ઞાનસામર્થ્યની વાત છે. શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય સ્વ—પરપ્રકાશક થાય તે સાચી છે. જે પર્યાય રાગમાં અટકે તે પર્યાયજ્ઞાન નથી. એક સમયમા જ્ઞાનપર્યાય સ્વ-પરને જાણવાની તાકાતવાળી છે—એમ નહી માનતાં એકલા રાગને જાણે અથવા પરને જાણે તે પર્યાયજ્ઞાન નથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પર્યાયજ્ઞાન શબ્દ વાપરેલ છે. પર્યાયમાં સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાન સમ્યક્ પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી પર્યાયજ્ઞાન સાચું નથી. જ્ઞાનપર્યાયનો સ્વભાવ સ્વ-પરપ્રકાશક છે. સમયસાર ગાથા ૧૫માં કહ્યું છે કે-ભાવશ્રુતજ્ઞાનપર્યાય સ્વસહિત પરને જાણે છે; આમ ન જાણે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે,

શાસ્ત્રાભ્યાસ પોતાના જ્ઞાનલાભ માટે છે. કેવળ બીજાને સંભળાવવા માટે નહિ

અજ્ઞાની શાસ્ત્ર શીખી જાય છે, પણ તેનું શું પ્રયોજન છે તે જાણતો નથી. શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરી પોતામાં ઠરવું જોઇએ એ તેનું પ્રયોજન છે, તે કરતો નથી; પણ બીજાને સંભળાવવાનો અભિપ્રાય હોય અથવા વ્યાખ્યાનશૈલી સુધરી જશે એવો અભિપ્રાય રાખે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ત્યાં બીજાને ઉપદેશ આપવાનો અભિપ્રાય છે. જેમ કોઇને લક્ષ્મી મળે તે જીવ બહારમાં ઢંઢેરો પીટે નહિ, તો પણ તેના ખરચથી તેના ધનવાનપણાની ખબર પડી જાય છે; તેમ આત્માનું ભાન હોય તે અછતું રહેતું નથી. અજ્ઞાની તો દુનિયાને સમજાવવા જાય છે. ઘણા લોકો સમજે તો ઠીક એમ માને છે. કરોડો માણસ માને તો પોતાની વાત સાચી એમ તે માને છે. ઘણા લોકો પોતાને માને તો સંતુષ્ટ થાય છે. શું ઘણા લોકો માને તો પોતાને લાભ છે? ને કોઈ ન માને તો પોતાને ગેરલાભ છે? એમ નથી. સામેના જીવો પોતાને કારણે ધર્મ પામે છે, ને પોતામાં ધર્મ થાય તે પોતાના કારણે થાય છે. પોતાને રાગ થાય છે પણ રાગથી પરને કે પોતાને લાભ નથી. પોતાની પર્યાયથી પોતાને લાભ–નુકસાન છે. પરની પર્યાયથી પોતાને લાભ–નુકસાન જરા પણ નથી—એવી તેને ખબર નથી.

ઉપદેશ આપવાથી સારા આહાર-પાણી મળશે ને સગવડ મળશે એવી દૃષ્ટિ ખોટી છે. તેને આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ નથી. બીજાની પર્યાય પોતાથી થતી નથી. જ્ઞાનાભ્યાસ તો પોતાના માટે કરવામાં આવે છે, ને વિકલ્પ વખતે વાણી નીકળવાની

હોય તો નીકળે, ને તેનું નિમિત્ત પામીને પરનું પણ ભલું થવાનું હોય તો થાય, પણ પોતાના ઉપદેશથી પર ધર્મ પામે એવી માન્યતા મિથ્યા છે.

બીજા ઉપદેશ સાંભળે તેથી આત્માને લાભ નથી, પણ પોતાના જ્ઞાનની નિર્મળતાથી પોતાને લાભ છે. કોઈ સાંભળે નહિ ને સમજે નહિ તો વિષાદ શા માટે કરે છે? અનંત તીર્થંકરો થઈ ગયા પણ બધાનો મોક્ષ થયો નહિ. સૌ પોત-પોતાની લાયકાતથી સમજે છે, માટે પરનું કામ નથી. શાસ્ત્રનો ભાવ જાણી પોતાનું ભલુ કરવું. આમ સમજતો નથી, ને એકલા શાસ્ત્રમા તત્પર રહે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

*   *   *

(વીર સં. ૨૪૭૯ ફાગણ વદ ૧૪ શનિવાર, તા. ૧૪–૩–પંર)

શાસ્ત્રવાંચનનું પ્રયોજન

અનાદિથી અજ્ઞાની જીવ યથાર્થ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કરતો નથી. તે જ્ઞાનમાં શું ભૂલ કરે છે? તે બતાવે છે. શાસ્ત્ર વાંચી જાય છે પણ આત્મા પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે એવી પ્રતીતિ કરવી તે શાસ્ત્ર વાંચનનું પ્રયોજન છે, તે તો કરતો નથી. દયા પાળવામાં ધર્મ માનવાનું શાસ્ત્ર કહેતાં નથી. શાસ્ત્રનું પ્રયોજન વીતરાગતા છે તેને તે સમજતો નથી.

પોતાનો આત્મા જડની ક્રિયા અને શુભાશુભ વિકારથી રહિત શુદ્ધ છે તેવી પ્રતીતિ કરવી તે પ્રયોજનને તે સાધતો નથી. કેટલાક વ્યાકરણ આદિમા ઘણો વખત લગાવે, પણ તેમાં આત્મહિત નથી. પોતાને ઘણી બુદ્ધિ હોય ને વખત હોય તો તેનો અભ્યાસ કરવો, પણ બુદ્ધિ ઓછી હોય ને

એકલા વ્યાકરણ આદિમાં રોકાઈ જાય તો આત્મહિત થઈ શકે નહિ. વળી કોઈ લોકો કહે છે કે અષ્ટસહસ્રી આદિમાં છાયાવાદ ભર્યો પડયો છે, એટલે કે એક દ્રવ્ય બીજા ઉપર અસર કરે છે; પણ તે વાત સાચી નથી. એક દ્રવ્ય બીજા ઉપર કદી અસર કરતું નથી, પણ એકમાં કાર્ય થાય ત્યારે જેના ઉપર અનુકૂળપણાનો આરોપ આવે છે એવા બીજા પદાર્થની ઉપસ્થિતિ હોય છે.

અહીં કહે છે કે વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, કોષ આદિ શાસ્ત્રમાં આત્મહિતનુ નિરૂપણ નથી. એનું પ્રયોજન એટલું છે કે પોતાની બુદ્ધિ બહુ હોય તો તેનો થોડોઘણો અભ્યાસ કરી પછી આત્મહિતસાધક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

સંસ્કૃત આદિ જાણે તો જ ન્યાય જાણે એવું નથી. અહીં કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ ઘણી હોય તો સંસ્કૃત આદિ શીખે ને પછી સત્સમાગમે દ્રવ્યાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે; બુદ્ધિ થોડી હોય તો આત્મહિત સાધક સહેલાં શાસ્ત્રો વાંચવાં. પોતે જ્ઞાયકસ્વભાવી છે. પર્યાયમાં દયાદાનાદિના પરિણામ થાય છે તે વિકાર છે; વિકારરહિત પોતે છે, તેનો નિર્ણય સુગમ શાસ્ત્રદ્વારા કરવો મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક આદિ સુગમ શાસ્ત્ર છે. તેનો અભ્યાસ કરવો સંસ્કૃત, વ્યાકરણ આદિ ભણતાં ભણતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જાય તેમ ન કરવું. પ્રયોજનભૂત વાતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન બને એમ ન કરવું. અહીં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ લીધેલ છે કેમ કે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. સાત તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જાણવું જોઈએ.

દયાદાનાદિના પરિણામ ચૈતન્યના પરિણામ છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ તેનો જીવની સાથે અનિત્યતાદાત્મ્ય સંબંધ છે. દ્રવ્ય-

દૃષ્ટિએ તે જીવના નથી, કારણ કે જીવમાંથી નીકળી જાય છે. આમ સમજવું જોઈએ. એમ ન સમજે તો વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ વ્યર્થ છે.

પ્રશ્નઃ—તો વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ ન કરવો?

ઉત્તરઃ—એના અભ્યાસનો નિષેધ નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એટલો વખત એમાં ગાળવો નહિ.

પ્રશ્ન—મહાગ્રંથ એવા શાથી કર્યા કે જેના અર્થ વ્યાકરણાદિ વિના ખૂલે નહિ? ભાષાવડે સુગમરૂપ હિતઉપદેશ કેમ ન લખ્યો? સાદી ભાષામા લખવું હતું.

ઉત્તરઃ—ભાષામાં પણ પ્રાકૃત, સંસ્કૃતાદિકનાં જ શબ્દો છે, તે અપભ્રંશ સહિત છે, જુદા જુદા દેશમા જુદી જુદી ભાષા છે. મહાન પુરુષો અપભ્રંશ કેમ લખે? બાળક તોતડું બોલે પણ મોટા તો તોતડું ન બોલે. વળી હિન્દી ભાષા, કાનડી ભાષાવાળા ન સમજે; એકબીજા એકબીજાની ભાષા ન સમજે, એટલા માટે પ્રાકૃત સંસ્કૃતાદિ શુદ્ધ શબ્દરૂપ ગ્રંથ રચ્યા, તથા વ્યાકરણ વિના શબ્દનો અર્થ યથાવત્ ભાસે નહિ, તથા ન્યાય વિના લક્ષણ, પરીક્ષા ન હોય. વ્યાકરણ વિના અર્થ ન જાણે તેટલા માટે અભ્યાસ કરવા કહ્યું છે. ભાષામા પણ તેનો થોડીઘણી આમ્નાયનો પોતાની મેળે જ ઉપદેશ થઈ શકે છે; પણ તેની ઘણી આમ્નાયથી બરાબર નિર્ણય થઈ શકે છે.

રાગાદિ પર્યાયમા થાય છે પણ તે આત્મામાંથી નીકળી જાય છે. માટે જીવનુ સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનાદિ જીવનો સ્વભાવ છે. પાણી પદાર્થ છે તે પોતાના કારણે ગરમ થાય છે, તો

અગ્નિને નિમિત્ત કહેવાય. એવા ન્યાય સાદી ભાષામાં પણ લખ્યા હોય તો પ્રયોજન સમજાઈ જાય છે. અગ્નિ ને પાણીના પરમાણુમાં અન્યોન્ય-અભાવ છે. અગ્નિ પાણીને અડતી નથી. અજ્ઞાની માને છે કે અગ્નિ આવી તો કપડાં બળી ગયાં–તે વાત ખોટી છે. કપડાં કપડાંના કારણે બળે છે તેમાં અગ્નિ નિમિત્ત છે. નિમિત્તનુ જ્ઞાન કરાવવા વ્યવહાર કહેલ છે. વળી વ્યવહારથી બોલાય કે ગુરુથી જ્ઞાન થયું, પણ એક દ્રવ્યની પર્યાય બીજા દ્રવ્યની પર્યાયને અડતી નથી. દેશભાષામાં પણ સ્વયં ન્યાય આવી જાય છે. સાધારણ ભાષામાં પણ સહેજે આમ્નાયનો પોતાની મેળે જ ઉપદેશ થઈ શકે છે. દરેક દ્રવ્ય પોતાના અનંત ગુણોને સ્પર્શે છે, પણ પર દ્રવ્યની પર્યાયને કદી સ્પર્શતું નથી. એ મહાન ન્યાય છે. તે સમયસારમાં ત્રીજી ગાથાની ટીકામાં કહેલ છે.

દરેક પરમાણુ ને આત્મા સ્વતંત્ર છે. તે પોતાના ધર્મોને સ્પર્શે છે. પરંતુ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શતા નથી. કપડાના દરેક પરમાણુ અસ્તિત્વઆદિ પોતાના ગુણોને સ્પર્શે છે, પણ અગ્નિના પરમાણુને સ્પર્શતાં નથી. એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને સ્પર્શતો નથી તે જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે સંયોગ આવે તો પરિણમન થાય–એ દૃષ્ટિમાં ભૂલ છે. પ્રત્યેક આત્મા અને પરમાણુ પોતામા પરિણમતો લોકને વિષે સર્વત્ર સુંદર છે. ભિન્ન દ્રવ્ય ભિન્ન દ્રવ્યને સ્પર્શતું નથી. કર્મ અનંતા પરમાણુઓનો સ્કંધ છે. તે આત્માને કદી સ્પર્શતો નથી. કર્મનો ઉદય જડ છે, તે આત્માને અડતો નથી.

આત્મા ઉપર જડકર્મનો પ્રભાવ નથી

પ્રશ્ન–કર્મનો પ્રભાવ તો પડે ને ?

ઉત્તરઃ– પ્રભાવ એટલે શું ? એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્ય

પ્રવેશ થાય છે ? ના. એકબીજાની એકબીજામાં છાયા પડતી નથી. એક પરમાણુ બીજા પરમાણુમાં જાય છે ? રૂપી પરમાણુ અરૂપી આત્માને અડે છે ? ના, કર્મનો પ્રભાવ આત્મામાં માનવો તે મૂળમાં ભૂલ છે અજ્ઞાનીને સાચી વાત સાંભળવામાં પણ કંટાળો આવે છે. બાળક ને અજ્ઞાની બધાં કહે છે કે કુંભારને લીધે ઘડો થાય છે. પંડિત કહે છે કે નિમિત્ત આવે તો ઘડો થાય ને કુંભાર પણ કહે છે કે હું આવ્યો તેથી ઘડો થયો; તો એ અપેક્ષાએ બન્ને સરખા છે. કુંભારને ઘડાનો કર્તા કહેવો તે નયાભાસ છે. પંચાધ્યાયીમાં તે વાત લખી છે. કુંભાર ઘડાને કાંઇ કરતો નથી. માટી પોતાના કારણે વિશેષરૂપ પરિણમે, ત્યારે કુંભારને નિમિત્ત કહેવાય છે. માટીમાં પ્રદેશત્વગુણ છે, તેના કારણે તેની આકારરૂપ અવસ્થા થઇ જાય છે. તેવી જ રીતે આત્માનો આકાર શરીરના કારણે નથી. શરીર સ્થૂલ આવ્યુ માટે આત્માનો આકાર સ્થૂલ થયો એમ છે નહિ. આત્મા અને શરીરનો આકાર સ્વતંત્ર છે. શરીર દૂબળુ થતાં આત્માના પ્રદેશો પણ સંકોચ પામે છે. ત્યા આત્મા પોતાના કારણે સ્વયં સંકોચ પામે છે. ચાલુ દેશભાષામા પણ આવા સિદ્ધાંતો સમજી શકાય છે.

પ્રશ્નઃ—એમ છે તો હવે સાદી ભાષારૂપ ગ્રંથ કેમ બનાવો છો ?

ઉત્તર :—કાળદોષથી જીવોને મંદ બુદ્ધિ છે. જીવોની પોતાની યોગ્યતા છે, તેમાં કાળને નિમિત્ત કહેવાય છે. પંચમ-કાળ છે માટે કેવળજ્ઞાન નથી—એમ નથી પોતાના કારણે કેવળ-જ્ઞાન થતું નથી તો કાળને નિમિત્ત કહેવાય છે અજ્ઞાની સમ-જતો નથી ને કાળ ઉપર દોષ નાખે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મને લીધે જ્ઞાન હીણુ પડયુ એમ તે કહે છે; પણ પોતાના કારણે જ્ઞાન હીણું કરે છે તો જ્ઞાનાવરણીયને નિમિત્ત કહેવાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પર્યાય જ્ઞાનને કરી અડતી નથી. દરેક પદાર્થ પોતામાં સમયે સમયે કાર્ય કરે છે. કાળ અચેતન છે. કાળ બીજાને પરિણમાવતો નથી. જો કાળ પરને પરિણમાવે તો નિગોદના જીવને સિદ્ધદશારૂપ કરી આપવા જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. નિગોદ પોતાના કારણે નિગોદદશારૂપે પરિણમે છે, તો કાળ નિમિત્ત છે. સિદ્ધ બિરાજે છે તે ક્ષેત્રે નિગોદ પણ છે. તે દરેકનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે. કાળે શું કર્યું ? જે જીવ પોતાના કારણે જેવી અવસ્થા કરે છે તેનો આરોપ કાળ ઉપર આવે છે. અત્યારે જીવો મંદબુદ્ધિવાળા છે. જેટલું જ્ઞાન થશે તેટલું તો થશે;—એવો અભિપ્રાય વિચારી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકરૂપ ભાષાગ્રંથ કરીએ છીએ. જે વ્યાકરણ આદિનો અભ્યાસ ન કરી શકે તેણે સુગમ શાસ્ત્ર વાંચવા. જે કેવળ શબ્દોના અર્થ માટે વ્યાકરણાદિ અવગાહે છે તેને પંડિતપણાનું અભિમાન છે, તથા કેવળ વાદવિવાદ માટે અવગાહે છે, તેને લૌકિક પ્રયોજન છે ચતુરાઈ બતાવવા ભણે તો તેમા આત્માનું હિત નથી. વ્યાકરણ ન્યાય આદિનો બને તેટલો થોડોઘણો અભ્યાસ કરી આત્મહિત માટે તત્ત્વોનો નિર્ણય કરે તે જ ધર્માત્મા પંડિત જાણવો. દરેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈને ઉપકારી નથી—એમ સમજવું જોઈએ. તત્ત્વાર્થસૂત્રમા એક સૂત્ર આવે છે કે પુદ્ગલ આત્માને સુખદુખમા ઉપકાર કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા પોતામાં સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે તો પુદ્ગલને નિમિત્ત કહેવાય છે. વળી કહ્યું છે કે—પુદ્ગલ મરણમાં ઉપકાર કરે છે. આત્માની સ્થિતિ શરીર સાથે રહેવાની પૂરી થઈ તો શરીર છૂટી જાય છે. આત્માની સ્થિતિ સ્વતંત્ર છે, આયુકર્મ સ્વતંત્ર છે અને શરીરની પર્યાય સ્વતંત્ર છે. કોઈ

કોઈને આધીન નથી. આયુકર્મ પૂરું થયું માટે આત્મા છૂટી ગયો ? ના દરેક સ્વતંત્ર છે.

અહીં કહે છે કે તત્ત્વાદિનો નિર્ણય કરે છે તે જ ધર્માત્મા પંડિત જાણવો. દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય બધું સ્વતંત્ર છે એમ સમજવુ જોઈએ. આવો નિર્ણય ન કરે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

(વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧ સોમવાર, તા. ૧૬–૩–૫૩)

*   *

ચારે અનુયોગના અભ્યાસનું પ્રયોજન

પ્રતિમાની સ્થાપના આદિ કરે તેને પુણ્ય થાય છે,–એ નિમિત્તનું કથન કરીને શાસ્ત્રમા શુભ પરિણામનુ વર્ણન કર્યું છે, પણ એનાથી ધર્મ થાય છે એમ નથી. નિર્દોષ આહાર કરવાથી સંવર–નિર્જરા થાય છે અને સદોષ આહાર કરવાથી પાપ થાય છે,–એમ કોઈ કહે તો એ વાત ખોટી છે. કોઈ એમ કહે કે અનુકંપાબુદ્ધિથી અવિરતિને આહાર આપે તે પાપભાવ છે, એ વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે કોઈ અનુકંપાથી આહાર આપે તો પુણ્યબંધ થાય છે, એને પણ તે સમજતો નથી; અને ચરણાનુયોગમાં એવા શુભભાવનુ કથન કર્યું હોય તેને ધર્મ માને તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે પુણ્ય–પાપના સ્વરૂપને તે સમજતો નથી.

કરણાનુયોગમાં માર્ગણાસ્થાન વગેરેનુ વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં ભેદથી કથન કર્યું હોય છે. તે ભેદને સમજીને અભેદદૃષ્ટિ કરવી તે કરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે. તેને સમજે નહિ ને એકલો ભેદમાં અટકે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકામા કહેલ છે કે હાથની ક્રિયા આત્મા ત્રણ કાળમા કરી શકતો નથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કારણે જ્ઞાનની પર્યાય અટકે

છે,—એમ નથી. સમયસારમાં કહેલ છે કે ચૌદે ગુણસ્થાનનું ભેદથી કથન કર્યું છે તે પણ આત્માનુ સ્વરૂપ નથી.

દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરીને, એકાંત આત્મા શુદ્ધ જ છે અને પર્યાયમા વિકાર જ નથી—એમ માને તો તે દ્રવ્યાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પ્રથમ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યો હોય, પછી તેને વિશેષ સ્થિરતા થાય તેને ચારિત્ર-દશા કહેવાય છે. પર્યાયમાં જે નિમિત્ત—નૈમિત્તિકસંબંધ છે તેનું જ્ઞાન ગોમ્મટસારમા કરાવ્યુ છે, અને દ્રવ્યાનુયોગ, પર્યાય આદિના ભેદ છોડીને અભેદ સ્વરૂપનું અવલંબન કરો એમ કહે છે. શાસ્ત્રમાં એવું કથન આવે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી આત્માનુ જ્ઞાન રોકાય છે, તો તે નિમિત્તનું કથન છે. મોહનીય કર્મના કારણે રાગદ્વેષ થાય છે એમ છે જ નહિ. રાગદ્વેષમા તે નિમિત્તમાત્ર છે—એમ બતાવવા એવુ કથન કર્યું છે. ચારે અનુયોગનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. જે શાસ્ત્રોમાં ત્રણ લોકનુ નિરૂપણ કર્યું હોય છે તેનો અભ્યાસ કરે, પણ એનુ પ્રયોજન વિચારતો નથી, અભેદદષ્ટિ કરતો નથી, શુદ્ધોપયોગ કરતો નથી, તેને કાંઈ લાભ થતો નથી. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે પણ તેનું પ્રયોજન વિચારે નહિ, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

સિદ્ધચક્રની પૂજા કરવાથી શરીરમા કોઢ મટી જાય એવું શાસ્ત્રમા નિમિત્તથી કથન આવે તેને કોઈ યથાર્થ જ માની લે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. તે કથાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પુરાણમા પુણ્ય—પાપના ફળનુ કથન છે. એમાં પુણ્યનું ફળ સારુ માને તે કથાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. અને ચરણાનુયોગમા પુણ્ય—પાપના પરિણામનુ વર્ણન કર્યું છે. એમાં પુણ્યપરિણામથી ધર્મ થાય એમ માને તો તે ચરણાનુ-

યોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. વળી કરણાનુયોગના અભ્યાસથી આત્માનું ભલું થાય એમ માને છે તે કરણાનુયોગના પ્રયોજનને સમજતો નથી. પોતાના અભેદ સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો તે ત્રણે અનુયોગનું પ્રયોજન છે. એને સમજતો નથી, તેથી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

હવે, તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રો છે. તેનો તો અભ્યાસ કરે નહિ; દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરે તો વિપરીત કરે છે, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. ઘણાં તો એમ કહે છે કે સમયસારશાસ્ત્ર મુનિ માટે છે; ઊંચી દશા થયા પછી વાંચવા જેવો છે—એમ કહીને દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસનો નિષેધ કરે છે. વળી દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરીને પણ જે અંતર પુરુષાર્થ કરતો નથી, પોતાનો અને પરનો યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી, અને આસ્રવાદિને જેમ છે તેમ જાણતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં અજ્ઞાનીને સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે અયથાર્થ પ્રવૃત્તિ કેવી હોય છે તેનુ કથન છે. તેમાં એમ કહે છે કે કદાપિ શાસ્ત્રપાઠી અજ્ઞાની મુખથી કોઈ વખત એવું પણ કથન કરે કે એનું નિમિત્ત પામીને પૂર્વે જેણે જ્ઞાની પાસે સત્ શ્રવણ કર્યું છે તેવા જીવને સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ભણીને પણ યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી તેનું અહીં વર્ણન છે; પણ સમ્યગ્દર્શન કોના નિમિત્તે થાય છે એ વાત અહીં કહેવી નથી. નિયમસાર ગાથા ૫૩ મા કહ્યુ છે કે સમ્યગ્દર્શન પામવામા પ્રથમ નિમિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનીનો જ ઉપદેશ હોય છે. શ્રીમદે પણ કહ્યુ છે કે :—

'બુઝી ચહત જો પ્યાસકો, હૈ બૂઝનકી રીત,
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિસ્થિત.'

(વીર સં. ૨૪૭૮ ચૈત્ર સુદ ૨ મંગળવાર, તા. ૧૭-૩-૫૨)

દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સમ્યગ્જ્ઞાની જ હોય છે.

અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ સાત તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે નહિ અને પોતે જૈની છે એમ માને તો પણ તે જૈની નથી, મિથ્યાદૃષ્ટિ અજૈની છે. એવો જીવ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને કદાચિત્ મુખથી એવો ઉપદેશ કરે, કે જે ઉપદેશથી બીજા જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય છે. તેને પોતાને તો સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, પણ કોઈ વખતે શાસ્ત્રની વાત એવી પણ કરે કે તેના ઉપદેશથી બીજા જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય. ત્યાં સિદ્ધાંત એવો સિદ્ધ નથી કરવો કે મિથ્યાદૃષ્ટિના નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો કરે છે છતાં તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી એ વાત સિદ્ધ કરવી છે. અજ્ઞાનીના નિમિત્તે કદી પણ કોઈ જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે નહિ. દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સાક્ષાત્ જ્ઞાની જ હોય છે. દેશનાલબ્ધિ જેને પ્રથમ મળી હોય એ જીવ પોતે વિચાર કરે કે આ ઉપદેશક મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એને તત્ત્વનો સાચો ભાવ ભાસ્યો નથી. એમ વિચારી પોતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ જાય છે. પૂર્વે કદી પણ સાંભળ્યું ન હોય, દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય. તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિનો ઉપદેશ સાંભળીને કદી પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે જ નહિ.

નિયમસારની ૫૩મી ગાથાની સંસ્કૃત ટીકામાં કહેલ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્જ્ઞાની જ નિમિત્ત હોય છે. અનાદિ જૈનદર્શનમાં એવી મર્યાદા છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનીના નિમિત્ત વિના કોઈ કાળમાં સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ. જેમ ચિદાનંદના અનુભવથી જ્યારે છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અંતરમાં શરીરની નગ્નદશા સહજ થઈ જાય છે; દ્રવ્યલિંગ-

નગ્નદશાને આધીન ભાવલિંગ–મુનિદશા નથી, પણ એવો સહજ નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે; તેમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરનાર જીવને સમ્યગ્જ્ઞાની જ નિમિત્ત હોય છે. પણ નિમિત્ત આધીન સમ્યગ્દર્શન છે–એમ નથી.

દ્રવ્યલિંગ હોય અને ભાવલિંગ ન હોય એમ બને, પણ ભાવલિંગ હોય ત્યા દ્રવ્યલિંગ ન હોય એમ કદી ન બને. દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય અને સમ્યગ્દર્શન ન હોય એમ બને, પણ સમ્યગ્દર્શન જેને હોય તેને પહેલાં દેશનાલબ્ધિ ન મળી હોય–એમ કદી ન હોય; છતા દેશનાલબ્ધિમાં નિમિત્ત સમ્યગ્જ્ઞાની જ હોય છે;–એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે. પહેલા દેશનાલબ્ધિ મળી હોય અને પછી ઘણે કાળે પોતે પોતાથી વિચાર કરીને સમ્યગ્દર્શન પામે એને નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન કહે છે. અધિગમ કે નિસર્ગ કોઈ પણ સમ્યગ્દર્શનમા નિમિત્તરૂપે પ્રથમ સમ્યગ્જ્ઞાની મળ્યા ન હોય એમ કદી બને નહિ, છતાં એ બન્ને પ્રકારના સમ્યગ્દર્શનમાં નિમિત્તના કારણે સમ્યગ્દર્શન થાય છે–એમ નથી.

અહીં તો કહે છે કે મિથ્યાદષ્ટિ એવો ઉપદેશ આપે કે એના નિમિત્તથી બીજા જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય. અહીં એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે મિથ્યાદષ્ટિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને એટલી ધારણા કરી હોય છે કે બીજો જીવ પોતે પૂર્વે સમ્યગ્જ્ઞાની પાસે સાભળ્યુ હોય તેને યાદ કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ થઈ જાય, ત્યારે આ નિમિત્ત છે. એટલી ધારણા તેને થાય છે. છતા તે મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે. મિથ્યાદષ્ટિના નિમિત્તે પણ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એમ અહીં કહેવુ નથી.

અનંત વાર ભગવાનના સમવસરણમા ગયો, અનંત વાર દ્રવ્યલિંગ પણ ધારણ કર્યું, પણ પોતે કોણ અને પર કોણ એવું

યથાર્થ જ્ઞાન કરીને પરાધીન દૃષ્ટિ છોડી નહીં. નિશ્ચય આત્મસ્વભાવને ન જાણ્યો તો વ્યવહાર પણ સાચો કહેવાતો નથી. કાર્ય પ્રાપ્ત થયુ નહીં તો કારણ પણ સાચું પ્રાપ્ત થયું કહેવાય નહિ. કાર્ય થયું તો કારણ કહેવાય છે. દરેક પદાર્થનું સ્વતંત્ર પરિણમન થઈ રહ્યુ છે. તેથી આત્મામાં દર્શન નામનો ગુણ છે તેમાથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ પર્યાય પ્રગટ થાય છે, પણ નિમિત્તના કારણે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટતું નથી. આત્માના શ્રદ્ધાન ગુણની વિપરીત પર્યાય તે મિથ્યાત્વ છે. સવળી પર્યાય તે સમ્યક્ત્વ છે.

આત્મા પોતે પુરુષાર્થથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, ત્યારે પાંચે સમવાય હોય છે. પુરુષાર્થ, સ્વભાવ, કાળ, નિયત, અને કર્મનો અભાવ એ પાંચે સમવાય એક સમયમા હોય છે. જેમ કોઈ બાળક સ્ત્રીનો સ્વાંગ કરી એવું ગાયન કરે કે જે સાંભળીને અન્ય પુરુષ–સ્ત્રી કામરૂપ થઈ જાય, પણ આ તો જેવું શીખ્યો તેવું કરે છે; પરંતુ તેનો ભાવ કાંઈ તેને ભાસતો નથી; તેથી પોતે કામાસક્ત થતો નથી. સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરે પણ એને અંતરમા કાંઈ હોય નહિ. તેમ અજ્ઞાની જેવું શીખ્યો તેવું બોલે પણ એને પોતાને મર્મ ભાસતો નથી. જો પોતાને એનુ શ્રદ્ધાન થયુ હોત તો અન્ય તત્ત્વનો અંશ અન્યતત્ત્વમા મેળવત નહીં, પણ તેને તેનુ ઠેકાણુ નથી.

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે કે.–અજ્ઞાનીને જ્ઞાન તો એટલું હોય છે; પરંતુ જેમ અભવ્યસેનને શ્રદ્ધાનરહિત જ્ઞાન હતુ તેમ હોય છે ?

ઉત્તર.–એ તો પાપી હતો, તેને હિંસાદિપ્રવૃત્તિનો ભય ન હતો પરંતુ કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિને શુક્લલેશ્યા હોય છે, અને તેથી ગ્રૈવેયક પણ જાય છે; પણ તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સાચુ

થયું નથી. આત્માનુ ભાવભાસન જેવું થવું જોઈએ એવું તે કરતો નથી, માટે તે મિથ્યાદષ્ટિ રહે છે.

*   *

(વીર સ. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૨ બુધવાર, તા ૧૮-૩-૫૩)

આત્મામા ઇચ્છા થઈ માટે પૈસા આવે છે, એમ માનવામા આવે તો આસ્રવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વ એક થઈ જાય છે. બે તત્ત્વો ભિન્ન રહેતા નથી. કર્મનો ઉદય આવ્યો તે અજીવતત્ત્વ છે. તેના કારણે વિકાર થયો એમ માનવામાં આવે તો બે તત્ત્વ ભિન્ન રહેતાં નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ એક તત્ત્વનો અંશ બીજા તત્ત્વના અશ માં મેળવતો નથી. આ વાત ઘણી શાતિથી સાંભળવા જેવી છે. પ્રવચનસારમાં શ્રીકુંદકુદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે—જેને આગમ-જ્ઞાન એવું થયુ છે કે જે વડે સર્વ પદાર્થોને હસ્તામલકવત્ જાણે છે, તથા એમ પણ જાણે છે કે આનો જાણવાવાળો હું છું; પરંતુ 'હુ જ્ઞાનસ્વરૂપ છુ" એવો પોતાને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્ય દ્રવ્ય અનુભવતો નથી. માટે આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન પણ કાર્યકારી નથી. એ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થે જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે તો પણ તેને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી.

આગમજ્ઞાન અનંતવાર એવું થયુ કે બહારમાં કાંઇ ભૂલ દેખાય નહિ. અત્યારે તો 'આગમજ્ઞાનનુ પણ ઠેકાણું નથી. આગમથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે તે તો મિથ્યાદષ્ટિ છે જ; પણ અહીં તો આગમજ્ઞાન કર્યું, પંચમહાવ્રત અનંતવાર પાળ્યા પણ રાગથી રહિત આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાતા છે તેને અનુભવતો નથી, માટે તે મિથ્યાદષ્ટિ રહ્યો છે. અષ્ટસહસ્રી, પ્રમેયકમલ-માર્તંડ આદિ ગ્રથોનો અભ્યાસ કરે પણ તે શાસ્ત્રને શું કહેવુ છે તે સમજે નહિ તે મિથ્યાદષ્ટિ છે આ રીતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. હવે મિથ્યાચારિત્રની વાત કરે છે.

[૮]

સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયથાર્થતા

હવે વ્યવહારાભાસી જીવને સમ્યગ્ચારિત્ર અર્થે કેવી પ્રવૃત્તિ છે તે કહીએ છીએ. શૂદ્રના હાથનું પાણી પીએ છે કે નહિ? શુદ્ધ આહાર લે છે કે નહિ? એમ બાહ્યક્રિયા ઉપર જ જેની દૃષ્ટિ છે પણ પોતાના પરિણામ સુધરવા-બગડવાનો તો વિચાર નથી તે મિથ્યાજ્ઞાની-મિથ્યાચારિત્રી છે. જો પરિણામોનો પણ વિચાર થાય તો જેવો પોતાનો પરિણામ થતો દેખે તેના જ ઉપર દૃષ્ટિ રહે છે, પણ તે પરિણામોની પરંપરા વિચારતાં અભિપ્રાયમાં જે વાસના છે તેને વિચારતો નથી, અને ફળ તો અભિપ્રાયમા વાસના છે તેનું લાગે છે.

કષાયમંદતાથી ધર્મ થાય છે એવી વાસના મિથ્યાદૃષ્ટિને છૂટતી નથી. કષાયની મંદતા રહી માટે શુદ્ધ આહાર આવ્યો, અને શુદ્ધ આહાર આવ્યો માટે મારુ મન શુદ્ધ રહ્યું એવી વાસના એને છૂટતી નથી. જેમ કસ્તુરીની ગંધ ચોપડાના પાને પાને લાગી જાય તેમ બાહ્યક્રિયાથી પરિણામ સુધરે છે અને મંદકષાય થાય છે, માટે ધર્મ થાય છે—એવી વાસના અજ્ઞાનીને છૂટતી નથી. અશુભ પરિણામ થયા માટે અશુદ્ધ આહાર આવ્યો અને શુદ્ધ આહાર લીધો માટે પરિણામ સુધર્યા—એમ નથી.

(વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૫ ગુરુવાર, તા ૧૯-૩-૫૩)

અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિની સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે કેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેનું વર્ણન ચાલે છે. કોઈ પણ આત્મા પર જીવની દયા પાળી શકતો નથી, કેમકે પર જીવની પર્યાય પરથી થાય છે. નિશ્ચયથી કે વ્યવહારથી કોઈ પણ રીતે પરની દયા આત્મા પાળી શકે નહિ. આત્મામાં દયાના પરિણામ થાય છે એના કારણે પર જીવ બચતો નથી. દયાના શુભ પરિણામ થયા એ પણ ધર્મ નથી. છતાં અજ્ઞાનીની બાહ્યક્રિયા ઉપર દૃષ્ટિ છે.

બાહ્યક્રિયા સુધરવાથી મારા પરિણામ સુધરે છે અને મંદ કષાયના પરિણામથી ધર્મ થાય છે—એવા અભિપ્રાયની ગંધ બેસી જવી તેનું નામ મિથ્યાવાસના છે. એવી વાસના રાખીને બહારમાં પંચમહાવ્રતનું પાલન તથા દયા, દાન આદિની ગમે તેટલી ક્રિયા કરે અને મંદકષાય કરે તો પણ એને ધર્મ થતો નથી. હું તો જ્ઞાયક છું એવી અંતર્દૃષ્ટિ કરે તો ધર્મ થાય.

સિદ્ધચક્રવિધાન કર્યું માટે પરિણામ સુધર્યા એમ મિથ્યાદૃષ્ટિ માને છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની માન્યતાથી નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન થાય છે તે મિથ્યાવાસના છે. અનાદિકાળથી જીવે ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માન્યો છે. બહારમાં શુદ્ધ ક્રિયા કરું તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ જશે એવી માન્યતા તે મિથ્યાવાસના છે.

કુંભાર વિના ઘડો થતો નથી—એ વાત ખોટી છે, એ તો નિમિત્તનું કથન છે. તેવી રીતે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ વિના સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, એવી માન્યતામાં ઊંડે ઊંડે વ્યવહારની વાસના છે તે મિથ્યાત્વ છે. આત્મામાં દયાદાનાદિનો રાગ થાય છે એનો નિશ્ચયથી આત્મા જાણનાર છે. એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ખરેખર આત્મા નિશ્ચયથી પોતાની જ્ઞાનપર્યાયનો જાણનાર છે. રાગાદિ પર જ્ઞેય છે, તેને વ્યવહારથી આત્મા જાણે

છે, નિશ્ચયથી નહિ. રાગ કરું તો ધર્મ થાય, વ્યવહારરત્નત્રય હોય તો નિશ્ચયરત્નત્રય થાય—એવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

હવે અહીં કોઈ જીવ તો કુળક્રમથી અથવા દેખાદેખીથી વા ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિથી આચરણ આચરે છે તેમને તો ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. જે જીવ સમજ્યા વિના કહે છે કે તેમને પડિમા તો લેવી જ પડે, પડિમા વિના પ્રતિષ્ઠા નથી, તો એમ માનનારને ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. એને અંતર્‌સ્વભાવનો ઉદ્યમ નથી.

ત્યાગી થઈને પૈસા માગે, ભોજન માટે યાચના કરે, તો તેને ધર્મબુદ્ધિ જ નથી. આત્મા નિવૃત્ત સ્વરૂપ જ છે. એવી જેને ખબર નથી અને બહારમાં નિવૃત્ત થઈને આત્મામાં શાંતિ થઈ માને છે, તેઓ કદાચ મંદ કષાયી હોય તો પણ તેને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. નિમિત્ત આવે તો આત્મામાં પરિણતિ સુધરે એવી માન્યતા જેના અંતરમાં પડી છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને સમ્યક્‌ચારિત્ર હોતું નથી.

કોઈ જીવ તો એવુ માને છે કે જાણવાથી શું છે, માનવાથી શું છે, પણ કાંઈક કરીશું તો ફળ પ્રાપ્ત થશે. અજ્ઞાની એમ માને છે કે એકલા જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનથી કાંઈ લાભ નથી. કંઈક ક્રિયા કરીએ તો લાભ થાય. એમ માનીને તેઓ વ્રતાદિ ક્રિયાના જ ઉદ્યમી રહે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્યમ કરતા નથી. જેમ શીરો કરવો હોય તો પહેલા ઘીમાં લોટ શેકીને પછી ગોળનુ પાણી નાખીને તે બનાવવો જોઈએ. તેને બદલે પહેલાં ગોળના પાણીમા લોટ શેકે તો શીરો થાય નહિ. તેમ અજ્ઞાની જીવ પહેલા બાહ્ય ક્રિયામા—શુદ્ધ આહાર આદિની ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યમી રહે છે, જાણવાથી ને માનવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી—એમ માને છે; અને કહે છે કે જાણ્યા પછી તો ક્રિયા કરવી પડે છે ને? તો એ માન્યતા મૂઢ

જીવની છે. તેને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, એની ખબર નથી. સમ્યગ્દર્શનમાં નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ થાય છે, પછી અંતર્લીનતા કરે તે ચારિત્ર છે: સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યક્ચારિત્ર હોતું નથી.

કરણી વાંઝણી નથી. મજૂરને મજૂરીનુ ફળ મળે છે, એમ માનીને ક્રિયા કરે છે, તો તેને ક્રિયાનું ફળ ચાર ગતિમાં રખડવાનું મળે છે. વળી તે કહે છે કે બહુ જ્ઞાન થઈ ગયુ હોય તો ચારિત્ર આવવું જોઈએ; પણ ચક્રવર્તી આદિ સમ્યગ્દષ્ટિ હજારો વર્ષ સુધી સંસારમા રહે છે એ વાતની એને ખબર નથી. તેથી તે મંદ કષાયરૂપ વ્રતાદિનો ઉદ્યમી રહે છે, પણ આત્માને સમજવાનો પુરુષાર્થ કરતો નથી.

બહુ જાણે તે બહુ ચીકણા હોય છે, માટે બહુ જાણવું નહિ–એમ તે માને છે; પણ સૂક્ષ્મ વાતને બરાબર જાણવી જોઈએ. ભગવાન તો દયાદાન આદિના પરિણામને પણ સ્થૂલ કહે છે. શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૫૪ મા કહે છે કે અત્યંત સ્થૂલ એવા શુભ પરિણામમા અજ્ઞાનીની રુચિ હોય છે. શરીરાદિની ક્રિયા તો સ્થૂલ છે જ; એની તો અહીં વાત જ નથી. પણ આત્મામાં શુભપરિણામ આવે છે તેને શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્યે અત્યંત સ્થૂલ કહેલ છે. કેમ કે તે બંધના કારણ છે. અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદષ્ટિનો અધિકાર છે. એમા કહે છે કે જે શુભ પરિણામને ભગવાન અત્યંત સ્થૂલ કહે છે તેમા અજ્ઞાની મગ્ન રહે છે. આત્મામા સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મળ પર્યાય થાય છે તે સૂક્ષ્મ છે; તથા આત્માનો ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવ પરમ સૂક્ષ્મ છે. જ્ઞાનીના શુભ-પરિણામને વ્યવહાર કહે છે. અજ્ઞાનીને વ્યવહાર હોતો નથી.

સાત તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે. એને ભિન્ન ભિન્ન ન માને ને

એક તત્ત્વ પણ ઓછું માને તેને સાત તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી. સાતે તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે.—એમ યથાર્થ જ્ઞાન થયું તેવા જીવને કદાપિ કાંઈ પણ વ્રતાદિક ન હોય તો પણ તે અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ નામ પામે છે. માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરવો. આત્મા જ્ઞાયકમૂર્તિ છે. તેના આશ્રયે રાગાદિ છૂટે છે એમ માને અને જે થવાનું હોય તે થાય છે એમ માને તો પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનું અભિમાન છૂટ્યા વિના રહે નહિ. કોઈ એમ કહે કે અમે છીએ તો તમોને જ્ઞાન થાય છે, તો એ વાત ખોટી છે. દરેક દ્રવ્યની જે પર્યાય થવાની તે થવાની. તેને બીજો કાંઈ કરી શકે નહિ. એમ માને તે સાચો પંડિત છે. સર્વજ્ઞે જોયું છે માટે દ્રવ્યની પર્યાય થાય છે એમ નથી, પણ જેવી પર્યાય થાય છે એવી સર્વજ્ઞે દેખી છે. આવું જાણે નહિ, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય કરે નહિ અને ક્રિયાકાંડ કરે તો તે મિથ્યાચારિત્ર છે.

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૬ શુક્રવાર, તા. ૨૦-૩-૫૩)

સમ્યગ્દર્શન ભૂમિ વિના વ્રતરૂપી વૃક્ષ ન થાય

શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત શ્રાવકાચારમાં પણ કહ્યું છે કે:—

दंसणभूमिह बाहिरा, जिय वयरुक्ख ण होंति ।

અર્થ:—હે જીવ! આ સમ્યગ્દર્શનભૂમિ વિના વ્રતરૂપી વૃક્ષ ન થાય

ભાવાર્થ:—જે જીવોને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેઓ યથાર્થ આચરણ આચરતા નથી. એ જ અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ.

આત્મા પરપદાર્થનો કર્તા-હર્તા નથી, પણ પરની ક્રિયા થાય છે એમાં નિમિત્ત તો છે ને? એમ નિમિત્તદૃષ્ટિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે. બનારસીદાસજી કહે છે કે 'સવ વસ્તુ

અસહાઇ છે.' તો નિમિત્ત આવ્યું માટે વસ્તુ પરિણમી એમ છે જ નહિ. કષાયની મંદતાથી સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય પ્રગટે છે એમ અજ્ઞાની માને છે. પુણ્ય તે પણ પાપ છે, એમ યોગીન્દ્રદેવ કહે છે. પાપને તો સૌ પાપ કહે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પુણ્યપરિણામને પણ પાપ કહે છે આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, એમાં જેટલા અંશે રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને ભગવાન હિંસા કહે છે, માટે તે પાપ છે. દયાના જે શુભ પરિણામ થાય છે તેને વ્યવહારે અહિંસા કહેવાય છે. કષાયની મંદતાના પરિણામને સમ્યગ્દષ્ટિ ઝેર માને છે. શુભપરિણામ નિશ્ચયથી હિંસા કહેવાય છે.

સત્–આચાર એટલે ભગવાન આત્મા સત્ છે, એનું ભાન કરીને અંતર આચરણ તે સદાચાર છે. બાહ્યક્રિયા તે સદાચાર નથી. એક આંગળીને ફેરવવી તે આત્માના હાથની વાત નથી. આંગળી ચાલે છે, આખ ફરે છે, તે જડની ક્રિયા છે. આત્મા તેને કરતો નથી. શબ્દ થાય છે તે ભાષાવર્ગણામાથી થાય છે. આત્માના વિકલ્પથી ભાષા થાય છે–એમ તો નથી; પણ હોઠ ચાલે છે માટે ભાષા થાય છે–એમ પણ નથી; કેમ કે શબ્દ ભાષાવર્ગણામાંથી થાય છે અને હોઠ આદિ આહારવર્ગણામાંથી થાય છે. દરેક વર્ગણા ભિન્ન ભિન્ન છે. આહારવર્ગણાના કારણે ભાષા નથી. હોઠ હલ્યો માટે ભાષા થઇ નથી. કાળદ્રવ્યનું લક્ષણ વર્તનાહેતુ છે, તેમ દરેક દ્રવ્યનો સ્વકાળ તે તેની વર્તના છે. દરેક દ્રવ્યમા વર્તના છે તેમાં કાળ નિમિત્તમાત્ર છે. તે સમયે સમયે પોતાના સ્વકાળથી પરિણમી રહ્યાં છે. જે કાળે દ્રવ્યની પર્યાય પોતપોતાના કારણે થાય છે તે વખતે બીજો પદાર્થ નિમિત્તમાત્ર છે.

વળી ઇચ્છા થઇ માટે આત્મા અહીં આવેલ છે એમ પણ નથી; કેમ કે ઇચ્છા ચારિત્રગુણની પર્યાય છે અને આત્માનું ક્ષેત્રાંતર થવું તે ક્રિયાવતી શક્તિના કારણે છે. ભગવાન કહે છે કે તારી શુદ્ધતા તો બડી છે, પણ તારી અશુદ્ધતા પણ મોટી છે. એને ફેરવવા કોઇ તીર્થંકરની પણ તાકાત નથી. જીવને ઇચ્છા હોય પણ શરીરમાં પક્ષઘાત થયો હોય તો શરીર ચાલે નહિ, માટે એવો નિર્ણય કરવો કે ઈચ્છાના કારણે આત્માનુ ક્ષેત્રાંતર થતું નથી. સર્વગુણ અસહાઈ છે. સદુપદેશ મળે તો પરિણામ ફરી જાય અને અસત્ ઉપદેશ મળે તો હલકા પરિણામ થાય–એમ નથી. કોઇના પરિણામ ઉપદેશના કારણે ફરતા નથી. માટે નિશ્ચયનો આવો ઉપદેશ મળશે તો વ્યવહાર–શુભભાવ પણ કોઇ કરશે નહિ એવી માન્યતા ભ્રમ છે.

'બ્રહ્મવિલાસ'માં કહ્યું છે કેઃ—

'जो जो देखी वीतरागने, सो सो होसी वीरा रे,
अणहोसी कवहु न होगी, काहे होत अधीरा रे ।'

શ્રી સમયસારના સર્વવિશુદ્ધ અધિકારમાં કહેલ છે કે 'શાસ્ત્ર કિંચિત્‌માત્ર પણ જાણતું નથી.' અને આત્મામાં કિંચિત્‌માત્ર પણ અજ્ઞાન રહે–એમ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો સર્વજ્ઞ એટલે સર્વને જાણવાનો છે. શાસ્ત્રમાં લખાણ તો અનેક પ્રકારના આવે પણ એનો આશય સમજવો જોઈએ.

* * *

(ચૈત્ર સુદ ૭ શનિવાર, તા. ૨૧–૩–૫૩)

આજે સવારે જન્મકલ્યાણક હોવાથી પ્રવચન બંધ હતું.

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૧ ગુરુવાર, તા ૨૬–૩–૫૩)

તત્ત્વજ્ઞાન વિના સર્વ આચરણ મિથ્યા છે

આ સાતમા અધિકારમાં જેને વ્યવહારશ્રદ્ધા–જ્ઞાન હોય, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા જીવો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, એની વાત કહેલ છે જેઓને તત્ત્વનું જ્ઞાન નથી, તેને યથાર્થ આચરણ નથી એમ કહે છે. આચરણ યથાર્થ હોય નહિ અને માને કે અમને ચારિત્ર છે, તપ છે, એને મિથ્યાત્વ રહે છે. જુઓ, અહીં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ એમ કહેલ છે. માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનની વાત નથી. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ભાવના ભાસન વિના જૈનમા હોવા છતા તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિની જેમ ઉતાવળ કરીને જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા લેતા નથી. સ્વરૂપના આચરણનો કણ–શાંતિનો કણ પ્રગટ થયો હોય છે તે દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવ જોઈને પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કાળ કેવો છે? હઠ વગર, આક્ષેપ વગર, પરના દોષ જોયા વગર, પોતાના પરિણામ જોઈને પોતાની યોગ્યતા દેખાય તે પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રતિજ્ઞા અને પચ્ચખાણ કરે છે.

કેટલાક જીવો પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસે, પણ અંતરમા તત્ત્વજ્ઞાન તો છે નહિ, તેથી અંતરમા કષાયની વાસના એને મટતી નથી. સ્વાભાવિકપણે જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણે રહેતા, રાગનો અભાવ થતા જેટલી શાંતિ પ્રગટે તે પચ્ચખાણ અને પ્રતિજ્ઞા છે. મોટી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી બેસે પણ અંતરમાંથી કષાયની વાસના છૂટી હોતી નથી. અમે પ્રતિજ્ઞા કરી અને અમને માન આપતા નથી, અમને બરાબર આહાર–પાણી આપતા નથી–એમ કષાયની વાસના

જેટલી બાકી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેનું બધું આચરણ મિથ્યા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે:—

'લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન.'

અંતઃતત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી ને પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસી જાય છે. તે પરમાર્થને પામતા નથી લોકો પાસેથી માન કેમ મળે એવી કષાયની વાસના તેને હોય છે. એક જ સિદ્ધાંત છે કે— **તત્ત્વજ્ઞાન વિના યથાર્થ આચરણ હોય નહિ.** તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વગર અંતરમાં કષાય થયા વિના રહે નહિ પ્રતિમા લે અને પછી શ્રાવકો પાસેથી માન ને આહાર–પાણી આદિની માગણી કરે, નિર્લજ્જ કરે, તે કષાયની વાસનાવાળો મિથ્યાદષ્ટિ છે તેને વ્રતાદિ યથાર્થ હોતા નથી. તે જીવ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે પૂર્ણ કરવા માટે આકુળવ્યાકુળ થાય છે કોઈ તો ઘણા ઉપવાસ આદરી બેઠા પછી, પીડાથી દુઃખી થતા રોગીની માફક કાળ ગુમાવે છે, પણ ધર્મસાધન કરતા નથી તો પ્રથમથી જ સાધી શકાય તેટલી જ પ્રતિજ્ઞા કેમ ન લઈએ? પરિષહ સહન ન થઈ શકે, પાણીની તરસ લાગી હોય, પછી એને બદલે છાશના અને પાણીનાં પોતા ગળે મૂકે; ઘીની બાધા લઈને બેસે અને એને બદલે ઉદ્યમ કરીને બીજી અનેક સ્નિગ્ધ ચીજો વાપરે—આવી પ્રતિજ્ઞા યથાર્થ નથી.

એક પદાર્થ છોડીને બીજાનો અતિ લોલુપભાવ કરે છે તે તો તીવ્ર કષાયી છે; અથવા તો પ્રતિજ્ઞાનુ દુઃખ સહન ન થાય ત્યારે પરિણામ લગાવવા માટે તે અન્ય ઉપાય કરે છે. જેમકે, ઉપવાસ કરી પછી ગંજીપા સોગઠાબાજી રમવા બેસી પડે, કોઈ સૂઈ રહે છે,—એમ કોઈ પણ પ્રકારથી વખત પૂરો કરે છે. એ પ્રમાણે અન્ય પ્રતિજ્ઞામા પણ સમજવું આ કાંઈ યથાર્થ

આચરણ નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિ કરીને આત્મામાં લીન થવું તે યથાર્થ આચરણ છે.

અથવા કોઈ પાપી એવા પણ છે કે પહેલાં તો પ્રતિજ્ઞા કરે પણ પછી તેનાથી દુઃખી થાય ત્યારે તેને છોડી દે. પ્રતિજ્ઞા લેવી-મૂકવી એ તેને ખેલમાત્ર છે, પણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાનું તો મહાપાપ છે. એ કરતાં તો પ્રતિજ્ઞા ન લેવી જ ભલી છે એ પ્રમાણે પહેલાં તો વિચાર સિવાય પ્રતિજ્ઞા કરે અને પાછળથી છોડી દે; તેને પ્રતિજ્ઞા કહેવાય નહિ. પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ જાય તો પણ છોડે નહિ. જેને તેને દીક્ષા આપી દે અને પછી પાછા છોડી દે. એ તો રમતમાત્ર પ્રતિજ્ઞા છે. તે તીવ્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વ્રતી સંમેલન થાય અને ત્યાગીઓ ભેગા થાય, પછી ત્યાં ઉતાવળ કરીને પડિમા લે ને ક્ષુલ્લક થઈ જાય; પછી છેલ્લી અવસ્થામાં મરણસમયે લંગોટી છોડી દેવી એટલે આચરણ પૂર્ણ કર્યું માને. પ્રતિજ્ઞાભંગનું મોટું પાપ છે—એની તો એને ખબર નથી. આ વાત અજ્ઞાનીને બેસતી નથી. પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરે એનો ડર જ નથી. એને ભગવાને મહાપાપી કહ્યા છે. ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છતા વ્રત ન હોય, કેમ કે સમ્યગ્દર્શન થયા પછી તુરત જ બધાને ચારિત્ર આવી જાય એવો નિયમ નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના પરિણામને જુએ છે.

જ્ઞાન પચ્ચખાણ છે

ભગવાન આત્મા સ્વરૂપમા સ્થિર થાય છે ત્યારે રાગનો નાશ થાય છે, ત્યારે રાગને જીતે છે એમ કહેવાય છે. રાગને જીતવો એ વ્યવહારકથન છે. સમયસાર ગાથા ૩૪-૩૫માં કહેલ છે કે રાગનો ત્યાગ એ પણ નામમાત્ર છે. ત્યાગ પચ્ચખાણ નથી પણ જ્ઞાન પચ્ચખાણ છે એમ કહે છે. આ જૈનની

વ્યાખ્યા કરી છે. આત્મા રાગને અને વિકારને જીતે એમ કહેવું તે પણ નામમાત્ર છે; કેમ કે આત્મા જ્ઞાનમા લીન થતાં રાગ છૂટી જાય છે; માટે જ્ઞાન તે પચ્ચખાણ છે. સંસાર આત્માની પર્યાયમાં હોય છે. તે સંસારનો નાશ આત્મા કરે છે તે નામમાત્ર છે શરીર, કપડા આદિ પરવસ્તુને તો આત્મા છોડતો નથી, પણ સંસારની પર્યાયને આત્મા છોડતો નથી, કેમ કે સંસારની પર્યાય ત્રિકાળી સ્વભાવમા ત્રણ કાળમાં ગ્રહણ થઈ નથી, કે તેને છોડે પર્યાયદૃષ્ટિએ એક સમયનો સંસાર અનિત્ય તાદાત્મ્યસંબંધ છે; પણ દ્રવ્યદષ્ટિએ અનિત્ય તાદાત્મ્યસંબંધ નથી; કેમ કે વિકારનો પ્રવેશ સ્વભાવમા ત્રણ કાળમાં થયો નથી.

પ્રથમ નક્કી કર્યું કે સંસાર મારી પર્યાયમા મારુ કાર્ય છે, કર્મના કારણે સંસાર નથી; પછી તે સંસાર મારા સ્વભાવમાં નથી, આત્માએ દ્રવ્યદષ્ટિથી સંસારને ગ્રહણ કર્યો જ નથી તો પછી સંસારને છોડવો એ વાત રહેતી નથી. આત્માની લીનતા થતા સંસાર છૂટી જાય છે, સંસારને છોડવો પડતો નથી. સંસારમા શુભાશુભભાવ હોય છે, એમા અવ્રતના ભાવ છે તે અશુભભાવ છે તે અશુભભાવ ન હોય ત્યારે વ્રતના શુભભાવ આવે છે, પણ તે નિશ્ચયચારિત્ર નથી, પણ આસ્રવ છે.

ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શન ધર્મનુ મૂળ છે, અને ચારિત્ર તે ધર્મ છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન કરતા ચારિત્રમાં અનંતી શાંતિ વધારે હોય છે. ચારિત્ર વિના મોક્ષ થાય નહિ. તીર્થંકરને પણ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવુ પડે છે માટે ધર્મ તો ચારિત્ર છે અને એનુ મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દષ્ટિ પોતે સમજે છે કે આ અવ્રતના

પરિણામ થાય છે તે કરવા જેવા નથી. ચોથા-પાંચમા ગુણ-સ્થાનમાં હજારો વર્ષ રહે છે, મુનિપણું હોતું નથી, તે વખતે જ્ઞાનીને જે અવ્રતના પરિણામ થાય છે એને પોતે નિંદે છે, પણ હઠ કરીને, આગ્રહ કરીને ત્યાગી થઈ જતા નથી. મુનિ-પણું મહા દુર્લભ છે. આ કાળે ભાવલિંગી મુનિ દેખાવા દુર્લભ છે. આ જિંદગીમાં તો ભાવલિંગી મુનિને દેખ્યા નથી. અત્યારે તો દ્રવ્યલિંગી મુનિનાં પણ ઠેકાણાં નથી. આ કોઈ વ્યક્તિગત વાત નથી. જેને નુકસાન થાય છે તે એને પોતામા થાય છે, બીજાને એના નુકસાનનું ફળ હોતું નથી, પણ પોતાને તો યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ. પ્રતિજ્ઞાભંગ કરવા કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન લેવી તે ભલી છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આત્માના ભાનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા ન લેવી.

જૈનજાતિમા જન્મ્યો માટે તત્ત્વજ્ઞાની છે, એમ નથી. પહેલા વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય એમ માને તેને જન્મના દિગંબર કેવી રીતે મનાય ? કેમકે એ માન્યતા તો શ્વેતામ્બરની છે. શ્વેતામ્બર ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ દિગંબરની ભૂલ કાઢી છે. પહેલાં વ્યવહાર અને પછી નિશ્ચય માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. તત્વજ્ઞાની થયા પછી પોતાના પરિણામ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે.

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૨ શુક્રવાર, તા ૨૭-૩-૫૩)

આત્મા પરિપૂર્ણ શક્તિથી ભરેલો ભંડાર છે. એને વર્તમાન પર્યાયમા શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે વિકાર અને સંસાર છે તે એક સમયની પર્યાય છે. આત્માનો સંસાર આત્માની પર્યાયમા હોય છે. શરીર, સ્ત્રી આદિમા સંસાર નથી. સંસારની અને પરની જેને રુચિ નથી પણ અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવની

જેને રુચિ છે તે જૈન છે. જેને સ્વભાવની રુચિ નથી તેને સંસારની રુચિ છે; તે જૈન નથી.

આત્માની વર્તમાન અવસ્થામાં શુભાશુભરૂપ વિકાર છે એની રુચિ છે તેને સ્વભાવની રુચિ નથી. પરની રુચિની વાત અહીં છે જ નહિ. આત્મામાં રાગ થાય છે એની રુચિને જીતે તેને અહીં જૈન કહે છે. જૈનધર્મમાં એવો ઉપદેશ છે કે–પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાની થાય, પછી જેનો ત્યાગ કરે તેના દોષને ઓળખે, ત્યાગ કરવાથી જે ગુણ થાય તેને જાણે. કોઈ પ્રાણી કહે કે મારે દોષ ટાળવો છે. એનો અર્થ એવો થયો કે દોષ ટળી શકે છે અને નિર્દોષપણે પોતે રહી શકે છે; એટલે દોષ કાયમની ચીજ નથી અને નિર્દોષ સ્વરૂપ કાયમનું છે એમ નક્કી થાય છે. વળી વિકાર, દોષ કોઈ પરે કરાવ્યો નથી પણ પોતે કર્યો તો થયો છે. એમ માને તો વિકાર અને દોષને નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ થઈ શકે. માટે જ્ઞાની દોષને જાણે છે અને દોષરહિત આત્માનું સ્વરૂપ છે એને પણ જાણે છે.

કોઈ એમ કહે કે–આત્મા છે અને એની પર્યાયમાં કર્મનું નિમિત્ત છે. તે કર્મમા રસ અને અનુભાગ થોડો હોય અને આત્માની પર્યાયમા વિભાવ વધારે થાય છે તો નિમિત્તમા અનુભાગ ઓછો હતો અને ઉપાદાનમા વિકાર વધારે ક્યાથી થયો ? દૃષ્ટાંતઃ–એકેન્દ્રિય જીવને કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરની હોય છે, અને ત્યા મનુષ્યપણાનું આયુષ્ય બાંધીને મનુષ્ય થતાં જ અંતઃકોડાકોડી સાગરની કર્મની સ્થિતિ બાંધે છે. તે વિશેષતા ક્યાથી થઈ ?

સમાધાનઃ–કર્મના ઉદય પ્રમાણે આત્માએ વિકાર કરવો પડે એ વાત ખોટી છે. એમ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધ થાય

છે. જુઓ, અહીં આ જાતનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ કેવો હોય છે એની પણ જેને ખબર નથી તેને આત્મતત્ત્વની ખબર હોતી નથી. કર્મ અને વિકાર બન્ને સ્વતંત્ર છે. શ્વેતાંબરમાં અને સ્થાનકવાસીમાં તો કર્મના કારણે વિકાર થાય છે એ માન્યતા ચાલી આવે છે, પણ દિગંબરમાં પણ કેટલોક મોટો ભાગ કર્મના કારણે વિકાર થાય—એમ માને છે. તે બધી એક જ જાત છે. મનુષ્યમાં કર્મની સ્થિતિ વધારે હોય અને નિગોદમાં જાય છે ત્યારે સ્થિતિ ઘટી જાય છે. તો ત્યાં કેવી રીતે ઘટાડી? માટે નક્કી થાય છે કે કર્મ અને વિકાર બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્રપણે પરિણમી રહ્યા છે. કર્મના કારણે વિકાર ત્રણ કાળમાં થાય નહિ. સાતે તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે અને ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પ્રથમ નિર્ણય ન કરે એને ત્રણ કાળમાં આત્મજ્ઞાન થાય નહિ. આત્મા રાગદ્વેષ, ભ્રાંતિ કરે—વિકાર કરે તે બધું પોતે પોતાના કારણે કરે છે, કર્મના નિમિત્તના કારણે તે વિકાર નથી—એમ પ્રથમ નક્કી કરે તેને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે.

કોઈ કહે કે આવું તત્ત્વજ્ઞાન જો બધાને થઈ જાય તો સંસારમાં કોઈ રહેશે નહિ. તો તેમ કહેનારને આત્માની યથાર્થ રુચિ જ નથી. કેમ કે સ્વભાવની રુચિવાળાને, સંસારમાં કોણ રહેશે, એના ઉપર દૃષ્ટિ હોતી નથી. જેમ કોઈ ધનનો અર્થી હોય તે એમ વિચાર ન કરે કે હું ધનવાન થઈશ તેમ બધા ધનવાન થઈ જશે, ગરીબ કોઈ રહેશે નહિ તો મારું કામ કોણ કરશે? જેની જેમાં રુચિ હોય તે બીજાની સામું જુએ નહિ. અહીં તો સાચા જૈનની વાત છે. દર્શનમોહનો ઉદય તો અનાદિનો પડ્યો છે. જેની દૃષ્ટિ કર્મ ઉપર પડી છે અને કર્મના ઉદય પ્રમાણે વિકાર થાય એવી માન્યતા છે તેનું મિથ્યાત્વ

કદી ટળતું નથી, અને તત્વજ્ઞાન થતું નથી. માટે પ્રથમ સાતે તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર છે એમ નિર્ણય કરે પછી તેને રાગનો યથાર્થ ત્યાગ થાય છે. બહારમાં વસ્ત્રાદિનો ત્યાગ કર્યો છે માટે તે ત્યાગી છે, એમ નથી. અંતરંગ સાતે તત્ત્વોનું ભાવભાસન જેને નથી તે જીવ ધર્મનો ત્યાગી છે. નિયમ-સારમા (પૃ. ૨૫૭, ગા. ૧૨૬)ના કળશમા કહ્યું છે કે અજ્ઞાની સ્વધર્મનો ત્યાગી છે. મોહનો અર્થ જ સ્વધર્મ-ત્યાગ છે. આત્મા પરિપૂર્ણ આનંદકંદ છે તેની રુચિ જેણે છોડી છે તે આત્માના ધર્મનો ત્યાગી છે

જ્ઞાની પોતાની શક્તિ-અનુસાર પ્રતિજ્ઞા વગેરે લે છે.

જ્ઞાની કોઈ તત્ત્વનો અંશ કોઈ તત્ત્વમા મેળવતો નથી, એટલે કર્મનો અંશ વિકારના અંશમા મેળવતો નથી, અને વિકારના અંશને સ્વભાવમા મેળવતો નથી એવું તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પોતાની પર્યાયમા વિકાર થાય છે એને બરાબર જાણે. પોતાના પરિણામ સુધાર્યા ન હોય અને પર વસ્તુ છોડે તો આકુળતા થયા વિના ન રહે. માટે આત્માની પર્યાયમા દોષ છે એનો નાશ કરીને ગુણ થાય છે એમ જાણે, પણ પર-વસ્તુ છૂટી ગઈ માટે દોષનો નાશ થાય છે એમ જાણે નહિ; તેથી આવેશમા આવીને પ્રતિમા, વ્રત આદિ લઈ લેતો નથી. પ્રતિમા, વ્રત બહારથી આવતા નથી. વર્તમાન પુરુષાર્થ જોઈને, ભવિષ્યમા પણ આવો ને આવો ભાવ ટકી રહેશે કે કેમ, એનો વિચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા લે છે. જ્ઞાની શરીરની શક્તિ અથવા દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવાદિકનો પણ વિચાર કરે છે માટે એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે. પોતાના પરિણામોનો

વિચાર કરે, જો ખેદ થાય, આર્તધ્યાન થાય, પછી એ પ્રતિજ્ઞા નભે નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી ન જોઈએ. પહેલાં ઉપાદાન એટલે પરિણામની વાત કરી અને પછી નિમિત્ત શરીરાદિનો પણ જ્ઞાની વિચાર કરે—એમ કહ્યું.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૧૮૨ માં કહ્યું છે કે 'મુનિપદ લેવાનો ક્રમ તો આ છે કે પહેલા તત્ત્વજ્ઞાન થાય, પછી ઉદાસીન પરિણામ થાય, પરિષહાદિ સહન કરવાની શક્તિ થાય, અને તે પોતાની મેળે જ મુનિ થવા ઇચ્છે, ત્યારે શ્રીગુરુ તેને મુનિધર્મ અંગીકાર કરાવે છે.' અત્યારે તો તત્ત્વજ્ઞાન-રહિત, વિષયાસક્ત જીવોને માયા વડે લોભ બતાવી મુનિપદ આપે છે, પણ તે વ્યાજબી નથી. જૈન નામ ધરાવો અને ભાવલિંગી ને દ્રવ્યલિંગી કોને કહેવા એની ખબર નથી.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃ. ૨૯૫ માં કહ્યું છે કે—'જિનમતમાં તો એવી પરિપાટી છે કે—પહેલા સમ્યક્ત્વ હોય, પછી વ્રત હોય. હવે સમ્યક્ત્વ તો સ્વપરનું શ્રદ્ધાન થતા થાય છે, તથા તે શ્રદ્ધાન દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરતા થાય છે. માટે પહેલા દ્રવ્યાનુયોગ અનુસાર શ્રદ્ધાન કરી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય અને પછી ચરણાનુયોગ અનુસાર વ્રતાદિ ધારણ કરી વ્રતી થાય. એ પ્રમાણે મુખ્યપણે નીચલી દશામાં જ દ્રવ્યાનુયોગ કાર્યકારી છે.

[વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૩ શનિવાર, તા. ૨૮-૩-૫૩ સોનગઢ]

શ્રી મહાવીર જન્મકલ્યાણક દિન

(પૂ. ગુરુદેવશ્રીનો પરિવર્તન-દિન)

[સ્ટાર ઑફ ઇન્ડિયા નામે છાપખાનાના મકાનમાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું પ્રવચન]

આજે મહાવીર પરમાત્માનો જન્મકલ્યાણક દિવસ છે. જન્મ-દિવસ તો સાધારણ જીવોનો પણ કહેવાય છે, પણ આ તો જન્મકલ્યાણકદિન છે. આજે ઘણા લોકો જૈનના નામે પ્રરૂપણા કરે છે કે ભગવાને દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે જન્મ લીધો, પણ એ વાત ખોટી છે. ભગવાનને આત્માનું ભાન હતું. તીર્થંકર થવા પહેલાંના ત્રીજા ભવમાં એ ભાનસહિતની ભૂમિકામાં એવો રાગ આવ્યો કે—'હું પૂર્ણ થાઉં ને જગતના જીવો ધર્મ પામો.' તેથી તીર્થંકર નામકર્મ બંધાયું. તીર્થંકરનું દ્રવ્ય જ અનાદિનું એ જ લાયકાતવાળું હોય છે. અંતર્ગત પર્યાયની શક્તિ જ એવી હોય છે. ભગવાને પરના કારણે અવતાર લીધો—એમ નથી અને ભગવાનનો અવતાર થયો માટે લોકોનું કલ્યાણ થયું છે—એમ પણ નથી.

ભગવાન મહાવીરે જન્મ લીધો એનો અર્થ—એમના આત્માની પર્યાયની યોગ્યતા જ એવી હતી. શરીરનો સંબંધ મળ્યો એ જન્મ નથી. આત્માની પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો તેને જન્મ કહેવાય છે. ભગવાનના આત્માનો જન્મ થતો નથી. આત્મા તો ત્રિકાળ ધ્રુવ છે. જગતમાં જે દ્રવ્યની જે પર્યાય થાય છે તે પોતાની યોગ્યતાથી થાય છે. મહાવીર પરમાત્માનો

જીવ પોતાની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતામા વર્તતો હતો. તે વખતે પોતાની નબળાઇના કારણે રાગ આવ્યો, તેમાં તીર્થંકર નામકર્મ બંધાઈ ગયું હતું, અને એ જીવ તીર્થંકર થવાની યોગ્યતાવાળો હતો. એ કારણે એમનો આત્મા તીર્થંકરપણે થયો છે. તીર્થંકરપણે થવાની લાયકાત તે દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે અનાદિકાળથી હતી. ધ્રુવપણે તો લાયકાત હતી પણ પર્યાયની લાયકાત થઇ, એટલે 'હું પૂર્ણ થાઉં' એવો વિકલ્પ આવ્યો જગતના જીવો ધર્મ પામે, એવી ભાવના પણ હતી. એમાં તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ થયો હતો તીર્થંકર પ્રકૃતિનો ઉદય તો વીતરાગદશા થયા પછી આવે છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૐ ધ્વનિ છૂટે છે, તે વાણીના નિમિત્તે જીવો પોતાની યોગ્યતાથી ધર્મ પામે છે.

ભગવાનની વાણી ધર્મમા નિમિત્ત હોય છે. ધર્મવૃદ્ધિનું જે નિમિત્ત છે, એવી વાણીમાથી ધર્મની વૃદ્ધિ ન કરે, અથવા ધર્મ પ્રગટ થવામાં નિમિત્ત ન બને, તો તે ભગવાનની વાણીને સમજ્યો નથી.

અહો ભગવાન! તમો જગદીશ છો. જગદીશ તો એને કહેવાય કે જે જગતના જીવોની સંખ્યા વધારે. પરંતુ તારા અવતારે તો જગતના રખડતા જીવો ઘટી જાય છે—એમ ઓલંભો કરે છે. હે નાથ! તારી વાણી જ્યારે નીકળે, ત્યારે તેને સમજવાને લાયકાતવાળા જીવો ન હોય એમ બને નહિ. (હે નાથ! આપે ઘણાને તાર્યા છે-તે ઉપચારનું કથન છે. ભગવાનની વાણી અને સમજનાર જીવ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ છે, અને ભિન્ન ભિન્ન કામ કરે છે. તે જીવ પોતે સમજે ત્યારે ભગવાનની વાણીને નિમિત્ત કહેવાય છે. ભગવાનની વાણી

આવી માટે સમજો. એમ માને તો આત્મામાં ક્ષણિક ઉપાદાન સ્વતંત્ર છે તેનો નાશ કરે છે, એટલે કે શ્રદ્ધામાં નાશ કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.) અજ્ઞાની સંયોગી દષ્ટિથી જુએ છે અને જ્ઞાની સ્વભાવદષ્ટિથી જુએ છે. બન્નેનાં રાહ જુદા છે. એક મોક્ષમાં જાય છે, બીજો નિગોદમાં જાય છે. આમ વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે. (જેમ જગતમાં કોઈ દ્રવ્યનો કોઇ અન્ય કર્તા નથી તેમ તે દ્રવ્યની પર્યાય દ્રવ્યનો અંશ છે, તેનો કોઇ કર્તા નથી. એમ ભગવાનની વાણીમા આવ્યુ છે.) ભગવાન તીર્થંકરનો જન્મકલ્યાણકદિન ઈંદ્રો પણ ઊજવે છે. એ દિવસ આજનો છે. (શરીરમાં ભગવાન જન્મ્યા એ તો વ્યવહાર છે. આયુષ્યના કારણે આવ્યા તે પણ વ્યવહાર છે. ખરેખર ભગવાન આત્માની પર્યાયની યોગ્યતાના કારણે આવ્યા છે તે સત્ય છે.) માતાની કૂખે ભગવાન આવતા પહેલાં ઇંદ્રના જ્ઞાનમાં આવ્યું કે, છ મહિના પછી ભગવાન ત્રિશલાદેવીની કૂખે જવાના છે. ક્રમબદ્ધ પર્યાય ન હોય તો એ જ્ઞાન થાય નહિ. પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે એમ એ સિદ્ધ કરે છે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કર્યા વિના ત્રણ કાળમા સમ્યગ્જ્ઞાન થાય એમ નથી.

ભગવાનને જન્મ લીધા પહેલાં પણ જ્ઞાનનો નિર્ણય તો હતો. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન અને આત્મા અભેદ છે. ભગવાનની વાણીમા નીકળ્યુ હતું કે જ્ઞાન તે જ આત્મા છે. તે જ્ઞાન બીજાનું શું કરે? જ્ઞાન જાણે છે. તેને બદલે પરભાવનો કર્તા આત્મા છે એમ માનવું તે વ્યવહારીજનોની મૂઢતા છે.

જે જ્ઞાનમા રાગને જ્ઞાનમાં રહીને જાણવાની તાકાત થઇ નથી તેને, રાગને જાણે છે એવો વ્યવહાર પણ લાગુ પડતો નથી. એક જ્ઞાનમા છ કારક સ્વતંત્રપણે છે. ચારિત્રગુણની પર્યાયમા જે રાગ આવ્યો તેને જાણવાની તાકાત જ્ઞાનની છે.

એવા જ્ઞાનપૂર્વક ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. જે વખતે ભગવાન માતાની કૂખમાં આવ્યા ત્યારે પણ તેમને રાગનું નિમિત્તનું અને સ્વનું જ્ઞાન પૃથક્ પૃથક્ વર્તતું હતું.

ભગવાન જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તે નિમિત્તનું કથન છે.

આજના દિવસે ઘણા લોકો અનેક પ્રકારથી ખોટી પ્રરૂપણ કરે છે કે ભગવાને હિંસા અટકાવી, કંઈક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો; આ બધાં નિમિત્તનાં કથન છે, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. ભગવાને કોઈને તાર્યા નથી, ભગવાને હિંસા અટકાવી નથી, ભગવાને પરમાં કામ કર્યાં નથી, એ વાત સત્ય છે. જીવો પોતાના કારણે સમજે છે, હિંસા હિંસાના કારણે અટકે છે, એ બધામાં ભગવાન નિમિત્તમાત્ર છે. ભગવાનના કારણે પરમાં કાંઈ થયું નથી. નિર્ગ્રંથ મુનિ નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા હતા. એમાં વિકલ્પ આવ્યો કે હે ભગવાન! તારા ચરણકમળના પ્રસાદથી અમે તર્યા છીએ. તમોએ અમારો ઉદ્ધાર કર્યો જુઓ, એ બધું નિમિત્તનું કથન છે. પોતાની પર્યાયની લાયકાત વગર ભગવાન ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી. લોકોમાં કહેવત છે કે-જણનારીમાં જોર ન હોય તો સુયાણી શું કરે? એમ પોતામાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની તાકાત ન હોય તો ભગવાન શું કરે? નિમિત્તના કારણે ઉદ્ધાર થતો હોય તો એક જ તીર્થંકર થતાં બધા તરી જવા જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. ભગવાને અનંત જીવોને તાર્યા એમ કહેવાય છે; મનુષ્યો સંખ્યાત હોય છે તે બધા તરતા નથી, છતાં ભગવાનને અનંતના તારણહાર કહેવાય છે. એવા ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણકારી છે. જેણે આત્માનું ભાન કર્યું નથી એવા જીવોનો અવતાર ગલૂડિયાં જેવો છે.

ભગવાન એ જ ભવમાં મોક્ષ જાય છે. વળી ભગવાનનાં પુણ્ય પણ ઊંચાં હોય છે. તેમનાં પુણ્ય અને પવિત્રતા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. ઇંદ્ર જ્યારે જાણે કે ભગવાનનો જન્મ થયો છે ત્યારે સિંહાસન ઉપરથી તે નીચે ઊતરી જાય છે અને ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે. ભગવાનનું શરીર તો બાળક છે; પોતે ઇંદ્ર છે, ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, છતાં ભક્તિભાવ ઉલ્લસી ગયો છે, અને કહે છે કે અહો! ત્રણ લોકના નાથને અમારા નમસ્કાર હો! ભગવાન જન્મે અને સમજનાર ન હોય એમ બને નહિ અને લોકોની પાત્રતા પ્રગટે, અને ભગવાનનો જન્મ ન હોય, એમ પણ ન બને; છતાં ભગવાન જીવોને તારે છે એમ નથી. ભગવાનને પણ ભગવાનપણું પોતામાં શક્તિરૂપે હતું તેમાંથી પ્રગટ થયું છે. ભગવાને ઢંઢેરો પીટ્યો કે તારામાં પણ એવી શક્તિ છે; તું ઓશિયાળો નથી, તારે કોઈની મદદની જરૂર પડે એમ નથી.

ભગવાનને સમજનાર એમ માને કે ભગવાને તો પોતામાં શક્તિરૂપ ભગવાનપણું હતું તે પર્યાયમાં સ્વતંત્રપણે પ્રગટ કર્યું છે અને ભગવાને અહિંસા તો પોતાની પર્યાયમાં કરી છે, પરમાં કરી નથી. શાંતિરૂપ આત્મા છે; વર્તમાન પર્યાયમાં અશાંતિ છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી; એવું ભાન કરવું તે અહિંસા છે. રાગનું જ્ઞાન તે વ્યવહાર છે, અને સ્વનું જ્ઞાન તે નિશ્ચય છે—એમ જાણવું તે જન્મકલ્યાણક મહોત્સવ છે.

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર સુદ ૧૪ રવિવાર, તા ૨૯-૩-૫૩)

છએ દ્રવ્યોનું પરિણમન સ્વતંત્ર છે.

જૈનધર્મની આમ્નાય

'સમયસાર નાટક' પૃ. ૩૫૧ કહ્યું છે કે-આત્મામાં વિકાર થાય છે તે પરિણામમાં કોઈની સહાયતા નથી. છએ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામ કોઈની સહાય વિના કરી રહ્યાં છે. કોઈ કર્મ પ્રેરક થઈને આત્માને વિકાર કરાવતું નથી. દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ થાય છે-એમ નથી, અને રાગથી વીતરાગતા થાય-એમ પણ નથી. માટે તત્ત્વજ્ઞાન વિના વ્રત, તપાદિ કરે તો તે બાળવ્રત ને બાળતપ છે. માટે જ્ઞાની માત્ર વર્તમાન પરિણામના ભરોસે પ્રતિજ્ઞા લે નહિ, પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે. આત્મામા મુનિપણાનો પુરુષાર્થ હોય નહિ, શરીરની સ્થિતિ પણ તેવી હોય નહિ અને ત્યાગ કરી બેસે તો આર્તધ્યાન થાય પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે નિરાદરભાવ થાય નહિ, અને ચઢતા ભાવ રહે એવી પ્રતિજ્ઞા લે છે. આવો જૈનધર્મનો ઉપદેશ છે, અને જૈનધર્મની આમ્નાય પણ આવી છે. એમ બે પ્રકાર કહેલ છે.

પ્રશ્ન—ચાંડાલાદિકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી તેમને આટલો બધો વિચાર કયા હોય છે?

ઉત્તર—'મરણપર્યંત કષ્ટ થાઓ તો ભલે થાઓ, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા ન છોડવી'-એવા વિચારથી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે; પરંતુ પ્રતિજ્ઞામાં તેમને નિરાદરપણું નથી આત્માના ભાન વિના પણ જે કોઈ પ્રતિજ્ઞા લે, તે પણ મરણપર્યંત કષ્ટ આવે તો પણ છોડતા નથી, અને તેમને પ્રતિજ્ઞાનો આદર છૂટતો નથી. આ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી. તે કષાયની મંદતારૂપ ચઢતા પરિણામ રહે તેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા લે છે, એ

પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ થવા દેતો નથી. હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિની વાત કરે છે. જ્ઞાની પ્રતિજ્ઞા લે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ કરે છે. પોતાના પરિણામ જોઈને પ્રતિજ્ઞા લે છે. તે વિચારે છે કે મારી પર્યાયમાં વર્તમાન તુચ્છતા વર્તે છે, મારા પરિણામ આગળ વધતા નથી. દ્રવ્યથી પ્રભુ છું, પણ પર્યાયથી પામર છું એનુ બરાબર જ્ઞાન કરે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રતિજ્ઞા લેવી યોગ્ય છે

આત્મદ્રવ્ય ત્રિકાળ શુદ્ધ છે. એના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન-રૂપ શુદ્ધ પર્યાય તો પ્રગટ થઈ છે, પણ હજુ ઉગ્ર પુરુષાર્થ-પૂર્વક રાગનો સર્વથા અભાવ થયો નથી એટલે કે નબળાઇ છે; દ્રવ્યનો પૂર્ણ આશ્રય થયો નથી; પર્યાયમાં પામરતા છે; અને એથી નિમિત્તનું લક્ષ સર્વથા છૂટયું નથી એવી રીતે પર્યાયનું જ્ઞાન કરીને પ્રતિજ્ઞા લે છે. દૃષ્ટિમા દ્રવ્યનુ આલંબન છૂટી જાય તો મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય અને પર્યાયમાં નિમિત્તનુ આલંબન સર્વથા છૂટી જાય તો કેવળજ્ઞાન થઈ જાય. સાધકને દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ દ્રવ્યનું આલંબન કદી છૂટતું નથી; અને પર્યાયમા પામરતા છે, એટલે સર્વથા નિમિત્તનુ આલંબન પણ છૂટયું નથી. માટે જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ પ્રતિજ્ઞા લે છે. પરદ્રવ્ય કાંઈ કરે છે એ વાત તો છે જ નહિ. અહીં તો ત્રિકાળી દ્રવ્ય અને વર્તમાન પર્યાય એની વાત છે. પર્યાયમા દયાનો રાગ આવે તો એ પ્રકારના નિમિત્ત ઉપર લક્ષ જાય છે. પરનું આલંબન છૂટતું નથી. એનો અર્થ પર નિમિત્તના કારણે રાગ થયો છે—એમ નથી. જે જે પ્રકારનો રાગ થાય છે, તે તે પ્રકારના નિમિત્તો ઉપર લક્ષ જાય છે; પણ એ નિમિત્તોને કારણે રાગ થયો છે, એમ નથી.

નોરતામા ભૂવો ડાકલું વગાડે છે, તેની દોરી એક હોવા

છતાં તે બંન્ને બાજુએ વાગે છે. તેમ જ્ઞાનીને દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સદા દ્રવ્યનું આલંબન હોય છે, અને પર્યાયની અપેક્ષાએ નિમિત્તનું આલંબન અંશે હોય છે. આમ સાધકદશામાં બે પ્રકાર પડે છે. દ્રવ્ય–પર્યાયના જ્ઞાન વિના વ્રત–પ્રતિજ્ઞા લઈ લે તો તે યથાર્થ આચરણ નથી. જ્ઞાનીની કોઈ નિંદા કરે તો તેનું પણ તે જ્ઞાન કરે છે. અને અલ્પ રાગદ્વેષ થાય છે તેને પણ તે બરાબર જાણે છે. સહજ પરિણામ થાય એવી પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાની લે છે.

હવે કહે છે કે–જેને અંતરંગ વિરક્તતા નથી થઈ અને બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરે છે, તે પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં અને પછી આસક્ત રહે છે. ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા લેવા પહેલાં ધારણામાં આસક્ત થઈને આહાર લે છે અને ઉપવાસ પૂરો થાય એટલે મિષ્ટાન્ન ખાય છે અને ઉતાવળ પણ ઘણી કરે છે. જેમ જળને રોકી રાખ્યું હતું તે જ્યારે છૂટયું ત્યારે ઘણો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો; તેમ આણે પ્રતિજ્ઞાથી વિષયવૃત્તિ રોકી પણ અંતરંગમા આસક્તતા વધતી ગઈ અને પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં જ અત્યંત વિષયવૃત્તિ થવા લાગી. એટલે એને ખરેખર પ્રતિજ્ઞાના કાળમા પણ વિષયવાસના છૂટી નથી. તથા આગળ-પાછળ ઊલટો રાગ વધારે કરે છે; પણ ફળ તો રાગભાવ મટતાં જ થાય છે. માટે જેટલો રાગ ઘટ્યો હોય એટલી જ પ્રતિજ્ઞા કરવી. મહામુનિ પણ થોડી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી આહારાદિમા ઘટાડો કરે છે. અને જો મોટી પ્રતિજ્ઞા કરે છે તો પોતાની શક્તિ વિચારીને કરે છે. માટે પરિણામમાં ચઢતા ભાવ રહે તથા આકુળતા ન થાય એમ કરવું તે કાર્યકારી છે.

વળી જેને ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તે કોઈ વેળા તો મોટો ધર્મ આચરે છે, ત્યારે કોઈ વેળા અધિક સ્વચ્છંદી થઈ પ્રવર્તે

છે. જેમ દશલક્ષણ પર્વમાં દશ ઉપવાસ કરે અને બીજા દિવસોમાં એક પણ ઉપવાસ કરે નહિ. હવે જો ધર્મબુદ્ધિ હોય તો સર્વ ધર્મપર્વોમાં યથાયોગ્ય સંયમાદિ ધારણ કરે; પણ એનો મિથ્યાદૃષ્ટિને વિવેક હોતો નથી. તેને વ્રત, તપ, દાન પણ સાચાં હોતા નથી. અહીં તો અજ્ઞાનીને વિકલ્પ કેવા આવે એની વાત કરે છે. માન મળે તેમાં પૈસા ખર્ચે; મકાનમાં તખતી મૂકો તો વધારે રૂપિયા આપું—એમ કહેનાર જીવને ધર્મબુદ્ધિ નથી રાગ ઘટાડવાનું એને પ્રયોજન નથી.

વળી કોઈ વેળા કોઈ ધર્મકાર્યોમા ઘણું ધન ખર્ચે ત્યારે કોઈ વેળા કોઈ કાર્ય આવી પડે તો ત્યાં થોડું ધન પણ ન ખર્ચે. જો તેને ધર્મબુદ્ધિ હોય તો યથાશક્તિ સર્વ ધર્મકાર્યોમાં યથાયોગ્ય ધન ખરચ્યા કરે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ જાણવું. અજ્ઞાનીને ધન ખર્ચવાનો પણ વિવેક હોતો નથી. ઉશ્કેરણીથી ધન ખર્ચ કરે છે; પણ જો ધર્મબુદ્ધિ હોય તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બધા ધર્મકાર્યોમા યથાયોગ્ય પૈસા આપ્યા વિના રહે નહિ. જેમ દીકરીને પરણાવવી હોય તો કાંઈ ખરડો કરવા ન જાય, પણ પોતાના ઘરમાથી પૈસા કાઢે છે; મકાન બનાવવું હોય તો ખરડો કરે નહિ;—એમ જેને ધર્મબુદ્ધિ હોય તે ધર્મના બધા કાર્યોમા યથાશક્તિ ધન ખર્ચે છે. તેને એવા પરિણામ હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રત, તપ અને દાન હોવા જોઈએ. એ ત્રણ વાત કરી. એ પ્રમાણે જે જે કાળે જે જે પ્રકારનો રાગ હોય તે તે પ્રકારે જ્ઞાનીને વિવેક હોય છે—એમ સમજવું. વળી જેને સાચા ધર્મની દૃષ્ટિ નથી તેને સાચું સાધન પણ નથી.

બહારથી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હોય, પણ વસ્ત્રાદિથી મોહ છૂટ્યો ન હોય. સુંદર કપડાં જોઈએ, મખમલના જોડા અને મખમલનો કોટ પહેરે તો તે ત્યાગ મેળ વગરનો છે. બહારથી ત્યાગ કર્યો હોય ને સટ્ટાનો ધંધો કરે, પોતે તો ત્યાગી હોય પણ બીજાને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા માટે ફીચરના ભાવ કહે, તે તો ધર્મમાં કલંકરૂપ છે; એણે તો ખરેખર લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો નથી, પણ લાભાંતરાયના કારણે લક્ષ્મી આવી નથી. પોતે ત્યાગી થાય અને માતાપિતા માટે ખરડો કરાવે તે પણ ત્યાગી નથી.

કોઈને ખરડામાં અમુક રકમ નોંધાવવા માટે કહેવું તે પણ ત્યાગીને માટે શોભનીય નથી. સાચો ત્યાગ હોય તો પોતાના પરિણામને જુએ એક સાધુ કહે કે મારે અમુક રૂપિયા જોઈએ છે. આવી રીતે સાધુ થઈને માગણી કરવી તે ધર્મની શોભા નથી. નિઃસ્પૃહપણે ત્યાગ હોવો જોઈએ. મુનિને યાચના હોય નહિ.

કોઈ કોઈ ત્યાગી એવા હોય છે કે જાત્રા માટે અથવા તો ભોજનાદિ માટે પૈસાની પણ યાચના કરે અને કોઈએ આપ્યું ન હોય તો કષાય કરે પહેલાં તો ત્યાગીએ યાચના કરવી જ યોગ્ય નથી અને પાછો કષાય કરવો તે તો વધારે ખોટું કહેવાય. છતાં પોતાને ત્યાગી અને તપસ્વી માને છે તે વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનો અવિવેક છે. મુનિ નામ ધરાવીને, પોતાને તપસ્વી માનીને ક્રોધ કરે, માન કરે, માયા કરે, લોભ પણ કરે, 'હું તપસ્વી છું' તો ગ્રંથમાળામાં મારું નામ રાખે તો ઠીક—એમ માનીને માન કરે છે, તે સાચો મુનિ નથી પણ અજ્ઞાની છે.

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧ મંગળવાર તા. ૩૧-૩-૫૩)

આ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનો અધિકાર ચાલે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના યથાર્થ આચરણ હોતું નથી. તે જીવ કોઈ ક્રિયા અતિ નીચી કરે છે તેથી લોકનિંદ્ય થાય છે, તથા ધર્મની હાંસી કરાવે છે. જેમ કોઈ પુરુષ એક વસ્ત્ર તો અતિ ઉત્તમ તથા એક વસ્ત્ર અતિ હીન પહેરે તો તે હાસ્યપાત્ર જ થાય, તેમ આ પણ હાંસી જ પામે છે. વ્યવહારાભાસી જીવની ક્રિયા હાંસીપાત્ર હોય છે; કેમ કે કોઈ વખત ઊંચી ક્રિયા કરે છે ને કોઈ વખત પાછી નીચી ક્રિયા કરવા લાગી જાય છે; તેથી લોકનિંદ્ય થાય છે. માટે સાચા ધર્મની તો આ આમ્નાય છે કે જેટલા પોતાના રાગાદિક દૂર થયા હોય તે અનુસાર જે પદમાં જે ધર્મક્રિયા સંભવે તે બધી અંગીકાર કરે.

ચોથે તથા પાંચમે ગુણસ્થાને જે પ્રકારની ક્રિયા સંભવે તે પ્રમાણે જ્ઞાની પ્રવર્તે છે, પરંતુ ઉચ્ચપદ ધરાવી નીચી ક્રિયા ન કરે. સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભૂમિકામાં માંસ આદિનો આહાર હોય નહિ. સમ્યગ્દૃષ્ટિને કદાચ લડાઈના પરિણામ હોય પણ અભક્ષ્ય આહાર સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય નહિ. આસક્તિ હજુ છૂટી નથી એટલે સ્ત્રીસેવનાદિ હોય છે. પાંચમા ગુણસ્થાને એની ભૂમિકા પ્રમાણે ત્યાગ હોય છે. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહ્યું છે કે—જેને દારૂ માંસનો ત્યાગ ન હોય તે ઉપદેશ સાંભળવાને પણ પાત્ર નથી.

પ્રશ્ન.— સ્ત્રી સેવનાદિકનો ત્યાગ ઉપરની પ્રતિમામાં કહ્યો છે તો નીચલી અવસ્થાવાળો તેનો ત્યાગ કરે કે ન કરે?

ઉત્તરઃ— નીચલી અવસ્થાવાળો તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી, કોઈ દોષ લાગે છે. તેથી ઉપરની પ્રતિમામાં તેનો ત્યાગ હોય છે, પણ નીચલી અવસ્થામાં જે પ્રકારથી

ત્યાગ સંભવે તેનો ત્યાગ નીચલી અવસ્થામાં પણ કરે. પરંતુ જે નીચલી અવસ્થામાં જે કાર્ય સંભવે નહિ તેવો ત્યાગ કરવો તે કષાયભાવોથી જ થાય છે. જેમ કોઈ સાત વ્યસન તો સેવે અને સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે એ કેમ બને? જો કે સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે તો પણ પહેલા સાત વ્યસનનો ત્યાગ થાય ત્યારે જ સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા કરે નહિ, કેમ કે અંતરવાસના હજુ સહજ છૂટી નથી.

વળી સર્વ પ્રકારથી ધર્મના સ્વરૂપને નહિ જાણતા એવા કેટલાક જીવો કોઈ ધર્મના અંગને મુખ્ય કરી અન્ય ધર્મોને ગૌણ કરે છે. જેમ કોઈ જીવ દયા ધર્મને મુખ્ય કરી પૂજા-પ્રભાવનાદિ કાર્યોને ઉથાપે છે; તે વ્યવહારધર્મને પણ સમજતા નથી. જ્ઞાનીને પૂજા, પ્રભાવના આદિનો ભાવ આવ્યા વિના રહે નહિ. પરજીવની હિંસા, અહિંસા કોઇ કરી શકતું નથી; પણ ભાવની વાત છે. પૂજા-પ્રભાવનામાં શુભભાવ થાય છે એને ઉથાપાય નહિ, છતાં એ ભાવને ધર્મ સમજવો નહિ. કોઈ પૂજા-પ્રભાવનાદિ ધર્મને (શુભભાવને) મુખ્ય કરી હિંસાદિનો પણ ભય રાખતા નથી. રાત્રે પૂજા કરવી ન જોઇએ, પ્રતિમા ઉપર દૂધ, દહીં આદિથી અભિષેક કરવો ન જોઇએ; શુદ્ધ જળથી અભિષેક હોવો જોઇએ. તેની જેને ખબર નથી તે પણ ધર્મના અંગને જાણતો નથી.

આ વાત ન્યાયથી સમજવી જોઇએ. ભલે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય પણ સત્ય વાત આવે તો પહેલાં સ્વીકારવી જોઇએ. અજ્ઞાની કોઈ તપની મુખ્યતા કરી આર્તધ્યાનાદિ કરીને પણ ઉપવાસાદિક કરે છે. અથવા પોતાને તપસ્વી માની નિઃશંકપણે ક્રોધાદિ કરે છે. ઉપવાસ કરીને સૂવે, આર્તધ્યાન કરીને દિવસ પૂરો

કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના સાચો તપ હોતો નથી. જ્ઞાની તો શાંત હોય છે આત્માની શાંતિ શોભે–ઓપે તેનુ નામ તપસ્વી છે. તેને બદલે તપસ્વી નામ ધરાવે અને ઉગ્ર પ્રકૃતિ રાખે તો તે યથાર્થ નથી. વરસીતપ કરે અને ઉપવાસના પારણે બરાબર સગવડ ન સચવાય તો કષાય કરે, આ તપ કહેવાય નહિ

વળી કોઈ દાનની મુખ્યતા કરી ઘણા પાપ કરીને પણ ધન ઉપજાવી દાન આપે છે. પહેલાં પાપ કરીને પૈસો ભેગો કરવો અને પછી દાન કરવુ તે ન્યાય નથી. પહેલાં લક્ષ્મીની મમતા કરુ અને પછી મમતા ઘટાડીશ તો તે યોગ્ય નથી. પરોપકારના કામે પણ પાપ કરે છે કોઇ આરંભત્યાગની મુખ્યતા કરી યાચના કરવા લાગી જાય છે. રાંધવામાં પાપ જાણી ભિખારીની જેમ માગવા જાય તો તે યોગ્ય નથી; તથા કોઇ જીવ અહિંસાને મુખ્ય કરીને જળ વડે સ્નાન–શૌચાદિ પણ કરતા નથી. વળી કોઇ લૌકિક કાર્ય આવતાં ધર્મ છોડી દે છે અથવા તેના આશ્રયે પાપ પણ આચરે છે.

ધર્મની પ્રભાવના અર્થે મોટા મહોત્સવ થતા હોય ત્યારે જ્ઞાની શિથિલતા રાખે નહિ. લૌકિક કાર્ય છોડીને ત્યાં ગયા વિના રહે નહિ. પંચાધ્યાયી ગાથા ૭૩૯મા કહેલ છે કે— નિત્યનૈમિત્તિકરૂપથી થવાવાળા જિનબિંબ-મહોત્સવમાં પણ શિથિલતા ન કરવી તથા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તો શિથિલતા કદી પણ અને કોઈ પ્રકારથી પણ કરવી નહિ.

'જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તહા સમજવું તેહ.' માટે વિવેક કરવો જોઇએ અજ્ઞાનીને વિવેક હોતો નથી જેમ કોઇ અવિવેકી વ્યાપારીને કોઇ વ્યાપારના નફા અર્થે અન્ય પ્રકારથી ઘણો તોટો થાય છે તેવું આ કાર્ય થયું; પણ જેમ વિવેકી

વ્યાપારીનુ પ્રયોજન નફો છે, તેથી તે સર્વ વિચાર કરી જેમ નફો થાય તેમ કરે; તેવી રીતે જ્ઞાનીનુ પ્રયોજન તો વીતરાગભાવ છે, તેથી તે સર્વ વિચાર કરીને વીતરાગભાવ વધે તેમ કરે છે.

ચારે અનુયોગનુ તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. એ જ જ્ઞાનીનું પ્રયોજન છે. દૃષ્ટિમાં વીતરાગતા તો છે, પરંતુ ચારિત્રમાં પણ વીતરાગતા વધે એ જ જ્ઞાનીનુ પ્રયોજન હોય છે, રાગનુ પ્રયોજન હોતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિના રાગનો અભાવ થતો નથી. બહારનો ત્યાગ થયો કે ન થયો એનુ પ્રયોજન જ્ઞાનીને નથી. શુભભાવનું પણ પ્રયોજન નથી. જ્ઞાનીને રાગ, નિમિત્ત અને પરની ઉપેક્ષા હોય છે, અને સ્વની અપેક્ષા હોય છે.

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૨ બુધવાર, તા ૧-૪-૫૩)

આત્માના ભાન વિનાનું આચરણ મિથ્યાચારિત્ર છે

વળી કોઈ જીવ અણુવ્રત, મહાવ્રતાદિરૂપ યથાર્થ આચરણ કરે છે તથા આચરણ અનુસાર જ અભિપ્રાય છે, પણ માયા લોભાદિના એમને પરિણામ નથી. પહેલાં તો જે વ્રતાદિ બરાબર પાળતો નથી એની વાત કરી હતી. હવે કહે છે કે ભગવાને કહેલાં વ્રતાદિ યથાર્થ પાળે છે છતાં પણ તે ક્રિયાથી અને શુભભાવથી ધર્મ થાય, વ્યવહાર કરતા કરતા ધર્મ થઈ જાય છે—એવી માન્યતા હોવાથી તેને પણ યથાર્થ ચારિત્ર નથી એમ કહે છે. જે જીવને આત્માનું ભાન નથી તથા અણુવ્રતાદિ બરાબર પાળતો નથી, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તો છે પણ એનુ આચરણ પણ ખોટું છે, એ વાત તો પહેલા આવી ગઈ. હવે તો કહે છે કે વ્રતાદિ યથાર્થ આચરણ કરે છે છતાં પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને ચારિત્ર નથી.

ભગવાનના માર્ગમાં પ્રતિજ્ઞા ન લે તો દંડ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને ભંગ કરવો તે તો મહાપાપ છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ શું છે ? એ વાત જાણવી જોઈએ આ શાસ્ત્ર મોક્ષ-માર્ગપ્રકાશક છે. અને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. રાગ—વિકાર કે જડની ક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી. અહીં તો કહે છે કે કોઈ જીવ ૨૮ મૂળગુણ બરાબર પાળે, મન–વચનાદિ ગુપ્તિ પાળે, ઉદ્દિષ્ટ આહાર લે નહિ, માસમાસના ઉપવાસ કરે. તપ કરે, વ્યવહારક્રિયામાં દોષ બિલકુલ ન કરે—એવું આચરણ કરે છે અને તે પ્રમાણે કષાયની મંદતા પણ તેને હોય છે, એ ક્રિયાઓમાં તેને માયા અને લોભના પરિણામ નથી પણ એને ધર્મ જાણી મોક્ષ અર્થે તેનુ સાધન કરે છે. તે સ્વર્ગાદિ ભોગોની ઈચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન ન થયેલુ હોવાથી પોતે તો જાણે છે કે—હુ મોક્ષ અર્થે સાધન કરુ છું પણ મોક્ષનુ સાધન જે છે તેને તે જાણતો પણ નથી, કેવળ સ્વર્ગાદિનું જ સાધન કરે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ વ્યવહારાભાસી છે. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ નથી. માટે સાચુ ચારિત્ર નથી. સમયસારમાં પણ કહેલ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આધાકર્મી આહાર લેતો નથી તે યથાર્થ આચરણ છે. વીતરાગની આજ્ઞા જેવી વ્યવહારમા છે એવું આચરણ કરે છે, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ એને ધર્મનુ સાધન માને છે, તેથી તે આચરણ મિથ્યાચારિત્ર છે. વ્યવહાર કરતા કરતાં ધર્મનું સાધન થઈ જશે એ માન્યતા મિથ્યા છે. પ્રથમ અંતર સાધન પ્રગટ કર્યો વિના મંદકષાયને વ્યવહારથી પણ સાધન કહેવાતું નથી. ત્રણે કાળે એક આત્મસાધનથી જ મોક્ષમાર્ગ થાય છે. હલકો કાળ છે માટે શુભભાવરૂપી સાધનથી મોક્ષ-માર્ગ થાય—એમ નથી. સુખડી ત્રણે કાળે સાકર, ઘી, લોટની

થાય છે. ચોથે કાળે તે ચીજ હોય અને પંચમકાળે બીજી ચીજ સુખડી માટે હોય નહિ—એમ ત્રણેકાળે મોક્ષનું એક જ સાધન હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ ભગવાનની આજ્ઞાનો લોપ કરે છે. કોઈ સાકરને અમૃત જાણી ભક્ષણ કરે પણ તેથી અમૃતનો ગુણ તો ન થાય, કારણ પોતાની પ્રતીતિ અનુસાર ફળ થાય નહિ; પણ જેવું સાધન કરે તેવું જ ફળ લાગે છે. પુણ્યને ધર્મ માને તેથી કાંઈ ધર્મ થાય નહિ. આકડાના ફળને કેરી માને તો આકફળ કેરી થાય નહિ. માટે પ્રતીતિ અનુસાર ફળ થાય નહિ. પણ જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ કરે તો યથાર્થ ફળ થાય છે. શાસ્ત્રમાં એવું કહ્યું છે કે:—

તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આચરણ તે સમ્યક્‌ચારિત્ર છે

ચારિત્રમાં જે સમ્યક્ પદ છે તે અજ્ઞાનપૂર્વકના આચરણની નિવૃત્તિ અર્થે છે. માટે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન થાય, તે પછી ચારિત્ર હોય તે જ સમ્યક્ ચારિત્ર નામ પામે છે. અજ્ઞાનનો જેને નાશ ન થાય તેને ચારિત્ર હોતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન કરે નહિ તેને સમ્યગ્દર્શન નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં જન્મ્યો માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે—એમ નથી. દિગંબર કોઈ સંપ્રદાય નથી પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું તે તત્ત્વજ્ઞાન છે.

(૧) જીવતત્ત્વ તો પરમ પારિણામિકભાવ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે તે છે.

(૨) અજીવતત્ત્વ, તે પણ પારિણામિકભાવ તથા ઔદયિકભાવરૂપ છે. (અહીં અજીવતત્ત્વમાં મુખ્ય પણે જડ કર્માદિ પુદ્‌ગલતત્ત્વ લેવું છે.)

(૩) આસ્રવતત્ત્વ આત્મામા વિકારભાવ—ઔદયિકભાવ છે તે છે.

(૪) સંવરમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્‌ચારિત્ર છે તે ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક તથા ક્ષાયિકભાવ છે.

(૫) **બંધભાવ** તે વિકારભાવ છે. ઔદયિકભાવ છે. તે આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય નથી.
(૬) **નિર્જરા** ક્ષાયોપશમિકભાવ, ઔપશમિકભાવ તથા ક્ષાયિકભાવ છે.
(૭) **મોક્ષ** ક્ષાયિકભાવ છે.

આમ સાત તત્ત્વનો ભાવ સમજવો જોઈએ.

તત્ત્વજ્ઞાન વિના દર્શનપ્રતિમા પણ ન હોય તો મુનિપણું તો ક્યાંથી હોય? હાલ દિગંબર સંપ્રદાયમાં તો સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધા છે માટે સમ્યગ્દર્શન છે એમ મોટો ભાગ માને છે. શ્રાવકમાં જન્મ થયો એટલે જન્મથી શ્રાવક છીએ—એમ માને છે, પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો, આત્મા ચિદાનંદ છે એવી દૃષ્ટિ વિના હોય નહિ, અને સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન વિના ચારિત્ર હોય નહિ. જેમ કોઈ ખેડૂત બીજ તો વાવે નહિ અને અન્ય સાધન કરે તો તેને અન્નપ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? ઘાસફૂસ જ થાય. તેમ અજ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાનનો તો અભ્યાસ કરે નહિ અને અન્ય સાધન કરે તો મોક્ષપ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? દેવપદાદિ જ થાય.

વળી તેમાં કોઈ જીવ તો એવા છે કે તેઓ તત્ત્વાદિનાં નામ પણ બરાબર જાણતા નથી અને માત્ર બાહ્ય વ્રતાદિમાં જ પ્રવર્તે છે. નિર્દોષ વ્રત પાળે પણ તત્ત્વજ્ઞાન કરતા નથી. વળી કેટલાક જીવ એવા છે કે પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનનું અયથાર્થ સાધન કરી વ્રતાદિમાં પ્રવર્તે છે. જો કે તેઓ વ્રતાદિ બાહ્યદોષ રહિત બરાબર પાળે છે, પણ યથાર્થ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન વિના તેમનું સર્વ આચરણ મિથ્યાચારિત્ર જ છે.

શ્રી સમયસારના ૧૪૨મા કળશમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ માર્ગને સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

क्लिश्यन्तां स्वयमेव दुष्करतरैर्मोक्षोन्मुखैः कर्मभिः
क्लिश्यन्तां च परे महाव्रततपोभारेण भग्नाश्चिरम् ।
साक्षान्मोक्ष इदं निरामयपदं संवेद्यमानं स्वयं
ज्ञानं ज्ञानगुणं विना कथमपि प्राप्तुं क्षमन्ते न हि ॥

અર્થ :—કોઈ મોક્ષથી પરાङ્मુખ એવા અતિ દુસ્તર પંચાગ્નિ તપનાદિ કાર્ય વડે પોતેજ ક્લેશ કરે છે તો કરો, તથા અન્ય કોઈ જીવ મહાવ્રત અને તપના ભારથી ઘણા કાળ સુધી ક્ષીણ થતા ક્લેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ આ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ સર્વરોગરહિત પદ આપોઆપ અનુભવમાં આવે એવો જ્ઞાનસ્વભાવ તે તો જ્ઞાનગુણ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારથી પામવાને સમર્થ નથી.

ચારિત્ર આનંદદાયક છે તેને કષ્ટદાયક માનવું તે મિથ્યાત્વ છે

જેને આત્માનું ભાન નથી તેને વ્રતાદિ ભારરૂપ છે. સંસાર એક સમયનો પર્યાય છે પણ તે મારા સ્વભાવમાં નથી, એનુ ભાન નથી તેને વ્રતાદિ તો બોજારૂપ છે. ચારિત્ર તો આનંદસ્વરૂપ છે, કષ્ટરૂપ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિના જે આચરણ છે, તે કષ્ટરૂપ લાગે છે. ચારિત્ર તો સંવર છે, દુઃખના પર્યાયનો નાશ કરવાવાળું છે. એને કષ્ટદાયક માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. ધર્મ કષ્ટદાયક હોય જ નહિ. ધર્મી આત્માને આનંદ હોય છે. પરિષહ હોય તો પણ તેનો ખ્યાલ ન હોય. સુકૌશલ મુનિને વાઘણ ખાય છે, તે વખતે આનંદ છે. ગજકુમાર મુનિને પણ

આનંદ છે. અવિકારી આનંદકંદ પરિણામ તે ચારિત્ર છે, એની જેને ખબર નથી, તેને સંવરતત્ત્વની ભૂલ છે. વિપરીત અભિનિવેશ છે. મહાવ્રત લીધું એટલે પાળવું જોઈએ, એવો કંટાળો લાવે તે સત્ય આચરણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન કરો, જગતની પરવા છોડો. આ વાત કદી સાંભળી નથી. માટે પહેલાં અભ્યાસ કરો.

જાત્રા કરવા જાય ને પહાડ ઉપર ચડે અને નીચે ઊતરે ત્યારે ભૂખ તરસ લાગી હોય તે વખતે ધર્મશાળાના મુનીમ ઉપર કષાય કરે, ઝગડા કરે, તે કાંઈ જાત્રા નથી. શાંતિથી તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક આકુળતા ઘટે એવું આચરણ હોવું જોઈએ. મુનિપણું, શ્રાવકપણું લે, શરીરને જીર્ણ કરે, પણ મિથ્યાત્વને જીર્ણ કરતો નથી. પહેલા યથાર્થ સમજણ કરવામાં ભલે ઘણો કાળ જાય, પણ એ સિવાય બીજા ઉપાયો કરે તેથી આત્માનુ કલ્યાણ થતુ નથી.

મિથ્યાદષ્ટિ વ્રતાદિ પાળે છે પણ સાક્ષાત્ મોક્ષસ્વરૂપ સર્વ રોગરહિતપદ આપોઆપ અનુભવમાં આવે, એવો જ્ઞાનસ્વભાવ તે તો જ્ઞાનગુણ વિના અન્ય કોઈપણ પ્રકારથી પામવાને સમર્થ નથી. વ્યવહાર, રાગ, ચિત્ત–મનના આશ્રયે તે પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. આત્માની જ્ઞાનક્રિયા સિવાય બીજી કોઈ ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. જ્ઞાનક્રિયામાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, સર્વજ્ઞ પૂર્ણસ્વભાવી વ્યક્ત છે એ સિવાય બીજી કોઈ ચીજ રાગ, નિમિત્ત આદિ આત્મામા નથી—એવા તત્ત્વજ્ઞાન વિના બીજી કોઈપણ ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી મોક્ષમાર્ગની વિધિ જાણે નહિ અને ક્રિયા કરવા મંડી જાય તો કાંઈ મોક્ષમાર્ગ ન થાય. જેમ હલવો—શીરો કરવાની વિધિ જાણે નહિ અને હલવો બનાવવા બેસી જાય તો હલવો થાય નહિ, પણ લોપરી થાય. એમ પ્રથમ મોક્ષ-

માર્ગની વિધિ જાણે નહિ અને ક્રિયા કરવા મંડી જાય તો મોક્ષમાર્ગરૂપી હલવો થશે નહિ. પણ મિથ્યાત્વરૂપ લોપરી થશે અને ચાર ગતિમાં રખડવાનું સાધન થશે; માટે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન કરવું જોઈએ.

(વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૩ ગુરુવાર, તા. ૨–૪–૫૩)

તેર પ્રકારનું ચારિત્ર મંદ કષાય છે, ધર્મ નથી

અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કર્યા વિના અન્ય કોઈ પ્રકારે આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કોડો ઉપવાસ કરે, ત્યાગ કરે, બ્રહ્મચર્ય પાળે પણ એથી ધર્મ થતો નથી અને ભવનો અંત આવતો નથી. શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨મા વ્યવહારાભાસીનું કથન ભગવાન અમૃતચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે. તેમા કહ્યું છે કે તેર પ્રકારનું ચારિત્ર પાળતો હોવા છતા પણ તેનો મોક્ષમાર્ગમાં નિષેધ કર્યો છે. બેતાલીસ, છેતાલીસ દોષરહિત આહાર લે, પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિરૂપ ચારિત્ર પાળે તે કષાયની મંદતા છે. એને તે ધર્મ માને છે, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એને મોક્ષમાર્ગ નથી. વ્યવહાર સાધન અને નિશ્ચય સાધ્ય જ્યાં કહેલ છે ત્યાં નિશ્ચય સાધનથી નિશ્ચય સાધ્યદશા પ્રગટ કરે તો વ્યવહારને ઉપચારથી સાધન કહેલ છે.

શ્રી સમયસાર નાટકમાં કહ્યું છે કે—જેટલું વ્યવહાર સાધન કહેલ છે તે સાધક નથી પણ તે બધું બાધક છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ આત્મજ્ઞાનશૂન્ય સંયમભાવ અકાર્યકારી કહેલ છે. આત્મજ્ઞાનશૂન્ય પંચમહાવ્રતાદિ નિરર્થક છે, આત્માના કલ્યાણમાં નિમિત્ત પણ કહેલ નથી. આ ચોથા ગુણસ્થાનની વાત છે. સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય ? એની વાત છે. આત્મામા સમ્યગ્દર્શનરૂપી નિર્વિકલ્પ વીતરાગભાવ કેમ પ્રગટ થાય તે કહે છે.

(એક સમયમાં હું આત્મા જ્ઞાયક છું એને લક્ષમાં લીધો એટલે રાગ, નિમિત્ત હું નહિ, એવું ભાન થયું તે સમ્યગ્દર્શન ધર્મ છે. વિવેકપૂર્વક પરીક્ષા કરીને વિચાર કરવો તે પોતાનું કામ છે. આત્મા જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે, રાગ વિકાર છે, નિમિત્ત પર છે–એમ ભેદજ્ઞાન કરવું જોઈએ. યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો તે આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે. ધર્મ તો આત્માના આશ્રયે થાય છે માટે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન કરવું તે કાર્યકારી છે.) અને પહેલાં આવું તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી જ આચરણ કાર્યકારી છે. વળી પરમાત્મપ્રકાશાદિ શાસ્ત્રોમાં એ પ્રયોજન અર્થે ઠામ-ઠામ નિરૂપણ કર્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના વ્રતાદિ કાર્યકારી નથી. અહીં કોઈ એમ જાણે કે–તે અંતરંગ ભાવવિના બાહ્યથી તો અણુવ્રત, મહાવ્રતાદિ સાધે છે? પણ જ્યાં અંતરંગ પરિણામ નથી અથવા સ્વર્ગાદિની વાચ્છાથી સાધે છે, એવી સાધના કરતાં તો પાપબંધ થાય; પણ દ્રવ્યલિંગી તો અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે. કપટરહિત મંદકષાયરૂપ પરિણામ હોય તો જ ગ્રૈવેયક સુધી જાય. અનંતવાર કપટથી પાળ્યુ છે માટે મોક્ષ થયો નથી. એમ નથી. ભગવાને કહ્યા પ્રમાણે વ્રતાદિ પાળે છે તેથી જ ગ્રૈવે-યક સુધી જાય છે. કપટથી કરે તો તો પાપબંધ થાય. તે મહા-મંદકષાયીથી હોય છે. તે મંદકષાય પણ મોક્ષનું કારણ ન થયુ તો પછી અત્યારનો મંદકષાય સાધન થાય એમ બને નહિ. માટે વ્યવહારસાધન નથી. દ્રવ્યલિંગીમુનિ આ લોક પરલોકના ભોગા-દિની ઇચ્છારહિત હોય છે તથા કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી મોક્ષાભિલાષી બની સાધન સાધે છે. એટલા માટે દ્રવ્યલિંગીમાં સ્થૂલ અન્યથા-પણું તો નથી પણ સૂક્ષ્મ અન્યથાપણું છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાસે છે.

દ્રવ્યલિંગીનું મિથ્યાપણું સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણી શકે છે

દ્રવ્યલિંગીનુ મિથ્યાપણું સમ્યગ્દૃષ્ટિને ભાસે છે. તેને સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ હોય છે એની પણ ખબર પડે છે. સામો જીવ

મિથ્યાદૃષ્ટિ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે એની ખબર ન પડે—એમ નથી. દ્રવ્યલિંગીને સ્થૂલ અન્યથાપણું નથી, સૂક્ષ્મ છે. તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણી લે છે. આત્મા અંતર્મુખ થઈને સાધન કરે તો સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. એની મિથ્યાદૃષ્ટિને ખબર નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીને તેની પ્રરૂપણા ઉપરથી ખબર પડી જાય. આગમ પ્રમાણે બહારમાં આચરણ હોય, વ્યવહાર બરાબર પાળે, સ્થૂલ પ્રરૂપણામાં પણ અન્યથાપણું ન હોય, છતાં અંતરંગમાં સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ છે. તેને જ્ઞાની જાણે છે; પણ બહારમાં કહે નહિ, કેમ કે સંઘમાં વિરોધ થાય. લોકો બહારથી પરીક્ષા કરે છે એટલે સ્થૂલ મિથ્યાત્વ હોય તો બહારમાં કહે પણ સૂક્ષ્મ મિથ્યાત્વ લોકો પકડી શકે નહિ એટલે બહારમાં જ્ઞાની કહે નહિ. લોકો પકડી શકે નહિ એટલે વિરોધ થાય. સ્થૂલ પ્રરૂપણા કરે કે—વ્યવહાર હોય તો નિશ્ચય થાય, નિમિત્તનાં કારણે ઉપાદાનમાં કામ થાય, તો જ્ઞાની કહે કે આ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પણ બહારમાં વ્યવહાર ચોખ્ખો હોય અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો જ્ઞાની પોતે જાણે પણ બહારમા કહે નહિ.

અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરે, મંદ કષાય કરે, પણ ઊંડાણમાં—અંતરંગમાં વ્યવહારનો પક્ષ એને છૂટતો નથી. હવે એવા દ્રવ્યલિંગી ધર્મસાધન કરે છે તે કેવા છે? તથા તેમાં અન્યથાપણું કેવી રીતે છે તે કહે છે. દ્રવ્યલિંગીને નિશ્ચયનો પક્ષ એક ક્ષણમાત્ર કદી આવ્યો નથી. અને વ્યવહારનો પક્ષ કદી છૂટ્યો નથી. જુઓ, આ સમજવા જેવું છે. લોકો સમજતા નથી અને કહે છે કે વ્યવહાર નહિ કરો તો ધર્મનો લોપ થઈ જશે, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. અશુભ પરિણામ ન હોય ત્યારે દયા, દાન, ભક્તિ, જાત્રા આદિનો શુભભાવ હોય છે, પણ તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ નથી. જ્યારે જ્ઞાયક આત્માની રુચિ—દૃષ્ટિ થશે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થશે.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન

જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની એવી તાકાત છે કે-પૂર્વે આ જીવ સાથે અમારે સંબંધ હતો—એમ જાણી લે. પૂર્વનું શરીર વર્તમાનમાં નથી, તેમ જ આત્માને પણ સાક્ષાત્ જાણતો નથી, છતાં વર્તમાન જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની એવી જ તાકાત છે કે તે જાણી લે છે કે આ આત્માની સાથે મારે પૂર્વે સંબંધ હતો. આ નિર્ણય ક્યાંથી થયો? જ્ઞાનની તાકાત એવી છે. ઋષભદેવ ભગવાનને અને શ્રેયાંસકુમારને પૂર્વે આઠમા ભવમાં સંબંધ હતો. તે વર્તમાન જ્ઞાનમા જાતિસ્મરણથી નિર્ણય આવ્યો. જ્ઞાનની પર્યાયમાં આત્મા દેખાતો નથી, અને પૂર્વનું શરીર પણ વર્તમાનમા નથી. કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન હોય છે. તે પણ જાણી લે છે કે-ત્રીજા ભવમાં આ જીવ સાથે સંબંધ હતો.—એવી જ્ઞાનની સ્વતંત્ર-નિરાલંબન તાકાત છે. તો પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સામો આત્મા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ જાણી લે, તેમા શી નવાઈ? એવું જ્ઞાનનુ સહજ સામર્થ્ય છે.

જે કોઈ એમ કહે કે આત્માને જાણી શકાય નહિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ-મિથ્યાદૃષ્ટિની ખબર પડે નહિ, ભવ્ય-અભવ્યની ખબર પડે નહિ, તો તેને જ્ઞાનના સામર્થ્યની ખબર નથી. જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે. તે આત્માને અને પરને ન જાણે-એમ બને નહિ. પોતાના જ્ઞાનના સામર્થ્યનો ભરોસો એને નથી. લબ્ધિના અધિકારમાં વાત લીધી છે, એમાં કહેલ છે કે, ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન જેને છે એવા જ્ઞાની જે ન્યાય કાઢે એવો ન્યાય સમ્યગ્દૃષ્ટિ કાઢે, એટલું સામર્થ્ય છે. તેથી જ્ઞાનીને દ્રવ્યલિંગીનું અન્યથાપણું ભાસે છે હવે દ્રવ્યલિંગીને ધર્મસાધન કેવાં છે તથા તેમા અન્યથાપણું કેવી રીતે છે તે કહે છે.

[૯]

દ્રવ્યલિંગીના ધર્મસાધનમાં અન્યથાપણું

પ્રથમ તો તે સંસારમાં નર્કાદિકનાં દુઃખ જાણી તથા સ્વર્ગાદિમાં પણ જન્મ–મરણાદિના દુઃખ જાણી સંસારથી ઉદાસ થઈ તે મોક્ષને ઇચ્છે છે. હવે એ દુઃખ તો બધાય જાણે છે, પણ ઇંદ્ર, અહમિંદ્રાદિ વિષયાનુરાગથી ઇંદ્રિયજનિત સુખ ભોગવે છે, તેને પણ દુઃખ જાણી, નિરાકુળ સુખ અવસ્થાને ઓળખી, જે મોક્ષ જાણે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવો. જન્મ–મરણનું દુઃખ નથી, સંયોગનું દુઃખ નથી, પણ દુઃખ તો આકુળતાથી છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ સંયોગ ઉપર છે. પ્રતિકૂળ ક્ષેત્રનો સંયોગ દુઃખ નથી, માટે જન્મ–મરણનું દુઃખ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. એને આત્મામાં આકુળતા તે દુઃખ, અને નિરાકુળતા તે સુખ છે, એની ખબર નથી.

આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો નથી. પર્યાયમાં સુખ–દુઃખ થાય છે. સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છાથી અને નર્કાદિના સંયોગોને દુઃખ જાણીને સાધન કરે તો છે સ્થૂલ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એ રીતે ઉદાસ થાય છે; પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ ઇંદ્રિયજનિત વિષયભોગ છે તે પણ દુઃખરૂપ છે. એમ જાણવું જોઈએ. પોતાની પર્યાયમાં તીર્થંકરનામકર્મ જે ભાવ વડે બંધાય તેવો ભાવ પણ આકુળતા છે. પંચમહાવ્રતના પરિણામ આકુળતા

છે. આત્મામાં જ સુખ છે એમ જાણી તેમાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્ર વડે નિરાકુળતાના પરિણામ થાય તે મોક્ષનું કારણ છે. એમ માને તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

સોળકારણભાવના ભાવીએ તો તીર્થંકરપ્રકૃતિ બંધાશે-એમ નથી. જે જીવની પર્યાયોની યોગ્યતા જ એ પ્રકારની હોય છે તેને જ એ પ્રકારની સહજ ભાવના હોય છે, બીજાને હોતી નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઈંદ્રિયજનિત સુખને આકુળતારૂપ દુઃખ જાણે છે. શુભ અને અશુભ લાગણીનું પોતામાં ઉત્થાન થવું તે જ આકુળતા અને દુ.ખ છે. તે સુખ-દુ:ખના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની અજ્ઞાનીને ખબર નથી, તેથી તે બહાર સંયોગમા સુખ-દુઃખ માની, બાહ્યથી ઉદાસીન થાય છે-તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ જાણવું.

* * *

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૪ શુક્રવાર, તા. ૩-૪-૫૩)

પરદ્રવ્યને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ જાણી ગ્રહણ-ત્યાગ કરવો તે બુદ્ધિ મિથ્યા છે.

વળી વિષયસુખાદિનુ નરકાદિક છે એમ જાણીને પર-દ્રવ્યને બૂરુ માને છે; પણ આત્મામા વિષયકષાયના પરિણામ થાય છે તે દુઃખ છે. તેને જાણતો નથી. વળી નરકમાં દુ ખ છે એમ માને છે પણ નરકક્ષેત્રમા દુઃખ નથી, કેમકે કેવળ સમુદ્દઘાત વખતે કેવળી ભગવાનના આત્માના પ્રદેશ સાતમી નરકના ક્ષેત્રમા પણ જાય છે, છતાં તે વખતે અનંત ચતુષ્ટયના કારણે તેમને અનંત સુખ હોય છે. માટે ક્ષેત્રનું દુઃખ આત્માને નથી. અજ્ઞાની પરદ્રવ્યને ખરાબ જાણીને દ્વેષ કરે છે. શરીર અશુચિમય અને વિનાશિક છે. એમ શરીરનો દોષ કાઢે છે.

શરીર તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તે દુઃખનું કારણ નથી. જ્ઞાની અશુચિ-ભાવના ભાવે છે તે શરીરનો જ્ઞાતા રહીને ભાવે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ શરીરને અનિષ્ટ જાણી દ્વેષબુદ્ધિ કરે છે, એટલો ફેર છે.

અજ્ઞાની માને છે કે શરીરમાંથી કસ કાઢી લેવો. શરીરને પોષવું જોઈએ નહિ, શરીરને જીર્ણ કરીને, સંથારો કરીને ફેંકી દેવું જોઇએ, એને શરીર ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ છે. કુટુંબાદિ સ્વાર્થના સગાં છે એમ માની પરદ્રવ્યનો દોષ કાઢે છે અને એનો ત્યાગ કરે છે, પણ આત્મામાં રાગદ્વેષ થાય છે એનો ત્યાગ કરતો નથી. કંચન, કામિની કુટુંબને છોડો તો ધર્મનો લાભ થશે એમ તે માને છે. વળી વ્રતાદિનું ફળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે, અત્યારે વ્રત પાળો તો સ્વર્ગમાં જશો અને ત્યાંથી ભગવાન પાસે જવાશે એટલે ત્યાં ધર્મ પામશું—એ બધી મિથ્યાબુદ્ધિ છે. તપશ્ચરણાદિ પવિત્ર ફળના આપનાર છે, એ વડે શરીર શોષવા યોગ્ય છે, એમ માને છે.

(વળી દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્રાદિ હિતકારી છે ઈત્યાદિ પરદ્રવ્યોનો ગુણ વિચારી તેને જ અંગીકાર કરે છે. પણ સ્વ આત્મદ્રવ્ય હિતકારી છે એની તેને ખબર નથી. પરદ્રવ્ય હિતકારી કે અહિતકારી છે જ નહિ. શુદ્ધ ઉપાદાન શક્તિ અંતરમાં પડી છે તેનો આશ્રય કરવો તે હિતકારી છે. આત્માની પર્યાયમાં શુભરાગ થાય છે ત્યારે નિમિત્તનો—દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્રનો આદર આવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ તે પોતાની કમજોરીથી આવ્યો છે, પરદ્રવ્યના કારણે રાગ આવ્યો નથી. ભગવાનને દેખીને પ્રમોદભાવ આવે છે તે ભગવાનના કારણે આવ્યો નથી. ભગવાનને દેખીને રાગ આવતો હોય તો જે દેખે તે બધાને આવવો જોઈએ, પણ એમ બનતું નથી, માટે પરદ્રવ્યને હિતકારી જાણી રાગ કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરદ્રવ્યના ગુણ ને દોષ વિચા-

રીને અજ્ઞાની રાગદ્વેષ કરે છે તેથી તેનું બધુ આચરણ ખોટું છે.)

અહીં વર્તમાનમાં ભાવલિંગી મુનિ દેખાતા નથી તો કદાચ કોઈ દેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાંથી કોઇ મુનિને લાવીને અહીં મૂકે અને અહી તેઓ કેવળજ્ઞાન પામ કરે તો એમને દેખીને જ્ઞાનીને પ્રમોદ આવ્યા વિના રહે નહિ; પણ તે પ્રમોદભાવ તે મુનિ–કેવળીને દેખવાથી કે કેવળીના કારણે થયો નથી. પરદ્રવ્યને ઇષ્ટ જાણીને તે શુભભાવ થયો નથી. કેવળી તો જ્ઞાનનુ જ્ઞેય છે, તે હિતકારી છે એમ જ્ઞાની માનતો નથી. વળી કોઇ અનિષ્ટ શબ્દો કહે તો કદાચ જ્ઞાનીને ખેદ થાય છે, પણ તે ખેદ શબ્દોના કારણે થયો નથી. અજ્ઞાની પરદ્રવ્યને બૂરુ જાણે છે અને તેને છોડવા માગે છે. ખરેખર તો ગાળ અનિષ્ટ નથી અને ભગવાન ઇષ્ટ નથી. એ વાતની અજ્ઞાનીને ખબર નથી.

આ રીતે અનેક પ્રકારથી અજ્ઞાની કોઈ પરદ્રવ્યોને બૂરા જાણી અનિષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરે છે તથા કોઇ પરદ્રવ્યોને ભલાં જાણી ઇષ્ટરૂપ શ્રદ્ધાન કરે છે.

(શરીરમા રોગ આવે માટે આર્તધ્યાન થાય-એમ નથી. શરીર મજબુત હોય તો ધર્મ થાય—એમ પણ નથી. શરીર ધર્મનું સાધન નથી. આત્મામા શુભભાવ થાય છે તે પણ ધર્મનુ સાધન નથી તો પછી શરીર સાધન થાય એમ કદી બનતુ નથી.) શ્રી પ્રવચનસારમા આવે છે કે–મુનિઓએ શરીરને છોડવુ નહિ. અકાળે શરીર છોડવાથી અસંયમી થવાય છે. એનો અર્થ આત્મા શરીર છોડી શકે છે એમ નથી, પણ ત્યાં રાગ અને વીતરાગભાવનો વિવેક કરાવવા નિમિત્તથી કથન કરે છે.

પરદ્રવ્ય કોઈ ભલાં–બૂરાં છે જ નહિ, છતાં માનવાં તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે

પ્રશ્નઃ—સમ્યગ્દષ્ટિ પણ પરદ્રવ્યોને બૂરાં જાણી ત્યાગ કરે છે.

ઉત્તરઃ—સમ્યગ્દષ્ટિ પરદ્રવ્યોને બૂરા જાણતો નથી પણ પોતાના રાગભાવને બૂરો જાણે છે. પોતે સરાગભાવને છોડે છે તેથી તેના કારણનો પણ ત્યાગ થાય છે. વસ્તુ વિચારતાં કોઈ પરદ્રવ્ય તો ભલાં–બૂરાં છે જ નહિ. પરદ્રવ્ય આત્માનું એકરૂપ જ્ઞેય છે. એકરૂપમાં અનેકરૂપ કલ્પના કરીને એક દ્રવ્યને ઇષ્ટ અને બીજા દ્રવ્યને અનિષ્ટ માનવું તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે.

નિમિત્તના કારણે ભાવ બગડતો નથી

પ્રશ્નઃ—પરદ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર તો છે ?

ઉત્તરઃ—પરદ્રવ્ય બળાત્કારથી તો ક્યાંય બગાડતું નથી પણ પોતાના ભાવ બગાડે ત્યારે તે પણ બાહ્ય નિમિત્ત છે. પરદ્રવ્યથી પરિણામ બગડે તો દ્રવ્યની પરિણતિ સ્વતંત્ર રહેતી નથી. પોતે પરિણામ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે. વળી નિમિત્ત વિના પણ ભાવ તો બગડે છે માટે તે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી. નિમિત્તના કારણે ભાવ બગડતો નથી. શ્રી સમયસારમાં આવે છે કે.—અરતિભાવે દારૂ પીએ તો ગાંડાઈ થતી નથી, પણ આત્મા પોતે ભાવ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે.

અહીં ત્રણ વાત કરી છે કે—

(૧) પરદ્રવ્ય બળાત્કારથી ભાવ બગાડતું નથી.

(૨) પોતે ભાવ બગાડે તો પરદ્રવ્યને નિમિત્ત કહેવાય છે.

(૩) નિમિત્ત વિના પણ આત્માના ભાવ બગડે છે માટે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી.

પંડિતજીએ પોતાના ઘરની વાત કરી નથી. પહેલાં કહેલ છે કે મોતી તો છે; એને જેમ માળામાં ગોઠવે એમ અમે શાસ્ત્રમા કહેલ વાત ગોઠવીએ છીએ. અમારા ઘરની વાત કરતા નથી.

નિમિત્ત વિના પણ ભાવ થાય છે. જુઓ, કોઈ તીર્થંકરનો જીવ ત્રીજી નરકમાંથી નીકળે છે ત્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, અને મનુષ્યમાં તેમને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ત્યારે કોઇ નિમિત્ત હોતું નથી. નિમિત્ત વિના ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે. વળી કોઇ જીવ પોતે શ્રુતકેવળી હોય છે તો તેને પોતાને કારણે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન થાય છે કોઈ કેવળી કે શ્રુતકેવળીનું નિમિત્ત હોતું પણ નથી, માટે નિમિત્ત વિના પણ ભાવ સુધરે કે બગડે છે. માટે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી. પરદ્રવ્યનો ગુણ–દોષ દેખવો તે મિથ્યાભાવ છે. રાગદ્વેષ બૂરા છે; કોઇ પરદ્રવ્ય બૂરુ નથી–એવી મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્રવ્યલિંગીને સમજણ નથી.

સાચી ઉદાસીનતા

દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિ તો પરદ્રવ્યના દોષ જોઇને તેના ઉપર દ્વેષરૂપ ઉદાસીનતા કરે છે એને સાચી ઉદાસીનતા થતી નથી. પરદ્રવ્યો દોષનુ કારણ નથી પૂજા ભણે છે એમા પણ આવે છે કેઃ–'कर्म विचारे कौन भूल मेरी अधिकाई'; છતા એનો વિચાર પણ કરતા નથી. અજ્ઞાનીની ઉદાસીનતામા એટલો

શોક જ હોય છે. એક પદાર્થની પર્યાયમાં બીજા પદાર્થની પર્યાય અકિંચિત્કર છે. તેની એને ખબર નથી, તેથી પરદ્રવ્યની પર્યાયને બૂરી જાણી દ્વેષપૂર્વક ઉદાસીનભાવ કરે છે. પણ પરદ્રવ્યના ગુણ–દોષ ન ભાસે એ જ ખરી ઉદાસીનતા છે એટલે કે પરદ્રવ્ય ગુણનું કે દોષનું કારણ છે એમ જ્ઞાની ન માને. પોતાને પોતારૂપ જાણે અને પરને પરરૂપ જાણે તે જ સાચી ઉદાસીનતા છે.

*　　　*　　　*

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૫ શનિવાર, તા. ૪–૪–૫૩)

પર ચીજ પરિણામ બગાડવામાં સમર્થ નથી.

આત્માને કોઈ પરચીજ પરિણામ બગાડવામાં સમર્થ નથી. ભગવાનના કારણે ગુણ થતો નથી. આધાકર્મી આહાર આવ્યો માટે પરિણામ બગડ્યા—એમ નથી. આત્મા પોતે પરિણામ બગાડે તો તેને નિમિત્ત કહેવાય અને પોતે પરિણામ સુધારે તો ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય. દુશ્મન આવ્યો માટે દ્વેષ થયો—એમ નથી. શરીરમાં તાવ આવ્યો માટે દુઃખ થયું એમ નથી. એના કારણે આર્તધ્યાન થયુ—એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. માટે શરીરમા નીરોગતા હોય તો ધ્યાન કરી શકું, ગિરિગુફામા ધ્યાન સારુ થાય એ, માન્યતા જૂઠ છે એને પરપદાર્થને ભલો-બૂરો માન્યો. આત્માનો અનુભવ કરવો તે ગિરિગુફા છે. પરક્ષેત્ર આત્માને ગુણકર નથી. પરદ્રવ્યના કારણે આત્મામા શાતિ રહે એમ માનવું તે મૂઢતા છે. અંતર આત્મામા ડૂબી જવું તે ધ્યાન છે. બહારના કારણે ધ્યાન અને શાતિ નથી. સોનગઢ ક્ષેત્રના વાતાવરણથી આત્મામા શાંતિ

થાય છે તે વાત પણ ખોટી છે. જ્ઞાની તો તેને જાણે છે પણ એનાથી લાભ–નુકસાન માનતો નથી. પર સાથે મારે કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. હું તો જ્ઞાયક છું અને પરપદાર્થ તો જ્ઞેય છે—એમ તે માને છે.

નિર્દોષ આહારપાણી મળવાં કે ન મળવાં તે બધું જ્ઞાતાનુ જ્ઞેય છે—એમ જ્ઞાની સાક્ષીભૂત રહે છે. પરથી આત્માના પ્રયોજનની સિદ્ધિ નથી. પ્રયોજન તો આત્માથી સિદ્ધ થાય છે. એવી ઉદાસીનતા અજ્ઞાનીને હોતી નથી. જ્ઞાનીને જ હોય છે. માત્ર ઉદાસીન આશ્રમમાં બહારથી બેસી જવું તે કાંઈ સાચી ઉદાસીનતા નથી. ત્રણલોકના નાથ ભગવાન પણ મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે અને કુદેવાદિ હોય તો તે પણ મારું જ્ઞેય છે. પર સાથે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સબંધ છે, પણ કર્તા-કર્મ સબંધ નથી–એમ જ્ઞાની જાણે છે.

વળી દ્રવ્યલિંગી ઉદાસીન થઈ શાસ્ત્રમા કહેલા અણુવ્રત મહાવ્રતરૂપ વ્યવહારચારિત્રને અંગીકાર કરે છે. એકદેશ અથવા સર્વદેશ હિંસાદિ પાપોને છોડે છે અને તેની જગ્યાએ અહિંસાદિ પુણ્યરૂપ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. હું પરની હિંસા કરી શકું છું કે પરની દયા પાળી શકું છું એ માન્યતા જ મિથ્યાત્વ છે. બચાવવાનો ભાવ થયો માટે જીવ બચી ગયો, એમ નથી. આત્માની ઈચ્છાના કારણે પોતાના શરીરની ક્રિયા થતી નથી તો પછી તેના કારણે પરજીવ બચી જાય એમ ત્રણકાળમાં બનતું નથી. શરીરમા શરીરના કારણે ક્રમબદ્ધ ક્રિયા થાય છે અને જીવ બચવાની ક્રિયા પણ ક્રમબદ્ધ એના કાળે એના કારણે થવાની હતી તે થઈ છે. પરંતુ મારા કારણે એ ક્રિયા થઈ એમ માની અજ્ઞાની અહંબુદ્ધિ કરે છે, તે મિથ્યા માન્યતા છે.

મુનિના શરીરના નિમિત્તે કદાચ પગ નીચે કોઈ જીવ મરી જાય પણ મુનિને પ્રમાદ નથી એટલે દોષ લાગતો નથી. શરીરના નિમિત્તે પર જીવ બચે કે મરે એ આત્માના અધિકારની વાત નથી. મોરપીંછી મેં ઊંચી કરી અને એ ક્રિયાથી જીવ બચ્યો એ માન્યતા વિષ્ણુને જગતનો કર્તા માનનારના જેવી છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને ખબર નથી કે હાથના કારણે મોરપીંછી ઊંચી થતી નથી; અને પીંછી ઊંચી થઈ માટે જીવ બચ્યો છે—એમ પણ નથી. હાથની ક્રિયા તથા પીંછીની ક્રિયા પોતે પોતાનાં કારણે થઈ છે છતાં અજ્ઞાની જડની અવસ્થાનું અભિમાન કરે છે.

શ્રી સમયસારમાં પણ એ જ કહ્યું છે કેઃ—

ये तु कर्तारमात्मानं पश्यन्ति तमसा तता. ।
सामान्यजनवतेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षुताम् ॥१९९॥

અર્થ—જે જીવ મિથ્યા અંધકારથી વ્યાપ્ત બની પોતાને પર્યાયાશ્રિત ક્રિયાનો કર્તા માને છે તે જીવ મોક્ષાભિલાષી હોવા છતા, જેમ અન્યમતી સામાન્ય મનુષ્યોનો મોક્ષ થતો નથી તેમ તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી, કારણ કે કર્તાપણાની અપેક્ષાએ બંને સરખા છે. જગતમા જે પદાર્થ છે એનો કર્તા કોઈ નથી, અને જે પદાર્થ નથી એનો કર્તા પણ નથી. જે પદાર્થ છે એની પર્યાય નવી થાય છે એનો કર્તા બીજો કોઈ પણ પદાર્થ નથી બીજો પદાર્થ એનો કર્તા હોય તો તે પદાર્થની અસ્તિ રહેતી નથી. માટે જે કોઈ શરીરાદિ પરદ્રવ્યનો કર્તા થાય છે તે જગત્કર્તા ઈશ્વરની માન્યતાવાળા જેવો થયો. મુનિ કે શ્રાવક નામ ધરાવીને માને કે મારી ઈચ્છાથી હાથ ચાલ્યો તો અન્યમતીની જેમ તેનો પણ મોક્ષ થતો નથી.

કોઈ પરદ્રવ્યની પર્યાયનો હું કર્તા નથી. એના કારણે સ્વતંત્રપણે ક્રમબદ્ધ સર્વપદાર્થની ક્રિયા થાય છે, હું તો ત્રિકાળ જ્ઞાતા છું—એમ માને તો સમ્યક્ નિયતવાદ અને આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન થાય; એ સાર છે. પણ અજ્ઞાની બાહ્યક્રિયામાં મગ્ન છે, તે પરમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે. પોતે શ્રાવકધર્મ અથવા મુનિધર્મની ક્રિયામાં નિરંતર મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ રાખે છે. જેમ તે ક્રિયામા ભંગ ન થાય તેમ પ્રવર્તે છે, પણ એવા ભાવ તો સરાગ છે અને ચારિત્ર તો વીતરાગભાવરૂપ છે માટે એવા સાધનને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે.

મહાવ્રતાદિ પ્રશસ્તરાગ ચારિત્ર નથી પણ ચારિત્રમાં દોષ છે

પ્રશ્નઃ—ત્યારે સરાગ અને વીતરાગ ભેદથી બે પ્રકારે ચારિત્ર કહ્યુ છે તે કેવી રીતે છે?

ઉત્તરઃ—જેમ ચાવલ બે પ્રકારે છે; એક તો ફોતરાં સહિત અને બીજા ફોતરા રહિત. હવે ત્યાં એમ જાણવું કે ફોતરાં છે તે ચાવલનુ સ્વરૂપ નથી, પણ ચાવલમાં દોષ છે. હવે કોઈ ડાહ્યો માણસ ફોતરા સહિત ચાવલનો સંગ્રહ કરતો હતો, તેને જોઈને કોઈ ભોળો મનુષ્ય ફોતરાંને જ ચાવલ માની સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક ખેદખિન્ન જ થાય. તેમ ચારિત્ર બે પ્રકારથી છે; એક તો સરાગ છે તથા એક વીતરાગ છે. ત્યાં એમ સમજવુ કે રાગ છે તે ચારિત્રનું સ્વરૂપ નથી, પણ ચારિત્રમાં દોષ છે. પંચમહાવ્રત ચારિત્ર નથી, બહારથી નગ્ન દશા તે ચારિત્ર નથી. અજ્ઞાની લંગોટી છોડીને છઠું ગુણસ્થાન થયું માને છે; પણ એમ નથી. આત્માનું ચારિત્ર પરમાં તો હોય નહિ પણ નગ્નદશાનો વિકલ્પ પણ ચારિત્ર નથી, તે તો

ચારિત્રમાં દોષ છે. હવે કોઈ જ્ઞાની પ્રશસ્તરાગસહિત ચારિત્ર ધારે છે. તેને દેખી કોઈ અજ્ઞાની પ્રશસ્ત રાગને જ ચારિત્ર માની સંગ્રહ કરે તો તે નિરર્થક ખેદખિન્ન જ થાય. દેખાદેખીથી વ્રત લઈ લે તો તે કાંઈ ચારિત્ર નથી. જ્ઞાની તે જેટલો વીતરાગભાવ થયો છે એને જ ચારિત્ર માને છે. અજ્ઞાની વ્રતને ચારિત્ર માને છે પણ તે ખરેખર ચારિત્ર નથી.

[વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૬ રવિવાર, તા. ૫-૪-૫૩] (પૃ. ૨૫૦)

કેટલાક જીવો તત્ત્વજ્ઞાન વિના બહારથી આચરણ કરે છે, પણ તે આચરણ બધું ખોટું છે, એને કાંઈ લાભ નથી. જ્ઞાનીને મંદકષાયરૂપ આચરણ હોય છે. મુનિને મહાવ્રતાદિ હોય છે એને દેખીને અજ્ઞાની મંદકષાયરૂપ આચરણમાં જ ધર્મ માનીને તેના જેવું આચરણ કરે છે પણ તે મિથ્યા છે, તેનાથી તેને શાંતિ મળતી નથી.

હવે પ્રશ્ન કરે છે કેઃ– પાપક્રિયા કરતાં તો તીવ્રકષાય થાય છે અને શુભક્રિયામાં મંદકષાય થાય છે, માટે જેટલો રાગ ઘટ્યો એટલું તો ચારિત્ર કહો ! અને એ પ્રમાણે તેને સરાગચારિત્ર સંભવે છે.

તત્વજ્ઞાનપૂર્વક વ્રતાદિને સરાગચારિત્ર કહેવાય છે.

સમાધાનઃ–જો તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક એ પ્રમાણે હોય તો તો જેમ કહો છો એમ જ છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો થયું નથી; પરની દયા પાળી શકતો નથી, પરથી હું ભિન્ન છું, રાગ મારો સ્વભાવ નથી, એની તો ખબર નથી, તેને ચારિત્ર હોતું નથી. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ છે એની ખબર નથી એવા જીવને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેથી પંચમહાવ્રતાદિ મંદકષાયરૂપ આચરણ છે, તે ચારિત્ર નથી.

સાત તત્ત્વનું ભાવભાસન થવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. રાગરહિત નિર્વિકલ્પ સાત તત્ત્વના ભાવનું ભાસન થવું જોઈએ. મંદકષાયરૂપ શુભ ભાવ છે તે ઝેર છે કેમકે આત્માના અમૃતમય સ્વાદને તે લૂંટનાર છે. આત્મા સહજાનંદસ્વરૂપ છે. આનંદથી વિપરીત અવસ્થા ઝેરરૂપ છે–એવું ભાન જેને વર્તે છે તેવા જીવને અણુવ્રત–મહાવ્રતાદિનો શુભ ભાવ હોય તેને વ્યવહારે ચારિત્ર કહેવાય છે. સ્વભાવનાં આશ્રયે રાગ ઘટ્યો છે એટલું તો ચારિત્ર છે અને જે રાગ રહ્યો છે તે દોષ છે એમ જ્ઞાની જાણે છે.

અજ્ઞાની સાત તત્ત્વના સ્વરૂપને જાણતો નથી, માત્ર સાત તત્ત્વની ધારણા કરે છે, તે પોપટની જેમ મુખપાઠી છે. પોપટ રામ બોલે પણ રામ કોણ છે એની એને ખબર નથી. આત્મામાં રમણ કરે તે રામ છે. જ્ઞાનીને સાત તત્ત્વનું ભાવભાસન છે. સાતે તત્ત્વ ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર છે. જ્ઞાનના બળથી સાત તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિના આચરણ કરે છે તેને મંદકષાયથી લાભ થાય છે–એ વાસના છૂટતી નથી. રાગભાવ કરવાનો અભિપ્રાય અજ્ઞાનીને મટતો નથી. વ્યવહારમાં લાગ્યા રહો તો નિશ્ચય પ્રગટ થઈ જશે એવી અંતરમા વાસના રહે છે. તે વાત હવે કહે છે.

[૧૦]

દ્રવ્યલિંગીના અભિપ્રાયનું અયથાર્થપણું

દ્રવ્યલિંગી મુનિ રાજ્યાદિક છોડી નિર્ગ્રંથ થાય છે. હજારો રાણી છોડીને ત્યાગી થાય છે. અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણોને પાળે છે, પોતાને માટે આહાર-પાણી બનાવેલાં હોય તો લે

નહિ; ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે. અત્યારે તો આહાર-પાણી એને માટે બને છે અને લે છે, એને તો દ્રવ્યલિંગનાં પણ ઠેકાણાં નથી-જુઓ, અહીં કોઈ વ્યક્તિની વાત નથી. શાસ્ત્ર કહે છે એવો વ્યવહાર પણ હોય નહિ; અને અમે વ્યવહાર પાળીએ છીએ-એમ માને છે, તે તો સ્થૂલ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં તો અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ બરાબર પાળે છે તેની વાત છે; પણ તે મંદકષાયથી આત્માનું કલ્યાણ થઈ જશે એવી ઊંડી વાસના તેને હોય છે. એ અભિપ્રાય એને છૂટતો નથી, તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિના દ્રવ્યલિંગી કષાયનું પોષણ કરે છે

જૈનમાર્ગમાં પ્રતિજ્ઞા ન લે એનો દંડ નથી, પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને ભંગ કરવી એ તો મહાપાપ છે. છ છ મહિનાના ઉપવાસ દ્રવ્યલિંગી કરે છે, ક્ષુધાદિ બાવીસ પરિષહ સહન કરે છે, શરીરના ખંડખંડ ટુકડા કરે પણ કષાય કરે નહિ, પણ કષાયની મંદતા એ શાંતિનું કારણ છે એવી વાસના તેને છૂટતી નથી. પરિષહ વખતે માને છે કે મને પાપનો ઉદય છે તેથી આ પ્રતિકૂળ સંયોગો મળ્યા છે-એમ કોમળતા કરે છે, પણ એ કોમળતામાં જ ધર્મ માને છે. વ્રતભંગના અનેક કારણો મળે પણ દૃઢ રહે છે બીજા દેવલોકની ઈન્દ્રાણી ચળાવવા આવે તો પણ બ્રહ્મચર્યમાંથી ચળે નહિ; કોઈથી ક્રોધ કરે નહિ. મારા કર્મના ઉદયે આ થયું છે એમ માની ક્રોધ કરે નહિ, મંદકષાયનું અભિમાન કરે નહિ, કપટથી સાધન કરે નહિ તથા એ સાધનો વડે આ લોક-પરલોકના વિષયસુખને તે ઈચ્છતો પણ નથી. એવી દ્રવ્યલિંગીની દશા હોય છે, જો

એવી દશા થઈ ન હોય તો નવમી ગ્રૈવેયક સુધી કેવી રીતે પહોંચે? છતાં તેને શાસ્ત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ–અસંયમી જ કહ્યો છે, કેમ કે એને તત્ત્વનું સાચું શ્રદ્ધાન જ નથી. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જે શ્રદ્ધાન થવું જોઈએ તે એને નથી. સાત તત્ત્વને ભિન્નભિન્ન ન જાણતા એકનો અંશ બીજામાં મેળવે છે. પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તેવું તેને તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન–જ્ઞાન થયું છે અને એ જ અભિપ્રાયથી તે સર્વ સાધન કરે છે. હવે એ સાધનોના અભિપ્રાયની પરંપરાને વિચારીએ તો તેને કષાયોનો અભિપ્રાય આવે છે. જ્ઞાનીને પરદ્રવ્યની ક્રિયા કરવાની વાત તો છે જ નહિ પણ પોતાની પર્યાયમાં અશુભનો શુભ કરવાનો પણ તેને અભિપ્રાય નથી. આત્મા જ્ઞાતાપણે રહે તે જ અભિપ્રાય છે. એવા નિર્ણય વિના જે કાંઈ સાધન દ્રવ્યલિંગી કરે છે તેમાં એટલું કષાયનું જ પોષણ છે.

દ્રવ્યલિંગી મુનિની બાહ્યક્રિયા એવી હોય છે કે જગતને તો એમ લાગે કે આ તો તારણહાર છે. એ રીતે ત્યાગના નામથી ઠગાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન શું ચીજ છે એની ખબર નથી. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે, એટલે ઠેકાણે ઠેકાણે તત્ત્વનું જ્ઞાન દ્રવ્યલિંગીને નથી—એમ કહ્યું છે.

સર્વજ્ઞના માર્ગની સાથે કોઈપણ ધર્મનો સમન્વય હોઈ શકે જ નહિ; જૈન એટલે સ્વતંત્રવસ્તુસ્વભાવ કહેનાર

દ્રવ્યલિંગી પાપના કારણને હેય જાણી છોડે છે; પરંતુ પુણ્યના કારણ પ્રશસ્તરાગને ઉપાદેય માને છે; તથા તેને વધવાનો ઉપાય પણ કરે છે. હવે પ્રશસ્તરાગ પણ કષાય જ

છે. જેણે કષાયને ઉપાદેય માન્યો તેને કષાય કરવાનું જ શ્રદ્ધાન થયું. શુભરાગ વધારવામાં જ તે રોકાય છે. અહીં તો જેનો વ્યવહાર સાચો છે છતાં એનાથી ધર્મ માને છે તે સૂક્ષ્મ મિથ્યાદૃષ્ટિની વાત કરી છે. જે જીવો અન્યમતીની સાથે જૈનમતને મેળવે છે એ તો જૈનધર્મને વ્યવહારે પણ માનતા નથી. રેશમી કપડા સાથે ટાટને મેળવે એવું એ છે. અને દેખતાની સાથે આંધળો હોડ કરે એના જેવી વાત છે. સર્વજ્ઞના માર્ગની સાથે કોઈપણ ધર્મનો સમન્વય છે જ નહિ, જૈન તો સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવ કહેનાર છે. "એક હોય ત્રણકાળમાં પરમાર્થનો પંથ." દ્રવ્યલિંગીનો અભિપ્રાય અપ્રશસ્ત દ્રવ્યોથી દ્વેષ કરી પ્રશસ્ત દ્રવ્યોમાં રાગ કરવાનો છે, પણ પરદ્રવ્યોમાં સામ્યભાવરૂપ અભિપ્રાય તેને હોતો નથી.

જ્ઞાની કોઈપણ પર પદાર્થને ઈષ્ટ—અનિષ્ટ માને નહિ. ચક્રવર્તી વંદન કરે પણ અંતરમા માન થાય નહિ, એવા તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાનીને સામ્યભાવ હોય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે અપૂર્વ અવસરમાં કહ્યું છે કેઃ—

બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ,
વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમા,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો.

અપૂર્વ અવસર૦

પ્રશ્ન—તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ પ્રશસ્ત રાગનો ઉપાય રાખે?

ઉત્તરઃ—જેમ કોઈને ઘણો દંડ થતો હતો, તે હવે થોડો દંડ આપવાનો ઉપાય રાખે છે, તથા થોડો દંડ આપીને હર્ષ પણ માને છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમા તો દંડ આપવો અનિષ્ટ

જ માને છે. તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ પણ મંદ કષાયનો ઉપાય રાખે છે તે ઉપદેશનું કથન છે; સિદ્ધાંત એમ નથી. જેને સ્વભાવદષ્ટિ થઈ છે તેને મંદકષાય સહજ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિને પાપરૂપ ઘણો કષાય થતો હતો તે હવે પુણ્યરૂપ થોડો કષાય કરવાનો ઉપાય રાખે છે, તથા થોડો કષાય થતાં હર્ષ પણ માને છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમા તો કષાયને હેયરૂપ જ માને છે.

શુભભાવ જ્ઞાનીને દંડસમાન છે, મિથ્યાદષ્ટિને વ્યાપાર સમાન છે.

અહીં તો અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ ચોખ્ખા પાળે એને દ્રવ્યલિંગી કહેલ છે. વસ્ત્રપાત્ર રાખે અને મુનિપણુ મનાવે એ તો દ્રવ્યલિંગી નથી જ. નગ્ન થઈને પણ અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણ યથાર્થ ન પાળે તો તે પણ દ્રવ્યલિંગી નથી. દ્રવ્યલિંગી તો વ્યવહાર બરાબર પાળે છે; તેને મોક્ષનું કારણ જાણી પ્રશસ્ત રાગનો ઉપાય રાખે છે અને ઉપાય બની આવતાં હર્ષ પણ માને છે. એ પ્રમાણે પ્રશસ્તરાગના ઉપાયમાં અથવા તેના હર્ષમાં સમાનતા હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દષ્ટિને તો તે દંડ-સમાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિને વ્યાપારસમાન શ્રદ્ધાન છે. જુઓ, અહીં પંડિતજીએ ઘરની વાત કરી નથી, યથાર્થ વાત કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ નથી. પાપી પ્રત્યે દ્વેષ ન હોય પણ પાપ કેવું હોય તેનુ વર્ણન જ્ઞાની કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અઠ્ઠાવીસ મૂળગુણના રાગને દંડ માને છે, અજ્ઞાની એને લાભ માને છે, તેથી અભિપ્રાયમા પૂર્વ–પશ્ચિમ જેટલો ફેર છે.

વળી દ્રવ્યલિંગી પરિષહ–તપશ્ચરણાદિના નિમિત્તથી દુઃખ થાય છે તેનો ઈલાજ તો કરતો નથી. હવે દુઃખ વેઠવું એ કષાય જ છે, જ્યાં વીતરાગતા હોય છે ત્યાં તો જેમ અન્ય જ્ઞેયને

જાણે છે તે જ પ્રમાણે દુઃખના કારણ જ્ઞેયને પણ જાણે છે. એવી દશા તો તેને થઈ નથી. જ્ઞાનીને પરિષહ આવ્યો હોય તે દેખીને તે દુઃખી છે—એમ જે માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મુનિ પરિષહ વખતે પણ અંતરશાંતિમાં રમતા હોય છે. મનથી છૂટીને અંતરમાં લીન થયા હોય છે એવી મુનિદશા હોય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને એવી અંતરશાંતિ—નિર્વિકલ્પદશા કદી હોતી નથી. ઈષ્ટ—અનિષ્ટ સામગ્રી ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તેને તો આર્તધ્યાન હોય છે. તેથી તેને મંદકષાય પણ હોતો નથી. વીતરાગભાવ હોય તો તે જેમ બીજા જ્ઞેયને જાણે છે તેમ પરિષહનો પણ જ્ઞાતા રહે, પણ એવી દશા દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતી નથી.

અજ્ઞાની માને છે કે "મેં પરવશપણે નરકાદિ ગતિમાં ઘણાં દુઃખ સહ્યાં છે, આ પરિષહાદિનું દુઃખ તો થોડું છે. તેને જો સ્વવશપણે સહન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગ—મોક્ષ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરિષહ સહન કરીએ નહિ અને વિષયસુખ ભોગવીએ તો ઘણું દુ.ખ થશે." પરિષહમાં દુ ખ માન્યુ એણે તો પરદ્રવ્યને દુઃખનુ કારણ માન્યુ તેથી તેને પરિષહમાં અનિષ્ટબુદ્ધિ થયા વિના રહે નહિ. પરિષહ તો જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. તે ઈષ્ટ—અનિષ્ટ નથી. છતાં તેમાં ઈષ્ટ—અનિષ્ટબુદ્ધિ કરવી તે કષાય જ છે.

(વીર સ ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૭ સોમવાર, તા. ૬—૪—૫૩)

દ્રવ્યલિંગી ખરેખર કર્મ અને આત્માને ભિન્ન માનતો નથી

વળી દ્રવ્યલિંગીને એવો વિચાર હોય છે કે—જે કર્મ બાંધ્યાં છે તે ભોગવ્યા વિના છૂટતાં નથી. તે કર્મ અને

આત્માને ભિન્ન માનતો નથી કર્મનું ફળ આત્મામાં માને છે અને આત્મા કર્મને ભોગવે છે એમ તે માને છે. કર્મને ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. માટે મારે સહન કરવું જોઇએ એવા વિચારથી કર્મફળચેતનારૂપ પ્રવર્તે છે. શ્રેણિકરાજા ને પણ કર્મના કારણે નરકમા જવું પડયુ, તેઓ ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ હતા, તેમને નરકમાં જવાનો ભાવ ન હતો, છતાં કર્મના કારણે જવું પડયું—એમ તે માને છે. શ્રેણિક રાજા ખરેખર તો પોતાની યોગ્યતાના કારણે નરકમાં ગયા છે, પણ આયુષ્યકર્મના કારણે ગયા નથી. આત્મા કર્મને ભોગવે છે એમ માનીને હરખ-શોકમા અજ્ઞાની એકાકાર થાય છે. આત્મા જ્ઞાયક ચૈતન્યમૂર્તિ છે, એમાં તો શાંતિ ભરેલી છે, એની જેને દૃષ્ટિ નથી તે કર્મફળચેતનારૂપ પરિણમે છે.

વળી તે રાજ્યાદિક વિષય સામગ્રીનો ત્યાગ કરે છે. સારાં મિષ્ટાન્ન વગેરેનો પણ ત્યાગ કરે છે, પણ તે તો જેમ કોઈ દાહજ્વરવાળો વાયુ થવાના ભયથી, શીતળ વસ્તુના સેવનનો ત્યાગ કરે છે તેના જેવું થયું; પણ જ્યા સુધી તેને શીતળ વસ્તુનું સેવન રુચે છે ત્યા સુધી તેને દાહનો અભાવ કહેતા નથી. તેવી રીતે રાગસહિત જીવ નરકાદિના ભયથી વિષય-સેવનનો ત્યાગ કરે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેને વિષયસેવન રુચે છે ત્યાં સુધી તેને રાગનો અભાવ કહેતા નથી અંતરમા વિષયની પ્રીતિ એને છૂટતી નથી. આત્માના આનંદની રુચિ થાય તો વિષયની રુચિ છૂટ્યા વિના રહે નહિ

બહારમાં ત્યાગ કર્યો છે પણ અંતરમા વિષયની ગીહાસ છૂટી નથી, માટે તેને રાગનો અભાવ થયો નથી. જેમ અમૃતના આસ્વાદી દેવને અન્ય ભોજન સ્વયં રુચતાં નથી, તેવી

રીતે આત્માના આસ્વાદી જ્ઞાનીને વિષયસેવનની રુચિ થતી નથી. સ્વર્ગના દેવ મિઠાઈ આદિ ભોજન ખાતા નથી તેવી રીતે આત્માના આનંદનો રસ ધર્મીને હોય છે, તેથી તેને ખરેખર વિષયસેવન રુચિ થતી નથી એ પ્રમાણે ફળાદિની અપેક્ષાએ પરિષહસહનાદિકને તે સુખનાં કારણ જાણે છે તથા વિષય સેવનાદિને દુઃખના કારણ જાણે છે, પણ પરદ્રવ્ય સુખ–દુ:ખનું કારણ નથી; પણ જ્ઞાતાનું જ્ઞેય છે–એમ તે માનતો નથી. વિષયસેવન છોડવાથી દુઃખ છૂટે છે–એમ નથી. દ્રવ્યલિંગી રાજ્યાદિ છોડે છે પણ તેને દુઃખનો અભાવ થતો નથી, કેમકે જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા પરથી અને રાગથી ભિન્ન અમૃતમય છે એની રુચિ નથી; તેથી કષાયરૂપી દુઃખનો અભાવ તેને થયો નથી.

દરેક પદાર્થની પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે એમ જે માનતો નથી તે જૈન નથી; કેમ કે તેણે સર્વજ્ઞને પણ માન્યા નહિ. પરદ્રવ્યની પર્યાય ફેરવી શકાય નહિ એવી બુદ્ધિ ન થાય ત્યાંસુધી પરની રુચિ છૂટે નહિ. અજ્ઞાની વર્તમાનમાં પરિષહ-સહનાદિથી દુઃખ માને છે તથા વિષયસેવનાદિથી સુખ માને છે અને એના ફળમા દુ:ખ માને છે. વળી પરિષહસહનમા દુઃખ અને એના ફળમા સુખ માને છે. તો જેનાથી સુખ-દુઃખ માને તેમા ઈષ્ટ–અનિષ્ટ બુદ્ધિથી રાગદ્વેષરૂપ અભિપ્રાયનો અભાવ થતો નથી.

દ્રવ્યલિંગી સાધુ અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ તથા દેશસંયત કરતાં હીન છે

યોગીંદ્રદેવ કહે છે કે–અજ્ઞાની ચારગતિમા પોતાના કારણે દુઃખી થઈ રહ્યો છે. અજ્ઞાનીને પરદ્રવ્યમા ઇષ્ટ–અનિષ્ટબુદ્ધિ

છે તેથી તેને ચારિત્ર હોતુ નથી. દ્રવ્યલિંગી વિષયસેવન છોડી તપશ્ચરણાદિ કરે છે તો પણ તે અસંયમી છે. સિદ્ધાંતમાં અસંયત એટલે અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ અને દેશસંયત એટલે પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા શ્રાવક કરતા દ્રવ્યલિંગી મુનિને હલકો કહ્યો છે; કેમ કે એને પહેલુ ગુણસ્થાન છે. દ્રવ્ય-લિંગી દિગંબર સાધુ નવકોટિએ બ્રહ્મચર્ય પાળે, મંદકષાય કરે પણ આત્માનુ ભાન નથી તેથી તેને ચોથા–પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જ્ઞાની કરતાં હીન કહ્યો છે

પ્રશ્ન :—અસંયત–દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્ઞાનીને રાજપાટ હોય, લડાઈમા કદાચ ઊભો હોય, એવી કષાયની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને દ્રવ્યલિંગીને એવી કષાયની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિ ગ્રૈવેયક સુધી જાય છે અને ચોથા–પાંચમાવાળો જ્ઞાની સોળમા સ્વર્ગ સુધી જાય છે, માટે તેનાથી દ્રવ્યલિંગીને હીન કેમ કહ્યો? દ્રવ્યલિંગીને ભાવલિંગીથી હલકો કહો પણ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા કરતા હીન શા માટે કહો છો?

ઉત્તર:—અસંયત–દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો છે પરંતુ શ્રદ્ધાનમા તેને કોઈ પણ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય નથી. પર્યાયમા કષાય થાય છે એને તે હેય માને છે. દ્રવ્યલિંગીને તો શુભકષાય કરવાનો અભિપ્રાય હોય છે અને શ્રદ્ધાનમા એને ભલો પણ જાણે છે. જ્ઞાનીના અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમા મોટો ફેર છે. અજ્ઞાની મંદ-કષાયને ઉપાદેય માને છે, તેથી તેને એક પણ ભવનો નાશ થતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ કષાયને હેય માને છે, તેથી તેણે અનંત ભવોનો નાશ કર્યો છે માટે અભિપ્રાયની અપેક્ષાએ ચોથા

તથા પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા જ્ઞાની કરતાં દ્રવ્યલિંગીને હલકો કહ્યો છે. દ્રવ્યલિંગીને વૈરાગ્ય પણ ઘણો હોય છે, પણ અભ્યંતરમા દૃષ્ટિ કષાય ઉપર છે. અકષાય સ્વભાવની દૃષ્ટિ તેને નથી તેથી તે મંદકષાયરૂપ પરિણામને ઉપાદેય માને છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના અભિપ્રાયમા ઊગમણો–આથમણો (પૂર્વ–પશ્ચિમ જેટલો) ફેર છે. માટે જ્ઞાની કરતા દ્રવ્યલિંગી મુનિને કષાય ઘણો છે—એમ કહેલ છે.

તે કષાયની મંદતાપૂર્વક યોગપ્રવૃત્તિ કરે છે, તે વડે અઘાતિમા પુણ્યબંધ બાંધે, પણ ઘાતિકર્મનો બંધ તો એવો ને એવો પડે છે. બહારના સંયોગમાં ફેર પડે પણ અંતરંગ શાંતિ થતી નથી; માટે એના આત્માને લાભ નથી. સત્ય વસ્તુ સમજવામાં પણ જેને ડર લાગે છે તેને સાચો અભિપ્રાય થઇ શકતો નથી. સમાજમાંથી દૂર કરશે, આહાર નહિ મળે એવો ભય જેને છે તેને સાચો અભિપ્રાય થતો નથી. અહીં તો કહે છે કે દ્રવ્યલિંગી પંચમહાવ્રત પાળીને અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધી જાય અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કદાચ પહેલે દેવલોકે જાય, પણ એ તો બહારના સંયોગની વાત છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક કદાચ નરકમા જવું પણ સારું છે અને મિથ્યાત્વસહિત અંતિમ ગ્રૈવેયકે જાય તો પણ બૂરું છે. ક્ષેત્રથી ઊંચે ગયો એ તો જેમ માખી ઊંચે ઊડે છે એના જેવું છે.

યથાર્થ શ્રદ્ધાન–જ્ઞાનપૂર્વક ઘાતિકર્મોનો અભાવ કરવો તે કાર્યકારી છે. અઘાતિમા ફેર પડે એ કાંઇ કાર્યકારી નથી. આત્માના ગુણોનો ઘાત ન થાય એ લાભનું કારણ છે અઘાતિકર્મોનો ઉદય આત્માના ગુણો ઘાતવામા નિમિત્ત નથી, તે તો માત્ર બહારના સંયોગો આપે છે, માટે ઘાતિકર્મોનો નાશ

જે ભાવથી થાય તે કાર્ય કરવું સારું છે.

અત્યારે તો નિમિત્ત–ઉપાદાનની એટલી બધી સ્પષ્ટ વાત આવી છે કે પંડિતો પોતાની માન્યતાનો આગ્રહ રાખીને, કુતર્ક કરીને પણ પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા માગે છે. અષ્ટ-સહસ્રી આદિમાં નિમિત્તથી આત્માની પર્યાય થાય છે એમ તેઓ કહે છે, પણ તે વાત ખોટી છે. આત્મા પોતે પર્યાયમાં પોતાના કારણે હીણી દશા કરે છે એટલે કે ઘાત કરે છે ત્યારે ઘાતિકર્મોને નિમિત્ત કહેવાય છે; પણ ઘાતિકર્મોનાં કારણે આત્માના ગુણોનો ઘાત થાય છે–એમ નથી. નૈમિત્તિકપર્યાય પોતાથી થાય છે, ત્યારે નિમિત્તમા આરોપ આવે છે. જો પોતાની જ્ઞાનાદિ પર્યાયમા સર્વથા ઘાત થતો ન હોય તો તો કેવળજ્ઞાનાદિ હોય; પણ હીણી પર્યાય છે તો એમાં કર્મ નિમિત્ત છે, તે વાત યથાર્થ છે. નિમિત્ત છે ખરુ પણ તે ઉપા-દાનમાં પેસી જતું નથી, તેમ જ તેમાં કાંઈ કાર્ય પણ કરતું નથી. આ વાતનું પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.

હવે ઘાતિકર્મોનો બંધ બાહ્યપ્રવૃત્તિ અનુસાર નથી પણ અંતરંગ કષાય પ્રમાણે હોય છે. તેથી જ દ્રવ્યલિંગીથી અસંયત–દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિને ઘાતિકર્મોનો થોડો બંધ છે. મિથ્યાદષ્ટિને ઘાતિકર્મોનો બંધ ઘણો છે. જ્ઞાનીને મિથ્યાત્વ નથી એટલો તો ઘાતિકર્મનો બંધ નથી અને અજ્ઞાનીને ઘાતિ-કર્મોનો પૂરો બંધ છે. તેથી દ્રવ્યલિંગીને હીન કહેલ છે.

જુઓ, અહીં વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદષ્ટિનુ સ્વરૂપ ચાલે છે. વ્યવહાર–ક્રિયાકાંડ કરે છે પણ આત્મા કોણ છે એની જેને ખબર નથી તેવા દ્રવ્યલિંગી કરતા અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ ઊંચો છે–એમ કહેલ છે. દ્રવ્યલિંગી મોક્ષમાર્ગમાં નથી અને સમ્યગ્દષ્ટિ મોક્ષ-

માર્ગમાં છે. દ્રવ્યલિંગી બહારમાં વ્રતાદિ પાળે છે છતાં તે બંધમાર્ગમાં છે, કારણ કે અભ્યંતરમાં મિથ્યાત્વકષાય પડેલો છે. સમ્યગ્દષ્ટિને અભ્યંતર મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયનો નાશ થયો છે.

દ્રવ્યલિંગીને સર્વ ઘાતિકર્મોનો ઘણા સ્થિતિ–અનુભાગ સહિત બંધ છે, કેમ કે અંતરમા સંયોગી દૃષ્ટિ છૂટી નથી; અને સમ્યગ્દષ્ટિને ઘાતિકર્મોમાં દર્શનમોહનો તથા અનંતાનુબંધીનો બંધ પડતો નથી, કેમ કે અંતરમાં આત્માનું ભાન વર્તે છે; અને પાચમા ગુણસ્થાનમા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીનો પણ બંધ પડતો નથી. બીજો જે બંધ પડે છે તેમાં અલ્પ સ્થિતિ અને અલ્પ અનુભાગ પડે છે. દ્રવ્યલિંગીને કદી પણ ગુણશ્રેણી નિર્જરા નથી, સમ્યગ્દષ્ટિને કોઈ વેળા ગુણશ્રેણી નિર્જરા હોય છે, અને દેશ–સકલ સંયમ થતાં નિરંતર થાય છે, માટે તેમને મોક્ષમાર્ગ થયો છે અને તેથી દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રમા અસંયત–દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિથી હીન કહ્યો છે.

સંયોગદષ્ટિવાળાને કદી ધર્મ થતો નથી

દ્રવ્યલિંગી પંચમહાવ્રતાદિ પાળે છે પણ તેને આત્મામા અભ્યંતર દૃષ્ટિ થઈ નથી, તેથી તેને ગુણશ્રેણી નિર્જરા હોતી નથી. આત્માનો ગુણ અંશમાત્ર પણ પ્રગટ થયો નથી. દરેક આત્માની અને દરેક પરમાણુની પર્યાય સ્વતંત્ર થાય છે; એક સત્‌ના અંશથી બીજા સત્‌નો અંશ થાય એમ બને નહિ; માટે નિમિત્તના કારણે નૈમિત્તિકપર્યાય થાય એમ ત્રણકાળમાં બને નહિ. નિમિત્ત પણ તેની પોતાની પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉપાદાન છે, તેથી તે પોતાનું કાર્ય કરે છે એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તેને કદી પણ ધર્મ થતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ વિના

શુભક્રિયાથી નિર્જરા થતી નથી. સંયોગદૃષ્ટિ અને સ્વભાવદૃષ્ટિ એ બેમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેટલો ફેર છે. દ્રવ્યલિંગીને સંયોગદૃષ્ટિ છે એટલે એને કદાપિ ધર્મ થતો નથી.

આત્મા જ્ઞાયક ચિદાનંદ છે. તે કોઈ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં હોય તો પણ સ્વતંત્ર છે. એવી દૃષ્ટિ જેને થઈ નથી તેને કોઈ કાળમા પણ ધર્મ થતો નથી. હું નિમિત્ત થાઉં તો બીજો ધર્મ પામે, અને બીજા નિમિત્ત થાય તો મારામાં ધર્મ થાય—એ માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ છે, તેની પર્યાયમાં વ્રતાદિના શુભભાવ થાય છે તે તેનું ખરુ સ્વરૂપ નથી-એવી દૃષ્ટિપૂર્વક અંતરમાં લીનતા થઈ છે તે ભાવલિંગી મુનિ છે અને તેને બહારમાં યથાર્થ દ્રવ્યલિંગ હોય છે.

જ્ઞાનની ક્રિયા આત્માની છે, રાગની ક્રિયા આત્માની નથી. રાગની ક્રિયા કરવી પડે એમ અજ્ઞાની કહે છે; તેને રાગની રુચિ છૂટી નથી. આત્માના ભાનપૂર્વક જ્ઞાનીને દયા આદિના શુભભાવ આવી જાય છે, પણ એને કરવા પડતા નથી. દ્રવ્ય-લિંગીને રાગની રુચિ હોય છે તેથી સમ્યગ્જ્ઞાની કરતાં એને શાસ્ત્રમાં નીચો કહ્યો છે. શ્રી સમયસારમા દ્રવ્યલિંગી મુનિનુ હીનપણું ગાથા, ટીકા અને કળશમા પ્રગટ કર્યું છે, કેમ કે તે બહારની ક્રિયામા સાવધાન રહે છે. શ્રી પંચાસ્તિકાયની ટીકામા પણ જ્યા કેવળ વ્યવહારાવલંબીનુ કથન કર્યું છે, ત્યાં તે વ્યવહાર પંચાચાર પાળતો હોવા છતાં પણ તેનું હીનપણુ જ પ્રગટ કર્યું છે જેના નિમિત્તે આત્માની યથાર્થ વાત સાભળી હોય, જેની પાસેથી ન્યાય મળ્યો હોય તેનો

વિનય ન કરે તો તે વ્યવહારે નિહ્નવ છે—ચોર છે. અહીં તો પંચાચારરૂપ વ્યવહારમા વિનય પણ કરે છે છતાં આત્માનો વિનય જાણ્યો નથી તેથી તેને હીન કહ્યો છે.

સંસારતત્ત્વ કોણ ? ! ! !

શ્રી *પ્રવચનસારમા પણ દ્રવ્યલિંગીને સંસારતત્ત્વ કહ્યું છે. રાગથી ધર્મ માનવો અને પરથી લાભ–નુકશાન માનવું તે સંસારતત્ત્વ છે. ત્રસની ઉત્કૃષ્ટ બે હજાર સાગરની સ્થિતિ પૂરી કરી તે નિગોદમાં ચાલ્યો જાય છે. મુનિપણું પાળે છતાં તેને સંસારતત્ત્વ કહેલ છે. આત્મા પરિપૂર્ણ છે એવી દૃષ્ટિ થઈ નથી તે દ્રવ્યલિંગી નગ્નમુનિ થાય, શ્રાવકપણું પાળે, શુભભાવ કરે પણ અંતરદૃષ્ટિ નથી, તેથી તે સંસારતત્ત્વ છે. સમ્યગ્દર્શનરૂપી ભૂમિ વિના વ્રતરૂપ વૃક્ષ થતું નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ ક્રિયાકાંડ કરે પણ તે રણમાં પોક મૂકવા જેમ વ્યર્થ છે. એને આત્માનો કાંઇ પણ લાભ થતો નથી. પરમાત્મપ્રકાશાદિ બીજા શાસ્ત્રોમા પણ આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. આત્માના ભાન વિના જપ, તપ, શીલ, સંયમાદિ ક્રિયાઓને અકાર્યકારી બતાવેલ છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય એવી માન્યતા મિથ્યાદૃષ્ટિની છે. એ પ્રમાણે કેવળ વ્યવહારાભાસી મિથ્યાદૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું.

હવે નિશ્ચય–વ્યવહાર બંને નયોના આભાસને અવલંબે છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિનુ વર્ણન કરે છે.

---

* પ્રવચનસાર ગાથા ૨૭૧.

[૧૧]

નિશ્ચય-વ્યવહારનયાભાસાવલંબી મિથ્યાદષ્ટિઓનું સ્વરૂપ

જે જીવ એમ માને છે કે જિનમતમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર બે નય કહ્યા છે, માટે અમારે એ બંને નયોનો અંગીકાર કરવો. તેની એ માન્યતા મિથ્યાત્વ છે. ભગવાને બે નય કહ્યા છે; ક્યારેક નિશ્ચયનય અને ક્યારેક વ્યવહારનય-એમ બંને નયોને અંગીકાર કરવા, કેમ કે ભગવાનનો માર્ગ અનેકાંત છે; એકાંત કરવું નહિ-એમ મિથ્યાદષ્ટિ માને છે; પણ વ્યવહાર-નયના અંગીકારના અર્થને તે સમજતો નથી. આત્માની પર્યાયમાં રાગ થાય છે એને જાણવો તે વ્યવહારનયનો અંગીકાર છે. આત્મામાં અલ્પજ્ઞાનની પર્યાય છે એને જાણવું કે મારી પર્યાય અલ્પજ્ઞાનરૂપ છે તે વ્યવહારનય છે. રાગને આદરવો તેને અજ્ઞાની વ્યવહારનય કહે છે, તેણે તો વીતરાગ-ભાવ અને રાગભાવ બંનેથી લાભ માન્યો; તે એકાંત છે.

મિથ્યાદષ્ટિ બંને નયોને આદરણીય માને છે. તે જેમ કેવળ નિશ્ચયાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું એ પ્રમાણે તો તે નિશ્ચયનો અંગીકાર કરે છે તથા જેમ કેવળ વ્યવહારાભાસના અવલંબીઓનું કથન કર્યું હતું તેમ વ્યવહારનો અંગીકાર કરે છે, પણ એમા તો પરસ્પર વિરોધ આવે છે; કેમ કે નિશ્ચયનય અંગીકાર કરવા જેવો છે અને વ્યવહારનય હેય છે, એ વાત તેને ખ્યાલમાં આવી નથી. બંને નયોનું સાચું સ્વરૂપ એને ભાસ્યુ નથી અને જૈનમતમા બે નય કહ્યા છે, તેમાં કોઈને પણ છોડયો જતો નથી, તેથી તે ભ્રમપૂર્વક બંને નયોનું સાધન સાધે છે. એ જીવો

પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવા.

હવે તે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ કેવી હોય છે તેને વિશેષતાથી કહે છે.

મોક્ષમાર્ગ બે નથી; તેનું નિરૂપણ બે પ્રકારે છે.

અંતરંગમાં પોતે તો નિર્ધાર કરી યથાવત્ નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને ઓળખ્યો નથી; પણ જિનઆજ્ઞા માની નિશ્ચય–વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ માને છે. હવે મોક્ષમાર્ગ તો કાંઈ બે નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારથી છે. આત્મામાં નિર્વિકલ્પ દશા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે, બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી અને જ્યાં જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી પણ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે તેને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. પંચમહાવ્રતાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ નિર્વિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે તો તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ ન હોય તો પંચમહાવ્રતાદિને વ્યવહાર પણ કહેવાતો નથી, એટલે કે તેમાં નિમિત્તપણાનો આરોપ પણ આવતો નથી. આ રીતે નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે.

મોક્ષમાર્ગનુ નિરૂપણ બે પ્રકારે કહેલ છે. એમાં વીતરાગી નિર્વિકલ્પ દશા તે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ અને રાગ–વ્રતાદિની દશા તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે. એક સાચો મોક્ષમાર્ગ અને બીજો નિમિત્ત, ઉપચાર, સહકારી કે ખોટો મોક્ષમાર્ગ– એમ બે પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ છે. અખંડ આત્મસ્વભાવના અવલંબને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. તે વખતે રાગ–વિકલ્પ છે તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે,

એટલે કે તે નિમિત્ત, સહચાર, ઉપચાર અને વ્યવહાર—એમ ચાર પ્રકારે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ કરેલ છે.

આત્મામા નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થયો તેને સાચો, અનુપચાર, શુદ્ધ ઉપાદાન અને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. તે વખતે રાગને ઉપચાર, નિમિત્ત, સહચારી અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. આમ નિશ્ચય—વ્યવહારનુ સ્વરૂપ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગનુ કથન ચાલે છે તેથી આત્માની શુદ્ધ પર્યાયને ઉપાદેય કહેલ છે, અને વ્યવહાર—રાગને હેય કહેલ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિના વિષયમાં તો આત્માની શુદ્ધ પર્યાયને પણ હેય કહેલ છે. અહીં વ્યવહારને સહચારી—નિમિત્ત કહેલ છે, કેમ કે નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર થયું છે, એને રાગ પણ સાચા દેવ—ગુરુ—શાસ્ત્રનો જ હોય છે, કુદેવાદિનો હોતો નથી. માટે તે રાગને સહચારી કહેલ છે.

રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠીમાં પંડિતજીએ કહ્યું છે કેઃ—સમ્યક્ત્વીને વ્યવહારસમ્યક્ત્વમા નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ગર્ભિત છે. વ્યવહાર વખતે પણ નિશ્ચયરૂપ પરિણતિ થઈ રહી છે. માટે વ્યવહારમાં નિશ્ચયપરિણતિ ગર્ભિત કહી છે; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે વ્યવહારસમ્યક્ત્વના કારણે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ થાય છે, પણ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગની પરિણતિ વખતે સાચા દેવાદિની શ્રદ્ધારૂપી રાગ હોય છે. એનુ જ્ઞાન કરવું તેને વ્યવહાર કહેલ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય—વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજવું.

(વીર સં ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૦ ગુરુવાર, તા. ૯–૪–૫૩)

જ્ઞાની એક સ્વભાવનું જ સાધન સાધે છે. બીજું ખરેખર સાધન નથી. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ એક જ છે એમ જ્ઞાની

માને છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ બે નયનું સાધન સાધે છે, બે મોક્ષમાર્ગ માને છે, અને બન્ને નયને ઉપાદેય માને છે–એમ ત્રણ પ્રકારથી ભૂલ કરે છે. શુભરાગ મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે–સહચારી છે. તેથી જેને નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે તેના મંદકષાયને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. આવું નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે.

સાચું નિરૂપણ તે નિશ્ચય તથા ઉપચાર નિરૂપણ તે વ્યવહાર

આત્માની રુચિપૂર્વક રમણતા કરવી તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે નિશ્ચય છે અને વચ્ચે જે રાગ આવે છે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. માટે મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે જાણવું; પણ એક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે' તથા એક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે–એમ બે મોક્ષમાર્ગ માનવા મિથ્યા છે. વળી તે નિશ્ચય–વ્યવહાર બન્નેને ઉપાદેય માને છે તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરોધતા સહિત છે.

નિશ્ચયથી સામાયિક તો આત્મામાં દૃષ્ટિપૂર્વક–તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક લીનતા થાય તે છે. કોઈ કહે કે ત્યારે શું સામાયિકને છોડી દેવી? પણ અહીં તો કહે છે કે જેને વસ્તુના સ્વભાવની ખબર નથી તેને સામાયિક જ નથી. તો પછી સામાયિક છોડી દેવી–એ વાત રહેતી નથી. માટે પ્રથમ સામાયિકનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. સત્ વસ્તુને સમજે નહિ અને બીજો રસ્તો પકડે તો ધર્મ થાય–એમ નથી. જ્ઞાની પાસે નિર્માનતાથી કબૂલ

કેમ કે એણે અત્યાર સુધી માનેલી વાત વિપરીત હતી, તો આ વાત સમજાય એમ છે.

એક શેઠને ત્યાં કોઈ માણસ નોકરી માટે ગયો. તેને શેઠે પૂછ્યું કે તને વ્યાપારનું બધું કામ આવડે છે? ધીરધાર કરતાં આવડે છે? અને ધીરધાર કરીને પાછા રૂપિયા વસુલ કરતાં આવડે છે? એટલે કે મીંડાં વાળતાં આવડે છે? એ જાણે તો બધું જાણ્યું કહેવાય. તેમ અહીં કહે છે કે અત્યાર સુધી જે ધારણા કરી છે તેનાં મીંડાં વાળતા તને આવડે, ભૂલ કબૂલ કરતાં આવડે તો નવી ચીજ અંતરમાં પેસે એટલે કે સમજાય તેમ છે. અત્યાર સુધી વ્રતાદિ કરીને ધર્મ માનતો હતો તે મિથ્યાત્વને ઘૂંટતો હતો, તે શ્રદ્ધાનની ભૂલ હતી. એ પ્રથમ છોડવી જોઈએ. કર્મના કારણે વિકાર થાય છે એ માન્યતામાં પણ ભૂલ હતી એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. સમયસાર વાંચીને કહે કે અમે નિશ્ચયને માનીએ છીએ, પણ સાથે સાથે કર્મના કારણે રાગ અને રાગથી નિશ્ચયરત્નત્રય માને, તો આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાયક છે એવી માન્યતા ક્યાં રહી? માત્ર ધારણા કરી હતી. એ ભૂલ હતી—એમ જ્યાં સુધી કબૂલ ન કરે ત્યાં સુધી પાત્રતા પણ નથી.

સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે; તેનો નાશ કરવાથી સંસારનો નાશ થાય છે.

જેને જન્મ મરણ મટાડવાં હોય તેણે આત્મસ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. ચીભડાના એક વેલામાંથી ઘણા વેલા ફાટે છે અને આખા ખેતરમાં ફેલાઈ જાય છે. હવે તે વેલાનો નાશ કરવો હોય તો તેનું મૂળ તો એક જ હોય છે, ત્યાં જઈને દાતરડાથી

તેનું મૂળ કાપી નાખે તો બધા વેલા સુકાઈ જાય છે. ઉપરથી ઝાડની ડાળી, પાંદડાં કાપવાથી પાછું એવું ને એવું તે ફાલે છે એમ સંસારનું મૂળ મિથ્યાદર્શન છે; એનો નાશ કરે તે સંસારરૂપી ઝાડનો નાશ થાય એમ છે. દયા, દાન, ભક્તિ આદિના શુભભાવથી સંસારનો નાશ થતો નથી.

પદ્મનંદીપચ્ચીસીમાં આવે છે કે નિશ્ચયરત્નત્રયનું સાધન શરીર છે, અને શરીર આહારથી નભે છે અને આહાર શ્રાવક આપે છે; માટે ઉપચારથી શ્રાવકે મોક્ષમાર્ગ આપ્યો એમ કથન કરાય છે. શ્રાવકને આહાર આપવાનો ભાવ થયો કે મુનિ આત્માનું સાધન કરી રહ્યા છે, તેમને ક્યારે હું આહારદાન કરું ! ધન્યભાગ્ય ! અમારા આગણે કલ્પવૃક્ષ આવ્યું. એમ ભક્તિથી કહે છે, પણ તે સમજે છે કે આહાર રત્નત્રયનું સાધન નથી પણ વ્યવહારથી સાધન કહેવાય છે ભાષા અને રાગ હોય છે ખરો પણ જ્ઞાની એનો કર્તા નથી. તે વખતે પણ હું જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપી છું એવું ભાન જ્ઞાનીને હોય છે. વ્યવહાર કરવો પડે છે—એમ નથી, પણ વ્યવહાર આવી જાય છે. ભરત ચક્રવર્તી ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હતા, પણ ભગવાનના નિર્વાણ વખતે રુદન કરતા કહે છે કે—હે નાથ ! આજે ભરતનો સૂર્ય અસ્ત થયો. ઈંદ્ર કહે છે કે તમે તો ચરમશરીરી છો; તો આ શું ? તેમને પણ ભાન છે છતાં કહે છે કે પ્રભુ ! તમારો વિરહ પડ્યો, આપનો ઉપદેશ હવે ક્યાંથી મળશે ? શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પણ કહે છે કે—હે સીમંધર ભગવાન ! આ ભરતક્ષેત્રે આપના વિરહા પડ્યા છે; હે નાથ ! મહાવિદેહમાં તો લાખો કેવળી બિરાજે છે અને અહીં ભરતક્ષેત્રે આપનો વિરહ છે, એમ વિરહનું દુઃખ લાગે છે. આ બધું સહજ

હોય છે. એવો રાગ લાવવો પડતો નથી, અને એ રાગ થયો છે તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. વ્યવહાર ઉપાદેય નથી, ઉપાદેય તો એક નિશ્ચય જ છે.

જુઓ, અહીં પંચકલ્યાણક મહોત્સવ વખતે શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના વૈરાગ્ય પ્રસંગનો દેખાવ વૈરાગ્યવાળો હતો. રાજેમતી કહે છે કે–હે નાથ! આપ સ્વરૂપસાધન માટે નીકળ્યા છો, હું પણ સ્વરૂપસાધન માટે નીકળું છું. આવા દેખાવો જોઈને કોઈને રુદન પણ આવી જાય, પણ સમજે છે કે તેવો શુભભાવ પણ અંગીકાર કરવા જેવો નથી. નબળાઈથી રાગ થયો છે તે ઉપાદેય નથી.

વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે, નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે.

શ્રી સમયસારમાં પણ એમ કહ્યું છે કે– "ववहारो अभूयत्थो भूयत्थो देसिदो दु सुद्धणओ" વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે, સત્યસ્વરૂપને નિરૂપતો નથી, પણ કોઈ અપેક્ષાએ (ઉપચારથી) અન્યથા નિરૂપે છે. તથા નિશ્ચય શુદ્ધનય છે–ભૂતાર્થ છે, કારણ કે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું નિરૂપે છે. વ્યવહાર સત વસ્તુનું નિરૂપણ કરતો નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ હોય એનાથી જુદું કહે છે, માટે વ્યવહાર ઉપાદેય નથી. અજ્ઞાની વ્યવહારને અંગીકાર કરવા જેવો માને છે તેથી તે મૂઢ છે.

વ્યવહારનય અન્યથા કહે છે એટલે બંધમાર્ગને મોક્ષમાર્ગ કહે છે, ખરેખર જે મોક્ષમાર્ગ નથી એને મોક્ષમાર્ગ કહે છે તે વ્યવહારનય છે. અને નિશ્ચયનય જેવું સ્વરૂપ છે તેવું કહે છે. ભગવાને મને તાર્યો–એ બધું કથન વ્યવહારનયનું છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ એવું નથી. માટે વ્યવહારનયને

ઉપાદેય માનવો તે મિથ્યાત્વ છે નિશ્ચયનય એક જ ઉપાદેય છે—એમ જ્ઞાની માને છે.

(વીર સ. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૧ શુક્રવાર, તા. ૧૦-૪-૫૩)

અજ્ઞાની વ્યવહાર—નિશ્ચય બંનેના સ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી તે બંનેને ઉપાદેય માને છે. આત્માની શુદ્ધ પર્યાય આત્માના અવલંબને થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે, પણ વ્રત—તપાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગમાં તે નિમિત્તમાત્ર છે. એ વાત આવી ગઈ છે.

શ્રી સમયસારમાં કહેલ છે કે વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે એટલે કે વ્યવહાર—રાગ—નિમિત્ત છે જ નહિ—એમ નથી, પણ વ્યવહાર સાચાસ્વરૂપને કહેતો નથી, માટે અભૂતાર્થ છે. વ્રત, નિયમ આદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, છતાં વ્યવહાર એને મોક્ષમાર્ગ કહે છે. આત્મા શું છે? રાગ શું છે? નિમિત્ત શું છે? એનું યથાર્થ જ્ઞાન અંતરમાં ન કરે ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગ થાય નહિ.

શ્રી નિયમસાર કળશ ૧૯૪ માં કહેલ છે કે, આત્મામાં જ્ઞાન છે—દર્શન છે—એવા ભેદની દૃષ્ટિ જેને છે તેનો મોક્ષ થાય છે કે નહિ એ કોણ જાણે? એટલે કે એનો મોક્ષ થતો નથી. અપૂર્ણ દશામાં ભેદ—પ્રભેદનો વિચાર કરતાં રાગ થયા વિના રહેતો નથી. કેવળીને પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેથી ભેદ—પ્રભેદના જ્ઞાનમાં રાગ નથી હોતો. નીચલી દશામાં પણ ભેદનું જ્ઞાન કરવું તે રાગનું કારણ નથી પણ ભેદનો વિચાર કરતાં રાગીને રાગ થાય છે. ભેદના કારણે રાગ થતો હોય તો કેવળીને પણ રાગ થાય, પણ એમ નથી. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકના પૃ. ૨૫૭ માં

કહેલ છે કે અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદ કર્યા ત્યાં તેને ભેદરૂપ જ ન માની લેવા. ભેદ તો સમજાવવા માટે છે, પણ નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે તેને જીવ વસ્તુ માનવી. ત્યાં જે સંજ્ઞા-સંખ્યા આદિથી ભેદ કહ્યા છે તે તો કહેવા માત્ર જ છે. પરમાર્થથી તે જુદા જુદા નથી, એવું જ શ્રદ્ધાન કરવું.

આત્મા અનંત ગુણોનો પિંડ છે. તેમાં ગુણ-પર્યાયનો ભેદ છે ખરો, પણ અભેદ ચૈતન્યવસ્તુની દૃષ્ટિ કરાવવા વસ્તુને અભેદ માનવી એમ કહેલ છે. માટે અર્હંતના મતમાં ભેદથી મુક્તિ થતી નથી એમ કહ્યું છે. ભેદથી મુક્તિ થાય છે એમ તો અજ્ઞાની માને છે. આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી અનંતગુણધામ છે એના અવલંબનથી મુક્તિ થાય છે, પણ ગુણભેદના આશ્રયે મુક્તિ થતી નથી. માટે વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે, આશ્રય કરવા જેવો નથી એમ કહેલ છે.

હવે કહે છે કે—તું એમ માને છે કે સિદ્ધસમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે નિશ્ચય, તથા વ્રત, શીલ, સંયમાદિરૂપ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહાર, પણ તારું એ માનવું ઠીક નથી.

આત્માનાં વીતરાગી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. જ્યારે પર્યાય પૂર્ણ શુદ્ધ થશે ત્યારે સિદ્ધ-દશાનો અનુભવ થશે. સંસારીને સિદ્ધસમાન અનુભવ થાય નહિ; છતાં વર્તમાન સિદ્ધસમાન અનુભવને અજ્ઞાની નિશ્ચય કહે છે—પણ એમ નથી, અને તે વ્રત આદિ પ્રવૃત્તિને વ્યવહાર કહે છે, પણ પ્રવૃત્તિ કાંઈ વ્યવહાર નથી. વ્રતાદિના પરિણામને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. અજ્ઞાની પ્રવૃત્તિને વ્યવહાર માને છે, પણ એમ નથી.

નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તો આત્માનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા છે, અને તે વખતે શુભભાવ હોય છે તેને મોક્ષ-માર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. દયા, દાન, ભક્તિનો રાગ તો મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ બંધમાર્ગ છે; પણ તે નિમિત્ત છે માટે ઉપચારથી એને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે—એમ કહેલ છે; પણ અજ્ઞાની બહારની પ્રવૃત્તિને અને રાગને વ્યવહાર કહે છે. માટે તેને વ્યવહારની પણ ખબર નથી.

નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયની વ્યાખ્યા

જુઓ, વર્તમાન વીતરાગી પર્યાય પ્રગટી હોય તેને નિશ્ચય કહે છે. તેને બદલે અજ્ઞાની સિદ્ધસમાન શુદ્ધ પર્યાયના અનુભવને નિશ્ચય કહે છે; પણ સંસારદશામાં સિદ્ધ-પણું છે નહિ, તેથી એ વાત તો જૂઠી થઈ. માટે તેને નિશ્ચયની પણ ખબર નથી. શાસ્ત્રના શબ્દને માત્ર પકડી લીધા છે પણ ભાવને સમજતો નથી, માટે તે નિશ્ચયાભાસી છે; અને વ્રતા-દિની પ્રવૃત્તિને અજ્ઞાની વ્યવહાર માને છે પણ તે વ્યવહાર નથી; કારણ કે કોઈ દ્રવ્ય ભાવનું નામ નિશ્ચય તથા કોઈનું નામ વ્યવહાર એમ નથી, પણ એક જ દ્રવ્યના ભાવને તે જ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવો તે નિશ્ચયનય છે તથા તે દ્રવ્યના ભાવને ઉપચારથી અન્ય દ્રવ્યના ભાવ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવો તે વ્યવહારનય છે. અજ્ઞાની નિશ્ચય–વ્યવહાર બે દ્રવ્યમાં કહે છે પણ તે વાત યથાર્થ નથી દૃષ્ટાંત કહે છેઃ— જેમ માટીના ઘડાને માટીનો ઘડો નિરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચય તથા ઘીના સંયોગના ઉપચારથી તેને ઘીનો ઘડો કહીએ તે વ્યવહાર છે. એ જ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ સમજવું.

કોઈને નિશ્ચય માનવો અને કોઈને વ્યવહાર માનવો

તે ભ્રમણા છે. પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ માને છે તો વ્રતાદિનું સાધન શા માટે કરે છે? સિદ્ધને વ્રતાદિનુ સાધન હોતું નથી માટે નિશ્ચય માનવામાં તારી ભૂલ છે. તથા વ્રતાદિના સાધન વડે સિદ્ધ થવા ઇચ્છે છે તો વર્તમાનમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ મિથ્યા થયો એ પ્રમાણે બંને નયોને પરસ્પર વિરોધ છે. માટે બ ને નયોનું ઉપાદેયપણુ સંભવતું નથી.

પ્રશ્નઃ—શ્રી સમયસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં શુદ્ધ આત્માના અનુભવને નિશ્ચય કહ્યો છે તથા વ્રત, તપ, સ યમાદિકને વ્યવહાર કહ્યો છે, અને અમે પણ એમ જ માનીએ છીએ.

ઉત્તરઃ—શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી તેને નિશ્ચય કહ્યો છે; પણ સિદ્ધસમાન વર્તમાન અનુભવ કરવો તે નિશ્ચય નથી. એકલો જ્ઞાયક ચિદાનંદ શુદ્ધ સામાન્ય છે, એની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમણુતા એ જ મોક્ષમાર્ગ છે; એ નિશ્ચય બરાબર છે. વીતરાગી અ શ થયો તે શુદ્ધ છે અને એને જ નિશ્ચય કહ્યો છે. એ વખતે વર્તતા રાગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે. એને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેથી અશુદ્ધતા કાંઈ શુદ્ધતા થતી નથી, તે તો બ ધમાર્ગ જ છે; પણ વ્યવહારથી એને મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે.

(વીર સ ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૩ શનિવાર, તા. ૧૧–૪–૫૩)

આત્મા જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ છે એનો અનુભવ તે સાચો મોક્ષમાર્ગ છે; પણ વર્તમાન સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું એવો અનુભવ કરવો તે નિશ્ચય નથી માટે વર્તમાન પર્યાયમાં સિદ્ધસમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તું માને છે, એ પ્રમાણે નથી. શુદ્ધ આત્મા કોને કહેવો? તે વાત હવે કહે છે. સ્વભાવથી અભિન્ન અને પરભાવોથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ શબ્દનો

અર્થ છે. પોતાના ગુણ-પર્યાયથી અભિન્ન અને શરીર, કર્મ આદિ પરદ્રવ્ય અને એના ભાવોથી ભિન્ન આત્મા છે એનું નામ શુદ્ધ છે; પણ સંસારી આત્માને શુદ્ધ સિદ્ધસમાન માનવો એવો શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ નથી. શરીરાદિની ક્રિયા તો મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ દયા, દાન, ભક્તિ, વ્રતાદિના પરિણામ પણ મોક્ષમાર્ગ નથી; એ તો બંધમાર્ગ છે. નિશ્ચયથી તો શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા થવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. સંસારીને સિદ્ધ માનવો એનું નામ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નથી અને એ નિશ્ચય પણ નથી.

વ્રતાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, છતાં નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે

વળી વ્રત, તપાદિ કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ કહીએ છીએ; તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો. એ પ્રમાણે ભૂતાર્થ-અભૂતાર્થ મોક્ષમાર્ગપણા વડે તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર નય કહ્યા છે એમ જ માનવું; પણ બંને સાચા છે અને બંને ઉપાદેય છે એમ માનવું નહિ. આત્મામાં શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતારૂપ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે, તે વખતે વ્રત-તપાદિના શુભપરિણામ થાય છે તે ખરેખર તો બંધમાર્ગ છે, પણ તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે, માટે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો એ વ્યવહાર છે. સિદ્ધનો અનુભવ નહિ, પણ શુદ્ધનો અનુભવ તે નિશ્ચય અને વ્રત, તપાદિ બંધમાર્ગને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર કરવો તે વ્યવહાર છે. આવું નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ છે. જેમ માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહેવો તે વ્યવહાર છે, એટલે કે જે નથી તેને છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે;

તેમ રાગ છે તે ખરેખર બંધમાર્ગ છે, મોક્ષમાર્ગ નથી પણ મોક્ષમાર્ગમાં નિમિત્ત છે માટે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે.

આત્મામાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંત આનંદ, અનંત વીર્ય આદિ અનંત શક્તિઓ ભરી પડી છે. એમાથી પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદદશા પ્રગટ થાય છે. શક્તિ પડી છે એમાંથી વ્યક્તારૂપ અવસ્થા થાય છે. શક્તિ પડી છે એને ભજો; પર્યાયને નહિ, અગને નહિ, નિમિત્તને નહિ, પણ આત્મા શક્તિરૂપ છે તેની ભક્તિ કરવી તે મોક્ષમાર્ગ છે. શ્રીમદે એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે—જેમ એક બ્રાહ્મણે નક્કી કર્યું કે મારે શક્તિને પૂજવી છે. તેથી કોનામાં શક્તિ વધારે છે તેનો વિચાર કરવા બેઠો. ઉંદર કપડાંને કાપે છે માટે એમાં શક્તિ વધારે છે, બિલાડી ઉંદરને મારી નાખે છે માટે એની શક્તિ વધી, બિલાડીને કૂતરો મારે છે માટે એની શક્તિ વધી, કૂતરાને મારી સ્ત્રી લાકડી મારીને કાઢી મૂકે છે માટે મારી સ્ત્રીની શક્તિ વધી, અને મારી સ્ત્રી કરતાં મારી શક્તિ વધારે છે માટે ખરેખર તો મારામાં શક્તિ વધારે છે; માટે એનું જ પૂજન કરવું જોઈએ. તેમ શરીર, વાણી, મન આદિમા આત્માની શક્તિ નથી, કેમ કે તે તો પર છે, અને આત્માની પર્યાયમા પુણ્ય-પાપના ભાવો થાય છે એમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય એવી શક્તિ નથી, અને વર્તમાન અપૂર્ણ પર્યાય છે એમાં પૂર્ણ થવાની શક્તિ નથી, પણ આત્મા ત્રિકાળ ધ્રુવ અનંત શક્તિથી પૂર્ણ ભરેલો છે એની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને લીનતા કરે તો એમાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય એમ છે એની માન્યતા—જ્ઞાન—રમણતા તે નિશ્ચય છે, તે વખતે વ્યવહારરત્નત્રયના પરિણામ

નિમિત્ત છે; તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે.

કારણ–કાર્યમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર

હવે કારણ–કાર્યમાં નિશ્ચય–વ્યવહાર કહે છે. આત્મા દ્રવ્ય છે તે નિશ્ચય કારણ છે, એમાંથી મોક્ષ પ્રગટે છે. માટે નિશ્ચય કારણ તો દ્રવ્ય છે, અને મોક્ષ તે કાર્ય છે. આ રીતે નિશ્ચય કારણ–કાર્ય છે. મોક્ષનું યથાર્થ કારણ તો દ્રવ્ય છે, અને મોક્ષમાર્ગની પર્યાય છે તેને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. તેને વ્યવહારકારણ કેમ કહ્યું? મોક્ષમાર્ગનો અભાવ તે મોક્ષનું કારણ છે, અને દ્રવ્ય તે ભાવરૂપ કારણ છે. હવે અભાવરૂપ કારણને ભાવરૂપ કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે, અને આત્મા શુદ્ધ ચિદ્દાનંદ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે એને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે નિશ્ચય છે.

આત્મવસ્તુ કેવી છે એનો પહેલાં ખ્યાલ કરવો જોઈએ. મૃગલાની ડૂંટીમા કસ્તુરી રહેલી છે પણ એની એને ખબર નથી–એનો વિશ્વાસ એને આવતો નથી. તેમ આત્મામા અનંત શકિત ભરી પડી છે; એનો વિશ્વાસ અજ્ઞાનીને આવતો નથી. સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ તારા આત્મામાં અનંત શક્તિ ભરી પડી છે એમ જોયુ છે. એ શકિતમાંથી મોક્ષની પર્યાય થાય છે તેથી મોક્ષનું નિશ્ચય કારણ તો દ્રવ્યસ્વભાવ છે; અને આત્માના રુચિ, જ્ઞાન, રમણતારૂપ મોક્ષમાર્ગને મોક્ષનું કારણ કહેવું તે વ્યવહાર છે. મોક્ષનુ યથાર્થ કારણ મોક્ષમાર્ગ નથી પણ દ્રવ્યસ્વભાવ છે—એમ નિશ્ચય–વ્યવહારનું સ્વરૂપ દરેક જગ્યાએ સમજવું.

અજ્ઞાની તો શરીરાદિની ક્રિયાને તથા શુભ ભાવને મોક્ષમાર્ગ માને છે પણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. આહાર ન લીધો

ને શરીર સુકાઈ ગયું તે મોક્ષની કે બંધની ક્રિયા નથી, પણ જડની ક્રિયા છે. આત્મામાં રાગની ક્રિયા થાય છે તે બંધમાર્ગ છે, અને રાગરહિત ક્રિયા થાય એ મોક્ષમાર્ગની ક્રિયા છે. બંધમાર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ નથી પણ તેને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર કરવો તે વ્યવહાર છે. માટે કોઈને નિશ્ચય માનવો અને કોઈને વ્યવહાર માનવો એ તો ભ્રમણા છે. નિશ્ચય–વ્યવહારનુ સ્વરૂપ યથાર્થ સમજવું જોઈએ.

લોકો સોનાની કિંમત આપે છે પણ તેમા રહેલા તાંબાની કિંમત આપતા નથી. તેમ જ્ઞાની આત્માની રુચિ-પૂર્વક જેટલો વીતરાગ–શુદ્ધ ભાવ થયો છે તેની કિંમત આપે છે, પણ વ્રતાદિનો જે રાગ થાય છે એની કિંમત આપતા નથી. શુભરાગ તો કથીર–તાંબા જેવો છે, એ સોનું નથી. સોનું તો ચૈતન્યની રાગરહિત શુદ્ધ-અવસ્થા થઈ છે તે છે. ભગવાનના માર્ગમા તો શુદ્ધ ધર્મની ક્રિયાની કિંમત છે. રાગ તે મોક્ષમાર્ગની ક્રિયા નથી, તે તો કથીર જેવો છે.

લીંબોળી તે નીલમણિ નથી. બાળકો લીંબોળીને નીલમણિ માને તેથી કરીને કાંઈ લીંબોળી નીલમણિ થાય નહિ; એની કોઈ કિંમત આપે નહિ. તેમ આત્મામા રાગની પર્યાય થાય છે તે લીંબોળી જેવી છે. અજ્ઞાની એને મોક્ષમાર્ગ-રૂપી નીલમણિ માને પણ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. જ્ઞાની એની કિંમત આપતા નથી. માટે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ તે બંધ-માર્ગ છે–એમ સમજવું.

(વીર સં. ૨૪૭૯ ચૈત્ર વદ ૧૪ રવિવાર, તા. ૧૨–૪–૫૩)

મોક્ષમાર્ગ બે નથી પણ એક જ છે. એ વાત ચાલે છે.

આત્માનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, રમણતા તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે; એમાં વચ્ચે નિમિત્ત શુભભાવ છે, એને વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે, પણ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી.

પ્રવૃત્તિ નયરૂપ નથી, અભિપ્રાય-અનુસાર પરૂપણાથી પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે

પ્રશ્ન:—શ્રદ્ધાન તો નિશ્ચયનું રાખીએ છીએ તથા પ્રવૃત્તિ વ્યવહારરૂપ રાખીએ છીએ. એ રીતે અમે બન્ને નયોને અંગીકાર કરીએ છીએ ?

ઉત્તર:—એમ પણ બનતું નથી; કારણ કે નિશ્ચયનું નિશ્ચયરૂપ તથા વ્યવહારનું વ્યવહારરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. માટે અજ્ઞાની નિશ્ચયની શ્રદ્ધા રાખવી અને વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ રાખવી—એમ બે નયનું ગ્રહણ કરવું કહે છે; તે વાત ખોટી છે. આત્માની શુદ્ધ પ્રતીતિ, એનું વેદન અને લીનતા તે એક જ મોક્ષપંથ છે. વ્રતાદિનાં શુભભાવને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે. ત્યારે અજ્ઞાની કહે છે કે—અમે એકની શ્રદ્ધા કરીએ અને એકની પ્રવૃત્તિ કરીએ, તો તે વાત પણ ખોટી છે; કેમ કે શ્રદ્ધા તો બંને નયની કરવી જોઈએ. બંને નય છે—એમ જાણવું જોઈએ, પણ આદરણીય તો એક નિશ્ચયનય છે.

આત્મામાં વીતરાગરૂપ પરિણતિ થાય છે તે નિશ્ચય છે અને રાગાદિની પર્યાય છે તે વ્યવહાર છે. નિશ્ચયની નિશ્ચયરૂપ અને વ્યવહારની વ્યવહારરૂપ શ્રદ્ધા કરવી તે બંનેનું ગ્રહણ છે, પણ એક નયને માને અને બીજા નયને ન માને તો તે એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ છે; અને વ્યવહારથી નિશ્ચયમાં કાંઈ કામ થાય છે એમ માને તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

હવે કહે છે કે-પ્રવૃત્તિમાં નયનું પ્રયોજન જ નથી; કારણ કે પ્રવૃત્તિ તો દ્રવ્યની પરિણતિ છે. ત્યાં જે દ્રવ્યની પરિણતિ હોય તેને તેની જ પ્રરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચયનય; તથા તેને જ અન્ય દ્રવ્યની પ્રરૂપીએ તે વ્યવહારનય. એ પ્રમાણે અભિપ્રાય અનુસાર પ્રરૂપણથી તે પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે; પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ તો નયરૂપ નથી. જડની પરિણતિ અને રાગની પરિણતિને જાણવી તે વ્યવહારનય છે. મોરપીછી આદિની ક્રિયા થાય છે તે જડની પરિણતિ છે. આત્મા એને કરે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. આત્મા તેને કરી શકે છે એમ નથી. મુનિ નિર્દોષ આહાર લે છે ને સદોષ આહારને છોડે છે-એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, પણ વ્યવહારથી આત્મા નિર્દોષ આહારને ગ્રહણ કરે છે અને સદોષ આહારને છોડે છે-એમ નથી. આત્મા કર્મને બાંધે છે અને છોડે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનું કથન છે; પણ ખરેખર તે તો જડની પર્યાય છે, આત્માની નથી. આત્મા એને કરી શકતો નથી; છતાં આત્મા જડની પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે એમ માનવું તે એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

ચાલવાની, ખાવાની, બોલવાની આદિ પરિણતિ તો જડની છે, આત્માની નથી. તે પ્રવૃત્તિમાં નયનુ પ્રયોજન નથી, પણ તે પ્રવૃત્તિને આત્માની કહેવી તે વ્યવહારનય છે. અને તેને જડની પ્રવૃત્તિ કહેવી તે નિશ્ચયનય છે. પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહારનય નથી. જે એક દ્રવ્યની ક્રિયાને બીજા દ્રવ્યની ક્રિયામા મેળવે છે, એને ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યની પણ શ્રદ્ધા નથી. અજ્ઞાનીને આ વાતની ખબર નથી એટલે આ વાત સાંભળતાં એને એમ લાગે છે કે અમે સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા તેમાં એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઇ કરી

શકે નહિ એમ કહીને તમોએ ડખો નાખ્યો—એમ તેને લાગે છે. અજ્ઞાની માને છે કે જડની પ્રવૃત્તિ આત્માથી થાય છે. તે એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

પુદ્ગલની પરિણતિ એના કારણે થાય છે એમ જાણવું તે નિશ્ચયનય છે, અને આત્માએ એને કરી—એમ કહેવું તે વ્યવહારનયનું કથન છે. આ રીતે અભિપ્રાયઅનુસાર પ્રરૂપણ વિષે એ નય બને છે, પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ તો નયરૂપ નથી.

"નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની"

—એમ શ્રીસમયસારમાં કહેલ છે. ત્યાં તો આત્માની શુદ્ધ પરિણતિને અભેદ કરીને કહેલ છે, પણ અહીં તો એમ કહેવું છે કે જુદા જુદા દ્રવ્યની પરિણતિ જુદી જુદી છે. છતાં એકની પરિણતિને બીજાની પરિણતિ કહેવી તે વ્યવહારનય છે. પરની પરિણતિને આત્મા રાખતો નથી, પણ પરની પરિણતિ આત્મા રાખે છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનય છે. માટે જેમ છે તેમ સમજવું જોઈએ. કથન કરવું તે વ્યવહારનય છે પણ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહારનય નથી. એ વાતને અહીં સિદ્ધ કરે છે. આત્મા જડની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે છે—એમ ચરણાનુયોગમા કથન આવે છે તે વ્યવહારનયનું કથન છે, પણ વસ્તુનું એવું સ્વરૂપ નથી.

કથનની પદ્ધતિ એવી હોય છે કે જડની પરિણતિથી આત્માની પરિણતિ સુધરે છે; કેમ કે કોઈને એવી પ્રવૃત્તિમાં આત્માની પરિણતિ મંદકષાયરૂપ હોય છે; માટે નિમિત્તનું કથન છે કે આત્મા એ પ્રવૃત્તિને કરે છે. નિશ્ચયથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ તો જડની છે, અને રાગની પરિણતિ તે આત્માની છે. માટે કથનમાં બે નય પડે છે, પણ પ્રવૃત્તિમાં નય નથી,

આત્મામાં દ્રવ્ય-ગુણમાં વિકાર નથી, અને પર્યાયમાં વિકાર આવ્યો તે ક્યાંથી આવ્યો ? તો કહે કે કર્મના કારણે આવ્યો. તો ત્યાં તેમ જ સત્ય માની લે તો તે નયને સમજતો નથી. કર્મની અવસ્થા તે પુદ્ગલની છે, એમ કહેવું તે નિશ્ચય છે, અને તેનાથી આત્મામાં વિકાર થયો એમ કહેવું તે વ્યવહારનય છે. આમ બંને નયને જાણવા તે યથાર્થ છે, પણ બંને નયને આદરણીય માનવા તે ભ્રમણા છે.

નિશ્ચયને ઉપાદેય અને વ્યવહારને હેય માનવો તે બંને નયનું શ્રદ્ધાન છે.

પ્રશ્નઃ-તો શું કરીએ ?

ઉત્તરઃ-નિશ્ચયનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું, તથા વ્યવહારનય વડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું. આત્મા ખાઈ શકે છે, આત્મા કર્મ બાંધે છે, આત્મા શરીરને ચલાવી શકે છે—વગેરે પ્રકારની શ્રદ્ધાને છોડો. પહેલાં બને નયનું શ્રદ્ધાન કરવાનું કહેલ ત્યાં તો બંને નય છે તેને જાણવા-એમ કહેવાનો આશય હતો; અને અહીં નિશ્ચયને ઉપાદેય અને વ્યવહારને હેય માનવો તે બંને નયનું શ્રદ્ધાન છે-એમ સમજવું; પણ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બંને આદરણીય છે-એમ નથી.

શ્રી સમયસાર કળશ ૧૭૩ મા પણ એ જ કહ્યું છે કે—

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः ।
सम्यङ्निश्चयमेकमेव तदमी निष्कम्पमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नन्ति सन्तो धृतिम् ॥

"જેથી બધા હિંસાદિ વા અહિંસાદિમાં અધ્યવસાય છે તે બધા જ છોડવા—એવું શ્રી જિનદેવે કહ્યું છે; તેથી હુ એમ માનું છું કે જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળોય છોડાવ્યો છે. તો સત્પુરુષ એક નિશ્ચયને જ ભલા પ્રકારે નિશ્ચળપણે અંગીકાર કરી, શુદ્ધ જ્ઞાનઘનરૂપ પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કેમ કરતા નથી ?"

ભાષા આદિની ક્રિયા મેં કરી; ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ આદિની જે ક્રિયા જડની પરિણતિ છે, તે આત્મા કરે છે, એવા અધ્યવસાનને છોડવા. વળી મેં પરની દયા પાળી, સાચું બોલ્યો, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું—એ બધા અધ્યવસાન છોડવા યોગ્ય છે; કેમ કે એ બધી જડની પરિણતિ છે, આત્માની નથી. પરિગ્રહ આદિને આત્મા છોડી શકતો નથી. મારા આત્માથી પરની હિંસા થઈ, મેં પરની દયા પાળી વગેરે માનવું તે મિથ્યાત્વ છે–તે એકત્વબુદ્ધિ છે. નિમિત્તની પરિણતિ પરથી થઈ છે તેને બદલે મારાથી થઈ એ બધાં અધ્યવસાન મિથ્યાત્વ છે માટે છોડવા યોગ્ય છે.

નિમિત્તની સાથે એકતાબુદ્ધિ છોડવી એમ જિનેશ્વર ભગવાનના ૐ ધ્વનિમાં આવ્યુ છે. આત્માએ પરદ્રવ્યમાં એટલે કોઈ પણ પર—આત્મામા કે પુદ્ગલમા એકત્વબુદ્ધિ કરવી નહિ—એમ ભગવાને કહ્યું છે, તેથી હુ એમ માનુ છું કે જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળોય છોડાવ્યો છે. એનો અર્થ એવો છે કે–વ્યવહારની રુચિ છે તે જ મિથ્યાત્વ છે. માટે સત્પુરુષે એક નિશ્ચયનયને જ આદરણીય માનવો જોઈએ.

(વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧ મંગળવાર, તા ૧૪-૪-૫૩)

જુઓ, આ શ્લોકનો અર્થ 'સમયસાર નાટક'માં કહેલ છે–

असंख्यात लोक परवान जे मिथ्यात्व भाव,
तेई विवहार भाव केवली–उक्त है।
जिन्हकौ मिथ्यात गयौ सम्यक दरस जायौ,
ते नियत-लीन विवहार सौं मुकत हैं॥
निरविकल्प निरुपाधि आतम समाधि,
साधि जे सुगुन मोख पंथकौं ढुकत हैं।
तेई जीव परम दसामैं थिररूप ह्वैकै,
धरममैं धुके न करमसौं रुकत हैं॥

અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ જે મિથ્યાત્વભાવ છે તે બધો વ્યવહારભાવ છે. તેને આદરણીય માને તો તેને કેવળી ભગવાને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેલ છે. અહીં તો વ્યવહારભાવને જ મિથ્યાત્વ કહેલ છે. અસ્થિરતાનો ભાવ ગૌણ છે; એટલે કે વ્યવહારનો આગ્રહ છે–વ્યવહારની રુચિ છે તે મિથ્યાત્વ છે. પરની જે-જે પર્યાય થાય છે તે હું હતો માટે થઈ, એ માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહેલ છે. વ્યવહારભાવ ત્યાં મિથ્યાત્વભાવ અને મિથ્યાત્વભાવ ત્યા વ્યવહારભાવ એમ કહેલ છે. જ્ઞાનીને વ્યવહારભાવ નથી. જુઓ તો ખરા, અહીં કડક વાત લીધી છે. ગ્રંથકારે વ્યવહારભાવને મિથ્યાત્વ કહેલ છે તે એકત્વબુદ્ધિનો વ્યવહાર છે. જ્ઞાનીને એકત્વબુદ્ધિનો વ્યવહાર હોતો નથી. માટે વ્યવહારમાં એકત્વબુદ્ધિ માનવી તે જ મિથ્યાત્વ છે. તે એકત્વબુદ્ધિને જિનેશ્વર ભગવાને છોડાવી છે.

આગળ આઠમા અધિકારમા આવે છે કે–ભગવાને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને અમે પણ ઉપદેશ આપીએ છીએ. તે તો નિમિત્તનુ કથન છે, પણ એ પ્રમાણે માનવું નહિ, એ માન્યતા છોડવા જેવી છે. આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનઘન

છે, એનો મહિમા થતાં રાગનો મહિમા રહેતો નથી. અહીં વ્યવહારનો તો ત્યાગ કરાવ્યો છે માટે નિશ્ચયને અંગીકાર કરી નિજ મહિમારૂપ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. વળી મોક્ષપાહુડની ૩૧ મી ગાથામાં કહેલ છે કે—

જે આત્માર્થમાં જાગે છે તે વ્યવહારમાં સૂતા છે.

जो सुत्तो ववहारे, सो जोई जग्गए सकज्जम्मि;
जो जग्गदि ववहारे, सो सुत्तो अप्पणो कज्जे ॥

અર્થ:—જે વ્યવહારમાં સૂતા છે તે યોગી પોતાના કાર્યમાં જાગે છે; તથા જે વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના કાર્યમાં સૂતા છે. માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન છોડી નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય છે.

સંસ્થા બનાવો, બહારમાં પ્રચાર કરો, શરીરાદિની ક્રિયા કરો, એમ જે વ્યવહારમા જાગતા છે તે સ્વભાવમાં સૂતા છે. મિથ્યાદષ્ટિ પરના કાર્યમા રોકાયો છે, તે પોતાના કાર્યમા સૂતો છે. અહીંના શ્રી જિનમંદિર, સમવસરણ, સ્વાધ્યાયમંદિર, પ્રવચનમંડપ, માનસ્તંભ (ધર્મસ્તંભ) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ આદિ જોઈને લોકોને એમ થઈ જાય છે કે આવું આપણે ત્યાં બનાવીએ અને બહારમાં પ્રભાવના કરીએ—એમ જેની બહારમાં બુદ્ધિ છે તે વ્યવહારમાં જાગતા છે અને પોતાના કામ માટે સૂતા છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે પરના મહિમાથી આત્માનો મહિમા નથી. સમંતભદ્ર આચાર્ય કહે છે કે અહો ભગવન્! આપનો મહિમા આ સમવસરણાદિ નથી. આત્મામાં અનંતચતુષ્ટય પ્રગટ થયાં છે એ આપનો મહિમા છે—એમ જે આત્માના

મહિમામાં જાગતા છે તે વ્યવહારમાં સૂતા છે અને પોતાનું કાર્ય કરવામાં જાગતા છે. અજ્ઞાનીને પરનો મહિમા આવે છે; તેને ધર્મનો મહિમા નથી.

જુઓ, હવે સિદ્ધાંત કહે છે કે–વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય–પરદ્રવ્યને અથવા તેના ભાવોને અથવા કારણ–કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે; માટે એ શ્રદ્ધાન મિથ્યા જ છે. આત્માનું શરીર છે, આત્માનાં આઠ કર્મ છે–એમ વ્યવહારનય બે દ્રવ્યને મેળવીને વાત કરે છે, પણ વસ્તુનો સ્વભાવ એવો નથી. તેથી તે શ્રદ્ધાથી મિથ્યાત્વ થાય છે. માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન કરવા જેવું નથી. દસ પ્રાણ આત્માને હોય છે, એવા વ્યવહારકથનને સત્યાર્થ માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાયમાં કહેલ છે કે–પદાર્થનો જેવો સ્વભાવ છે તેને તેવો નિરૂપણ કરવો તે નિશ્ચય છે, અને જેમ જૂઠાબોલો માણસ અનેક કલ્પના કરીને પોતાનું જૂઠું તાદૃશ કરી બતાવે છે, તેમ વ્યવહારનય નિમિત્તનું છળ પામીને લાંબું લાંબું કરીને કથન કરે છે. તેથી તે છોડવા યોગ્ય છે.

(વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર વૈશાખ સુદ ૨ બુધવાર, તા. ૧૫–૪–૫૩)

વ્યવહાર જાણવા યોગ્ય છે—ઉપાદેય નથી

શ્રી સમયસાર ગાથા ૧૨ મા કહ્યું છે કે જે જે રાગ આવે તેને જાણવો તે પ્રયોજનવાન છે. પૂર્ણદશા થઈ નથી ત્યાં સુધી રાગ આવે છે તેને જાણવો તે વ્યવહાર છે, પણ આદરવો તે વ્યવહાર નથી. નિશ્ચય એક અંશ છે અને વ્યવહાર પણ એક અંશ છે. તે બંનેનું સાચુ જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ છે. વ્યવહારનય-જાણવો પ્રયોજનવાન છે પણ તેનાથી

લાભ થાય છે એવી શ્રદ્ધા છોડો. વ્યવહાર નથી જ એમ માનો તો એકાંત મિથ્યાત્વ થાય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યને મેળવીને વાત કરે છે. તે પ્રમાણે માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

નવ પ્રકારના આરોપ–વ્યવહાર

આલાપપદ્ધતિમા નવ પ્રકારના આરોપને વ્યવહાર કહેલ છે. (૧) દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ, (૨) ગુણમાં ગુણનો આરોપ, (૩) પર્યાયમાં પર્યાયનો આરોપ, (૪) દ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ, (૫) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો આરોપ, (૬) ગુણમા દ્રવ્યનો આરોપ, (૭) ગુણમાં પર્યાયનો આરોપ, (૮) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો આરોપ અને (૯) પર્યાયમાં ગુણનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર છે.

(૧) એકેંદ્રિય આદિ શરીરવાળો જીવ કહેવો તે દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ છે. (૨) ઇંદ્રિયના નિમિત્તે જ્ઞાન થાય છે માટે જ્ઞાનને મૂર્તિક કહેવું તે ગુણમાં ગુણનો આરોપ છે. (૩) શુદ્ધ જીવની પર્યાયને જીવની પર્યાય કહેવી તે પર્યાયમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૪) જ્ઞાનમાં અજીવદ્રવ્ય જણાય છે માટે તે દ્રવ્યમા જ્ઞાનનો આરોપ કરવો તે બીજા દ્રવ્યમા ગુણનો આરોપ છે. લાકડી જ્ઞાનમાં જણાય છે માટે લાકડીને જ્ઞાન કહેવું તે પરદ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ છે. (૫) એકપ્રદેશી પુદ્ગલપરમાણુને દ્વિ-અણુકઆદિ સ્કંધોના સંબંધથી બહુપ્રદેશી કહેવું તે દ્રવ્યમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૬) જ્ઞાનને આત્મા કહેવો છે ગુણમા દ્રવ્યનો આરોપ છે. (૭) જ્ઞાનગુણમે પરિણમનશીલ જ્ઞાનગુણની પર્યાય કહેવી તે ગુણમાં પર્યાયનો આરોપ છે. (૮) સ્થૂલસ્કંધને પુદ્ગલ-

દ્રવ્ય કહેવું તે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો આરોપ છે અને (૯) ઉપયોગરૂપ પર્યાયને જ્ઞાન કહેવું તે પર્યાયમા ગુણનો આરોપ છે. —આ નવ બોલમા બધા વ્યવહારના બોલ સમાઈ જાય છે. આ વ્યવહારનયનુ કથન છે પણ એ પ્રમાણે માનવું નહિ. વિકાર હતો માટે કર્મ બંધાયુ તે વ્યવહારનું કથન છે પણ એ પ્રમાણે માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે.

વ્યવહારનય પદાર્થનું અસત્યાર્થ કથન કરે છે; તે પ્રમાણે માનવું મિથ્યાત્વ છે.

જુઓ, અહીં પંડિતજીએ વ્યવહારની ખૂબ સ્પષ્ટતા કરી છે. પાઠશાળા ખોલી વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કર્યા, જિનમંદિરો બનાવ્યા—એ બધુ વ્યવહારનયનું કથન છે, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું નથી. નિમિત્તની ઉપસ્થિતિ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમા વ્યવહારથી કથન કરેલ હોય છે. વ્યવહાર પદાર્થોનું અસત્ય કથન કરે છે, માટે એ પ્રમાણે માની ન લેવું. માનતુંગ આચાર્યે ભક્તામર સ્તુતિથી તાળા તોડી નાખ્યા, સીતાજીના બ્રહ્મચર્યથી અગ્નિ પાણીરૂપ થઈ, શ્રીપાળને ગંધોદકથી રોગ ગયો, શાંતિનાથ ભગવાન શાંતિના કર્તા છે, વગેરે ખરેખર સત્યાર્થ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે, કેમ કે કોઈની પર્યાય કોઈ કરતું નથી, પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવા વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે છે.

તીર્થંકર ભગવાને અનંત જીવોને તાર્યાં, ભગવાને યજ્ઞમાં પશુહિંસા થતી હતી તે બંધ કરાવી, ભગવાને તીર્થની સ્થાપના કરી. આ બધા નિમિત્ત નૈમિત્તિકસંબંધના કથન છે. એ પ્રમાણે જ માની લેવું તે મિથ્યાત્વ છે. ભગવાને તીર્થને સ્થાપ્યા નથી. ભગવાને હિંસા બંધ કરાવી નથી અને

ભગવાને અનંત જીવોને ખરેખર તાર્યા નથી એ સત્ય વાત છે; કેમ કે કોઈનું કોઈ કાંઈ કરતું નથી. શાસ્ત્રમાં લખાણું આવે કે સંજ્વલન કષાયનો તીવ્ર ઉદય હોય તો છઠ્ઠું ગુણસ્થાન હોય છે અને મંદ ઉદય હોય તો સાતમું ગુણસ્થાન હોય છે. એ નિમિત્તનું કથન છે પણ ખરેખર એમ નથી. જ્ઞાનાવરણીયે જ્ઞાનને રોક્યું એમ કોઈના કારણ–કાર્ય કોઈમાં વ્યવહારનય મેળવે છે. પાણી પીવાથી તૃષા મટી, ખાવાથી ભૂખ મટી અને તેથી આત્મામા શાંતિ થઈ એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

શાસ્ત્રમાં જ્યા વ્યવહારનુ કથન આવે, દ્રવ્યમાં પર્યાયનો, દ્રવ્યમાં ગુણનો, દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ કરવામાં આવે તો તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરવી નહિ. સંસારની વાતમાં ખૂબ ડહાપણ બતાવે અને અહીં આ વાત આવે ત્યાં કહે કે અમારાથી સમજાય નહિ;-એનો અર્થ એ છે કે ધર્મની રુચિ જ નથી. રુચિ હોય તો સમજાયા વિના રહે નહિ અને આ વાત સમજ્યા વિના ધર્મ કે શાંતિ થાય એમ નથી. આત્માને સમજ્યા વિના નમોકારમંત્ર ભણતાં ભણતાં દેહ છૂટી જાય તો પણ તેને સમાધિ કહેવાય નહિ. કદાચિત્ શુભભાવ હોય તો પુણ્યબંધ થાય. આંગળીથી લાકડી ઊંચી થઈ તે કોઈનું કારણ–કાર્ય કોઈમાં મેળવીને વ્યવહારનયથી કથન કરેલ છે; પણ ખરેખર આગળીથી લાકડી ઊંચી થઈ નથી આગળીથી મોઢામાં કોળિયો મૂકાય છે તે વ્યવહારનયનુ કથન છે. આત્મા આંગળીને ચલાવે નહિ, ચાવીને ખાઈ શકતો નથી—એ યથાર્થ છે, કેમ કે કોઈને કોઈ ચીજ સ્પર્શ જ કરતી નથી. આત્મા પુદ્ગલને સ્પર્શ કરતો નથી તો પછી આત્માના કારણે ખોરાક લેવાય છે એમ કહેવું તે વ્યવહારનયનુ કથન છે.

ઘંટીથી લોટ થાય છે—એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. કેમ કે ઘંટી અને ઘઉં વચ્ચે અન્યોન્યઅભાવ છે. એક દ્રવ્યના કારણે બીજા દ્રવ્યનુ કાર્ય માનવુ તે મિથ્યાત્વ છે. શિક્ષકોની વ્યવસ્થા બરાબર છે માટે છોકરાઓ હોશિયાર થાય છે; કવિ કવિતા સુંદર બનાવે છે–એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. અજ્ઞાની લોકો તો એમ જ માને છે, પણ જ્ઞાની એમ માનતો નથી. નિશ્ચયનય એકબીજાના અંશને મેળવતો નથી, તેથી જ્ઞાની એની શ્રદ્ધા કરે છે. નિશ્ચયનય કોઈમા ભેળસેળ કરતો નથી, માટે નિશ્ચયની શ્રદ્ધા કરવી અને વ્યવહારનયની શ્રદ્ધા છોડવી એમ કહેલ છે.

પ્રશ્ન–જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે તેનું શું કારણ?

બંને નયોના ગ્રહણનો અર્થ

ઉત્તરઃ–જિનમાર્ગમાં કોઇ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે. તેને તો "સત્યાર્થ એમ જ છે"–એમ જાણવું. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય સ્વયંસિદ્ધ છે; તેને તો એમ જ સત્ય છે એમ જાણવું; તથા કોઇ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને "એમ નથી" પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે એમ જાણવુ. કર્મથી વિકાર થયો એમ છે જ નહિ. આગળ આવશે કે દર્શનમોહથી મિથ્યાત્વ થાય છે તે વ્યવહારનું કથન છે, તેથી તેને સત્ય માની લેવું નહિ. શાસ્ત્રમા બે નયની વાત હોય છે. એક નય તો જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ કહે છે અને બીજો નય જેવું સ્વરૂપ હોય તેવુ કહેતો નથી, પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ કથન કરે છે એમ જાણવું

ઘીનો ઘડો કહેવાય છે પણ ઘડો ઘીનો નથી. ઘીનો સંયોગ છે તે જણાવવા ઘીનો ઘડો કહેલ છે. ત્યાં વ્યવહાર નયની મુખ્યતાએ કથન છે, પણ વાસ્તવિકપણે એમ નથી—એમ જાણવું, તેનું નામ બન્ને નયનુ ગ્રહણ છે. રાગ થાય છે એને જાણવો પણ રાગ મારો છે અને એ આદરણીય છે–એમ માનવું નહિ. ભગવાનના દર્શનથી કે દેવઋદ્ધિથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે એમ માનવું નહિ. તે નિમિત્તનું કથન છે,—એમ જાણવું તે વ્યવહારનયનું ગ્રહણ છે. નિશ્ચયનય ઉપાદેય છે અને વ્યવહારનય હેય છે એમ જાણવું તે બન્ને નયનુ ગ્રહણ છે, પણ બન્ને નય અંગીકાર કરવા જેવા છે એનુ નામ કાંઈ બન્ને નયનું ગ્રહણ નથી. અહીં તો જાણવાનું નામ જ ગ્રહણ કહેલ છે.

(પ્ર વૈશાખ શુદ ૩ ગુરુવાર, તા. ૧૬–૪–૫૩)

બંને નયોને સમાન સત્યાર્થ ન જાણવા

જેમ લૌકિકમાં મોસાળના ગામના કોઈ સુરબ્બીને "કહેણો મામો" કહે છે પણ તે સાચો મામો નથી, કહેવા માત્ર છે; તેમ આત્માની પર્યાયમા થતા દયાદાનાદિના પરિણામને "કહેણા મામા"ની જેમ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને આચરણરૂપી નિશ્ચયધર્મ પ્રગટ્યો હોય તે જીવના શુભરાગને વ્યવહારધર્મ કહેવાય — એમ બન્ને પડખાં જાણવાં તેનું નામ બન્ને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યુ છે. વ્યવહારને અંગીકાર કરવાની વાત નથી. ઘડો ઘીનો નથી પણ માટીનો છે. તેમ શુભરાગપરિણામ ધર્મ નથી, કહેવામાત્ર છે–આમ જાણવું તેને ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે. જ્યાં વ્યવહારની મુખ્યતા સહિત વ્યાખ્યાન હોય ત્યાં 'એમ નથી

પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ ઉપચાર કર્યો છે'—એમ જાણવું -બન્ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી ભ્રમરૂપ ન પ્રવર્તવું.

વળી નિશ્ચયથી ધર્મ થાય છે ને વ્યવહારથી પણ ધર્મ થાય છે, અથવા નિશ્ચયથી નિશ્ચયધર્મ છે ને વ્યવહારથી વ્યવહારધર્મ છે, અથવા કોઇ વખત ઉપાદાનથી કામ થાય ને કોઈ વખત નિમિત્તથી કામ થાય, અથવા કોઇ વખત જ્ઞાનાવરણીયકર્મથી જ્ઞાન રોકાય અથવા કોઇ વખત પોતાના કારણે જ્ઞાન રોકાય—એમ માનવું તે ભ્રમણા છે. ખરેખર જ્ઞાનાવરણીયકર્મથી જ્ઞાન રોકાતું નથી, અંતરાયથી વીર્ય રોકાતું નથી, મોહનીયકર્મથી ચારિત્ર રોકાતું નથી. કર્મથી જ્ઞાન રોકાયું વગેરે કથનો બધાં નિમિત્તનાં કથનો છે.

નિમિત્તનો કાંઈ પ્રભાવ પડતો નથી

ગોમ્મટસારમાં લખેલ છે કે ઘી–દૂધ વગરના લૂખા આહારથી વીર્ય હણાય તો એ લખાણ નિમિત્તથી છે. બદામ–પિસ્તાંથી બુદ્ધિનો વિકાસ થતો હોય તો પાડાને ખવડાવવાથી તેની બુદ્ધિ બહુ વિકાસ પામવી જોઇએ, પણ એમ નથી નિમિત્તના કથનનો અર્થ સમજવો જોઇએ. આત્મામાં ભાવકર્મ પોતાના કારણે છે. તેમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત છે ને બાહ્ય પદાર્થ નોકર્મ છે તે બધાનો સંબંધ બતાવવા એમ કથન છે.

વળી, સ્મશાનમાં કોઇ માણસ એકલો જાય તો ભય બહુ લાગે. બે જણ સાથે જાય તો ભય ઓછો લાગે, [illegible] ચાર જણ આયુધાદિ સહિત જાય તો ભય [illegible] છે. માટે ત્યાં નિમિત્તનો પ્રભાવ પડે [illegible] પણ તે બધું ખોટું છે. ભયના પરિણામ [illegible]

તે પોતાના કારણે થાય છે. હથિયાર આદિને લીધે ભય ઓછો થતો નથી તેમ જાણવું જોઇએ. પોતાની યોગ્યતા મુજબ પરિણામ થાય છે. નિમિત્તની બિલકુલ અસર નથી.

આત્મામાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ખરી અહિંસા છે

આત્મામાં રાગની ઉત્પત્તિ ન થવી તે યથાર્થ અહિંસા છે ને રાગની મંદતાને અહિંસા કહેવી તે કહેવામાત્ર છે પાંચ મહાવ્રતમાં પહેલું અહિંસા મહાવ્રત છે, તે કહેવામાત્ર છે. તે બધા રાગના પરિણામ છે. નિશ્ચયથી તો તે હિંસા છે છતાં તેને અહિંસા કહેવી તે ઉપચારમાત્ર છે.

રાગરહિત દશાને નિશ્ચય મહાવ્રત કહે છે. મંદ-રાગાદિ પરિણામ કહેવામાત્ર મહાવ્રત છે. અજ્ઞાની તો જડની ક્રિયામાં મહાવ્રત માને છે ને સમજણ વિના દીક્ષા લઈ લે છે. તેથી અનંત સંસાર વધે છે. માટે બન્ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી "આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે" એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બન્ને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

વ્યવહારનય પરમાર્થને સમજાવવા માટે છે

પ્રશ્નઃ—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તરઃ—એવો જ તર્ક શ્રી સમયસાર (ગાથા ૮)માં કર્યો છે. ત્યા આ ઉત્તર આપ્યો છે કે જેમ કોઈ અનાર્યને તેની ભાષા વિના સમજાવી શકાય નહિ તેમ, વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે.

નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ સાચો છે. વીતરાગી પર્યાય સાચો ધર્મ છે. જોઈને ચાલવું, ભાષા મૃદુ બોલવી, તે ખરેખર સમિતિ નથી. શાસ્ત્રમાં કથન આવે કે મુનિએ ધોંસરા પ્રમાણ જોઈને ચાલવું વગેરે. તો તેવો ઉપદેશ કેમ કર્યો? તેના સમાધાનમા જવાબ આપે છે કે વ્યવહાર વિના પરમાર્થ સમજાવી શકાતો નથી.

"સ્વસ્તિ" શબ્દનો અર્થ અનાર્ય ન સમજી શકે પણ "સ્વસ્તિ"નો અર્થ તેની ભાષામાં કહે કે 'તારુ અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ' તો તે જીવ સમજી શકે છે. એમ વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. મ્લેચ્છ ભાષામાં સમજાવવું પણ બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છ થવું નહિ. તેમ વ્યવહારથી સમજાવવામા આવે પણ વ્યવહારને નિશ્ચય માનવો નહિ. આત્મામા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એવા ભેદ પાડી સમજાવે છે પણ તે કહેવામાત્ર છે. આત્મામા ખરેખર એવા ભેદ નથી. આત્મા તો અભેદ છે. અજ્ઞાનીને મનમા વ્યવહાર રમી રહ્યો છે, તેથી વ્યવહારની ભાષાથી આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે, પણ તેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી.

વળી વ્યવહાર અંગીકાર કરાવવા વ્યવહાર કહેતા નથી. વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામા એમ કહ્યુ છે કે—એ પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ. પાચ મહાવ્રત, ૨૮ મૂલગુણ આદિ વ્યવહારનયનો વિષય છે પણ તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

પ્રશ્નઃ—વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનો ઉપદેશ ન હોઇ શકે તો વ્યવહારનયને કેમ અંગીકાર ન કરવો?—તે કહો.

સમાધાનઃ—અહીં કથન બીજી રીતે છે સમયસારમાં

આત્મા વસ્તુને અભેદ કહેલ છે ને તેના પર્યાયાદિ ભેદને વ્યવહાર કહેલ છે. એકરૂપ અભેદ આત્માની દૃષ્ટિ કરાવવા પોતાની પર્યાયના ભેદને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહેલ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં પરદ્રવ્યથી ભિન્ન ને સ્વ-ભાવોથી અભિન્ન વસ્તુ કહેલ છે. અહીં પોતાની પર્યાય પોતામાં લીધી છે, પોતાના ગુણ–પર્યાયથી અભિન્ન છે એમ અહીં કહેલ છે.

અહીં સ્વના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયને નિશ્ચય કહેલ છે ને શરીર, કર્મ, નિમિત્તાદિને વ્યવહાર કહેલ છે. વસ્તુ છે તે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છે ને પોતાના સ્વભાવોથી અભિન્ન છે. પોતાના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય પોતાના કારણે સ્વયં સિદ્ધ છે. વિકારી કે અવિકારી પર્યાય સ્વયંસિદ્ધ છે. અહીં વિકારી પર્યાય સહિત દ્રવ્ય કહ્યું છે; તેને નિશ્ચય કહે છે ને જડની પર્યાયને વ્યવહાર કહે છે.

વ્યવહારનયથી કથનના ત્રણ પ્રકાર

શ્રી સમયસારની ચૌદમી ગાથામા વ્યંજનપર્યાય તથા અર્થપર્યાયને પણ વ્યવહાર કહેલ છે. તેને અહીં અભિન્ન વસ્તુમાં લીધેલ છે. એમ અપેક્ષા સમજવી જોઇએ. આત્માને જે ન ઓળખતો હોય તેને એમ જ કહ્યા કરીએ તો તે સમજે નહિ. ત્યારે તેને સમજાવવા વ્યવહારનયથી (૧) શરીરાદિપર્યાયની સાપેક્ષતાથી બતાવીએ છીએ. આ એકેંદ્રિય જીવ, આ મનુષ્ય જીવ–એમ કહે છે. પંચેન્દ્રિય જીવને દશ પ્રાણ છે એમ શરીરાદિ પરદ્રવ્યની અપેક્ષા કરી નર, નારકી, પૃથ્વીકાયાદિરૂપ જીવના ભેદ કર્યા. જડની અપેક્ષા લઈ જીવની ઓળખાણ કરાવવા શરીરને જીવ કહી દે છે. જે આત્માને સમજતો નથી, નિમિત્તના સંબંધ વિનાનો આત્મા જેણે જોયો

નથી. દસ પ્રાણના સંબંધ વિનાનો, ઇંદ્રિયના સંબંધ વિનાનો આત્મા જેણે જાણ્યો નથી, તેને શરીરાદિ સહિત જીવની ઓળખાણ કરાવે છે.

(૨) હવે અંતરના વ્યવહારથી જીવની ઓળખાણ કરાવે છે અભેદ વસ્તુમાં ભેદ ઉપજાવી, જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણ-પર્યાયરૂપ જીવના ભેદ કર્યા છે. આ જાણવાવાળો તે જીવ, દેખવાવાળો તે જીવ, વીર્યવાળો તે જીવ;—એમ ભેદથી જીવની ઓળખાણ કરાવે છે.

શ્રી સમયસારની સાતમી ગાથામાં કહ્યું છે કે પર્યાયમાં ભેદ છે, પણ વસ્તુને મુખ્ય કરાવવા. પર્યાયના ભેદને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહે છે. તેથી ભેદ અવસ્તુ છે. ભેદ પોતાની પર્યાય છે, પણ ભેદના લક્ષે રાગી જીવને રાગ થાય છે તેથી અભેદને મુખ્ય કરી ભેદને ગૌણ કરી ભેદને અવસ્તુ કહેલ છે. અહીં મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં ભેદને સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુમાં ગણેલ છે ને ભેદથી સમજાવે છે. હવે ત્રીજો બોલ બતાવે છે.

(૩) વળી રાગરહિત સ્વભાવની શ્રદ્ધા—જ્ઞાન—ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે. પંચમહાવ્રતાદિના પરિણામ મોક્ષમાર્ગ નથી. લાખો રૂપિયા દાનમાં આપે તેથી તો ધર્મ નથી પણ તેમાં જે કષાયમંદતા થાય તે પુણ્ય છે, પણ ધર્મ નથી. પૈસા પાપ નથી, પણ પૈસાને પોતાના માનવા તે પાપ છે પૈસાની જવારૂપ ક્રિયા પુણ્ય નથી પણ કષાયમંદતાના પરિણામ કરે તે પુણ્ય છે; પણ તે પુણ્યપરિણામ મોક્ષમાર્ગ નથી. વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ છે, પણ અજ્ઞાની જીવ વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ એટલાથી સમજતો નથી, તેથી તેને વ્યવહારનયથી સમજાવે છે.

ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૫૭, લીટી ૪ માં "વ્યવહારનયથી તત્ત્વશ્રદ્ધાન–જ્ઞાનપૂર્વક પરદ્રવ્યનાં નિમિત્ત મટાડવાની...." લખ્યુ છે. તેમાં "વ્યવહારનય" શબ્દ લખેલ છે તે "તત્ત્વશ્રદ્ધાન–જ્ઞાનપૂર્વક" સાથે લાગુ પડતો નથી. તત્ત્વશ્રદ્ધાન–જ્ઞાન તો નિશ્ચય છે, વ્યવહાર નથી. તત્ત્વશ્રદ્ધાન–જ્ઞાન જેને નિશ્ચય પ્રગટ થયાં છે તેને વ્યવહાર-નયથી, પરદ્રવ્યના નિમિત્ત મટવાની સાપેક્ષતા વડે, વ્રત આદિના ભેદો બતાવે છે. વીતરાગી ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે–એમ અજ્ઞાની સમજતો નથી, તેથી વ્યવહારથી સમજાવે છે. પોતામાં અશુભરાગ મટે છે ને શુભરાગ થાય છે. તે શુભરાગના વ્રત, શીલ આદિ ભેદો બતાવીને વીતરાગભાવની ઓળખાણ કરાવે છે. જેને નિશ્ચય તત્ત્વશ્રદ્ધાન–જ્ઞાન થયા છે તેને જે વીત-રાગભાવ પ્રગટે છે તે વીતરાગભાવને વ્રત, શીલ, સંયમાદિરૂપ શુભભાવના ભેદો દ્વારા સમજાવે છે, કારણ કે અજ્ઞાની "વીતરાગભાવ" એટલું માત્ર કહેતાં સમજતો નથી.

(વીર સ. ૨૪૭૯ પ્ર વૈશાખ સુદ ૪ શુક્રવાર, તા. ૧૭–૪–૫૩)

આ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક છે. મોક્ષમાર્ગ એટલે શું ? આત્માની પર્યાયમા રાગ–દ્વેષ–અજ્ઞાનભાવરૂપ વિકાર છે તે સંસાર છે, અને તે વિકારરહિત પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાનાનંદદશા પ્રગટે તેનુ નામ મોક્ષ છે, અને તે મોક્ષનું કારણ તે મોક્ષ-માર્ગ છે. શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા તે મોક્ષમાર્ગ છે. પરજીવનું જીવન કે મરણ આત્મા કરી શકતો નથી, અને દયા વગેરેનો શુભભાવ થાય તે પણ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્ર તે ત્રણે વીતરાગભાવરૂપ છે. મારો આત્મા જ્ઞાના-

નંદસ્વરૂપી છે એવી વીતરાગી શ્રદ્ધા થાય તે સમ્યગ્દર્શન છે. પરનું ભલું-બુરું હું કરી દઉં-એવી માન્યતા તે અજ્ઞાન છે. આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેને જે ઓળખતો નથી તેને વ્યવહારનયથી વ્રત વગેરેના ભેદો પાડીને સમજાવ્યું છે. વ્યવહારશ્રદ્ધા તે કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગી રત્નત્રય જ છે, પણ તેને ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે.

જીવાદિ સાતે તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન જેમ છે તેમ તેની શ્રદ્ધા કરવી. સાતે તત્ત્વોના ભાવનું યથાર્થ ભાસન થવું તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધા અને જ્ઞાનપૂર્વક વીતરાગભાવ થયો તે મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપનુ યથાર્થ ભાન થયુ હોય, ને વિકાર થાય તે મારા સ્વભાવને માટે બેકાર છે, ને જડની ક્રિયાથી તો મારી શાંતિ નથી જ;-આવી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન સહિત વીતરાગભાવ તે મોક્ષમાર્ગ છે; પણ જે જીવ એના ભાવને ઓળખતો નથી તેને વ્રતાદિ ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે, તેનું નામ વ્યવહાર છે. મોક્ષમાર્ગરૂપ વીતરાગ ભાવ તો એક જ પ્રકારનો છે, છતાં અનેક પ્રકારોથી તેનુ કથન કરવું તે વ્યવહાર છે. એનો અર્થ એમ નથી કે વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે પણ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ નથી, પણ જે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે તેનુ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે વ્યવહારથી ભેદ પાડીને કહ્યું છે.

રાગાદિ તે મોક્ષમાર્ગ નથી. પૈસા ખરચે તેથી કાંઈ ધર્મ થઈ જતો નથી, અને પૈસાથી પુણ્ય પણ નથી. પૈસા ખર્ચે તેમાં મંદકષાય હોય તો પુણ્ય છે; ધર્મ તો જુદી ચીજ છે.

મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. આત્માની પરમ આનંદ-

દશા પ્રગટે તે મોક્ષ છે. મોક્ષ આત્મામાં થાય છે. તેનો ઉપાય પણ આત્માનો વીતરાગભાવ છે; અને તે વીતરાગભાવ એક જ પ્રકારનો છે. તેને જે સમજતો નથી તેને નિમિત્તથી વ્રતાદિના અનેક ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે. પહેલાં સ્ત્રી, વેપાર વગેરેને અશુભ પરિણામનાં નિમિત્ત બનાવતો, પણ આત્માના ભાનપૂર્વક અંશે વીતરાગતા થતાં, હિંસા વગેરેના અમુક નિમિત્તો છૂટી ગયાં, ત્યાં નિમિત્ત છૂટવાની અપેક્ષાએ અહિંસા-સત્ય વગેરે ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે; પણ ત્યાં જે વ્રતનો શુભરાગ છે તે કાંઈ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી, મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. હિંસાભાવ છૂટ્યો ત્યાં હિંસાનાં નિમિત્ત પણ છૂટયાં. રાગ-દ્વેષ વખતે સ્ત્રી વગેરે નિમિત્તો હતા, વીતરાગભાવ થતા તે નિમિત્ત છૂટી ગયાં, તેથી તે નિમિત્ત છૂટવાની અપેક્ષાએ બ્રહ્મચર્યવ્રત વગેરે કહીને વીતરાગભાવ ઓળખાવ્યો છે, પણ વ્રતાદિના શુભભાવ છે તે કાંઇ વીતરાગભાવ નથી.

વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટયો છે તેના વ્રતાદિને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે.

અનાસક્તિભાવે જગતના કામ કરવા-એમ અજ્ઞાની લોકો કહે છે, પણ તે વાત મિથ્યા છે. પરનાં કામ આત્મા કરી જ શકતો નથી, છતા હું તેને કરું એમ માને છે તે જ મિથ્યાત્વ છે. જડ ઇંદ્રિયોને જીતવી એમ અજ્ઞાની માને છે, તે પણ જૂઠી વાત છે. ઇંદ્રિયો જડ છે તેને શું જીતવી ? પણ અંદર આત્માનું ભાન થતા ઇંદ્રિયો તરફનું વલણ છૂટયું ત્યાં ઇંદ્રિયોનું નિમિત્ત છૂટી ગયું, તેથી ઇંદ્રિયોને જીતી એમ કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનપૂર્વક ભૂમિકા અનુસાર વીતરાગ-

ભાવ થયો તે મોક્ષમાર્ગ છે, અને તે ભૂમિકામાં વ્રતાદિનો શુભરાગ પણ હોય છે. જ્યાં વીતરાગભાવરૂપ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો છે ત્યાં વ્રતાદિ ભેદોને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો; પણ જેને વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો જ નથી તેના એકલા રાગને ઉપચારથી પણ મોક્ષમાર્ગ નથી કહેતા. અહીં તો જેને યથાર્થ તત્ત્વનાં નિશ્ચયશ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટ્યાં છે એવા જીવની વાત છે. નિશ્ચય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વગર તો મોક્ષમાર્ગનો અંશ પણ હોય નહિ.

મુનિને ચૈતન્યની નિશ્ચયશ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક તેમાં લીનતાથી એવો વીતરાગભાવ થયો કે હિંસા-ચોરી-પરિગ્રહ વગેરેનો અશુભભાવ થતો નથી, ત્યાં તેને અહિંસાવ્રત, સત્યવ્રત વગેરેના ભેદોથી સમજાવ્યુ છે; પણ ત્યાં મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. તે વીતરાગભાવ એક જ જાતનો છે, રાગ અને નિમિત્તો છૂટવાની અપેક્ષાએ પાંચ વ્રત વગેરે ભેદોથી મોક્ષમાર્ગનુ કથન કરીને સમજાવ્યું છે. માટે યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે સમજવું જોઈએ. શરીરની ક્રિયા સરખી થાય તો ધર્મ થાય-એમ અજ્ઞાની માને છે. પણ શરીરની ક્રિયામાં કાંઈ ધર્મ નથી. મહા વીતરાગી મુનિ હોય, અને લકવા થઈ ગયો હોય, ત્યાં શરીરની ક્રિયાથી વંદનાદિ ન થાય છતાં અંતરમા સ્વભાવના અવલંબને નિશ્ચયશ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વીતરાગભાવ ટક્યો છે તે મોક્ષમાર્ગ છે. મુનિની દશા દિગંબર હોય છે, વસ્ત્રનો રાગ તેમને હોતો જ નથી. ૨૮ મૂળગુણ હોય છે; પણ ૨૮ મૂળગુણનો શુભભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી મોક્ષમાર્ગ અંતરસ્વરૂપના આશ્રયે થયેલો વીતરાગભાવ છે. પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ વખતે પાછળ તે ભૂમિકાને યોગ્ય વીતરાગભાવ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

જડ પદાર્થો જગતનાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો છે. આહાર આવવો કે છૂટવો તે ક્રિયા જડની છે; આત્માના હાથની તે ક્રિયા નથી. આત્માના ભાન વિના જડની ક્રિયાનું અભિમાન અજ્ઞાની કરે છે; તેને મોક્ષમાર્ગની ખબર નથી.

" બોલે તેના બે "

નિશ્ચયનો ઉપદેશ કરતાં વચ્ચે ભેદરૂપ વ્યવહારથી કથન આવ્યા વિના રહેતું નથી. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તો એક જ પ્રકારનો છે, પણ તેને સમજાવતાં ભેદ પાડીને સમજાવ્યું છે. " બોલે તે બે માગે "—એમ નિશ્ચયનો ઉપદેશ કરતાં વ્યવહાર વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતો નથી. આ બાબતમાં એક દષ્ટાંત આવે છે. કાકા, ભત્રીજા વચ્ચે પાંચ લાડવા હતા, ત્યા તકરાર થઈ, અને બન્નેએ નક્કી કર્યું કે " જે બોલે તે બે ખાય, ને ન બોલે તે ત્રણ." પછી કોઈ બોલે નહિ. ત્યાં માણસોએ જાણ્યું કે આ બન્ને મરી ગયા છે; તેથી તેને બાળવા માટે સ્મશાનમાં લઈ ગયા; ને બાળવાની તૈયારી કરી. ત્યા ભત્રીજાથી ન રહેવાયું ને બોલ્યો કે " ઊઠ કાકા ! ત્રણ તારા... ને બે મારા " તેમ આત્માનો ચિદાનંદ સ્વભાવ છે. તેમાં નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને એકાગ્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. વચ્ચે વિકલ્પ ઊઠયો તે રાગ છે. ઉપદેશનો વિકલ્પ ઊઠ્યો ત્યાં નિશ્ચય-શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનરૂપ બે લાડવા રહ્યા, પણ નિર્વિકલ્પ રમણતારૂપ ત્રીજો લાડવો ગુમાવ્યો—માટે કહ્યું કે " બોલે તેના બે." અને ચૈતન્યમા નિર્વિકલ્પપણે એકાગ્ર થયો ત્યાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહારથી કથન કર્યું ત્યાં તેને જ વળગી રહે ને તેનો પરમાર્થ ન સમજે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

વ્યવહારનો પહેલો પ્રકાર

(૧) નર-નારકાદિ શરીરને જીવ કહ્યો કે નરકનો જીવ, દેવનો જીવ. ત્યાં ખરેખર શરીર તે જીવ નથી, પણ શરીર-રહિત એકલા જીવને અજ્ઞાની ઓળખતો નથી; તેથી તેને સમજાવવા માટે શરીરના નિમિત્તથી કથન કરીને જીવ ઓળખાવ્યો છે. પણ ત્યાં શરીરને જ જીવ ન માની લેવો. શરીર તો જડ છે, શરીર અને જીવના સંયોગની અપેક્ષાએ કથન કર્યું કે આ એકેંદ્રિય જીવ, આ નરકનો જીવ; પણ ખરેખર ત્યાં જીવ તો તે એકેંદ્રિય વગેરે શરીરથી જુદો જ છે જેને જુદા જીવ ઉપર લક્ષ નથી તેને ઓળખાવવા માટે સંયોગ અપેક્ષાએ કથન કરીને ઓળખાવ્યુ છે; પણ કથન કર્યું તેથી કાંઈ શરીર તે જીવ થઇ જતો નથી. શરીર વગરનો એકલો આત્મા અજ્ઞાનીને કદી જોયો નથી, તેથી તેને સમજાવવા ઉપચારથી કથન કર્યું. તે વ્યવહારથી છે. કીડીના શરીર અપેક્ષાએ "કીડીનો જીવ" એમ કહેવાય, પણ તે કહેવામાત્ર છે. ખરેખર કીડીનું શરીર તે જીવ નથી, જીવ જુદો છે. જીવનુ શરીર તો જ્ઞાન છે. "જ્ઞાનવિગ્રહ" તે આત્માનું શરીર છે. ચૈતન્યચમત્કાર ભગવાન આત્મા છે, પણ મૃતક કલેવર એવા આ જડ શરીરમા તે મૂર્છાઇ ગયો છે. જીવતાં પણ શરીર તો મૃતક કલેવર જ છે. શ્રી સમયસારની ૯૬મી ગાથામાં કહે છે કે ભગવાન આત્મા તો પરમ અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનઘન છે, ને શરીર તો જડ મૃતક કલેવર છે. અજ્ઞાની ભિન્ન ચૈતન્યને ચૂકીને 'શરીર તે જ હું', શરીરની ક્રિયા મારાથી થાય છે'-એવી માન્યતાથી મૃતક કલેવરમા મૂર્છિત થયો છે. તે અજ્ઞાનીને આત્મા શરીરથી ભિન્ન ભાસતો નથી. નિશ્ચયથી

આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન છે, અને શરીરના સંયોગથી જીવનું કથન કર્યું તે વ્યવહાર છે; પણ ત્યાં ખરેખર જીવને શરીરવાળો જ માની લે તો તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અરે જીવ! શરીર તો મડદું છે, ને તું તો ચૈતન્યઘન છો, માટે "હુ શરીરને ચલાવું છું"—એવું મૃતક કલેવરનું અભિમાન છોડી દે. શરીર તો મૃતક કલેવર છે. તે તારા ધર્મનું સાધન નથી. તારો આત્મા અમૃતપિંડ વિજ્ઞાનઘન છે તે જ તારા ધર્મનું સાધન છે. શરીરને જીવ કહ્યો ત્યાં જીવ તો વિજ્ઞાનઘન છે ને શરીર જડ છે, તેનાથી જીવ જુદો છે એમ સમજવુ.

વ્યવહારનો બીજો પ્રકાર

(૨) વળી વ્યવહારનો બીજો પ્રકાર એ છે કે અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન–દર્શનાદિના ભેદો પાડીને કથન કર્યું તે વ્યવહાર છે, પણ ત્યાં ખરેખર આત્મા તો અભેદ–એક છે. જાણે તે આત્મા, શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા, આનંદ તે આત્મા—એમ જુદા જુદા ગુણના ભેદથી આત્મા ઓળખાવ્યો, પરંતુ ત્યાં આત્મા કાંઈ જુદો જુદો નથી. આત્મા તો બધા ગુણોનો અભેદ પિંડ છે. સમજાવવા માટે અનેક ભેદ પાડીને કહ્યુ, પણ નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ છે તે જ જીવવસ્તુ છે—એમ સમજવુ. વિશ્વાસ કરનાર કોણ છે? શરીર–પૈસા–સ્ત્રી વગેરેનો વિશ્વાસ કરે છે તે કોણ છે?—કે આત્મા પોતાના શ્રદ્ધાગુણથી વિશ્વાસ કરે છે. માટે શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા છે. તો હે ભાઈ! તારા શ્રદ્ધાગુણ વડે જેમ તું પરનો વિશ્વાસ કરે છે તેમ શ્રદ્ધાને અંતર્મુખ કરીને તારા આત્માની શ્રદ્ધા કર. એ પ્રમાણે સમજાવ્યુ છે. ત્યાં કાંઈ શ્રદ્ધા અને આત્મા વચ્ચે ભેદ નથી, પણ સમજાવતાં કથનમાં ભેદ આવે છે.

પહેલા તો એમ કહ્યું કે શરીરાદિ પરવસ્તુને જીવ કહેવો તે ઉપચારમાત્ર છે. ખરેખર જીવ તેવો નથી. જીવ તો શરીરથી જુદો છે. તે જ પ્રમાણે ગુણભેદથી સમજાવ્યું છે; પણ વસ્તુ તો ગુણ–પર્યાયોનો અભેદ એક પિંડ છે. માટે ભેદથી જ વસ્તુની શ્રદ્ધા ન કરવી, પણ અભેદ વસ્તુની શ્રદ્ધા કરવી. પરથી ભિન્ન અને સ્વભાવથી અભિન્ન–એ રીતે જીવની ઓળખાણ કરાવી છે. હવે વ્યવહારનો ત્રીજો પ્રકાર કહેશે. વ્રતાદિ-ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો ત્યાં ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરો મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે. તે વાત હવે કહેશે.

(વીર સં. ૨૪૭૯ પ્ર. વૈશાખ સુદ ૫ શનિવાર, તા ૧૭-૪-૫૩)

આત્માએ સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને ગ્રહ્યા અને કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્રને છોડ્યાં–એ પણ ઉપચારથી છે, કેમ કે આત્માની ઓળખાણ થતા વીતરાગી દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની ભક્તિનો શુભરાગ આવ્યો ને કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્રના સેવનનો મિથ્યાભાવ છૂટી ગયો, ત્યા કુદેવાદિ નિમિત્ત પણ છૂટી ગયા. આત્માએ તેને છોડ્યા એમ કહેવું તે વ્યવહારમાત્ર છે. પરને કોણ છોડે અને ગ્રહે ?

સ્વરૂપમા લીન થયો અને સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રનુ લક્ષ પણ છૂટી ગયું. ત્યાં નિમિત્તનું લક્ષ છૂટવાની અપેક્ષાએ દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને પણ છોડ્યા એમ કહેવાય છે પરદ્રવ્યનુ નિમિત્ત મટવાની અપેક્ષાએ કથન કર્યું છે કે હિંસા છોડી ને પરજીવની અહિંસા ગ્રહણ કરી; અસત્ય છોડ્યુ ને સત્ય ગ્રહણ કર્યું; ચોરી છોડી ને અચૌર્ય ગ્રહણ કર્યું, પરિગ્રહ છોડ્યો ને દિગંબરદશા ગ્રહણ કરી; અબ્રહ્મ છોડ્યુ ને બ્રહ્મચર્ય ગ્રહણ કર્યું, પણ ત્યા એમ સમજવું કે સ્વભાવના અવલંબને આત્માને

વીતરાગભાવ થતાં તે તે પ્રકારનો રાગ છૂટી ગયો. ખરેખર રાગને છોડવો તે પણ વ્યવહારથી છે, કેમ કે જે રાગ થયો તેને તે સમયે છોડવો શું ? અને બીજા સમયે તો તે રાગનો વ્યય થઈ જ જાય છે. માટે ખરેખર રાગનું પણ ગ્રહણ–ત્યાગ નથી, પણ સ્વભાવમાં એકતા વડે વીતરાગભાવ પ્રગટ થયે ત્યાં રાગને છોડયો એમ કહેવાય છે. અને રાગ છૂટતા હિંસાદિ નિમિત્તોને છોડયાં એમ પણ ઉપચારથી કહેવાય છે પંચમહાવ્રતાદિનો શુભભાવ થતા હિંસાદિ તરફનો અશુભભાવ છૂટયો, પણ ત્યા તે શુભરાગરૂપ સંયમાદિક કે વ્રત તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. છ કાયની દયાનો ભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે. તે વીતરાગભાવમાં સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર સમાઈ જાય છે.

વ્યવહારનો ત્રીજો પ્રકાર

પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટવાની અપેક્ષાએ વ્રત–તપ વગેરેને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ત્યાં તેને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવો, પણ તે તો વ્યવહારમાત્ર કથન છે. કેમ કે જો પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણ–ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરનો કર્તા–હર્તા થાય, પણ એમ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. કોઈ દ્રવ્યની ક્રિયા બીજા દ્રવ્યને આધીન નથી. શરીરને હું ચલાવું એમ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શરીરની આંગળી ચાલે કે ભાષા બોલાય તે જીવની ક્રિયા નથી, જીવે તે ક્રિયા કરી નથી; છતાં મારાથી તે ક્રિયા થઈ એમ જે માને તે જૈન નથી. તેને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. આંગળીની ક્રિયા આત્માને આધીન નથી, માથાના વાળનો લોચ થાય ત્યાં આંગળીને આધીન તે ક્રિયા નથી; તેમ જ આંગળીની ક્રિયા આત્માને આધીન નથી.

કોઈ દ્રવ્યની ક્રિયા કોઈ બીજા દ્રવ્યને આધીન નથી. બહારનો ત્યાગ તે તો મોક્ષમાર્ગ નથી અને અંદર વ્રતાદિનો શુભરાગ તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી. મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ છે. સ્વભાવ તરફ ઝૂકયો ત્યાં રાગ છૂટ્યો ને વીતરાગ થયો. તેથી સ્વભાવ તરફ ઝૂકયો તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. પહેલાં કોઈ આત્માએ પરદ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું ન હતું અને વીતરાગ થતાં કોઈ આત્માએ પરદ્રવ્યને છોડયું નથી. પરદ્રવ્ય તો ત્રણે કાળે આત્માથી છૂટાં જ છે.

અજ્ઞાનીને સાચી સમજણ કઠણ લાગે છે ને મુનિપણું સહેલું લાગે છે; પણ અરે ભાઈ! આત્માના જ્ઞાન વગર મુનિપણું હોય જ ક્યાંથી? સમ્યગ્દર્શન વગર અનંત વાર મુનિવ્રત ધારીને સ્વર્ગમાં ગયો પણ અંદરમાં યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ શું છે તે ન સમજ્યો.

વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચાર છે

આત્મામાં જે અશુદ્ધતા છે તેને મટાડવાનો ઉપાય બાહ્ય-ક્રિયા છે, તથા શુદ્ધપર્યાયની ઉત્પત્તિનું કારણ દેવ-ગુરુ વગેરે નિમિત્તો છે,—એ રીતે અજ્ઞાની જીવ અશુદ્ધતા અને શુદ્ધતા બંને પર્યાય પરથી માને છે શુદ્ધતાનો ઉત્પાદ પણ પરથી માન્યો ને અશુદ્ધતાનો નાશ પણ પરથી માન્યો, એટલે આત્મા તો ઉત્પાદ-વ્યય વગરનો જ એકલો ધ્રુવ રહી ગયો; પણ એ શ્રદ્ધા જ મિથ્યા છે ચિદાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જ સમ્યગ્દર્શનનો ઉત્પાદ અને મિથ્યાત્વનો નાશ થઈ જાય છે એ જ શુદ્ધતા પ્રગટવાની અને અશુદ્ધતાના નાશની ક્રિયા છે બહારની ક્રિયાથી અશુદ્ધતા નથી મટતી, ને શુભરાગ તે પણ અશુદ્ધતા મટવાનું કારણ નથી. શુભરાગ

પણ પુણ્યબંધનું કારણ છે. તે ભાવથી આત્મા બંધાય છે, અજ્ઞાની તેને મોક્ષનું કારણ માને છે. શુભરાગથી અમને પુણ્ય તો બંધાશે ને ? એમ જેને પુણ્યબંધની હોંશ છે, તેને અબંધ આત્મસ્વભાવનો અનાદર છે. નિશ્ચયથી આત્માનો વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે, અને વ્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે તો ઉપચાર જ છે. વીતરાગભાવને તથા વ્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્યકારણપણું છે. વીતરાગભાવ વર્તતો હોય, પ્રમાદભાવ ન હોય, ને કદાચિત્ શરીરના નિમિત્તે કોઈ જીવની હિંસા થઈ જાય ત્યાં કારણકાર્યપણું નથી. માટે વીતરાગભાવ અને બાહ્ય વ્રતાદિકોને કદાચિત્ સંબંધ કહ્યો છે. મુનિ છઠ્ઠા ગુણસ્થાને હોય ને કોઈ આવીને મુનિને ઉપાડીને પાણીમા બોળી દે, ત્યાં શરીરના નિમિત્તે પાણીના જીવોની હિંસા થાય, પણ મુનિ તેના નિમિત્ત નથી મુનિ તો ધ્યાનની શ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે. વળી વીતરાગભાવમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં વ્રતાદિકનો શુભવિકલ્પ પણ નથી. જ્ઞાનીને પૂજા-ભક્તિનો ભાવ આવે, પગે ઘુઘરા બાંધી તાંડવ નૃત્ય કરે, પણ સમજે છે કે આ ભક્તિનો ભાવ આવ્યો છે તે મારા કારણે છે. નાચવામાં શરીરની ક્રિયા જડની છે, તેમાં મારો મોક્ષમાર્ગ નથી. મારો મોક્ષમાર્ગ તો મારા સ્વભાવના અવલંબને જ છે ઋષભદેવ ભગવાનની પાસે ઇંદ્રે નીલાંજના દેવીને નચાવી, ને નાચતાં નાચતા તેનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું. ત્યાં ભગવાન વૈરાગ્ય પામ્યા, પણ તે પોતાના કારણે વૈરાગ્ય પામ્યા છે. નિમિત્તના કારણે વૈરાગ્ય પામ્યા હોય તો જોનાર બધા કેમ ન પામ્યા ? વળી હનુમાનજી જંગલમા તારો ખરતો જોઈને વૈરાગ્ય પામ્યા. ત્યાં તારો ખર્યો તે તો નિમિત્તમાત્ર છે. પરમેશ્વર પોતે પોતામાં તેવો વીતરાગભાવ પ્રગટ કર્યો ત્યારે

બહારની ચીજને નિમિત્તથી કારણ કહ્યું. એ જ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગમાં વ્રતાદિને કારણ કહેવું તે પણ નિમિત્તથી જ છે. તે નિયમરૂપ નથી, પણ કયારેક વ્રતાદિને અને મોક્ષમાર્ગને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું હોય છે. વળી વ્રતાદિક પણ નિયમથી નિમિત્ત નથી, કેમ કે અંતરંગ વીતરાગી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરે તો જ તેને નિમિત્તપણાનો આરોપ આવે છે.

અજ્ઞાની જીવ આત્માના ભાન વિના વ્રતાદિના શુભરાગમાં પ્રવર્તતો હોય ને બાહ્ય વ્રતાદિની ક્રિયા તેને હોય, પરંતુ તે કાંઈ તેને મોક્ષમાર્ગનુ કારણ થતું નથી; કેમ કે જ્યાં મોક્ષમાર્ગ હોય ત્યાં વ્રતાદિ હોય, તેને નિમિત્ત–વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ખરેખર તો કથનમાત્ર છે.

ત્રણે પ્રકારના વ્યવહાર

(૧) નર–નારકાદિ શરીરને જીવ કહેવો તે સંયોગનુ કથન છે.

(૨) વસ્તુ અભેદ છે તેમા જ્ઞાન–દર્શન વગેરે જુદા-જુદા ગુણોથી, ભેદ પાડીને કથન કરવુ તે પણ ઉપચારથી કથન છે. વસ્તુ તો એક જ છે.

(૩) વીતરાગભાવ મોક્ષમાર્ગ છે. તેને બદલે વ્રતાદિક શુભરાગને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે પણ ઉપચારથી કથનમાત્ર છે

આ પ્રમાણે વ્યવહારકથનના ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં. તે પ્રમાણે બધામા સમજી લેવુ. "धर्मास्तिकायाभावात्" – અલોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય નહિ હોવાથી સિદ્ધના જીવો આગળ જતા નથી એ કથન પણ ઉપચારમાત્ર છે, ખરેખર

તો સિદ્ધભગવાનની ક્રિયાવતી શક્તિના પર્યાયની જ તેટલી યોગ્યતા છે.

ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થયું. અહો! ધન્ય ગુરુ! તારા ચરણકમળના પ્રતાપે હું ભવસાગર તરી ગયો.—એમ મોટા-મોટા મુનિઓ પણ વિનયથી કહે છે; પણ ત્યાં તે ઉપચાર-કથન છે. પોતે પોતાથી તર્યો ત્યારે વિનયથી ગુરુને કહે છે કે—"હે નાથ! આપે તાર્યો, આપના પ્રતાપથી હું સંસારસાગરના પારને પામ્યો." આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જ્યાં-જ્યાં વ્યવહારકથન આવે ત્યાં-ત્યાં યથાર્થ વસ્તુને સમજીને તેનું શ્રદ્ધાન કરવું, પણ વ્યવહારના કથનને જ સત્ય ન માની લેવું, કેમ કે વ્યવહારનય પરદ્રવ્યના સંયોગ અને નિમિત્ત આદિની અપેક્ષાએ વર્ણન કરે છે; માટે આવા વ્યવહારનયને અંગીકાર ન કરવો.

વ્યવહારનય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન સાધે છે? એ વાત હવે કહેશે.

(પ્ર. વૈશાખ સુદ ૬ રવિવાર, તા ૧૯-૪-૫૩)

નિશ્ચય અને વ્યવહારના વર્ણનનો અધિકાર ચાલે છે. વ્યવહારનય છે તે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નથી બતાવતો પણ ઉપચારથી અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. અજ્ઞાની જીવ અનાદિથી વ્યવહારને જ યથાર્થ માને છે. વ્રતાદિના શુભરાગને ધર્મ માને છે તે મિથ્યા છે. વ્યવહારનય પરને ઉપદેશવામાં જ કાર્ય-કારી છે કે પોતાનું કાંઈ પ્રયોજન સાધે છે?—એમ પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર કહે છે—પરને ઉપદેશ દેવામા વ્યવહારનય આવે છે તે વાત તો કરી; હવે પોતાને માટેની વાત છે ચૈતન્યવસ્તુ દેહાદિથી ભિન્ન છે, ને પોતાના ગુણોથી અભેદ છે, પણ દેહના

સંયોગથી એકેન્દ્રિયજીવ, પચેન્દ્રિયજીવ વગેરે કહીને વ્યવહારથી ઓળખાવ્યો છે. જીવ ચૈતન્યસ્વરૂપ, દેહથી ભિન્ન છે,—એમ કહેતા કોઈ અજ્ઞાની જીવ એવું સમજી જાય કે એવા તો સિદ્ધભગવાન જ છે. માટે તેજ જીવ છે ને હુ તો શરીરવાળો જ છું, તો તે પરમાર્થને સમજતો નથી. વ્યવહાર કહીને પણ જીવનું લક્ષ કરાવવુ હતું; માટે વ્યવહારકથન પ્રમાણે જ વસ્તુસ્વરૂપ ન સમજી લેવુ.

હવે પોતામા પણ જ્યા સુધી પોતે પરમાર્થ વસ્તુને ન સમજે ત્યાં સુધી 'હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છુ' એમ વ્યવહાર-માર્ગ દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય કરવો. વ્યવહારમાર્ગ એટલે શું? બહારના ક્રિયાકાંડની વાત નથી, પણ અંદર 'હું જ્ઞાન છું' ઇત્યાદિ ભેદોનો વિકલ્પ ઊઠે છે તેને વ્યવહારમાર્ગ કહ્યો છે. અભેદ વસ્તુનો અનુભવ નથી એટલે ભેદનો વિકલ્પ આવે છે, પણ અભેદનો નિર્ણય કરવા માગે છે માટે તે ભેદના વિચારને વ્યવહાર કહ્યો છે 'મનુષ્યજીવ' એમ પહેલા વિચારીને, પછી દેહથી ભિન્ન જ્ઞાનસ્વરૂપ છું—એમ જીવને લક્ષમા લે ત્યા ગુણગુણીના ભેદથી જીવને લક્ષમા લેવો તે વ્યવહારમાર્ગ કહેવાય. આ રીતે ભેદનુ પણ લક્ષ છોડી અભેદ જીવનો નિર્ણય કરવો તે ખરો સમ્યગ્દર્શન પામવાની ક્રિયા છે. યથાર્થ સ્વરૂપ શુ છે? ને ઉપચાર શુ છે? તેનો પહેલા નિર્ણય કરવો. વીતરાગભાવ તે ખરો મોક્ષમાર્ગ છે, ને બહારમા વ્રત-તપ વગેરે ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે ઉપચારમાત્ર છે. તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી.

(૧) મનુષ્યજીવ, દેવજીવ વગેરેને જીવ કહ્યો ત્યા એમ

નિર્ણય કરવો કે મનુષ્ય, દેવ વગેરેના જે શરીર છે તે જીવ નથી. જીવ તો તેનાથી જુદો ચૈતન્યમય છે.

(૨) ગુણ–ગુણી ભેદથી કથન કર્યું કે જ્ઞાન તે જીવ, દર્શન તે જીવ; ત્યા એવો નિર્ણય કરવો કે જીવ વસ્તુ તો અનતગુણથી અભેદ છે.

(૩) વ્રતાદિ ભેદોને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, ત્યા એવો નિર્ણય કરવો કે વ્રતાદિનો રાગ કે બાહ્યક્રિયા તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરેખર મોક્ષમાર્ગ તો વીતરાગભાવ જ છે.

વ્યવહારનય કાર્યકારીનો અર્થ !!

એ પ્રમાણે દરેક ઠેકાણે વ્યવહારકથન હોય તેમા પરમાર્થનો નિર્ણય કરવો પણ વ્યવહારકથનને જ ન વળગી રહેવું. પરમાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે જ પ્રયોજન છે અને વ્યવહારનયનુ કથન તેમા નિમિત્ત છે; તે નિમિત્તપણાની અપેક્ષાએ વ્યવહારને કાર્યકારી કહ્યો છે; પણ જે પરમાર્થનો નિર્ણય કરે તેને વ્યવહાર નિમિત્ત કહેવાય છે અનાદિથી પરમાર્થ તત્ત્વ સમજ્યો નથી તેથી તેનો નિર્ણય કરવામા વચ્ચે ભેદનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી; પણ તે વ્યવહારને ઉપચાર માત્ર માનીને પરમાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરે તો તેને વ્યવહાર કાર્યકારી એટલે કે નિમિત્ત કહેવાય; પણ નિશ્ચયની માફક વ્યવહારકથનને પણ સત્યભૂત માની લે અને તેવુ જ શ્રદ્ધાન કરી લે તો તેને તો ઊલટો વ્યવહારનય અકાર્યકારી થઈ જાય. "મનુષ્યનો જીવ" એમ કહેતાં જીવને તો ન સમજે અને મનુષ્યશરીરને જ જીવ માની લે તો તેને મિથ્યાશ્રદ્ધા જ દૃઢ થાય છે તે જ પ્રમાણે

ભગવાને શુભરાગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો ત્યાં તે રાગને જ ખરેખર મોક્ષમાર્ગ માની લે અને વીતરાગભાવરૂપ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગને ન ઓળખે તો તેને મિથ્યાશ્રદ્ધા જ થાય છે તેથી તેને વ્યવહારનય અકાર્યકારી થયો. તથા ગુણ-ગુણીના ભેદથી કથન કરીને સમજાવ્યુ ત્યાં તે ભેદના લક્ષમાં જ રોકાઈ જાય ને અભેદનુ લક્ષ ન કરે તો તેને પણ વ્યવ-હારનય કાર્યકારી ન થયો. માટે જે નિશ્ચયનુ અવલંબન લઈને જીવનું પરમાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તેને જ ભેદકથન—વ્યવહાર કહેવાય છે. પરમાર્થ ન સમજે તો તેને વ્યવહાર પણ નથી, કેમ કે એવો વ્યવહાર તો અનાદિથી કર્યો છે. જે જીવ પરમાર્થને સમજતો નથી અને વ્યવહારને જ સત્યભૂત માની લે છે તેને તો વ્યવહાર કાંઈ કાર્યકારી નથી.

જે કેવળ વ્યવહારને જ સમજે છે તે ઉપદેશને લાયક નથી

'પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય'મા કહે છે કેઃ—

अबुद्धस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थं ।
व्यवहारमेव केवलमवैति यस्तस्य देशना नास्ति ॥ ६ ॥
माणवक एव सिंहो यथा भवत्यनवगीत सिंहस्य ।
व्यवहार एव हि तथा निश्चयतां यात्यनिश्चयज्ञस्य ॥ ७ ॥

અર્થ—મુનિરાજ અજ્ઞાનીને સમજાવવા અર્થે, અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેને ઉપદેશે છે. પરંતુ જે કેવળ વ્યવહારને જ જાણે છે તેને તો ઉપદેશ આપવો જ યોગ્ય નથી; વળી જેમ કોઈ સાચા સિંહને ન જાણતો હોય તેને તો બિલાડું જ સિંહ

છે; તેમ જે નિશ્ચયને ન જાણતો હોય તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

જુઓ, ખરેખર તો દ્રવ્યના આશ્રયે જ નિર્ણય થાય છે. વ્યવહાર દ્વારા કાંઇ પરમાર્થનો નિર્ણય થતો નથી; પણ નિર્ણય કરનારને તેવું નિમિત્ત હોય છે, અને ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી તેથી વ્યવહાર દ્વારા નિર્ણય કરવો એમ ઉપચારથી કહ્યું છે. પરંતુ જે વ્યવહારને જ વળગી રહે તેને તો ઉપદેશ આપવો જ યોગ્ય નથી. જેમ વચનગુપ્તિનો ઉપદેશ ચાલતો હોય કે "વચનગુપ્તિ રાખવી;" ત્યાં કોઈ જીવ સામે એમ કહે કે જો વચનગુપ્તિ રાખવાનું કહો છો તો તમે કેમ વચન બોલો છો? તો એમ કહેનાર જીવ સ્વચ્છંદી છે, તેને વ્યવહારની ખબર નથી, ને પરમાર્થની પણ ખબર નથી. તે જીવ ઉપદેશને લાયક નથી. તેમ ઉપદેશમાં પરમાર્થ સમજાવતા વચ્ચે વ્યવહારકથન આવી જાય છે, ત્યાં જે જીવ વ્યવહારને જ સત્યભૂત માનીને તેની શ્રદ્ધા કરે છે, ને પરમાર્થને સમજતો નથી, તે જીવ ઉપદેશને લાયક નથી

પહેલો વ્યવહાર—એમ માને તે જીવ ઉપદેશને પણ લાયક નથી. અરે ભાઈ! પરમાર્થ બતાવવા અમે વ્યવહારથી કથન કર્યું હતું. તેને બદલે કેવળ વ્યવહારના અવલંબનથી જ જે લાભ માની લે છે તે જીવ પરમાર્થ સમજવાને તો લાયક નથી પણ ઉપદેશને માટે પણ લાયક નથી અહો! મુનિ કહે છે કે અમારે ઉપદેશમાં જે પરમાર્થ વસ્તુ સમજાવવી હતી તે તો સમજ્યો નહિ અને અનાદિની વ્યવહારદૃષ્ટિ છોડી નહિ; તો તે જીવે અમારો ઉપદેશ સાંભળ્યો જ નથી. ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવે ત્યાં કહે કે "જુઓ, અમારો વ્યવહાર આવ્યો

કે નહિ!" એમ કરીને વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ભગવાનના અભિપ્રાયમાં ને તેના અભિપ્રાયમાં કાંઈ ફેર નથી. કેમ કે શ્રી સમયસારમાં કહ્યું છે કે:—
"અભવ્યને વ્યવહારના પક્ષનો સૂક્ષ્મ આશય રહી જાય છે." પરમાર્થની દૃષ્ટિ કરતો નથી ને વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને છે તે જીવ ઉપદેશને લાયક નથી. ઉપદેશ આપીને અમારે તો અભેદની દૃષ્ટિ કરાવવી છે, કાંઈ ભેદનું અવલંબન નથી કરાવવું, પણ ઉપદેશમાં વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી; કેમ કે :—

"उपादानविधि निर्वचन है निमित्त उपदेश."

એ જ પ્રમાણે

"निश्चयविधि निर्वचन है व्यवहार उपदेश."

"ઉપદેશથી લાભ નથી"—એમ કહે, ત્યાં અજ્ઞાની કહે કે "જો ઉપદેશથી અમને લાભ ન થતો હોય તો આપ ઉપદેશ કેમ આપો છો?" તો જ્ઞાની કહે છે કે અરે મૂઢ! તારે માટે અમારો ઉપદેશ નથી. અમારા ઉપદેશનું રહસ્ય તું સમજ્યો નથી.

દિગમ્બરનો સિદ્ધાંત છે કે પરમાર્થ વગર વ્યવહાર હોય જ નહિ. પરમાર્થના આશ્રયે જ મોક્ષમાર્ગ છે, ને પરમાર્થ થયો ત્યારે રાગને વ્યવહાર કહેવાય છે. વ્યવહારના આશ્રયથી જે લાભ માને તે જીવ દેશનાને પાત્ર નથી. અંતરમા જ્ઞાનવસ્તુ છે તેને પકડી ત્યારે રાગમાં વ્યવહારનો આરોપ આવ્યો. અંતરમાં પરમાર્થ વસ્તુને પકડ્યા વગર વ્યવહાર કોનો? સિંહને ઓળખવા માટે કહે કે "જો, આ બિલાડી જેવો સિંહ હોય." ત્યાં બિલાડીને જ સિંહ માની

લે તે સાચા સિંહને જાણતો નથી તેમ જે પરમાર્થને તો જાણતો નથી અને વ્યવહારથી પરમાર્થ સમજાવવા ઉપદેશ કર્યો, ત્યાં વ્યવહારને જ પરમાર્થ માનીને શ્રદ્ધા કરે છે તે જીવ પરમાર્થને સમજતો નથી. વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે તેને જ જે સત્યાર્થ માને તેને તો અસત્યાર્થ જ સત્યાર્થપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે તે જીવ અસત્ય શ્રદ્ધાન કરે છે.

વ્યવહારને અસત્ય કહ્યો તેથી કોઈ અજ્ઞાની જીવ એમ કહે કે વ્યવહાર અસત્ય છે તો અમે વ્રત-તપ છોડી દઈશું! તો તેનુ સમાધાન શું છે? તે હવે કહેશે.

(પ્ર વૈશાખ સુદ ૭ સોમવાર, તા. ૨૦-૪-૫૩)

વ્યવહારને હેય કહ્યો ત્યા કોઈ નિર્વિચાર અજ્ઞાની એવો પ્રશ્ન કરે છે કે:—તમે વ્યવહારને તો અસત્ય અને હેય કહો છો, તો અમે વ્રત-તપ-સંયમ વગેરે વ્યવહાર-કર્મ શા માટે કરીએ? તે સર્વને છોડી દઈશું।

વ્રતાદિક વ્યવહાર નથી, પણ વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે.

ઉત્તર:—અરે ભાઈ! અમે વ્રતાદિને ક્યાં વ્યવહાર કહ્યો છે? વ્રતાદિ તો કાંઈ વ્યવહાર નથી, પણ તે વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે, માટે તેની શ્રદ્ધા છોડ. વ્રતાદિને વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે પણ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી—એવી શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ વ્યવહારનું હેયપણું છે. માટે તું વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ માનવાનું છોડી દે; પણ તે વ્રતાદિને છોડીને જો અશુભભાવ કરીશ તો પાપ થશે, ને ઊલટો નરકાદિમાં જઈશ. વ્રતપર્યાય પોતે કાંઈ

વ્યવહાર નથી પણ તે ઉપયોગમાં મોક્ષમાર્ગનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર છે; માટે તેને મોક્ષમાર્ગ માનવાની શ્રદ્ધા છોડ. મોક્ષમાર્ગમા વચ્ચે ભગવાનની ભક્તિ, નિઃશંકતા વગેરે આઠ આચાર, વ્રત–તપ વગેરે શુભભાવ આવે છે, તે નીચલી ભૂમિકામાં છૂટશે નહિ, શુદ્ધોપયોગ થાય ત્યારે જ તે શુભરાગ છૂટે; માટે તે પરિણતિ હોય ત્યાં સુધી તેને નિશ્ચયથી પોતાની જાણ; પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન જાણ વ્યવહાર છોડવો એટલે શું ? કે વ્રત વગેરેના રાગાદિને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો. વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે; અને તે વ્રતાદિને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો પણ વ્રતને વ્રત તરીકે જ જાણવાં તે નિશ્ચય છે. તે આત્માની જ અશુદ્ધપરિણતિ છે. અહીં તો નિશ્ચય–વ્યવહારની એવી શૈલી છે કે પોતાના ભાવને પોતાનો કહેવો તે નિશ્ચય છે, ને પોતાના ભાવને બીજાનો કહેવો તે વ્યવહાર છે. વ્રતાદિનો રાગભાવ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગનો ભાવ નથી પણ બંધમાર્ગનો ભાવ છે; છતાં તે ભાવને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે વ્યવહાર છે. તે માન્યતા છોડીને યથાર્થ વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગને ઓળખ. જ્યા સ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગી મોક્ષ-માર્ગ પ્રગટ્યો છે ત્યાં વ્રતાદિને બાહ્ય સહકારી જાણીને તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. મોક્ષમાર્ગમા વચ્ચે તે હોય છે. અંતરમા નિશ્ચય શ્રદ્ધા–જ્ઞાન–ચારિત્ર સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે પ્રગટ્યાં તે જ નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગ છે, ને તેની સાથે વ્રત–તપ–ત્યાગ વગેરે તો પરદ્રવ્યાશ્રિત છે. વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ તો પરદ્રવ્યાશ્રિત છે. સાચો મોક્ષમાર્ગ વીતરાગભાવ છે તે સ્વ-દ્રવ્યાશ્રિત છે તેથી સ્વદ્રવ્યાશ્રિતભાવને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે નિશ્ચય છે ને વ્રતાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે તેને મોક્ષમાર્ગ કહેવો તે વ્યવહાર છે એટલે કે તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી. ખરેખર

મોક્ષમાર્ગ તો બીજો છે—આમ સમજવું તેનું નામ વ્યવહારનું હેયપણું છે. નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગની સાથે નિમિત્ત તરીકે વ્રતાદિ કેવાં હોય તે જાણવાની ના નથી, પણ તેને જ મોક્ષમાર્ગ માનવાનુ છોડી દે.

સમ્યગ્દર્શન થયા પછી વ્રતાદિ શુભભાવને મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર આવે છે, અશુભને નહિ

વ્રતાદિના પરિણામ તો વચ્ચે આવ્યા વિના રહેશે નહિ. વીતરાગતા થયા વગર શુભરાગ છૂટે નહિ. શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યાં શુભ કે અશુભ ઉપયોગ હોય. માટે શુભપરિણામ હોય તે જુદી વાત છે, પણ તે શુભને મોક્ષમાર્ગ માનવો તે મિથ્યા છે. શુભને મોક્ષમાર્ગ માનવાનું છોડી દે. વ્યવહારને હેય કરવો તેનો આ અર્થ છે. નિશ્ચયસ્વભાવમાં દૃષ્ટિ રાખ અને વચ્ચે વ્રત–તપના પરિણામ આવે તેને પણ તારા જ પરિણામ જાણ પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન માન. વ્યવહાર અને રાગ વચ્ચે આવે તે જુદી વાત છે; પણ તેને જ મોક્ષમાર્ગ માની લે તો તેને મિથ્યાત્વ છે. તેના શુભમાં તો મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર પણ નથી. ઉપચાર તો ત્યારે કહેવાય કે ખરેખર તે મોક્ષમાર્ગ નથી—એવું સમજે અને વીતરાગભાવરૂપ સાચા મોક્ષમાર્ગને જાણે. વ્રતાદિનો શુભરાગ તે ખરેખર મોક્ષમાર્ગ નથી—એવી ધર્મીને માન્યતા થઈ હોવા છતાં જ્યા સુધી શુદ્ધોપયોગ નથી થયો ત્યાં સુધી ભક્તિ-પૂજા-વ્રતાદિના શુભભાવ આવે છે. જો શુભપરિણામ પણ છોડી દે ને અશુભપરિણામમાં વર્તે તો તો ત્યા મોક્ષમાર્ગનુ નિમિત્ત પણ નથી. જો અશુભને મોક્ષમાર્ગનુ નિમિત્ત માને તો ત્યાં નિશ્ચયની દૃષ્ટિ પણ નહિ રહે એટલે ત્યાં મોક્ષમાર્ગનો આરોપ પણ નથી. મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત શુભને

કહેવાય પણ અશુભને ન કહેવાય. જ્યાં દૃષ્ટિ જ્ઞાયકતત્ત્વ ઉપર હોય ત્યાં શુભમાં મોક્ષમાર્ગનો આરોપ આવે, પણ જ્યાં દૃષ્ટિ જ ખોટી છે એટલે યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ્યો જ નથી, ત્યાં તો શુભમાં મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર પણ આવતો નથી તથા શુભ છોડીને અશુભ કરે તો તે અશુભમાં તો મોક્ષમાર્ગના નિમિત્તનો ઉપચાર પણ સંભવતો નથી. શુદ્ધઉપયોગ થયો નથી ને શુભને છોડશે તો અશુભ થઈને નરકાદિમાં જશે. જુઓ, આ મિથ્યાદૃષ્ટિની વાત છે તેથી નરકની વાત લીધી. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ વિષય-કષાયના કોઈ અશુભભાવો આવી જાય છે પણ તેને તે નરકાદિનું કારણ થતા નથી. તેમ જ તે અશુભ કાંઈ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત નથી. મોક્ષમાર્ગનો ઉપચાર વ્રતાદિ શુભમાં આવે પણ હિંસાદિના અશુભ પરિણામોમાં તો તેવો ઉપચાર પણ હોતો નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભ છોડીને અશુભમાં વર્તશે તો પાપ બાંધી નરકમા જશે. ધર્મીને અશુભ આવે પણ તેને અશુભ વખતે નરકાદિના આયુનો બંધ થતો નથી, પરંતુ હજી જેને ધર્મની દૃષ્ટિ પણ નથી ને શુભરાગને વ્યવહાર કહીને છોડે છે તો તેને તો મોક્ષમાર્ગની કે તેના ઉપચારની પણ દૃષ્ટિ ન રહી. તેને તો દૃષ્ટિ જ જૂઠી છે. માટે શુભ છોડીને અશુભમા પ્રવર્તવું તે તો નિર્વિચારીપણું છે. હા, જો સમ્યગ્દર્શન પછી વ્રતાદિક શુભભાવ છોડીને કેવળ વીતરાગ ઉદાસીનભાવરૂપ રહેવાનુ બને તો તેમ કર, પણ તે તો શુદ્ધોપયોગ વગર બને નહિ, ને નીચલી દશામા ચોથા–પાચમા–છઠ્ઠા ગુણસ્થાને શુદ્ધોપયોગ રહેતો નથી. તેથી ત્યાં શુભરાગ આવે છે, અને વ્રતાદિકનો ભાવ આવે છે, પણ તેને મોક્ષમાર્ગ ન માનવો નીચલી દશામાં શુભને છોડીને અશુભમાં વર્તે તો તો તે સ્વચ્છંદી થશે. માટે શ્રદ્ધામાં તો

નિશ્ચયને તથા પ્રવૃત્તિમા વ્યવહારને ઉપાદેય માનવો તે માન્યતા પણ મિથ્યાભાવ જ છે; પણ નિશ્ચયને તો યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને અંગીકાર કરવો, ને વ્યવહારને તો આરોપ જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું.—આ રીતે બંને નયો સમજવા

હવે તે જીવ બને નયોનો અગીકાર કરવા અર્થે કોઈ વેળા પોતાને શુદ્ધ સિદ્ધસમાન, રાગાદિરહિત અને કેવળ-જ્ઞાનાદિ સહિત આત્મા અનુભવે છે. તથા ધ્યાનમુદ્રા ધારણ કરી એવા વિચારોમાં લાગે છે. પોતે એવો નથી છતા ભ્રમથી, નિશ્ચયથી 'હુ આવો જ છું,' એમ માની સંતુષ્ટ થાય છે, તથા કોઈ વેળા વચન દ્વારા નિરૂપણ પણ એવું જ કરે છે, પણ પ્રત્યક્ષ પોતે જેવો નથી તેવો પોતાને માનવો ત્યાં નિશ્ચયનામ કેવી રીતે પામે? કારણ કે વસ્તુને યથાવત્ પ્રરૂપણ કરે તેનું નામ નિશ્ચય છે. તેથી જેમ કેવળ નિશ્ચયાભાસવાળા જીવનું યથાર્થપણું પહેલા કહ્યું હતું, તેમ જ આને પણ જાણવું.

દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સિદ્ધસમાન કહ્યો છે. પરંતુ પર્યાયમાં પણ પોતાને સિદ્ધ જેવો માનીને અજ્ઞાની સંતુષ્ટ થાય છે. પર્યાયમા રાગ અને અલ્પજ્ઞતા હોવા છતાં પોતાને વીતરાગી, કેવળજ્ઞાન સહિત, સિદ્ધ જેવો માને છે, પણ પર્યાયમાં સિદ્ધપણુ તો નથી, છતા અજ્ઞાની સિદ્ધપણું માને છે અને તેને નિશ્ચય માને છે, પણ તે નિશ્ચય નથી તે તો મિથ્યા-શ્રદ્ધા છે. પર્યાયમાં જેમ છે તેમ જાણવું જોઈએ.

અથવા તે એમ માને છે કે—"આ નયથી આત્મા આવો છે તથા આ નયથી આનો છે," પણ આત્મા તો જેવો છે તેવો જ છે. ત્યાં નય વડે નિરૂપણ કરવાનો જે અભિપ્રાય

છે તેને આ ઓળખાણ નથી; કેમ કે આત્મા નિશ્ચયનયથી તો સિદ્ધસમાન, કેવળજ્ઞાનાદિ સહિત, દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ રહિત છે. તથા વ્યવહારનયથી સંસારી, મતિજ્ઞાનાદિ સહિત, દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મ સહિત છે. એમ તે માને છે. હવે એક આત્માને એવાં બે સ્વરૂપ તો હોય નહિ. કારણ કે-જે ભાવનું સહિતપણું માનવું તે જ ભાવનું રહિતપણું એક વસ્તુમાં કેવી રીતે સંભવે? માટે એમ માનવું ભ્રમ છે

એક જ પર્યાયમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ભાવો માનવા તે મિથ્યા શ્રદ્ધા છે

અજ્ઞાની એક જ પર્યાયમાં બે પ્રકાર માને છે. એક જ પર્યાયમાં સિદ્ધપણું ને તે જ પર્યાયમાં સંસારીપણું. પર્યાયમાં નિશ્ચયથી સિદ્ધપણું ને તે જ પર્યાયમાં વ્યવહારથી સંસારીપણું-એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ તેમાં વસ્તુસ્વરૂપનો તો નિર્ણય કરતો નથી.

વળી, એક જ પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન બન્ને કઈ રીતે સંભવે? અજ્ઞાની માને છે કે વર્તમાન પર્યાયમાં હું વ્યવહારથી મતિજ્ઞાનાદિ સહિત છું, ને નિશ્ચયથી વર્તમાન પર્યાયમાં કેવળજ્ઞાની છું; પણ એ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહાર છે જ નહિ. એક જ પર્યાયમાં સિદ્ધપણું ને સંસારીપણું બે ન હોય. એક જ પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન કેમ હોય? એક જ પર્યાયમાં રાગ ને વીતરાગતા બન્ને કઈ રીતે હોય? હા વસ્તુમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સિદ્ધ થવાની શક્તિ છે, ને પર્યાયમાં સંસાર છે. દ્રવ્યમાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિ છે, ને પર્યાયમાં મતિજ્ઞાન વગેરે અલ્પજ્ઞાન છે-એમ જાણું તો

બરાબર છે; પણ એક પર્યાયમાં જ બે ભાવો માનવા તે કાંઈ નિશ્ચય વ્યવહાર નથી, તે તો મિથ્યાશ્રદ્ધા છે. તો કેવી રીતે છે?

જેમ રાજા અને રંક, મનુષ્યપણાની અપેક્ષાએ સમાન છે. તેમ સિદ્ધ અને સંસારી એ બન્ને જીવપણાની અપેક્ષાએ સમાન કહ્યા છે. કેવળજ્ઞાનાદિ અપેક્ષાએ સમાનતા માનીએ, પણ તેમ છે નહિ; કારણ કે સંસારીને નિશ્ચયથી મતિજ્ઞાનાદિક જ છે તથા સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન છે. અહીં એટલું વિશેષ કે સંસારીને મતિજ્ઞાનાદિક છે તે કર્મના નિમિત્તથી છે; તેથી સ્વભાવ અપેક્ષાએ સંસારીને કેવળજ્ઞાનની શક્તિ કહીએ તો તેમા દોષ નથી; જેમ રંક મનુષ્યમાં રાજા થવાની શક્તિ હોય છે, તેમ આ શક્તિ પણ જાણવી.

પર્યાય અપેક્ષાએ તો છદ્મસ્થને મતિજ્ઞાનાદિક છે તે નિશ્ચયથી છે. નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનની શક્તિ કહેવી તે તો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે; પણ પર્યાયમા કાંઈ નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાન નથી. પર્યાયમા તો નિશ્ચયથી મતિ–શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

વળી દ્રવ્યકર્મ–નોકર્મ તો પુદ્ગલની પર્યાય છે, તેથી નિશ્ચયથી તો સંસારી જીવથી પણ તે ભિન્ન જ છે, પરંતુ સંસારપર્યાય વખતે તે કર્મ–નોકર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છે તે જાણવો જોઈએ સિદ્ધ ભગવાનની જેમ સંસારીને પણ કર્મ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ સર્વથા ન માને તો તે ભ્રમ છે. હા, ધર્મી જીવને દૃષ્ટિમા કર્મ સાથેનો નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધ છૂટી ગયો છે. નિમિત્તનૈમિત્તિકસંબંધમા જે ભાવકર્મ રાગદ્વેષ વગેરે થાય છે તે તો આત્માનો ઔદયિકભાવ છે, તે ભાવ નિશ્ચયથી આત્માનો છે,

તથા કર્મ તેમાં નિમિત્ત છે તેથી તેને કર્મનો કહેવો તે ઉપચારથી-છે-વ્યવહારથી છે. રાગદ્વેષાદિ ઉદયભાવો પણ નિશ્ચયથી આત્માના છે, કેમ કે તે આત્માની પર્યાયમાં થાય છે; તથા શરીર, કર્મ વગેરે નિશ્ચયથી જડની પરિણતિ છે તેની સાથે જીવને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે.

દૃષ્ટિના વિષયમાં તો એમ કહેવાય કે રાગાદિ તે આત્મા છે જ નહિ, તે નિશ્ચયથી જડના છે; પણ ત્યાં દ્રવ્યદૃષ્ટિની વાત છે ને અહીં તો બે દ્રવ્યોની પૃથક્તા બતાવે છે. જે દ્રવ્યનો જે ભાવ હોય તેને તેનો કહેવો તે પણ નિશ્ચય છે. રાગને આત્માનો કહેવો તે પણ નિશ્ચય છે. રાગ નિશ્ચયથી આત્માનો છે. કર્મથી રાગ થયો એમ માનવું તે ભ્રમ છે. સંસારી જીવના જ રાગાદિ છે, કર્મના નથી. તે રાગાદિકભાવને કર્મના માનવા તે ભ્રમ છે. માટે નિશ્ચયથી આમ છે ને વ્યવહારથી આમ છે—એમ એક જ વસ્તુમા બે ભાવો માનવા તે ભ્રમ છે; પણ જુદા જુદા ભાવોની અપેક્ષાએ નયોની પ્રરૂપણા છે; માટે જે અપેક્ષાએ જે ભાવનુ કથન હોય તે પ્રમાણે યથાર્થ સમજવુ તે સત્ય શ્રદ્ધા છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને અનેકાંતના સ્વરૂપની ખબર નથી.

(પ્ર વૈશાખ સુદ ૯ બુધવાર, તા ૨૨-૪-૫૩)

વળી આ જીવને વ્રત-શીલ-સંયમાદિકનો અંગીકાર હોય છે. તેને વ્યવહારથી 'આ પણ મોક્ષમાર્ગનુ કારણ છે' એવુ માની તેને ઉપાદેય માને છે એ તો જેમ પહેલા કેવળ વ્યવહારાવલંબી જીવને અયથાર્થપણું કહ્યુ હતું તેમ આને પણ અયથાર્થપણું જ જાણવુ. વળી તે આમ પણ માને છે કે "યથાયોગ્ય વ્રતાદિ ક્રિયા તો કરવી યોગ્ય છે પરંતુ તેમા

મમત્વ ન કરવું." હવે જેનો પોતે કર્તા થાય તેમાં મમત્વ કેવી રીતે ન કરે? જો પોતે કર્તા નથી તો "મારે આ ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે" એવો ભાવ કેવી રીતે કર્યો? તથા જો પોતે કર્તા છે તો તે (ક્રિયા) પોતાનું કર્મ થયું એટલે કર્તા-કર્મસંબંધ સ્વયં સિદ્ધ થયો. હવે એવી માન્યતા તો ભ્રમ છે.

શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાળે, આહાર નિર્દોષ કરે, શરીરથી હિંસા ન થાય, ઇત્યાદિ બાહ્ય વ્રતાદિની ક્રિયાને અજ્ઞાની મોક્ષનુ સાધન માને છે. વળી અજ્ઞાની એમ કહે છે કે—ઓછો આહાર, શરીરનું આસન સ્થિર રાખવું—વગેરે ક્રિયાઓ કરવી ખરી, પણ તેનું મમત્વ ન કરવું, પણ એ વાત મિથ્યા છે પહેલાં તો કર્તા થયો ત્યા જ મમત્વ આવ્યુ. કર્તા થવું અને મમત્વ ન કરવુ એ કઈ રીતે બને? જડની ક્રિયા આત્મા કરી જ નથી શકતો છતાં 'હુ કરુ છું' એમ માને છે તે મોટું મિથ્યાત્વનું મમત્વ છે. જડ શરીરની ક્રિયા હુ કરી શકું—એમ જેણે માન્યું તે જીવ જડનો કર્તા થયો ને જડ તેનું કર્મ થયું. ત્યા જડ સાથે કર્તાકર્મસંબધ થયો; પણ એ માન્યતા મિથ્યા છે.

બાહ્ય વ્રતાદિક છે તે તો શરીરાદિ પરદ્રવ્યાશ્રિત છે, અને પરદ્રવ્યનો પોતે કર્તા નથી. માટે તેમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ ન કરવી; તથા તેમા મમત્વ પણ ન કરવું. એ વ્રતાદિકમા ગ્રહણ–ત્યાગરૂપ પોતાનો શુભોપયોગ થાય છે તે પોતાના આશ્રયે છે, અને તેનો પોતે કર્તા છે, માટે તેમા કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ માનવી તથા ત્યા મમત્વ પણ કરવું.

શુદ્ધ ઉપયોગ જ ધર્મનું કારણ છે

સમ્યગ્દષ્ટિ રાગનો કર્તા નથી એમ કહ્યુ છે, તે તો તેની

દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ પર્યાયમાં જેટલો રાગ થાય છે તેનો કર્તા આગમમાં પર્યાય અપેક્ષાએ તે આત્મા જ છે. કોઈ જડ તેનો કર્તા નથી. માટે પર્યાયમા રાગ થાય તેને પોતાનો જાણવો. પણ તે શુભરાગને મોક્ષનું કારણ ન માનવું. શુભરાગને મોક્ષનુ કારણ માનવું તે ભ્રમ છે ધર્મનું કારણ તો રાગરહિત શુદ્ધોપયોગ છે. શુદ્ધોપયોગને અને શુભોપયોગને પ્રતિપક્ષપણું છે; શુભરાગ તો પુણ્યબંધનું કારણ છે; ને મોક્ષનું કારણ તો શુદ્ધોપયોગ જ છે. શુભરાગથી પુણ્યબંધ પણ થાય અને વળી તે મોક્ષનું કારણ પણ થાય—એમ એક જ ભાવને બંધ–મોક્ષ બન્નેનું કારણ માનવું તે ભ્રમ છે. માટે વ્રતાદિના શુભરાગને બંધનું જ કારણ જાણવું; પણ તેને મોક્ષનું કારણ ન માનવું.

વીતરાગ શુદ્ધોપયોગ જ મોક્ષનું કારણ છે

વ્રત–અવ્રત—એ બન્ને વિકલ્પરહિત, જ્યાં પરદ્રવ્યના ગ્રહણ–ત્યાગનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એવો ઉદાસીન વીતરાગ-શુદ્ધોપયોગ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે નીચલી દશામાં કોઈ જીવોને શુભોપયોગ અને શુદ્ધોપયોગનું યુક્તપણું હોય છે; તેથી એ વ્રતાદિ શુભોપયોગને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. વસ્તુવિચારથી જોતા શુભોપયોગ મોક્ષનો ઘાતક જ છે. આ રીતે જે બંધનું કારણ છે તે જ મોક્ષનુ ઘાતક છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભ ઉપયોગ પણ ખરેખર બંધનું જ કારણ છે, પણ તે વખતે સાથે નિશ્ચયશ્રદ્ધા–જ્ઞાન–સ્થિરતા-રૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, તેથી ઉપચારથી તેના શુભને મોક્ષનું કારણ કહ્યુ, પણ ખરુ સાધન તો વિકલ્પરહિત શ્રદ્ધા,

જ્ઞાન ને વીતરાગી ચારિત્ર જ છે. રાગ તે મોક્ષનું સાધન છે જ નહિ—આવું શ્રદ્ધાન કરવું. મોક્ષનું કારણ તો રાગરહિત જ્ઞાનાનંદસ્વભાવમાં એકાગ્રતારૂપ શુદ્ધોપયોગ જ છે આમ શુદ્ધોપયોગને મોક્ષનું કારણ જાણીને તેનો ઉદ્યમ કરવો, અને શુભાશુભ ઉપયોગને હેય જાણવા

શુદ્ધ ઉપયોગ જ મોક્ષનું કારણ હોવાથી આદરણીય છે—એવી શ્રદ્ધા તો થઈ છે, પણ જ્યાં શુદ્ધોપયોગ ન થઈ શકે ત્યાં શુભોપયોગ હોય છે. અશુભને છોડીને શુભભાવ કરવો—એમ ઉપદેશમાં કહેવાય; પણ કાંઈ અશુભ આવે છે ને તેને છોડવો—એમ નથી. શુભનો કાળ છે, ત્યાં અશુભરાગ થતો જ નથી. રાગ થયો ને તેને છોડવો—એમ નથી. અશુભ થયો જ નથી, તેને છોડવો શું ? અને અશુભ થયો તેને છોડવો કઈ રીતે ? થયો તે તો થયો જ છે, ને બીજા સમયે તો તે છૂટી જ જાય છે. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધોપયોગ થયો ત્યાં શુભ ઉપયોગ પણ છૂટી જાય છે એટલે કે શુભની ઉત્પત્તિ જ ત્યા થતી નથી.

ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં તો કાંઇ ફેર નથી પડતો, પણ ઉપદેશમાં તો એમ જ કથન આવે કે પાપ છોડો, અશુભ છોડો. શુભ અને અશુભ બન્ને ઉપયોગ અશુદ્ધ જ છે, પણ તેમા શુભ કરતા અશુભમા વધારે અશુદ્ધતા છે. જ્યા શુદ્ધોપયોગ છે ત્યાં તો બહારમાં લક્ષ જ નથી. ચૈતન્યના અનુભવમાં જ એકાગ્રતા વર્તે છે એટલે પરદ્રવ્યનો તો તે સાક્ષી જ છે. તેથી ત્યાં પરદ્રવ્યનુ તો કાંઈ પ્રયોજન જ નથી. પરંતુ શુભ ઉપયોગ વખતે બાહ્યમા અહિંસા પાળું, જોઇને ચાલું—ઈત્યાદિ વ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, તથા અશુભ ઉપયોગ વખતે હિંસા વગેરે અવ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ થાય છે આ રીતે શુભ અને અશુભ-

ભાવરૂપ અશુદ્ધ ઉપયોગ વખતે પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ સાથે નિમિત્તનૈમિત્તિકપણુ હોય છે. જ્યા શુદ્ધોપયોગ છે ત્યાં તો પરદ્રવ્ય સાથે સબધ જ નથી; શુદ્ધ ઉપયોગને તો સ્વભાવની સાથે જ સંબધ છે. આ ગ્રહુ ને આ છોડુ ઇત્યાદિ ગ્રહણ–ત્યાગના વિકલ્પ શુદ્ધોપયોગમા નથી હોતા. જ્યારે શુદ્ધોપયોગ ન હોય ત્યારે અશુદ્ધ ઉપયોગમા શુભ–અશુભ રાગ હોય છે.

(પ્ર વૈશાખ સુદ ૧૦ ગુરવાર, તા. ૨૩–૪–૫૩)

શુભને અને શુદ્ધને કારણકાર્યપણું નથી

કોઇ એમ માને છે કે–શુભોપયોગ છે તે શુદ્ધોપયોગનુ કારણ છે. હવે ત્યા જેમ અશુભોપયોગ છૂટી શુભોપયોગ થાય છે તેમ શુભોપયોગ છૂટી શુદ્ધોપયોગ થાય છે—એમ જ જો કારણકાર્યપણું હોય તો શુભોપયોગનું કારણ અશુભોપયોગ પણ ઠરે, અથવા દ્રવ્યલિંગીને શુભોપયોગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ હોય છે ત્યારે શુદ્ધોપયોગ હોતો જ નથી. તેથી વાસ્તવિકપણે એ બનેમા કારણ-કાર્યપણુ નથી.

અશુભમાથી સીધો શુદ્ધોપયોગ કોઇને ન થાય. અશુભ ટળીને શુભ થાય, ને શુભ ટળીને પછી શુદ્ધ થાય છે. જો કે વ્રતના પરિણામ પણ છોડવા જેવા છે, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને પહેલા અવ્રતના પરિણામ છૂટીને વ્રતનાં પરિણામ થાય છે ને પછી શુદ્ધોપયોગ થતા વ્રતના શુભ પરિણામ પણ છૂટી જાય છે. વાસ્તવિકપણે શુભ તે શુદ્ધનુ કારણ નથી. જો શુભ તે શુદ્ધનું કારણ હોય તો તો અશુભ તે શુભનુ કારણ થાય, પણ એમ નથી. વળી જો શુભ તે શુદ્ધનું કારણ થાય તો તો દ્રવ્યલિગી મિથ્યાદૃષ્ટિ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરીને નવમી ગ્રૈવેયકે જાય છે છતા તેને તે શુભરાગ કિંચિત્ પણ શુદ્ધનું કારણ

થતો નથી. માટે શુભરાગ તે શુદ્ધનું કારણ નથી. કોઈ વાર ભાવલિંગી મુનિ પહેલા સ્વર્ગે જાય ને દ્રવ્યલિંગી મિથ્યાદૃષ્ટિ શુભથી ઠેઠ નવમી ગ્રૈવેયકે જાય, પણ તેને તે શુભના કારણે શુદ્ધતા કાંઈ પણ થતી નથી. માટે શુભ અને શુદ્ધને ખરેખર કારણ-કાર્યપણું નથી.

"જેમ કોઈ રોગીને ઘણો રોગ હતો અને પાછળથી અલ્પ રોગ રહ્યો; ત્યા એ અલ્પ રોગ કાંઈ નીરોગ થવાનું કારણ નથી. હા, એટલુ ખરું કે—અલ્પ રોગ રહે ત્યારે નીરોગ થવાનો ઉપાય કરે તો થઈ જાય, પણ કોઈ જો એ અલ્પ રોગને જ ભલો જાણી તેને રાખવાનો યત્ન કરે તો તે નીરોગ કેવી રીતે થાય ? તેમ કોઈ કષાયીને તીવ્રકષાયરૂપ અશુભોપયોગ હતો, પાછળથી મંદકષાયરૂપ શુભોપયોગ થયો. હવે એ શુભોપયોગ કાંઈ નિષ્કષાય શુદ્ધોપયોગ થવાનું કારણ નથી. હા, એટલુ ખરું કે—શુભોપયોગ થતા શુદ્ધોપયોગ જો યત્ન કરે તો થઈ જાય; પણ કોઈ એ શુભોપયોગને જ ભલો જાણી તેનું જ સાધન કર્યા કરે તો શુદ્ધોપયોગ ક્યાંથી થાય ? બીજું, મિથ્યાદૃષ્ટિનો શુભોપયોગ તો શુદ્ધોપયોગનું કારણ છે જ નહિ, પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને શુભોપયોગ થતા નિકટ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે—એવા મુખ્યપણાથી કોઈ ઠેકાણે શુભોપયોગને પણ શુદ્ધોપયોગનું કારણ કહીએ છીએ, એમ સમજવું.

શુદ્ધોપયોગ તો સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય ત્યારે જ થાય છે. શુભ તો પરના લક્ષે થાય છે. આખી દૃષ્ટિ પલટી જાય ત્યારે શુદ્ધોપયોગ થાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિને તો શુદ્ધોપયોગ થતો જ નથી. એટલે તેને તો શુભોપયોગ ઉપચારથી પણ શુદ્ધનું

કારણ કદી થતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વભાવની દૃષ્ટિ તો વર્તે છે, અને શુભને તોડીને નિકટમાં જ શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ થવાની છે તે અપેક્ષાએ સમ્યગ્દષ્ટિને કોઈ ઠેકાણે શુભ તે શુદ્ધનું કારણ કહીએ છીએ.

નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રય સંબંધી અજ્ઞાનીનો ભ્રમ

વળી આ જીવ પોતાને નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક માને છે, ત્યા પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે આત્માને શુદ્ધ માન્યો તે તો સમ્યગ્દર્શન થયુ, તે જ પ્રમાણે જાણ્યો તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું, તથા તે જ પ્રમાણે વિચારમાં પ્રવર્ત્યો તે સમ્યગ્ચારિત્ર થયુ.—એ પ્રમાણે પોતાને નિશ્ચયરત્નત્રય થયુ માને છે; પણ હું પ્રત્યક્ષ અશુદ્ધ છતા શુદ્ધ કેવી રીતે માનું-જાણું-વિચારું છુ ! ઇત્યાદિ વિવેકરહિત માત્ર ભ્રમથી સંતુષ્ટ થાય છે.

આત્માને 'શુદ્ધ-શુદ્ધ' કહે છે પણ કઈ રીતે શુદ્ધ છે તેની તેને ખબર નથી. દ્રવ્યદૃષ્ટિ વગર એમ ને એમ કહે છે કે આત્મા તો સિદ્ધ જેવો શુદ્ધ છે, પણ પર્યાયમા અશુદ્ધતા હોવા છતા શુદ્ધતા માનવી તે તો ભ્રમ છે. વસ્તુ સમજ્યા વગર શુદ્ધ આત્માની માન્યતા કઈ રીતે કરી ! જો શુદ્ધ દ્રવ્યની યથાર્થ માન્યતા, જ્ઞાન અને એકાગ્રતા કરે તો પર્યાયમાં શુદ્ધતા થવી જોઈએ, પણ પર્યાયની તો તેને ખબર નથી. હું શુદ્ધ છું-એમ કલ્પનાથી માને છે, એમ જાણે છે, તથા એવા વિચારમા બેસે છે-તેને જ તે નિશ્ચયરત્નત્રય માને છે, પણ નિશ્ચયરત્નત્રયના ખરા સ્વરૂપની તેને ખબર નથી. વળી વ્યવહારરત્નત્રયને પણ અજ્ઞાની બીજી રીતે ભ્રમરૂપ માને છે.

'અર્હંતાદિક વિના અન્ય દેવાદિકને હું માનતો નથી, વા જૈનશાસ્ત્રાનુસાર જીવાદિકના ભેદ શીખી લીધા છે તેને જ

માનું છું, અન્યને માનતો નથી, તે તો સમ્યગ્દર્શન થયું, જૈનશાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ઘણો પ્રવર્તું છું તે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું તથા વ્રતાદિરૂપ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તું છું તે સમ્યક્ચારિત્ર થયું.' એ પ્રમાણે પોતાને વ્યવહારરત્નત્રય થયું માને છે; પણ વ્યવહાર તો ઉપચારનું નામ છે અને તે ઉપચાર પણ ત્યારે જ બને કે જ્યારે તે સત્યભૂત નિશ્ચયરત્નત્રયના કારણાદિરૂપ થાય; અર્થાત્ જેમ નિશ્ચયરત્નત્રય સધાય તેમ તેને સાધે તો તેમાં વ્યવહારપણું સંભવે; પણ આને તો સત્યભૂત નિશ્ચયરત્નત્રયની પિછાણ જ થઈ નથી તો એ પ્રમાણે કેવી રીતે સાધી શકે? માત્ર આજ્ઞાનુસારી બની દેખાદેખી સાધન કરે છે. તેથી તેને નિશ્ચય–વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ પણ થયો નહિ.

એ પ્રમાણે આ જીવ નિશ્ચયાભાસને જાણે–માને છે, પરંતુ વ્યવહારસાધનને ભલા જાણે છે, તેથી સ્વચ્છંદી બની અશુભરૂપ પ્રવર્તતો નથી, પણ વ્રતાદિ શુભોપયોગરૂપ પ્રવર્તે છે; તેથી અંતિમ ગ્રૈવેયક સુધીનાં પદ પામે છે, તથા જો નિશ્ચયાભાસની પ્રબળતાથી અશુભરૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો તેનું કુગતિમાં પણ ગમન થઈ પરિણામાનુસાર ફળ પામે છે; પરંતુ સંસારનો જ ભોક્તા રહે છે, અર્થાત્ સાચો મોક્ષમાર્ગ પામ્યા વિના તે સિદ્ધપદને પામી શકતો નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચય–વ્યવહારાભાસ બંને નયાવલંબી મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કર્યું. એ જીવ નિશ્ચયાભાસને જાણે-માને છે પરંતુ વ્યવહારસાધનને ભલાં જાણે છે, તેથી સ્વચ્છંદી બની અશુભરૂપ પ્રવર્તતો નથી.

હવે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તેનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ,

[૧૨]

સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિનું નિરૂપણ

કોઈ મંદકષાયાદિનું કારણ પામીને જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થવાથી જીવને તત્ત્વવિચાર કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે, અને મિથ્યાત્વ મંદ થયું હોવાથી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, નવ તત્ત્વ, છ દ્રવ્ય આદિ તત્ત્વોનો વિચાર કરવા ઉદ્યમી થયો-એમ થતાં તેને બાહ્યનિમિત્ત સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો યોગ મળ્યો અને ત્યાં સાચા ઉપદેશને શ્રવણ કરવાનું બન્યું. તે ઉપદેશમાં પોતાને પ્રયોજનભૂત મોક્ષમાર્ગના, દેવ-ગુરુ-ધર્માદિના, જીવાદિતત્ત્વોના, સ્વ પરના કે પોતાને અહિતકારી-હિતકારી ભાવોના ઇત્યાદિ ઉપદેશથી સાવધાન થઈ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે અહો! મને આ વાતની તો ખબર નહોતી, હું ભ્રમથી ભૂલી પર્યાય-શરીરમા તન્મય થઈ રહ્યો છું, પણ આ શરીર તો અલ્પકાળ રહેશે;-આમ વૈરાગ્ય થાય છે. તથા નક્કી કરે છે કે પૂર્વોક્ત તત્ત્વોની મને ખબર ન હતી. 'હું તો એ જાણું છું'' એમ ભ્રમથી માની બેસે તે તો પાત્ર જ નથી; કેમ કે તે પૂર્વની અને વર્તમાનની પોતાની માન્યતા વચ્ચે કાંઈ ભેદ પાડતો નથી.

વળી તે વિચારે છે કે-મને આ સર્વ નિમિત્તો મળ્યાં છે માટે મારે આ વાતનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કારણ કે આમા જ મારું હિત છે-આમ વિચારી જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો નિર્ધાર કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે. અહીં ઉપદેશ લીધો છે. પ્રથમ શાસ્ત્ર વાંચી તત્ત્વવિચાર કરે છે-એમ કહ્યું નથી.

(પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૧ શુક્રવાર, તા. ૨૪-૪-૫૩)

સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની પાત્રતા

સમ્યગ્દર્શનની સન્મુખ થયેલા જીવની પાત્રતા કેવી હોય તેનું આ વર્ણન છે. જે હજી સમ્યગ્દર્શન પામ્યો નથી પણ સમ્યગ્દર્શન પામવા માટે તત્ત્વનિર્ણય વગેરેનો ઉદ્યમ કરે છે-એવા જીવની આ વાત છે. જેને આત્માનું હિત કરવાની ભાવના થઈ છે, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરીને આત્માનું કલ્યાણ કરવાની ધગશ જાગી છે એવા જીવને પ્રથમ તો કષાયની મંદતા થઈ છે, તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા જેટલી જ્ઞાનની શક્તિ ઊઘડી છે, નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મળ્યા છે અને પોતાને તેમની પ્રતીતિ થઈ છે. જ્ઞાની પાસેથી યથાર્થ ઉપદેશ મળ્યો છે ને પોતે પોતાના પ્રયોજન માટે મોક્ષમાર્ગ વગેરેનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે. કયા ભાવો આત્માને હિતકારી છે ને કયા ભાવો અહિતકારી છે, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ શું છે ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર કેવા છે? જીવાદિ નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શું છે? દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય શું? ઉપાદાન-નિમિત્તનુ સ્વરૂપ શું? મોક્ષમાર્ગનુ ખરુ સ્વરૂપ શું? ઇત્યાદિ પ્રયોજનભૂત બાબતોનો યથાર્થ ઉપદેશ ગુરુગમે મળ્યો છે, ને પોતે અંતરમાં તેનો નિર્ણય કરીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તે સમજીને પોતે પોતાનુ જ પ્રયોજન સાધવા માગે છે. ઉપદેશની ધારણા કરીને હું બીજાને સંભળાવું કે સમજાવી દઉં-એવા આશયથી નથી સાંભળતો, પણ સમજીને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની જ ભાવના છે.

જુઓ, આ તો હજી સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાંની પાત્રતા બતાવે છે, જે પોતાનું કલ્યાણ કરવા માગે છે તેને મંદકષાય

અને જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો હોય જ, એ ઉપરાંત પહેલાં તો જ્ઞાની પાસેથી સાચો ઉપદેશ મળવો જોઈએ. અજ્ઞાની-કુગુરુઓના ઉપદેશથી યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય થાય નહિ. જેને કુદેવ-કુગુરુ તો છૂટી ગયા છે, નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર મળ્યા છે ને કષાયની મંદતાપૂર્વક તત્ત્વનિર્ણયનો જે ઉદ્યમ કરે છે તેવા જીવની આ વાત છે. જુઓ, તે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવમાં કેવી કેવી પાત્રતા હોય તે બતાવે છેઃ—

(૧) પ્રથમ તો મંદકષાય થયો છે. આત્માનું હિત કરવાની જિજ્ઞાસા થઈ ત્યાં મંદકષાય થઈ જ ગયો. તીવ્ર વિષયકષાયના ભાવમાં ડૂબેલા જીવને તો આત્માના હિતનો વિચાર જ ઊગતો નથી.

(૨) મંદકષાયથી જ્ઞાનાવરણાદિનો એવો ક્ષયોપશમ થયો છે કે તત્ત્વનો વિચાર અને નિર્ણય કરવા જેટલી જ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટી છે; જુઓ, તત્ત્વનિર્ણય કરવા જેટલી બુદ્ધિ તો છે પણ જેને આત્માની દરકાર નથી તે જીવ તત્ત્વનિર્ણયમાં પોતાની બુદ્ધિ જોડતો નથી ને બહારના વિષયકષાયમાં જ બુદ્ધિ લગાવે છે.

(૩) જે સમ્યક્ત્વ સન્મુખ છે તે જીવને મોહની મંદતા થઈ છે તેથી તે તત્ત્વવિચારમાં ઉદ્યમી થયો છે દર્શનમોહની મંદતા થઈ છે તેમ જ ચારિત્રમોહમાં પણ કષાયોની મંદતા થઈ છે. પોતાના ભાવમાં મિથ્યાત્વાદિનો રસ ઘણો મંદ થઈ ગયો છે અને તત્ત્વના નિર્ણય તરફ ઝુકાવ થયો છે. સંસારનાં કાર્યોની લોલુપતા ઘટાડીને આત્માનો વિચાર કરવામાં ઉદ્યમી થયો છે સંસારનાં કામમાંથી નવરો થાય (તેનો રસ ઘટાડે) ત્યારે આત્માનો વિચાર કરે ને ! સંસારની તીવ્ર લોલુપતામાં પડ્યો હોય તેને આત્માનો વિચાર ક્યાંથી આવે ? જેના હૃદય-

માંથી સંસારનો રસ ઊડી ગયો છે અને જે આત્માના વિચારનો ઉદ્યમ કરે છે કે 'અરે ! મારે તો મારા આત્માનું સુધારવું છે; દુનિયા તો એમ ને એમ ચાલ્યા કરશે. દુનિયાની દરકાર છોડીને મારે તો મારું હિત કરવું છે.' —આવા જીવની આ વાત છે.

(૪) તે જીવને બાહ્ય નિમિત્ત તરીકે સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રાદિ મળ્યા છે; તેને કુદેવ–કુગુરુ–કુશાસ્ત્રની માન્યતા છૂટી ગઈ છે ને સર્વજ્ઞવીતરાગદેવને જ માને છે. અરિહંત ભગવાનની વીતરાગી પ્રતિમા તે પણ દેવ છે. શાસ્ત્રમાં નવ દેવ પૂજ્ય કહ્યાં છે:— પંચ પરમેષ્ઠી, જિનધર્મ, જિનવાણી, જિનચૈત્યાલય અને જિનબિંબ—એ નવેય દેવ તરીકે પૂજ્ય છે. સર્વજ્ઞવીતરાગ-દેવને ઓળખે, તેમ જ દિગંબર સંત ભાવલિંગી મુનિ મળે તે ગુરુ છે, તેમ જ કોઈ જ્ઞાની સત્પુરુષ નિમિત્ત તરીકે મળે તે પણ જ્ઞાનગુરુ છે. પાત્ર જીવને નિમિત્ત તરીકે જ્ઞાનીનો જ ઉપદેશ હોય છે. નરક વગેરેમાં મુનિ વગેરેનુ સીધુ નિમિત્ત નથી પણ પૂર્વે જ્ઞાનીની દેશના મળી છે તેના સંસ્કાર ત્યાં નિમિત્ત થાય છે. દેવ–ગુરુ વગર એકલું શાસ્ત્ર તે સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત ન થાય. માટે કહ્યું કે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવને કુદેવા-દિની પરંપરા છોડીને સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રની પરંપરા મળી છે.

(૫) વળી તે જીવને સત્ય ઉપદેશનો લાભ મળ્યો છે. આવાં નિમિત્તોનો સંયોગ મળવો તે તો પૂર્વના પુણ્યનું ફળ છે અને સત્ય તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ તે પોતાનો વર્તમાન પુરુષાર્થ છે. પાત્ર જીવને નિમિત્ત કેવાં હોય તે પણ ઓળખાવે છે કે નિમિત્ત તરીકે સત્ય ઉપદેશ મળવો જોઈએ. યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ શું ? નવતત્ત્વોનું સ્વરૂપ શું ? સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર કેવાં હોય ? સ્વ–પર, ઉપાદાન–નિમિત્ત, નિશ્ચય–

વ્યવહાર, સમ્યગ્દર્શનાદિ હિતકારી ભાવો તથા મિથ્યાત્વાદિક અહિતકારી ભાવો—એ બધાનો ઉપદેશ યથાર્થ મળ્યો છે. ઉપદેશ મળવો તે તો પુણ્યનું ફળ છે, પણ તે ઉપદેશ સાંભળીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની જવાબદારી પોતાની છે. એ વાત હવે કહે છે.

(૧) જ્ઞાની પાસેથી યથાર્થ તત્ત્વોનો ઉપદેશ મળ્યા પછી પોતે સાવધાન થઈને તેનો વિચાર કરે છે. એમ ને એમ ઉપર ઉપરથી સાંભળી લેતો નથી, પણ બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાભળીને સાવધાનપણે તેનો વિચાર કરે છે; અને ઉપદેશ સાંભળતાં બહુમાન આવે છે કે : 'અહો! મને આ વાતની તો ખબર જ નથી, આવી વાત તો મેં પૂર્વે કદી સાંભળી જ નથી.' જુઓ, આ જિજ્ઞાસુ જીવની લાયકાત !

જેને પોતાના આત્માનું હિત કરવું હોય તે જગતનું જોવા રોકાય નહિ બહારમા ગામેગામ ઘણાં જિનમંદિર થાય ને ઘણા જીવો ધર્મ પામે તો મારું કલ્યાણ થઈ જાય— એમ વિચારીને જો બહારમા જ રોકાય તો આત્મા સામે ક્યારે જુએ? અરે ભાઈ! તું તારા આત્મામાં એવું મંદિર બનાવ કે જેમા સમ્યગ્દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્રરૂપી ભગવાન આવીને બિરાજે। ભક્તિ, પ્રભાવના વગેરેનો શુભરાગ આવે તે જુદી વાત છે, પણ પાત્ર જીવ તે રાગ ઉપર જોર ન આપ આત્માના નિર્ણયનો ઉદ્યમ કરે છે. અહો ! આવા તત્ત્વ મને અત્યાર સુધી ખબર ન હતી. મેં ભ્રમથી રાગાદિને જ ધ માન્યો હતો ને શરીરને જ મારુ સ્વરૂપ માનીને તેમાં તન્મય થયો. આ શરીર તો જડ—અચેતન છે ને હું તો જ્ઞા સ્વરૂપ છું. આ શરીરનો સંયોગ તો અલ્પ કાળ પુરતો જ

આ મનુષ્યભવ કાંઇ કાયમ રહેવાનો નથી. અહીં મને હિતના સર્વ નિમિત્તો મળ્યા છે, માટે હું તત્ત્વ સમજીને મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરું તથા મોક્ષમાર્ગ વગેરેનો બરાબર નિર્ણય કરું—આમ વિચારીને તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ કરે છે. "કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મન રોગ."

(૭) ત્યાં, ઉદ્દેશનિર્દેશ એટલે કે તેના નામ જાણે, તથા લક્ષણનિર્દેશ એટલે જેનું જે લક્ષણ હોય તે જાણે, તથા પરીક્ષા દ્વારા વિચારીને નિર્ણય કરે. જીવ, અજીવ વગેરે નામ શીખે, તેમનાં લક્ષણ જાણે અને પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરે. જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો નિર્ધાર કર્યો અને પછી અંતરમાં તેનો પોતે નિર્ણય કરે છે. ઉપદેશ-અનુસાર નામ અને લક્ષણ જાણીને પોતે વિવેકથી નિર્ણય કરે છે

તત્ત્વનિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ તો તત્ત્વોનાં નામ અને લક્ષણ જાણે પછી પોતે પરીક્ષા દ્વારા વિવેક કરીને તત્ત્વના ભાવોને ઓળખીને નિર્ણય કરે અજ્ઞાનીના વિરુદ્ધ ઉપદેશને તો માને જ નહિ, પરંતુ જ્ઞાની પાસેથી જે યથાર્થ ઉપદેશ મળ્યો તેનો પણ પોતે જાતે ઉદ્યમ કરીને નિર્ણય કરે છે એમ ને એમ માની લેતો નથી, પણ પોતે પોતાનો વિચાર ભેગો ભેળવીને મેળવણી કરે છે. જ્ઞાની પાસેથી સાંભળી લીધું પણ પછી "આ કઈ રીતે છે" એમ પોતે તેના ભાવને ઓળખીને જાતે નિર્ણય ન કરે તો સાચી પ્રતીતિ થતી નથી. માટે કહ્યું કે જ્ઞાની પાસેથી તત્ત્વનો જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો ધારણ કરીને પછી એકાંતમાં વિચાર કરીને જાતે તેનો નિર્ણય કરે. ઉપદેશ સાંભળવામાં જ જે ધ્યાન ન રાખે ને તે વખતે બીજા સંસારના વિચારમાં ચડી જાય તેને તો

તત્ત્વના નિર્ણયની દરકાર જ નથી. શું કહ્યું તે ધારે પણ નહિ તો વિચાર કરીને અંતરમાં નિર્ણય કઈ રીતે કરશે? જેમ ગાય ખાવા ટાણે ખાઈ લે છે ને પછી નિરાંતે બેઠી બેઠી તેને વાગોળીને પચાવે છે; તેમ જિજ્ઞાસુ જીવ જેવો ઉપદેશ સાંભળે તેવો બરાબર યાદ કરી લે અને પછી એકાંતમાં વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી તેનો નિર્ણય કરે, ને અંતરમાં તેને પરિણમાવવાનો પ્રયત્ન કરે. **યથાર્થ ઉપદેશ સાંભળવો, યાદ રાખવો, વિચાર કરવો અને તેનો નિર્ણય કરવો** —એમ ચાર વાત મૂકી તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ પોતામાં હોવી જોઈએ. આ જીવને એટલો જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો થયો છે પણ તે જ્ઞાનને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં લગાવવું જોઈએ. સાંભળ્યા પછી પોતે એકલો પોતાના ઉપયોગમાં વિચાર કરે કે—શ્રીગુરુએ આમ કહ્યું તે કઈ રીતે છે? એ પ્રમાણે ઉપદેશ-અનુસાર પોતે જાતે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માત્ર સાંભળ્યા જ કરે અને વાંચ્યા જ કરે પણ જાતે કાંઈ પણ વિચાર કરીને તત્ત્વનિર્ણયમાં પોતાની શક્તિ ન લગાવે તો તેને યથાર્થ પ્રતીતિનો લાભ થાય નહિ

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે—એમ જ્ઞાનીએ ઉપદેશ આપ્યો ને પોતે સાંભળ્યો, પછી પોતે જાતે એકાંતમાં બેસી વિચાર કરે કે જીવાદિ સાત તત્ત્વો કહ્યાં તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેના શ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ કહ્યું તે કઈ રીતે ઘટે છે?—એમ જાતે નિર્ણય કરે સાત તત્ત્વોની પરીક્ષા કરીને ઓળખે

'સમ્યગ્દર્શન' એમ કહ્યું તે નામ થયું 'તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન' એમ કહ્યું તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ થયું 'જીવ'

એમ કહ્યું તે નામ થયું. 'જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવ છે' એમ કહ્યું તે જીવનુ લક્ષણ થયું. એ પ્રમાણે તત્વોનાં નામ જાણે તથા તેમનાં લક્ષણ જાણે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર, મોક્ષમાર્ગ, ઉપાદાન-નિમિત્ત, સ્વ–પર, હિત–અહિત વગેરેનાં નામ તેમ જ લક્ષણ સાંભળીને જાણે તથા જાતે પરીક્ષા કરીને તેનો નિર્ણય કરે. જ્ઞાનીએ કહ્યું તે જ્ઞાની પાસે રહ્યુ, પણ પોતે નિર્ણય ન કરે તો પોતાને તત્વનો યથાર્થ લાભ થાય નહિ. માટે નામ અને લક્ષણ ઓળખીને નિર્ણય કરવો જોઇએ. સમ્યક્ચારિત્ર એ નામ. ત્યાં વીતરાગભાવ તેનું લક્ષણ છે. જીવ–અજીવ વગેરે નામ કહેવા તે નામનિર્દેશ છે; અને પછી દરેકનું લક્ષણ ભિન્ન-ભિન્ન બતાવવું તે લક્ષણનિર્દેશ છે.

નવે તત્વોને, મોક્ષમાર્ગને વગેરેને ઓળખીને પોતે એકલો વિચાર કરે. એકાંતમાં વિચાર કરવાનું કહ્યું તેમાં વિચારની એકાગ્રતા બતાવે છે. ક્ષેત્રની વાત નથી લીધી કે નિર્ણય કરવા માટે જંગલમાં જવું પડે! ભગવાનના સમવ-સરણમાં બેઠો હોય ને અંદરના વિચારમાં એકાગ્ર થઈને સમ્યગ્દર્શન પામી જાય; તો ત્યા પણ તેને એકાત થયું. ત્યા યુક્તિ–અનુમાન–પ્રત્યક્ષ આદિથી ઉપદેશમા આવેલાં તત્વો એમ જ છે કે અન્યથા છે–તેનો નિર્ણય કરે, તથા વિશેષ વિચારે કે ઉપદેશમાં તો આ કથન આવ્યું; પરંતુ એમ જો માનવામા ન આવે તો શું બાધા આવે?

એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના આધારે રહેતુ નથી, એકમાં બીજાથી કિંચિત્ લાભ-નુકશાન નથી—એમ દ્રવ્યની સ્વતં-ત્રતાનો ઉપદેશ આવે ત્યા પણ બરાબર વિચારીને નિર્ણય કરે. ધર્માસ્તિકાયના નિમિત્તથી જીવ–પુદ્ગલ ગતિ કરે છે—

[illegible] 'તેમાં' વિચારે કે [illegible]–પ્રકાશિત તત્ત્વ મતિ કરે કે [illegible] નિમિત્તમાત્ર છે. તે ભાઈ [illegible] મતિ [illegible] નથી:—પોતાની મતિ વડે તત્ત્વનો નિર્ણય કરે. પછી કોઈ તત્ત્વ વિષે પરસ્પર વિરોધી બે દલીલો આવે ત્યાં કઈ યુક્તિ પ્રબળ છે અને કઈ યુક્તિ નિર્બળ છે? તેનો વિચાર કરે. ત્યાં પ્રબળ યુક્તિ ભાસે તેને સત્ય માને અને નિર્બળ યુક્તિ ભાસે તેને છોડી દે—આમ વિચારીને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

(પ્ર. વૈશાખ સુદ ૧૨ શનિવાર, તા. ૨૫-૪-૫૩)

વિકાર જીવનો ને સમયનો સ્વકાળ છે, કર્મને કારણે વિકાર નથી

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ; સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ સ્વપરપ્રકાશકપણું; સમ્યક્ચારિત્રનું લક્ષણ વીતરાગતા, જીવતત્ત્વનું લક્ષણ જ્ઞાનસ્વભાવ; એ પ્રમાણે બધા તત્ત્વોનાં નામ અને લક્ષણ જાણે. આસ્રવ આત્માની વિકારી પર્યાય છે, તે પર્યાયમા આત્માના દ્રવ્ય–ગુણ રહેલા છે; કેમ કે ગુણ પોતાની સર્વ પર્યાયોમાં રહે છે. તેને બદલે વિકાર થયો તે કર્મને લીધે થયો એમ માને તો તેણે પોતાના ચારિત્રગુણને સર્વ પર્યાયોમાં રહેલો ન માન્યો, એટલે ગુણને જ ન માન્યો, ને દ્રવ્યને પણ ન માન્યુ. ગુણ તો તેને કહેવાય કે જે દ્રવ્યના પૂરા ભાગમા ને તેની બધી હાલતોમા રહે. એ જ પ્રમાણે મિથ્યાત્વભાવ થયો તે પણ જીવની પર્યાય છે. તે જડ મોહકર્મને લીધે થયો નથી. મિથ્યાત્વ પરિણામ જડકર્મ નથી રહેતું પણ તેમા શ્રદ્ધાગુણ રહે છે. રાગપર્યાય થઈ તો તે ક્યાથી આવી? ત્રિકાળી દ્રવ્ય ગુણમાં રાગ નથી, તો શું કર્મે તે રાગ કરાવ્યો?

ના; જડ કર્મમાં ક્યાં રાગ છે? કર્મમાં કાંઈ એવી તાકાત નથી કે તે જીવને વિકાર કરાવે. રાગપર્યાય તે પણ ચારિત્ર ગુણનો તે સમયનો સ્વકાળ છે. ચારિત્રગુણ પોતાની બધી હાલતોમાં રહે છે. જુઓ, આમ ન જાણે તો તેણે ગુણનું લક્ષણ જાણ્યું નથી. રાગ કર્મને લીધે થાય એમ માને તો ચારિત્રગુણ પોતાની બધી પર્યાયોમાં વ્યાપક ન રહ્યો તો રાગ વખતે ચારિત્રગુણ ક્યાં ગયો? આ પ્રમાણે તત્ત્વનો ભાવ ભાસીને એવી પ્રતીતિ કરે કે ઇંદ્ર ડગાવવા આવે તો ય ન ફરે.

રાગમાં જડકર્મ નિમિત્ત છે, પણ તે નિમિત્તના ગુણો પોતાની પર્યાયમાં (નિમિત્તમાં) વર્તી રહ્યા છે. નિમિત્તના ગુણો કાંઈ પરમાં જતા નથી. ઉપાદાનના ગુણો ઉપાદાનની બધી પર્યાયોમાં રહે છે, ને નિમિત્તના ગુણો નિમિત્તની બધી પર્યાયોમાં વ્યાપે છે. એકના ગુણ બીજાની પર્યાયમાં વ્યાપતા નથી.

ગુણ સ્વતંત્રપણે વર્તીને–પરિણમીને પોતાની પર્યાયમાં વ્યાપે છે. તે ગુણ જ પોતાની પર્યાયનો સ્વતંત્રપણે કર્તા છે.

પરમાણુમાં વિકાર થયો એટલે કે બેગુણ ચીકાશ વગેરે પલટીને અનંતગુણ ચીકાશ વગેરે થઈ, તો તે કોઈએ તેને પરિણમાવ્યો નથી, પણ તે પોતે પરિણમ્યો છે. તેની પર્યાયમાં તેના ગુણો વર્તી રહ્યા છે. બેગુણ લૂખાશ કે ચીકાશવાળો પલટીને ચારગુણ લૂખાશ કે ચીકાશવાળા સાથે બંધાયા; ત્યાં ચારગુણવાળાએ તેને પરિણમાવ્યો નથી, પણ પોતે પોતાના ગુણથી જ પરિણમ્યો છે. આમ બધાં તત્ત્વોને સ્વતંત્ર જાણે.

ત્રિકાળી દ્રવ્ય-ગુણમાં વિકાર નથી, છતાં વિકાર ક્યાંથી આવ્યો? તો કહે છે કે પર્યાય રોકાણી માટે થયો. વળી એકને સમ્યગ્દર્શન થયું ને બધાને કેમ ન થયું? બીજાને

સમ્યગ્દર્શન થયું ને મને કેમ હજી ન થયું?—કે તેણે પુરુષાર્થ કર્યો માટે તેને થયું.—એ પ્રમાણે નિર્ણય કરે.

બધાં તત્ત્વોનો યથાર્થ નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ કર્યા જ કરે, અને પોતે એકાંતમા વિચારે તથા સમજવા માટે વિશેષજ્ઞાની પાસે પ્રશ્ન–ઉત્તર કરે. હું પૂછીશ તો "મને નથી આવડતું" એમ લોકોને ખબર પડી જશે એમ માનમાં ન રોકાય, પણ સમજવા માટે પૂછ્યા જ કરે તથા જે ઉત્તર આપે તેને બરાબર વિચારે. પૂછવામાં શરમાય નહિ. પ્રશ્ન પૂછવામાં નિર્માનતા હોય વળી પોતાના સમાનબુદ્ધિના ધારક સાધર્મી સાથે વિચાર કરે–પરસ્પર ચર્ચા કરે, અને એકાંતમાં તેનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરે. જેને સમ્યક્ત્વની ચાહના હોય, સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવાની ગરજ હોય–તે જીવની આ વાત છે જુઓ, આ સમ્યગ્દર્શન માટેનો ઉદ્યમ!

અહો! ચૈતન્યવસ્તુ કોઈ અપૂર્વ છે. અનંતવાર શુભભાવ કર્યો છતાં ચૈતન્યવસ્તુ લક્ષમા ન આવી, તો રાગથી પાર ચૈતન્યવસ્તુ કોઈ અંતરની અપૂર્વ ચીજ છે. તેના નિર્ણયમા કોઈ બહારના કારણો કે રાગ મદદ કરતા નથી. અનંતવાર દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈ શુભભાવથી નવમી ગ્રૈવેયક સુધી ગયો, છતાં ચૈતન્યવસ્તુ ખ્યાલમા ન આવી. તો તે ચૈતન્યવસ્તુ રાગના અવલંબનથી પાર છે. કોઈ અપૂર્વ મહિમાવાળી વસ્તુ છે, તે અંતર્મુખ જ્ઞાનથી જ પકડાય તેવી છે આમ એકાંતમા વિચારીને ચૈતન્યને પકડવાનો ઉદ્યમ કરે

સ્વાનુભવ પ્રગટ કરવા માટે પ્રેરણા!

પહેલા તો ઉપદેશ સાંભળીને, જ્ઞાનીને પૂછીને, સાધર્મીજનો સાથે ચર્ચા કરીને તથા પોતે વિચારીને તત્ત્વના અંતર

નિર્ણય કરે. તત્ત્વના નિર્ણયમાં જ ભૂલ હોય તો અનુભવ થાય નહિ. માટે કહ્યું કે તત્ત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ કરવો. "સહજ છે, સમ્યક્ત્વ સહજ છે, કયો જીવ ક્યારે સમ્યક્ત્વ પામશે તે બધી નોંધ કેવળી ભગવાનના ચોપડામાં છે"—એમ કહેવાય, પણ ત્યાં સહજ કહેતા જ ઉદ્યમ પણ તેમાં ભેગો છે જ. કેવળીએ જોયું ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થશે—એવો 'સહજ'નો અર્થ નથી. શ્રી સમયસારમાં કહ્યું છે કે હે જીવ! તું જગતનો વ્યર્થ કોલાહલ છોડીને અંતરમાં ચૈતન્યવસ્તુને અનુભવવાનો **છ માસ પ્રયત્ન કર**, તો તને અવશ્ય તેની પ્રાપ્તિ થશે. રુચિ થઈ અને અંતરમાં અભ્યાસ કરે તો અલ્પ કાળમાં અંતરમાં તેનો અનુભવ થયા વિના રહે નહિ; તેથી સમ્યગ્દર્શન માટે અંતરમાં તત્ત્વનિર્ણય અને અનુભવનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ.

વળી અન્યમતીઓ દ્વારા કલ્પિત તત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે વડે જો જૈન ઉપદેશ અન્યથા ભાસે, તેમાં સંદેહ થાય, તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉદ્યમ કરે. એ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરતાં "જેવો શ્રી જિનદેવનો ઉપદેશ છે તેમ જ સત્ય છે; મને પણ એમ જ ભાસે છે"—એવો નિર્ણય થાય છે; કારણ કે જિનદેવ અન્યથાવાદી નથી

સનાતન દિગંબર જૈનમત સિવાય બધા અન્યમતી છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનને રોગ થાય, ઝાડા થાય ને આહાર–દવા લે;—એવું માને તે અન્યમતી છે; તે જૈનમતી નથી. દિગંબર સંપ્રદાયમાં રહીને પણ જે એમ માને કે વ્યવહાર કરતાં કરતાં પરમાર્થ પ્રગટશે, નિમિત્તના અવલંબને ધર્મ થશે—તો એમ માનનાર પણ અન્યમતી જેવો છે.

આઠ વર્ષે કેવળજ્ઞાન પામે ને પછી કરોડો અબજો વર્ષ સુધી શરીર રહે. આહાર–પાણી ન હોય છતાં એવું ને એવું શરીર રહે એવો પરમ ઔદારિક શરીરનો સ્વાભાવ છે; પણ તેમાં સંદેહ કરીને ભગવાનને આહારાદિ મનાવે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અન્યમતી છે સનાતન સર્વજ્ઞ પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય, વીરસેનાચાર્ય, સમંતભદ્રાચાર્ય વગેરે સંતોએ જે સ્વરૂપ કહ્યુ છે તે જ યથાર્થ છે. તે પરંપરાથી વિપરીત મનાવે તો તે કલ્પિત માર્ગ છે.

શુભરાગથી સંસાર પરિમિત થતો નથી

મુનિને આહાર દેવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિને સંસાર પરિમિત થાય એમ મનાવે, સસલા વગેરે પરજીવની દયા પાળવાના શુભરાગથી સંસાર પરિમિત થવાનુ માને–મનાવે તો તે કલ્પિત તત્ત્વ છે; તે જૈનમાર્ગ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિને અનંતાનુબંધી રાગદ્વેષ પડ્યા છે, તેને દયા–દાનના શુભરાગથી પરિમિત સંસાર થાય નહિ. સમ્યગ્દર્શનથી જ સંસાર પરિમિત થાય છે. તેને બદલે રાગથી સંસાર પરિમિત થવાનું મનાવે છે તે વાત મિથ્યા છે. અહીં તો કહે છે કે તેવુ માનનારા જૈનમતી નથી પણ અન્યમતી છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વનો બરાબર નિર્ણય કરવો જોઈએ. સનાતન સત્યમાર્ગ મહાવિદેહમા ચાલી રહ્યો છે. જેવો માર્ગ ત્યા છે તેવો જ અહીં છે, ને જેવો અહીં છે તેવો જ ત્યા છે ભરત, ઐરાવત, મહાવિદેહ—બધે ઠેકાણે સનાતન વીતરાગમાર્ગ એક જ પ્રકારનો છે. તેનો જેવો ભાવ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યો છે તેવો જ ભાવ પોતાને ભાસવો જોઈએ. પોતાને ભાવભાસન સહિત પ્રતીતિ થાય તે જ યથાર્થ પ્રતીતિ

છે. એક માખી પણ સાકર અને ફટકડીના સ્વાદનો ભેદ પાડીને વિવેક કરે છે ને સાકરનો સ્વાદ લેવા જાય છે. તેમ પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી જીવોને તત્ત્વનિર્ણયની શક્તિ મળી છે, તો પોતાના જ્ઞાનથી તત્વનો નિર્ણય કરીને તેનો ભાવ ભાસવો જોઈએ. સમ્યગ્દર્શન માટે શું ઉપાદેય છે? શું હેય છે? તે બધા તત્વનો ભાવ ભાસવો જોઈએ. વિચાર તો કરે પણ વિચાર કરીને તત્વનો અવાય (નિર્ણય) થવો જોઈએ. ભગવાને કહ્યું માટે સાચું એમ માની લે, પણ પોતાને તેનો ભાવ ભાસે નહિ, તો તે પ્રતીતિ યથાર્થ નથી, માટે **ભાવભાસન** ઉપર ખાસ વજન છે.

ભાવભાસનપૂર્વક પ્રતીતિ તે જ સાચી પ્રતીતિ છે

પ્રશ્નઃ—જો જિનદેવ અન્યથાવાદી નથી તો જેવો તેમનો ઉપદેશ છે તેમ જ શ્રદ્ધાન કરી લઈએ, પરીક્ષા શા માટે કરીએ?

ઉત્તરઃ—પરીક્ષા કર્યા વિના તો એવું માનવું થાય કે—'જિનદેવે આ પ્રમાણે કહ્યું છે તે સત્ય છે,' પરંતુ તેનો ભાવ પોતાને ભાસે નહિ, અને ભાવ ભાસ્યા વિના શ્રદ્ધાન નિર્મળ થાય નહિ; કારણ કે—જેની કોઈના વચનદ્વારા જ પ્રતીતિ કરી હોય તેની અન્યના વચન વડે અન્યથા પણ પ્રતીતિ થઈ જાય. તો એ વચનવડે કરેલી પ્રતીતિ શક્તિ-અપેક્ષાએ અપ્રતીતિ સમાન જ છે, પણ જેનો ભાવ ભાસ્યો હોય તેને અનેક પ્રકાર વડે પણ અન્યથા માને નહિ માટે ભાવભાસન સહિત જે પ્રતીતિ થાય તે જ સાચી પ્રતીતિ છે.

જ્ઞાનમાં ભાવભાસન–નિર્ણય–નિશ્ચય–અવાય થઈ ગયો હોય તો જગત આખું ફરી જાય. અન્યથા કથન કરતું હોય—

ઇંદ્ર પરીક્ષા કરે તો પણ તેની પ્રતીતિ ફરે નહિ. તેમાં અડગ રહે. ભાવ ભાસ્યા વિના ભૂલ થયા વિના રહે નહિ. એક વાર કોઈ છોકરાને મચ્છરની સમજણ આપવા માટે દૃષ્ટાંતમાં મચ્છરનું મોટું ચિત્ર કરીને બતાવ્યુ કે મચ્છરને આવા ચાર પગ હોય, આવી સૂંઢ હોય વગેરે. થોડા વખત પછી ગામમા હાથી આવ્યો અને તે છોકરાને પૂછ્યું કે આ શું છે? તો છોકરો કહે કે તે દિવસે ચિત્રમા બતાવ્યો હતો તેવો આ મચ્છર છે! જુઓ, ભાવ ભાસ્યા વિના મોટા હાથીને મચ્છરિયુ માની લીધુ. તેમ જીવ વગેરે તત્ત્વોનો ભાવ જેને ભાસ્યો નથી તે ક્ષણિક રાગને જીવ માની લે. માટે જીવ વગેરે તત્ત્વોનો ભ વ ભાસ્યા વિના તેની યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી યથાર્થ ભાવભાસન સહિત જે પ્રતીતિ થાય તે જ સાચી પ્રતીતિ છે. કોઈ કહે કે–પુરુષપ્રમાણતાથી વચન પ્રમાણ કરીએ છીએ પરંતુ પુરુષની પ્રમાણતા પણ સ્વયં થતી નથી. પહેલા તેનાં કેટલાક વચનોની પરીક્ષા કરી લઇએ છીએ ત્યારે જ પુરુષની પ્રમાણતા થાય છે.

હવે, ઉપદેશમાં અનેક પ્રકારનાં તત્ત્વો કહ્યા છે તેમાં કયા કયા તત્ત્વોની પરીક્ષા કરવી તે કહેશે.

(પ્ર વૈશાખ સુદ ૧૩ રવિવાર, તા ૨૬–૪–૫૩)

જે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવા છતાં સમ્યક્ત્વસન્મુખ છે, સમ્યક્ત્વની તૈયારી અને ઉદ્યમ છે–એવા જીવની વાત ચાલે છે. તે જીવ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો ઉદ્યમ કરે છે કુદેવાદિની માન્યતા તો છૂટી જ ગઈ છે, ને સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને ઓળખીને તેને જ માને છે, તથા તેમણે કહેલા તત્ત્વનો

નિર્ણય કરે છે. જિનવચનોમાં અનેક પ્રકારનાં તત્ત્વોનો ઉપદેશ છે. તેમાંથી પ્રયોજનભૂત તત્ત્વો કયા કયા છે, કયા કયા તત્ત્વોનો પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ તે કહે છે.

પરીક્ષા કરીને હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેય તત્ત્વોને ઓળખવાં

ઉપદેશમાં કોઈ તત્ત્વો ઉપાદેય તથા કોઈ તત્ત્વો હેય છે, તેનું વર્ણન છે. આત્માની સંવર-નિર્જરા-મોક્ષરૂપ નિર્મળ પર્યાય તે ઉપાદેયતત્ત્વ છે, તથા મિથ્યાત્વાદિ બંધભાવો તે હેયતત્ત્વો છે. વ્યવહારમાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપાદેય છે ને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર હેય છે. નિશ્ચયમાં પોતાનો શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે. અન્ય જીવ-અજીવ તત્ત્વ તે જ્ઞેય છે. આમ નવે તત્વોમા હેય-ઉપાદેય તત્વની પરીક્ષા કરીને નક્કી કરવું જોઈએ.

ઉપદેશમા કોઇ ઉપાદેય અને કોઈ હેયતત્વ નિરૂપવામા આવે છે; ત્યાં એ ઉપાદેય-હેયતત્ત્વોની પરીક્ષા તો અવશ્ય કરી લેવી; કારણ કે તેમાં અન્યથાપણું થતા પોતાનું બૂરું થાય છે; અર્થાત્ જો ઉપાદેયને હેય માની લે તો બૂરું થાય, અગર હેયને ઉપાદેય માની લે તો પણ બૂરું થાય.

હવે, કોઇ પૂછે છે કે પોતે પરીક્ષા ન કરે, અને જિન-વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે હેયને હેય માને તથા ઉપાદેયને ઉપાદેય માને તો શું વાંધો? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

ઉત્તર:—અર્થનો ભાવ ભાસ્યા વિના વચનોનો અભિપ્રાય ઓળખાય નહિ પોતે તો માની લે કે હુ જિનવચનાનુસાર માનુ છું, પરંતુ ભાવ ભાસ્યા વિના અન્યથાપણું થઈ જાય,

"... તત્ત્વનો જેવો ભાવ છે તેવી જ શ્રદ્ધા કરવી તે તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન છે. આ વાત મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ગ્રંથમાં ૮૦મા પાને તથા ૨૧૭મા પાને પણ કરી છે. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું ઓળખ્યા વગર યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય નહિ. પ્રયોજનભૂત તત્ત્વની તો પરીક્ષા કરીને શ્રદ્ધા કરે, અને કોઈક સૂક્ષ્મ તત્વોની પરીક્ષા કરીને તેમણે કહ્યા પ્રમાણે માની લે. આ બાબતમાં સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ગાથા ૩૨૩–૩૨૪ માં કહ્યું છે કે.–"એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સર્વ જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ–એ છ દ્રવ્યોને તથા તે દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને સર્વજ્ઞના આગમ અનુસાર જે જાણે છે–શ્રદ્ધાન કરે છે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે; તથા જે એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન નથી કરતો પણ તેમા શંકા–સંદેહ કરે છે તે સર્વજ્ઞના આગમથી પ્રતિકૂલ છે–પ્રગટપણે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પ્રયોજનભૂત હેય–ઉપાદેય તત્ત્વોની પરીક્ષા કરી બરાબર નિર્ણય કરવો

જે જીવ, જ્ઞાનાવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિના તથા વિશિષ્ટ ગુરુના સંયોગ વિના સૂક્ષ્મ તત્ત્વાર્થને જાણી શકતો નથી તે જીવ જિનવચનમા આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન કરે છે કે "જિનેન્દ્રદેવે જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કહ્યુ છે તે બધુંય ભલા પ્રકારથી હું ઇષ્ટ કરું છુ" એ પ્રમાણે પણ તે શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

સામાન્યપણે તત્ત્વોનો નિર્ણય તો પોતે કર્યો છે. પણ વિશેષ ક્ષયોપશમજ્ઞાન નથી. તેથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જાણી શકતો નથી; તો તે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા પ્રમાણે માને છે. પરંતુ મૂળભૂત તત્ત્વોનો નિર્ણય પણ ન કરે તેને તો યથાર્થ પ્રતીતિ

થતી નથી. માટે અહીં કહે છે કે તત્ત્વાર્થનો ભાવ પોતાના જ્ઞાનમાં ભાસ્યા વગર કેવળીનાં વચનનો યથાર્થ અભિપ્રાય સમજાય નહિ, અને પોતે પરીક્ષાથી ઓળખ્યા વગર અન્યથા પ્રતીતિ થઈ જાય છે. લોકમાં પણ કોઈ માણસને કામ માટે મોકલ્યો હોય ત્યાં તે માણસ જો તેનો ભાવ ન સમજ્યો હોય તો ભૂલ કરે છે. એકને બદલે બીજું લાવે, અને "હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો ને ડેલે હાથ દઈ આવ્યો"—એના જેવું કરે. એક વાર હીરાના માબાપ વાત કરતા હતા કે કાલે સવારમાં હીરાને ઘોઘે મોકલવો છે. એ વાત હીરો સાંભળી ગયો અને સવારમા વહેલો ઊઠીને ઘોઘે જઈને પાછો આવ્યો. ઘેર આવ્યો ત્યાં માબાપે પૂછ્યું કે હીરા! ક્યાં ગયો હતો? હીરો, કહે–'તમે રાત્રે મને ઘોઘે મોકલવાની વાત કરતા હતા તેથી હું ઘોઘે જઈ આવ્યો.' માબાપ કહે–પણ શું કામ મોકલવો હતો? જે કામ માટે મોકલવો હતો તે તો જાણ્યું નહિ, ને એમ ને એમ હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો. તેમ ભગવાને આમ કહ્યું છે માટે માની લો—એમ પરીક્ષા કર્યા વગર માને પણ પોતે તેનુ પ્રયોજન જાણે નહિ તો લાભ થાય નહિ. માટે હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો કયા કયા છે તેનો બરાબર નિર્ણય કરીને ઓળખવા. ભગવાને કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાના જ્ઞાનમાં બરાબર નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી પરીક્ષા કરીને પોતાની ભૂલ શોધે અને સત્યનો નિર્ણય કરે. ગમે તેવા દેવ, ગમે તેવા ગુરુ ને ગમે તેવા શાસ્ત્રને માની ન લે.

જિનવચન અને પોતાની પરીક્ષા એ બંનેની સમાનતા થાય ત્યારે તો જાણવું કે સત્ય પરીક્ષા થઈ છે. જ્યાસુધી તેમ ન થાય, ત્યાસુધી જેમ કોઈ લેખાં ગણે છે ને તેની

વિધિ ન મળે ત્યાંસુધી પોતાની ભૂલને ખોળે છે; તેમ આ પણ પોતાની પરીક્ષામાં વિચાર કર્યા કરે. તથા જે જ્ઞેયતત્ત્વ છે તેની પણ પરીક્ષા થઈ શકે તો કરે નહિ તો અનુમાન કરે કે, જેણે હેય–ઉપાદેયતત્ત્વ જ અન્યથા નથી કહ્યાં તે જ્ઞેય-તત્ત્વ અન્યથા શા માટે કહે? જેમ કોઈ પ્રયોજનભૂત કાર્યોમાં જૂઠ ન બોલે તે અપ્રયોજનરૂપ કાર્યમાં જૂઠ શા માટે બોલે? માટે જ્ઞેયતત્ત્વોનું સ્વરૂપ પરીક્ષા વડે વા આજ્ઞાવડે પણ જાણવું.

જૈનશાસનમાં જીવાદિ તત્ત્વો, સર્વજ્ઞદેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર વગેરેનુ તો ખાસ નિરૂપણ કર્યું છે; તેનો તો હેતુથી–યુક્તિથી–અનુમાનથી નિર્ણય થઈ શકે છે તેને તો પરીક્ષાથી ઓળખવા. તથા ત્રિલોક, ગુણસ્થાનો, માર્ગણાસ્થાનો તથા પુરાણની કથાઓ તે આજ્ઞાનુસાર સમજી લેવા બધાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની પરીક્ષા ન થઈ શકે, ત્યાં તો સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું બહુમાન કરીને માની લેવું જોઈએ.

લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે ભગવાને અમને સમજાય તેવું કેમ કહ્યું નથી? તો અહીં કહે છે કે–ભગવાને અને મુનિઓએ સમજાય તેવું જ કહ્યું છે, પણ તને પરીક્ષા કરવાની દરકાર નથી. હેતુ–યુક્તિ આદિ વડે નિર્ણય કરવાને તું ઉપયોગ લગાવતો નથી માટે તને સમજાતું નથી. હેતુ–યુક્તિ આદિ વડે સમજાય તેવું જ કથન કર્યું છે. સમજવાનો પ્રયાસ કરે તેને સમજાય

અવશ્ય જાણવા યોગ્ય તત્ત્વો

જીવાદિ દ્રવ્યો વા તત્ત્વોને જાણવા ત્યાગવા યોગ્ય મિથ્યાત્વ–રાગાદિ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિકનુ સ્વરૂપ બરાબર જાણવું, તથા નિમિત્ત–નૈમિત્તિક આદિકને

વિચારનો ઉદ્યમ કરે છે; અને એવો ઉદ્યમ કરતાં કરતાં કેવળ પોતાના આત્મા વિષે જ "આ હું છુ" એવી અહંબુદ્ધિ થાય ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે જેમ શરીરમાં અહંબુદ્ધિ છે કે 'આ હું છુ' તેમ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાં અહંબુદ્ધિ અનુભવપૂર્વક થાય ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી જ શુદ્ધ પરિણતિ શરૂ થઈ જાય છે. શુદ્ધ ઉપયોગ ચોથા ગુણસ્થાને થોડો જ કાળ રહે છે. તે વખતે બુદ્ધિપૂર્વક કષાય નથી. શુદ્ધોપયોગ હોવા છતાં હજી અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ પણ છે, સર્વથા વીતરાગતા થઈ ગઈ નથી. સ્વભાવસન્મુખ જ ઉપયોગ છે ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક રાગ નથી. અંતરમાં અનુભૂતિપૂર્વક વેદન થઈ ગયું છે કે હુ તો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા જ છુ.—આનુ નામ સમ્યગ્દર્શન છે. જયા સુધી આવો અનુભવ ન થાય ત્યા સુધી તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કર્યા જ કરે. પોતાના ભાવોને બરાબર જાણે. હુ જ્ઞાનાનંદ આત્મા છું, આત્માના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય તે મને હિતરૂપ છે આમ અનુભૂતિપૂર્વક—સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી જાણે ત્યારે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં મતિ—શ્રુતજ્ઞાન પણ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ છે. આવા જ્ઞાનથી આત્માના સ્વભાવને જ પોતાપણે જાણે તે જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવ તેવો અભ્યાસ કરે છે તે જીવ થોડા કાળમાં જ સમ્યગ્દર્શન પામે છે; આ ભવમા જ પામે છે. અગર આ ભવના સંસ્કાર લઈને જ્યા જાય ત્યાં પામે છે. તિર્યંચમાં પણ કોઈ જીવ પૂર્વના સંસ્કારના બળથી નિમિત્ત વગર પણ સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે. અંતરમાં સ્વરૂપસન્મુખ થવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતા મિથ્યાત્વનો રસ એકદમ ઘટતો જાય છે, અને એવો અભ્યાસ કરતા કરતાં સ્વરૂપસન્મુખ થતાં મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈ જાય છે. ગાઢો ઉદ્યમ કરે ને સામે

કર્મનો રસ ન ટળે—એમ બને જ નહિ. અહીં સમ્યક્ત્વ થયું ત્યાં સામે મિથ્યાત્વકર્મનો અભાવ થઈ જ જાય છે, એવો નિમિત્ત–નૈમિત્તિકસંબંધ છે. છતાં કોઈ કોઈનું કર્તા નથી. અંતરમાં સ્વરૂપસન્મુખ થવાનો ઉદ્યમ કરવો તે જ સમ્યક્ત્વનું મૂળ કારણ છે, તથા દેવ–ગુરુ વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો છે. કોઈ જીવને વર્તમાનમાં તેવાં નિમિત્ત ન પણ હોય, ને પૂર્વે સંસ્કારના બળથી સમ્યક્ત્વ પામી જાય છે. પૂર્વે દેશનાલબ્ધિ તો જરૂર મળી જ હોવી જોઈએ—એ તો નિયમ છે. તત્ત્વવિચાર કરીને યથાર્થ તત્વનિર્ણયનો ઉદ્યમ ન કરે તો તે જીવ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી નથી.

તત્ત્વવિચાર થતાં જ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી

જુઓ, તત્ત્વવિચારનો મહિમા! તત્ત્વવિચાર રહિત દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે, ઘણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, તથા વ્રત–તપશ્ચરણાદિ કરે છતાં તેને તો સમ્યક્ત્વ થવાનો અધિકાર નથી અને તત્વવિચારવાળો એ વિના પણ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે. વળી કોઈ જીવને તત્વવિચાર થવા પહેલાં કોઈ કારણ પામીને દેવાદિકની પ્રતીતિ થાય, વા વ્રત–તપ અંગીકાર થાય અને પછી પણ તે તત્વવિચાર કરે, પરંતુ સમ્યક્ત્વનો અધિકારી તો તત્વવિચાર થતાં જ થાય છે.

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને પહેલા એક વાર તો જ્ઞાની પાસેથી સીધી દેશનાલબ્ધિ જરૂર મળેલી હોય જ; પછી ભલે પૂર્વભવમાં દેશનાલબ્ધિ પામ્યો હોય ને તેના સંસ્કારથી વર્તમાનમાં સમ્યગ્દર્શન પામી જાય. ત્યાં તેને નિસર્ગજ કહેવાય. પણ નિસર્ગજનો અર્થ એવો નથી કે જ્ઞાનીની દેશના વગર સમ્યક્ત્વ થઈ ગયું! નિસર્ગજ સમ્યક્ત્વવાળાને પણ એક વાર

પૂર્વે જ્ઞાની પાસેથી દેશનાલબ્ધિ તો જરૂર મળી જ હોય છે. અહીં તો કહેવું છે કે તત્ત્વવિચારના અભ્યાસથી જીવ સમ્યગ્દર્શન પામે છે. સમ્યગ્દર્શન માટે મૂળ તો તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ જ છે. જેને તત્ત્વનો વિચાર નથી અને દેવ–ગુરુ વગેરેની પ્રતીત કરે છે, ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, વ્રત–તપ વગેરે કરે છે, તોપણ તે જીવ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ નથી; માટે તત્ત્વવિચારની મુખ્યતા છે.

ચૈતન્યની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ તે જ સમ્યગ્દર્શન

પહેલા સ્વરૂપસન્મુખ થઈને નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ થાય–આનંદનું વેદન થાય ત્યારે જ યથાર્થ સમ્યગ્દર્શન થયું કહેવાય. તે સિવાય યથાર્થ પ્રતીતિ કહેવાય નહિ. અનુભૂતિ પહેલા તત્ત્વવિચાર કરીને દૃઢ નિર્ણય કરે, નિર્ણયમાં જ જેની ભૂલ હોય તેને તો યથાર્થ અનુભૂતિ ક્યાથી થાય? ન જ થાય. એકલા વિકલ્પથી તત્ત્વવિચાર કર્યા કરે તો તે જીવ પણ સમ્યક્ત્વ પામતો નથી. અંતરમાં ચૈતન્યસ્વભાવનો મહિમા કરીને તેની નિર્વિકલ્પ અનુભૂતિ કરવી તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યક્ત્વ સાથે દેવ–ગુરુ આદિની પ્રતીતિનો નિયમ છે

વળી કોઈને તત્ત્વવિચાર હોવા છતાં પણ તત્ત્વપ્રતીતિ ન થવાથી સમ્યક્ત્વ તો ન થયું પણ માત્ર વ્યવહારધર્મની પ્રતીતિ–રુચિ થઈ જવાથી તે દેવાદિકની પ્રતીતિ કરે છે વા વ્રત–તપને અંગીકાર કરે છે. તથા કોઈને દેવાદિકની પ્રતીતિ અને સમ્યક્ત્વ એકસાથે થાય છે તથા વ્રત–તપ સમ્યક્ત્વની સાથે હોય વા ન પણ હોય; પરંતુ દેવાદિકની પ્રતીતિનો તો નિયમ છે. એ વિના સમ્યક્ત્વ થાય નહિ.

વ્રતાદિક હોવાનો નિયમ નથી. ઘણા જીવો તો પહેલાં સમ્યક્ત્વ થયા પછી જ વ્રતાદિક ધારે છે તથા કોઈને એકસાથ થઈ જાય છે.

નિમિત્તની અપેક્ષાએ અત્યાર સુધી તત્વવિચારની મુખ્યતાથી કથન કર્યું. હવે અંતરંગ ઊતરવા માટે તત્વ-વિચારની પ્રધાનતાને પણ ઉડાડે છે.

કોઈને તત્વવિચાર હોવા છતાં પણ તત્વપ્રતીતિ ન થવાથી સમ્યક્ત્વ તો ન થયું પણ માત્ર વ્યવહાર ધર્મની પ્રતીતિ–રુચિ થઈ જવાથી તે દેવાદિકની પ્રતીતિ અને વ્રત-તપને અંગીકાર કરે છે. તત્વપ્રતીતિ–અંતરંગ અનુભૂતિ ન કરી, જ્ઞાયકસન્મુખ ન થયો, તો તત્વવિચાર વડે વ્યવહાર-ધર્મની રુચિ તેને રહી જાય છે, પણ વસ્તુસ્વભાવને પામતો નથી. માટે જ્ઞાયકસન્મુખ અનુભૂતિ જ પ્રધાન છે, તે જ સમ્યક્ત્વ છે.

વળી કોઈને દેવાદિની પ્રતીતિ અને સમ્યક્ત્વ એકસાથ થાય છે. પ્રથમ કહ્યું કે દેવાદિની પ્રતીતિ કરે છે અને પછી સમ્યક્ત્વ થાય છે, તથા નથી પણ થતું. અહીં હવે કહ્યું કે દેવાદિની પ્રતીતિ થઈ ત્યાં અંતરંગ જ્ઞાયક સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી તેથી બંને એકસાથ થાય છે. તથા સમ્યક્ત્વ સાથે જ કોઈને વ્રત–તપાદિ હોય છે, કોઈને નથી પણ હોતાં; પરંતુ સમ્યક્ત્વ વખતે દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની પ્રતીતિ તો નિયમરૂપ હોય છે સાચા દેવાદિની પ્રતીતિ વિના તો સમ્યક્ત્વ ન જ હોય. હા, સાચા દેવાદિની પ્રતીતિ હોય, પરંતુ અંતરંગ તત્વની અનુભૂતિ ન કરે તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. ઘણા જીવો તો સમ્યક્ત્વ થયા પછી વ્રતાદિ અંગીકાર કરે છે, કોઈને એકસાથ પણ હોય છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વવિચારવાળો સમ્યક્ત્વનો અધિકારી છે, પરંતુ તેને સમ્યક્ત્વ થાય જ એવો નિયમ નથી. આત્મ-સન્મુખ પરિણામ ન કરે તો સમ્યક્ત્વ ન થાય. કેમ કે સમ્યક્ત્વ થવા પહેલાં પાચ લબ્ધિ થવી કહી છે. સમ્યક્ત્વ થતાં પ્રથમ શુદ્ધોપયોગ–નિર્વિકલ્પ ધ્યાન હોય છે. ત્યા બુદ્ધિ પૂર્વકના વિકલ્પ છૂટી જાય છે. અતીંદ્રિય આનંદનુ વેદન થાય છે.

પાંચ લબ્ધિઓનું સ્વરૂપ

ક્ષયોપશમલબ્ધિ, વિશુદ્ધિલબ્ધિ, દેશનાલબ્ધિ, પ્રાયોગ્ય-લબ્ધિ અને કરણલબ્ધિ—એ પાચ લબ્ધિ સમ્યક્ત્વ થતા પહેલાં હોય છે.

(૧) **ક્ષયોપશમલબ્ધિઃ**—જેના હોવાથી તત્ત્વવિચાર થઈ શકે એવો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય, અર્થાત્ ઉદયકાળને પ્રાપ્ત સર્વ ઘાતી સ્પર્દ્ધકોના નિષેકોના ઉદયનો અભાવ તે ક્ષય, તથા ભાવીકાળમા ઉદય આવવા યોગ્ય કર્મોનુ સત્તારૂપે રહેવુ તે ઉપશમ. એવી દેશઘાતી સ્પર્દ્ધકોના ઉદય-સહિત કર્મોની અવસ્થા, તેનુ નામ ક્ષયોપશમ છે. તેની જે પ્રાપ્તિ થવી તે ક્ષયોપશમલબ્ધિ છે.

(૨) **વિશુદ્ધિલબ્ધિઃ**—મોહનો મંદ ઉદય આવવાથી મંદકષાયરૂપ ભાવ થાય કે જેથી તત્વવિચાર થઈ શકે તે વિશુદ્ધિલબ્ધિ છે.

(૩) **દેશનાલબ્ધિ**—શ્રી જિનેન્દ્રદેવ દ્વારા ઉપદેશેલા તત્વનુ ધારણ થવું, તેનો વિચાર થવો તે દેશનાલબ્ધિ છે. નરકાદિકમા જ્યા ઉપદેશનુ નિમિત્ત ન હોય ત્યા તે પૂર્વ સંસ્કારથી થાય છે અહીં "ઉપદેશ" કહ્યો છે કોઈ ઉપદેશ વિના એકલા શાસ્ત્ર વાચી દેશનાલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે—એમ બને

નહિ. ઉપદેશેલા તત્વનું બરાબર ગ્રહણ, ધારણ થવું જોઈએ.

(૪) પ્રાયોગ્યલબ્ધિઃ—કર્મોની પૂર્વસત્તા ઘટી અંતઃ કોડાકોડી સાગર પ્રમાણ રહી જાય તથા નવીન બંધ પણ અંતઃ કોડાકોડી સાગર પ્રમાણના સંખ્યાતમા ભાગમાત્ર થાય; તે પણ એ લબ્ધિકાળથી માંડીને ક્રમથી ઘટતો જ થાય અને કેટલીક પાપપ્રકૃતિઓનો બંધ ક્રમથી મટતો જાય; ઈત્યાદિ યોગ્ય અવસ્થા થવી તેનું નામ પ્રાયોગ્યલબ્ધિ છે. 'એ ચારે લબ્ધિ ભવ્ય તથા અભવ્ય બન્નેને હોય છે. એ ચાર લબ્ધિઓ થયા પછી સમ્યક્ત્વ થાય તો થાય અને ન થાય તો ન પણ થાય—એમ શ્રી લબ્ધિસારમાં કહ્યુ છે, માટે એ તત્વવિચાર-વાળાને પણ સમ્યક્ત્વ હોવાનો નિયમ નથી. જેમ કોઈને હિતશિક્ષા આપી, તેને જાણી તે વિચાર કરે કે આ શિક્ષા આપી તે કેવી રીતે છે? પછી વિચાર કરતાં તેને "આમ જ છે" એવી તે શિક્ષાની પ્રતીતિ થઈ જાય, અથવા અન્યથા વિચાર થાય, વા અન્ય વિચારમાં લાગી તે શિક્ષાનો નિર્ધાર ન કરે તો તેને પ્રતીતિ ન પણ થાય. તેમ શ્રીગુરુએ તત્વો-પદેશ આપ્યો, તેને જાણી વિચાર કરે કે—આ ઉપદેશ આપ્યો તે કેવી રીતે છે? પછી વિચાર કરતા તેને 'આમ જ છે' એવી પ્રતીતિ થઈ જાય, અથવા અન્યથા વિચાર થાય, અથવા અન્ય વિચારમા લાગી તે ઉપદેશનો નિર્ધાર ન કરે તો પ્રતીતિ ન પણ થાય. પણ તેનો ઉદ્યમ તો માત્ર તત્વવિચાર કરવાનો જ છે.

પ્રથમની ચાર લબ્ધિ તો મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવ્ય—અભવ્ય બન્ને જીવને હોય છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ થતાં તો આ ચાર લબ્ધિ અવશ્ય હોય જ. કરણલબ્ધિ થતાં તુરતમાં સમ્યક્ત્વ અવશ્ય

ટે છે. માટે તત્ત્વવિચારવાળાને સમ્યક્ત્વ થવાનો નિયમ નથી. જેમ કોઈને કોઈએ હિતની શિખામણ આપી હોય તેને જાણી તે વિચાર કરે કે આ શિક્ષા આપી તે કેવી રીતે છે. પછી વિચાર કરતા 'આમ જ છે' એવી તે શિક્ષાની પ્રતીતિ થઈ જાય; અથવા અન્યથા વિચાર થઈ જાય કે અન્ય વિચારમાં લાગી જાય, તો શિક્ષાનો નિર્ધાર ન થાય અને પ્રતીતિ થાય. તેમ શ્રીગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો હોય ત્યાં પ્રથમ વિચાર કરે અને પછી અન્યથા વિચારમાં લાગી જાય, વિશેષ વિચાર કરીને નિર્ધાર ન કરે તો અંતરંગ પ્રતીતિ ન થાય.

પાંચમી કરણલબ્ધિ થતાં સમ્યગ્દર્શન જરૂર થાય છે, તેનું વર્ણન હવે કરશે.

(પ્ર વૈશાખ સુદ ૧૫ બુધવાર, તા ૨૯–૪–૫૩)

સમ્યક્ત્વસન્મુખ જીવનું આ વર્ણન ચાલે છે. તત્ત્વવિચારનો ઉદ્યમ કરતાં જીવને સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે પહેલાં પાંચ લબ્ધિ હોય છે. તેમાં પહેલી ચાર લબ્ધિ તો દરેક જીવને થઈ શકે છે, પણ પાંચમી કરણલબ્ધિ છે તે લબ્ધિ થતાં જીવને અંતર્મુહૂર્તમાં જરૂર સમ્યક્ત્વ થાય છે. તે કરણલબ્ધિનુ આ વર્ણન ચાલે છે.

(૫) કરણલબ્ધિનું સ્વરૂપ:—પાચમી કરણલબ્ધિ થતાં સમ્યક્ત્વ અવશ્ય થાય જ એવો નિયમ છે; પણ તે તો જેને પૂર્વે કહેલી ચાર લબ્ધિઓ થઈ હોય અને અંતર્મુહૂર્ત પછી જેને સમ્યક્ત્વ થવાનું હોય તે જ જીવને કરણલબ્ધિ થાય છે. એ કરણલબ્ધિવાળા જીવને બુદ્ધિપૂર્વક તો એટલો જ ઉદ્યમ હોય છે કે—તત્ત્વવિચારમાં ઉપયોગને તદ્રૂપ થઈ લગાવે

અને તેથી સમયે સમયે તેના પરિણામ નિર્મળ થતા જાય છે. જેમ કોઈને શિક્ષાનો વિચાર એવો નિર્મળ થવા લાગ્યો કે જેથી તેને શિક્ષાની પ્રતીતિ તુરત જ થઈ જશે. તેમ તત્વ-ઉપદેશનો વિચાર એવો નિર્મળ થવા લાગ્યો કે જેથી તેને તેનું શ્રદ્ધાન થઈ જાય. વળી એ પરિણામોનુ તારતમ્ય કેવળ-જ્ઞાન વડે દેખ્યુ તે વડે કરણાનુયોગમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ કરણલબ્ધિના ત્રણ ભેદ છેઃ—અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અને અનિવૃત્તિકરણ. તેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન તો શ્રી લબ્ધિસાર શાસ્ત્રમાં કર્યું છે ત્યાંથી જાણવું.

[અહી સક્ષેપમા કથન કર્યું છે, તેનું વિસ્તૃત કથન મોક્ષ-માર્ગપ્રકાશક પૃ ૨૬૬ થી ૨૬૯મા જોઈ લેવુ]

અંતરમા ચૈતન્યસ્વભાવસન્મુખ પરિણામ થતા અંદર કોઈ સૂક્ષ્મ પરિણામો થઈ જાય છે તે કેવળીગમ્ય છે. 'હું અધઃકરણ કરુ, અનિવૃત્તિકરણ કરું,'—એવું લક્ષ નથી હોતું, પણ અંતરમાં ચૈતન્યસન્મુખ તત્વવિચારનો ઉદ્યમ કરતાં તેવા અધઃકરણ વગેરે પરિણામ થઈ જાય છે, તે પોતાને બુદ્ધિગમ્ય નથી.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ આત્મસન્મુખ-પરિણામ થયા છે, અને આગમદૃષ્ટિએ ત્રણ કરણના પરિણામ થયા છે—એમ કહેવાય છે. જીવના વિશુદ્ધપરિણામોનું નિમિત્ત થતાં કર્મનું તેવું પરિણમન થઈ જાય છે, પણ જીવનો ઉદ્યમ તો પોતાના સ્વભાવસન્મુખ પરિણામનો જ છે.

સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી કોઈ જીવ પ્રમાદથી પાછો ભ્રષ્ટ થઈને સંસારમાં રખડે છે. મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો

અભાવ થઈ જાય અને મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનો અભાવ થતાં [illegible]ક્ત્વ થઈ જાય—એમ કહ્યું છે તે નિમિત્તથી કથન છે. જે વખતે અહીં જીવના પરિણામ સ્વભાવસન્મુખ થાય ને સમ્યક્ત્વ થાય ને વખતે સામે મિથ્યાત્વકર્મનો ઉદય હોય નહિ-એમ જાણવું.

પરિણામોની વિચિત્રતા

જુઓ, પરિણામોની વિચિત્રતા! કે—કોઈ જીવ તો અગિયારમા ગુણસ્થાને યથાખ્યાત ચારિત્ર પામી પાછો મિથ્યાદૃષ્ટિ બની કિંચિત્ ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળ સુધી સંસારમા રુલે છે; ત્યારે કોઈ જીવ નિત્યનિગોદમાથી નીકળી મનુષ્ય થઈ આઠ વર્ષની આયુમાં મિથ્યાત્વથી છૂટી અંતર્મુહૂર્તમા કેવળજ્ઞાન પામે છે. એમ જાણી પોતાના પરિણામ બગાડવાનો ભય રાખવો તથા તેને સુધારવાનો ઉપાય કરવો.

અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી મનુષ્ય થાય ને આઠ વર્ષે સમ્યક્ત્વ પામીને અંતર્મુહૂર્તમા જ કેવળજ્ઞાન પામી જાય છે; અને કોઈ જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડીને પાછો નિગોદમા જાય છે તેમા જીવના પરિણામોની જ વિચિત્રતા છે. કોઈ બીજાના કારણે તેમ થતું નથી. કોઈ જીવે નિગોદ અને સિદ્ધ વચ્ચે ફક્ત મનુષ્યનો એક જ ભવ કર્યો; આઠ વર્ષ પહેલા નિગોદમા ને આઠ વર્ષ પછી કેવળી! અને બીજો કોઈ જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનેથી પડીને પાછો નિગોદમા!—આમ જાણીને પોતે પોતાના પરિણામ સુધારવાનો, સ્વસન્મુખ રહેવાનો ઉદ્યમ રાખવો અને પોતે પોતાના પરિણામ બગાડવાનો ભય રાખવો તથા સુધારવાનો ઉદ્યમ રાખવો.

વળી જો અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિને જે [illegible] સ્વકાળ[illegible] ઉદય રહે તો બાહ્ય જૈનપણું પણ થતું નથી. [illegible]

પ્રગટ થતું નથી તથા વિચાર કર્યો વિના યા અલ્પ વિચારથી જ તેને ફરી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે; તથા જો ઘણો કાળ તેને મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે તો જેવી અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિની દશા હોય છે તેવી તેની પણ દશા થઇ જાય છે. ગૃહીત મિથ્યાત્વને પણ તે ગ્રહણ કરે છે. તથા નિગોદાદિકમાં પણ રુલે છે, એનું કાંઈ પ્રમાણ નથી. વળી કોઇ જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇ સાસાદની થાય છે તો ત્યાં જઘન્ય એક સમય તથા ઉત્કૃષ્ટ છ આવલી પ્રમાણ કાળ રહે છે. તેના પરિણામની દશા વચન દ્વારા કહી શકાતી નથી. અહીં સૂક્ષ્મકાળમાત્ર કોઇ જાતિના કેવળજ્ઞાનગમ્ય પરિણામ હોય છે તથા અનંતાનુબંધીનો ઉદય થાય છે, પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોતો નથી. તેનું સ્વરૂપ આગમપ્રમાણથી જાણવું. વળી કોઇ જીવ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇ મિશ્રગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તેને મિશ્રમોહનીયનો ઉદય થાય છે, તેનો કાળ મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર છે. તેનો કાળ પણ થોડો છે એટલે તેના પરિણામ પણ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે. અહીં એટલુ ભાસે છે કે–જેમ કોઈને શિક્ષા આપી તેને તે કંઈક સત્ય અને કંઈક અસત્ય એક કાળમાં માને છે તેમ આને તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન–અશ્રદ્ધાન એક કાળમા હોય છે, તે મિશ્રદશા છે.

સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ થઇને જે જીવ અજ્ઞાની થયો ને નિગોદમાં ગયો છે, તેની દશા પણ અનાદિ અજ્ઞાનીના જેવી થઈ જાય છે. હા, તેને સંસારપરિમિત થઈ ગયો છે, પણ વર્તમાનમા તો તેને મિથ્યાજ્ઞાન જ છે. સમ્યક્ત્વ પામીને પછી ભ્રષ્ટ થયો તેના જ્ઞાનને 'મિથ્યાજ્ઞાન' ન કહેવાય–એમ નથી. સમ્યગ્દર્શન પામનારની દૃષ્ટિ તો સ્વભાવસન્મુખ જ છે.

...ા સમય સમયના સૂક્ષ્મ પરિણામ છદ્મસ્થ પકડી ન શકે.

...જું મિશ્રગુણસ્થાન છે; પણ ત્યાં મિશ્રનો અર્થ એવો નથી કે સાચા દેવ–ગુરુને પણ માને અને કુદેવ–કુગુરુને પણ માને. કુદેવ–કુગુરુને માને તે તો પ્રત્યક્ષ મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

પ્રશ્ન:— "અમારે તો જિનદેવ વા અન્યદેવ બધાય વંદન કરવા યોગ્ય છે"—ઈત્યાદિ મિશ્રશ્રદ્ધાનને મિશ્રગુણસ્થાન કહે છે?

ઉત્તર:— ના, એ તો પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વદશા છે; વ્યવહારરૂપ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થતા પણ મિથ્યાત્વ રહે છે, તો આ તો દેવ–કુદેવનો કાંઈ નિર્ણય જ નથી, એટલે આને તો પ્રગટ વિનયમિથ્યાત્વ છે એમ માનવું.

હજી સાચા દેવ–ગુરુને માને છતાં પણ જે અંતરમાં આત્માની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા ન હોય તો તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે; તેને પણ મિશ્રગુણસ્થાન નથી કહેતા, તો પછી જેને હજી સાચા સર્વજ્ઞદેવ અને કુદેવ વચ્ચેનો વિવેક નથી, ને બધાને સરખા માને છે, તે તો વિનયમિથ્યાદષ્ટિ છે. તેને મિશ્રગુણસ્થાન નથી, પણ ચોકખુ પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન છે.

એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદષ્ટિઓનુ કથન કર્યું તથા પ્રસંગોપાત્ત અન્ય કથન પણ કર્યું. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા મિથ્યાદષ્ટિઓના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કર્યું. અહીં નાના પ્રકારના મિથ્યાદષ્ટિઓનુ કથન કર્યું છે તેનુ પ્રયોજન એટલુ જ જાણવુ કે એ પ્રકારોને ઓળખી પોતાનામા કોઈ એવો દોષ હોય તો તેને દૂર કરી સમ્યક્શ્રદ્ધાનયુક્ત થવું, પણ અન્યના એવા દોષ જોઈ કષાયી ન થવું; કારણ કે પોતાનુ

ભલું–બૂરું તો પોતાના પરિણામોથી થાય છે. જો અન્યને રુચિવાન દેખે તો કંઈક ઉપદેશ આપી તેનું પણ ભલું કર. સમયે સમયે જડ–ચેતનના પરિણામ સ્વતંત્રપણે પોતાથી ક્રમબદ્ધ થાય છે. આવું વસ્તુસ્વરૂપ સર્વજ્ઞદેવ સિવાય બીજા મતમાં ક્યાં છે? ક્યાંય નથી. આત્માનો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે; ને જડ–ચેતનના સમય સમયનાં પરિણામો સ્વતંત્ર થાય છે. આવી યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ દિગંબર જૈનમતમાં જ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું કથન કર્યું છે તે ઓળખીને પોતામાં તેવો કોઈ દોષ હોય તો તે ટાળવાને માટે આ વર્ણન કર્યું છે. પોતે પોતાનું વિચારીને, આત્માની રુચિ કરીને; મિથ્યાત્વ ટાળીને સમ્યક્ત્વનો ઉદ્યમ કરવો તે પ્રયોજન છે.

સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે

પોતાના પરિણામ સુધારવાનો ઉપાય કરવો યોગ્ય છે, માટે સર્વપ્રકારના મિથ્યાત્વભાવ છોડી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવું યોગ્ય છે. કારણ કે સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી, એક મિથ્યાત્વ અને તેની સાથે અનંતાનુબંધીનો અભાવ થતાં એકતાલીસ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ તો મટી જ જાય છે, તથા સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરની રહી જાય છે અને અનુભાગ પણ થોડો રહી જાય છે. થોડા જ કાળમાં તે મોક્ષપદ પામે છે; પણ મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ રહેતા અન્ય અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ મોક્ષ થતો નથી. માટે હરકોઈ ઉપાયવડે પણ સર્વ પ્રકારથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરવો યોગ્ય છે.

કર્મ વગેરે પરને લીધે જીવના પરિણામ બગડતા–સુધરતા નથી, પણ પોતાના ઉદ્યમથી જ પરિણામ બગડે–સુધરે છે;

તેથી એવો ઉપદેશ છે કે પોતાના પરિણામ સુધારવાનો ઉદ્યમ કરવો યોગ્ય છે.

માટે સર્વ પ્રકારના મિથ્યા ભાવો છોડી સ્વભાવસન્મુખ થઈને સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવું યોગ્ય છે. સમ્યગ્દર્શન જ પરમ હિતનો ઉપાય છે. સમ્યગ્દર્શન વગર શુભભાવ કરે તો પણ કલ્યાણ નથી; કેમ કે સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી. સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીનો અભાવ થયો, અને જીવની એટલી શુદ્ધ પરિણતિ થઈ કે તે જીવને ૪૧ કર્મપ્રકૃતિઓનો તો બંધ થતો જ નથી, ને પૂર્વકર્મની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગર જ રહે છે, તથા ઘાતિકર્મો વગેરેમાં અનુભાગ પણ અલ્પ જ રહી જાય છે. જુઓ, આ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રતાપ! સમ્યગ્દર્શન થતાં અલ્પકાળમાં અવશ્ય મોક્ષપદ પામે છે ને મિથ્યાત્વવાળા જીવને ગમે તેવા ઉપાય કરવા છતા પણ મોક્ષ થતો નથી. માટે હરકોઈ ઉપાય વડે પણ સર્વ પ્રકારથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું યોગ્ય છે—આ ઉપાયથી જીવનુ કલ્યાણ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રી "મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનાં કિરણો"માં જૈનમતવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિઓનુ નિરૂપણ કરવાવાળો સાતમો અધિકાર પૂર્ણ થયો

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૬	હીરો	હીરાનું
૧૭	૧	મુનિપણું હોય	મુનિપણું હોય નહિ
૪૦	૨૦	કરીને	કરવાથી
૪૩	૧૫-૧૬	તે વર્તમાન સમુદાય	તે સમુદાય
૫૯	૬	રુચિ	અરુચિ
૮૭	૧૩	વૌરાગ્ય	વૈરાગ્ય
૯૧	૭	તે	તો
૯૩	૧૯	નિશ્ચયનો	નિશ્ચયનું
૯૪	૧૬	આજ્ઞાની	અજ્ઞાની
૧૦૨	છેલ્લી	ગુણસ્થાનિક	ગુણસ્થાનાદિક
૧૧૦	૬	પણ છે	પણ તે
૧૧૩	૯	વ્યવહાર	વ્યવહારની
૧૧૪	૧૮	કારણપરમાત્મ	કારણપરમાત્મા
૧૧૮	૨૨	વિપેશ	વિશેપ
૧૫૨	૧૪	णओ	णाओ
૧૫૩	૧૩	મહનપણું	મહાનપણું
૧૭૭	૧	જણી	જાણી
૧૮૬	૧૬	જી	જીવ
૧૮૬	૧૭	અ ા ાની	અજ્ઞાની
૧૯૧	૩	પદ્દગલ	પુદ્દગલ
૨૦૦	૨૩	તત્ત્વાર્થા	તત્ત્વાર્થ
૨૬૩	૯	મર્મબુદ્ધિ	ધર્મબુદ્ધિ
૨૯૮	છેલ્લી	સમ્યર્શગ્દન	સમ્યગ્દર્શન
૩૧૮	”	અનષ્ટિ	અનિષ્ટ